Antoine Braet

*

de redelijkheid van de klassieke retorica

Leiden University Press

De redelijkheid van de klassieke retorica

Antoine Braet

De redelijkheid van de klassieke retorica

De bijdrage van klassieke retorici aan de argumentatietheorie

LEIDEN UNIVERSITY PRESS

Foto omslag: bèma (sprekergesteente) op de Pnyx in Athene. © David Gill, Swansea, Wales, UK
Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam
Lay-out: ProGrafici, Goes, The Netherlands

ISBN 9789087280239
NUR 610

© Leiden University Press, 2007

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Dit boek wil één doel, maar een dubbel publiek bereiken. Het doel is een beschrijving van de bijdrage van klassieke retorici aan de geschiedenis van de argumentatietheorie. Het beoogde publiek bestaat uit moderne argumentatietheoretici met interesse voor de geschiedenis van hun vak, en uit belangstellenden in de klassieke retorica, onder wie niet in de laatste plaats classici. Het boek wil voor beide doelgroepen begrijpelijk en aanvaardbaar zijn en – daar gaat het uiteindelijk om – nieuws bieden.

Uitgangspunt was dat het door de huidige stand van zaken in de argumentatietheorie mogelijk is geworden de klassieke retorica op een specifieke wijze te zien en op een analytischer en systematischer wijze te beschrijven. Natuurlijk is deze retorica meer dan dat, maar het is ook en vooral een vroege bijdrage aan de argumentatietheorie.

Om een boek als dit te kunnen schrijven moet men even goed thuis zijn in de moderne argumentatietheorie als in de klassieke retorica. Bij voorkeur zou men tegelijk modern argumentatietheoreticus en classicus moeten zijn. Dat soort mensen bestaat ook, maar daar behoort de schrijver van dit boek niet toe. Wel benader ik dit ideaal. Ik maak deel uit van de Nederlandse gemeenschap van ‘taalbeheersers’, nationaal onder meer ondergebracht bij de neerlandistiek en internationaal gezien min of meer te vergelijken met leden van de Amerikaanse Speech Communication Departments. Tot deze Nederlandse gemeenschap horen belangrijke en invloedrijke argumentatietheoretici. De bekendsten vormen Van Eemeren en Grootendorst, maar ook een meer retorisch gericht theoreticus als Schellens moet genoemd worden. Met het werk van deze Nederlandse argumentatietheoretici ben ik vertrouwd, maar mijn primaire interesse is altijd uitgegaan naar de klassieke retorica. Het feit dat ik me al een kwart eeuw vooral bezighoud met de klassiek-retorische bronnen en de omvangrijke filologische literatuur daarover, zou moeten compenseren dat ik geen classicus ben.

Ook uit de volgende dankbetuigingen blijkt dat dit werk als het ware uit twee werelden stamt.

Aan de ene kant wil ik taalbeheersers en dan vooral argumentatietheoretici bedanken. Heel lang geleden, begin jaren negentig, ben ik aan dit

boek begonnen als gastonderzoeker van de toenmalige vakgroep Taalbeheersing van de Universiteit van Amsterdam. Na een lange onderbreking heb ik eraan doorgewerkt in de jaren 2000-2005, toen ik naast mijn werk in Leiden als bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van de retorica verbonden was aan diezelfde vakgroep – nu leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica geheten. Ik heb kunnen profiteren van reacties op hoofdstukken van dit boek die ik presenteerde op de door Frans van Eemeren voorgezeten onderzoekssymposia van deze groep. Ook heb ik van verschillende leden van de leerstoelgroep commentaar mogen ontvangen op voorlopige geschreven versies van die hoofdstukken. Maar het voornaamste is wel dat de pragma-dialectische argumentatietheorie van deze zogenoemde Amsterdamse School voor mij het belangrijkste referentiekader is geweest bij het analyseren en systematiseren van de besproken drie klassiek-Griekse retoricahandboeken. Dat mag, gezien de uiteenlopende uitgangspunten van de Amsterdammers en de klassieke retorici, paradoxaal lijken, maar dit boek laat niet in de laatste plaats zien dat er naast verschillen ook veel overeenkomsten bestaan. Van mijn eigen Leidse collega's van de sectie Taalbeheersing van de Opleiding Nederlands moet ik vooral Henrike Jansen noemen. Deze uit pragma-dialectische kring stammende collega heeft een grote bijdrage geleverd aan het duidelijker en toegankelijker maken van het boek. Bovendien heeft ze het manuscript gezuiverd van allerlei grotere en kleinere ongerechtigheden. Ik ben haar heel veel dank verschuldigd.

Aan de andere kant heb ik evenveel gehad aan de aandacht die verschillende Nederlandse classici aan onderdelen van dit boek hebben willen geven. Hier noem ik Ton Leeman, Dick Schenkeveld en Jaap Wisse. Was het in het begin Ton Leeman (co-auteur van ons overzicht *Klassieke retorica*) die mij volgde, later was het vooral zijn leerling Jaap Wisse die op sommige hoofdstukken even gedetailleerd als waardevol commentaar leverde. Eens deed hij dat als 'anonieme' beoordelaar van een voorpublicatie van paragraaf 18.1 in *Rhetorica*. Ook andere referees, en andere al in noten bedankte meelezers, van de Nederlands- en Engelstalige artikelen die aan de belangrijkste gedeelten van dit boek ten grondslag liggen, wil ik hier nogmaals bedanken. Van hen wil ik apart Erik Krabbe uit Groningen en Wim de Pater uit Leuven noemen. De uitgevers en redacties van de betrokken tijdschriften komt ook dank toe (zie de noten bij de hoofdstukken).

Ik draag dit werk op aan de nagedachtenis van de Leidse classicus, taalfilosoof en historicus van de logica en taalfilosofie Gabriël Nuchelmans (1922-1996). Bij hem heb ik na mijn studie Nederlands filosofie gestudeerd. Zijn hoorcolleges waren van een zeldzame helderheid en zijn geschriften – waarvan de historische studies altijd een systematische inslag vertoonden – toonbeelden van acribie. Ik kan alleen maar hopen dat dit boek laat zien dat ik daar iets van geleerd heb.

1 Inleiding

1.1 Het doel van dit boek

Het doel van dit boek is vast te stellen welke bijdrage klassieke retorici geleverd hebben aan de geschiedenis van de argumentatietheorie.[1] Dit zal niet iedereen als een veelbelovende onderneming voorkomen. Zeker, het is intussen een gemeenplaats om te stellen dat de moderne argumentatietheorie haar oorsprong vindt in drie klassieke disciplines: de logica, de dialectica en de retorica.[2] Maar van dit drietal, waarvoor Aristoteles met zijn *Analytica's*, zijn *Topica* en zijn *Rhetorica* min of meer de grondslag heeft gelegd, wordt de retorica toch vaak als het minst belangrijk gezien voor de geschiedenis van de argumentatietheorie. Om sceptische lezers welwillender te stemmen lijkt het daarom niet ondienstig allereerst de redenen voor zo'n zienswijze zo goed mogelijk te weerleggen of in elk geval te relativeren. Dit leidt dan vanzelf tot de positieve argumenten voor de opzet van dit boek.

Sceptici zouden als redenen kunnen noemen dat de retorica maar ten dele op argumentatie gericht is en slechts een populaire discipline is. Dit is zo, maar in een ander opzicht is de retorica juist het meest relevant voor de geschiedenis van de argumentatietheorie. In de logica, waarin de formele premisse-conclusie-relatie centraal staat, wordt wel van erg veel aspecten van de argumentatieve situatie geabstraheerd. In de dialectica is dit veel minder het geval, maar gaat het nog steeds om meer of minder artificiële situaties, debatspelen, zonder veel maatschappelijke relevantie. Alleen de retorica heeft het normale argumenteren in maatschappelijk betekenisvolle situaties tot object. En hoewel de retorica niet alleen over het argumenteren in deze situaties gaat, heeft het vak als voordeel dat het voor zover het over argumenteren gaat, niet van allerlei factoren abstraheert. Natuurlijk heeft dit, samen met de populaire behandelwijze, zijn prijs in diepgang. Maar dit neemt niet weg dat de verwachting gewettigd lijkt dat in de klassieke retorica van een breed scala van onderwerpen uit de moderne argumentatietheorie de eerste aanzetten gevonden kunnen worden.

Veel problematischer nog lijkt de overweging dat de retorica niet zoveel te bieden kan hebben, omdat dit vak en de argumentatietietheorie verschillende doelstellingen hebben. In de meest gangbare en in dit boek gevolgde

moderne opvatting[3] staat 'argumentatietheorie' immers voor de discipline die tot doel heeft normatieve principes op te stellen voor een kritische toetsing van standpunten via een uitwisseling van argumenten en kritiek. Klassieke retorici zijn daar zeker niet op uit. Zij verstrekken adviezen voor effectief overreden. Het lijken dus eerder voorlopers van het moderne descriptieve persuasieonderzoek, zoals dat vooral in de sociale psychologie uitgevoerd wordt. Ook dat wil ik geenszins verbloemen. Integendeel, het lijkt me voor de opzet van dit boek goed dit te onderstrepen.

Klassieke retoricahandboeken staan inderdaad vol richtlijnen die slechts het persuasieve oogmerk van de sprekers dienen: de beslissers in rechtszaken en politieke vergaderingen zoveel mogelijk te beïnvloeden in de richting van de gewenste beslissing. Alle toegelaten middelen die dat doel kunnen dienen, worden daarbij besproken: van het aanvoeren van redelijke én onredelijke argumenten tot en met een meeslepende stijl en voordracht. Het enige dat lijkt te tellen is of de middelen effectief zijn, niet of ze volgens redelijkheidsidealen aanvaardbaar zijn. Ook redelijke argumenten worden opgevat als persuasiemiddelen, als middelen die in de praktijk effectief kunnen zijn om beslissers te beïnvloeden bij het nemen van hun beslissing.

Kenmerkend voor de verstrekte richtlijnen is ook dat ze beperkt zijn tot de taak van de sprekers. Voor de beoordelende en de beslissende taak van juryleden en vergaderaars bevatten de handboeken geen adviezen. Met uitzondering van Aristoteles, die zich daar in inleidende opmerkingen wel over uitspreekt, maken de besproken retorici niet duidelijk hoe de beslissers zich moeten gedragen. Laat staan dat er normen voor redelijk oordelen en beslissen worden geformuleerd. In het algemeen worden de beslissers voorgesteld als passieve persuasieobjecten, die vatbaar zijn voor een breed spectrum van rationele en irrationele persuasietechnieken.

Ook op institutionele randvoorwaarden, die vervuld moeten zijn om een kritische toetsing van standpunten in rechtszaken en vergaderingen mogelijk te maken, wordt niet of nauwelijks ingegaan. Op terloopse verwijzingen in de *Ad Alexandrum* en marginale normatieve beschouwingen bij Aristoteles na, wordt er niet gesproken over zaken als procesrecht en vergaderreglementen. Laat staan dat er in dit opzicht eisen worden gesteld. De bestaande regelgeving wordt als een gegeven kader aangenomen om daarbinnen zo persuasief mogelijk te opereren.

Anders gezegd: alle richtlijnen staan in dienst van een optimale belangenbehartiging door de strijdende partijen. Alleen hun persoonlijke doel, het winnen van de zaak, krijgt aandacht. Er wordt niet stilgestaan bij het doel van de institutie, de rechtspraak en het politieke overleg, te komen tot een weloverwogen oordeel en beslissing. Er worden slechts 'subjectieve' pleitadviezen verstrekt, geen 'objectieve' besluitvormingsregels en procedurele voorwaarden geformuleerd.

Maar toch, dit alles neemt niet weg dat in deze richtlijnen ook belang-

rijke bijdragen aan de normatieve argumentatietheorie verscholen zijn. Het is de opzet van dit boek dit aan te tonen. In detail zal dit in de rest van dit boek gebeuren. Hier geef ik slechts in algemene zin de ratio van deze studie aan – met een korte adstructie aan de hand van de *Rhetorica ad Alexandrum*, zowel het mogelijk oudst overgeleverde als het meest opportunistische retoricahandboek (het is wel een *An Art of Cheating* genoemd[4]).

Waar het om gaat is dat argumentatierichtlijnen in de klassieke retorica weliswaar een persuasieve intentie hebben, maar vaak tegelijk normatieve eisen voor redelijk argumenteren respecteren. Sterker nog, in veel gevallen berust de veronderstelde effectiviteit van een aanbevolen argumentatiewijze op de normatieve aanvaardbaarheid ervan bij redelijke beoordelaars en beslissers. Dat wil zeggen bij juryleden en vergaderaars die zich, meer of minder, in dienst stellen van het bereiken van het institutionele doel van de bijeenkomst: weloverwogen oordeels- en besluitvorming.

Het is ook niet zo dat de beoordelaars en beslissers in de handboeken alleen maar als te bespelen onredelijke wezens worden voorgesteld. Weliswaar impliciet, maar wel structureel, worden ze juist gezien als personen die – ondanks hun ontvankelijkheid voor onredelijke beïnvloedingsmiddelen – heel goed weten of aanvoelen met welke redelijkheidseisen de strijdende partijen in processen en vergaderingen rekening moeten houden.

Ook de veronderstelde institutionele voorwaarden zijn, in wisselende mate, wel degelijk op een kritische toetsing van standpunten toegesneden. Zaken als sprekersvolgorde, aantallen spreekbeurten en stemprocedures bijvoorbeeld zijn in de processen en vergaderingen waarop de retoricahandboeken betrekking hebben, zo geregeld dat deze een redelijke oordeels- en besluitvorming bevorderen.

Kortom, het gaat in de klassieke retorica in het algemeen om persuasieve situaties waarin meer aan de hand is, maar waarvan het kritisch toetsen van een standpunt via redelijke argumentatie en kritiek een belangrijke kern vormt. Behalve andere middelen gebruiken de partijen ook en vooral argumentatieve middelen die aan redelijksidealen beantwoorden. En de beslissers wordt, ondanks hun 'menselijke zwakheden', een vermogen en wil tot kritisch beoordelen aan de hand van deze idealen toegeschreven. Ook de procedures waarvan meestal stilzwijgend wordt uitgegaan, werken veelal een kritisch en redelijk gedrag van alle betrokkenen in de hand. Expliciet zijn de handboeken niet gericht op het bevorderen van het institutionele doel van processen en vergaderingen, het komen tot een weloverwogen oordeel en besluit, maar impliciet vormt dit steeds het complement van wat expliciet de exclusieve aandacht krijgt: het doel van de strijdende partijen de kwestie in hun eigen belang te beslechten.

Dit laat zich kort toelichten aan de hand van de *Rhetorica ad Alexandrum*.[5]

Bij de behandeling van de gerechtelijke welsprekendheid wordt er in deze handleiding, impliciet maar onmiskenbaar, van uitgegaan dat de aanklager in een strafproces een bepaalde bewijslast heeft. Hij moet, geheel in overeenstemming met het moderne procesrecht, aannemelijk maken dat de beschuldigde bepaalde dingen gedaan heeft (het bewijs van de feiten) én dat deze feiten in strijd zijn met bepaalde rechtsbeginselen en de aangeklaagde geen geldig excuus heeft (het juridisch bewijs). Voor elk van die aan te tonen onderdelen worden typen argumenten aangeraden die daar, normatief gezien, in principe geschikt voor zijn. Zo wordt voor het bewijs van de feiten onder meer het aanvoeren van tekenargumentatie aangeraden (zoals bebloede kleding). De verdediger van zijn kant heeft volgens de *Ad Alexandrum*, opnieuw zoals in het moderne recht, genoeg aan het aanvechten van óf het feitenbewijs óf het juridisch bewijs. Bij het feitenbewijs kan hij daartoe de aangevoerde tekenargumentatie bekritiseren door aan te geven dat het teken ook op iets anders kan wijzen dan het gestelde in de aanklacht. De juryleden van hun kant worden kennelijk geacht te beseffen dat de aanklager een tweeledige (feitelijke en juridische) bewijslast heeft, dat tekenargumentatie in principe geschikt is in het kader van een bewijs van de feiten en dat de verdediger kan volstaan met twijfel wekken bij één hoofdpunt en het ondergraven van specifieke aangevoerde argumentatie. En om ook één verondersteld redelijk institutioneel procedurevoorschrift te noemen: de gehanteerde spreekvolgorde aanklager-verdediger staat in dienst van de kritische toetsing van de aanklacht. Aan het geheel liggen duidelijk nog steeds gehanteerde redelijksheidsidealen ten grondslag die de totstandkoming van een weloverwogen oordeel en beslissing bevorderen, al worden deze nergens expliciet gemaakt.

1.2 De drie besproken werken

Dit boek bestrijkt niet alle klassiek-retorische handboeken. Volledigheid is ondoenlijk en ook onnodig. Ik beperk me tot drie, naar verhouding vroege, werken.[6] Het gaat om de *Rhetorica ad Alexandrum* (ongeveer 340 v. Chr.), de *Rhetorica* van Aristoteles (mogelijk zo'n tien jaar jonger[7]) en het verloren, maar te reconstrueren handboek van Hermagoras van Temnos (rond 150 v. Chr.). Deze werken bevatten de enige volledige behandelingen van het retorisch systeem in het Grieks tot de eerste eeuw voor Christus die tot ons gekomen zijn – de behandeling in het verloren werk van Hermagoras via overname door latere auteurs, onder wie Cicero en Quintilianus. In deze werken zijn reeds de belangrijkste manieren vertegenwoordigd waarop de klassiek-retorische leer gestalte is gegeven. Als gevolg daarvan zijn praktisch alle retorische indelingen er al in aan te treffen. Ook alle belangrijke retorische begrippen op het gebied van argumen-

tatie zijn er al in aanwezig. Hieraan is later naar verhouding weinig nieuws toegevoegd. Dat laatste geldt vooral voor de Romeinse retorica, die met de *Rhetorica ad Herennium* en de werken van Cicero (eerste eeuw v. Chr.) en verder Quintilianus (tegen 100 n. Chr.) het moderne beeld van de klassieke retorica is gaan bepalen. Minder gaat dit op voor de tegenwoordig vrij onbekende latere Griekse retorica, met een overigens in de postklassieke tijd zeer invloedrijke retoricus als Hermogenes.[8]

Ik typeer nu eerst de drie gekozen werken afzonderlijk. Daarna duid ik vier gemeenschappelijke trekken aan die dit drietal representatief maken voor de klassieke retorica. Tot slot van deze paragraaf geef ik aan op welke, voor de geschiedenis van de argumentatietheorie relevante, aspecten van elk werk ik me zal richten.

De *Rhetorica ad Alexandrum*, vaak – op (te) magere gronden – toegeschreven aan Anaximenes van Lampsacus, is een heel praktische handleiding. Het boek had waarschijnlijk twee doelgroepen: in de eerste plaats gewone burgers die in rechtszaken verwikkeld raakten of die wilden of moesten spreken in politieke vergaderingen of bij ceremoniële gelegenheden, en daarnaast de opkomende klasse van retorische professionals bestaande uit retoricaleraren, schrijvers van pleidooien op bestelling (logografen), voorlopers van advocaten (synegoren) en politieke woordvoerders (rhetoren in engere zin).

De *Ad Alexandrum* geeft een indruk van de oudste retorische behandeling van argumentatie. Wat in vergelijking met latere werken opvalt, is de 'preconceptuele' behandelwijze. Kernbegrippen als *stasis* (geschilpunt), *enthymêma* (in de betekenis van 'enkelvoudige argumentatiestructuur') en *topos* (argumentatietype/-schema) komen er nog niet in voor. Ook de notie 'argumentatie' ontbreekt nog. Dit neemt niet weg dat alle zaken waarvoor deze concepten staan, wel al aanwezig zijn.

De *Rhetorica* van Aristoteles is een relatief theoretisch werk, al zag Aristoteles zelf de retorica als een 'populair-wetenschappelijk' praktisch vak. In vergelijking met zijn boeken over logica bijvoorbeeld (de *Analytica's*) is zijn *Rhetorica* veel minder theoretisch, maar afgemeten aan het gemiddelde retoricahandboek is dit werk zeker theoretisch te noemen.

De filosoof Aristoteles behandelt in zijn boek geen andere stof dan te vinden was in de bestaande retorische handboeken, zoals we deze ook uit de *Ad Alexandrum* kennen. Zijn verdienste is gelegen in een systematisering en conceptualisering van traditionele bestanddelen. Zijn indeling van de persuasiemiddelen in *êthos* (in de rede getoond karakter van de spreker), *pathos* (bij het publiek opgewekte emotie) en *logos* (argumentatie) en zijn introductie van de concepten *enthymêma* en *topos* vormen mijlpalen in de geschiedenis van de (retorische) argumentatietheorie.

Het verloren gegane, maar in hoofdlijnen te reconstrueren retorische handboek van Hermagoras van Temnos was een schools werk. Het is een

voortvloeisel van de overheersende plaats die de retorica verworven had in het tot volle wasdom komende onderwijsstelsel in de Hellenistische tijd (323-30 v. Chr.). Het boek was bestemd voor afrondend onderwijs op ons middelbaar niveau. De richtlijnen erin hadden niet zozeer betrekking op echte volwassen redevoeringen, als wel op declamatieoefeningen die de schooljongen hierop moesten voorbereiden.

Hermagoras was geen Aristoteles, maar zijn onmiskenbare talent voor systematisering en zijn eigen invalshoek – de ontwikkeling van een stap-voor-stap-procedure voor het opstellen van pleidooien – hebben ervoor gezorgd dat hij toch belangrijke nieuwe inzichten heeft toegevoegd aan het bestaande repertoire. Zijn grootste prestatie is de systematisering van de leer van de *staseis* (geschilpunten in strafzaken). Deze leer is een van de meest karakteristieke onderdelen van de retorische argumentatietheorie en de laatste substantiële bijdrage van klassieke retorici aan de geschiedenis van de argumentatietheorie.

Ondanks de uiteenlopende methode van behandelen delen de drie werken in een of andere vorm een viertal hoofdzaken die gemeengoed zijn geworden in de klassieke retorica. Het gaat om: (1) de leer van de drie soorten redevoeringen, (2) van de drie (inhoudelijke) persuasiemiddelen, (3) van een vijftal delen van de rede en (4) van de vijf taken van de redenaar.[9]

(1) In de drie werken worden geen algemeen geldige richtlijnen verstrekt, maar adviezen voor drie specifieke argumentatieve situaties. In deze situaties passen drie soorten redevoeringen: gerechtelijke, politieke en ceremoniële redes, in de bekende latere Latijnse terminologie: *genus iudiciale*, *genus deliberativum* en *genus demonstrativum*. Als schoolvoorbeeld, dat ook de meeste aandacht krijgt, kan de situatie van het strafproces gelden. Daarin treden een aanklager met een aanklagende rede, een verdediger met een verdedigende rede en een beslissende jury op. Ook de politieke situatie kent meestal twee elkaar bestrijdende partijen met tegengestelde bijdragen en ook in dit geval wordt, door de vergadering, tot slot gewoonlijk een besluit genomen. De ceremoniële situatie, zo merkte Aristoteles al op, onderscheidt zich van de twee andere doordat daarin geen besluit wordt genomen. Bovendien treedt hierin normaliter ook maar één spreker op, die bijvoorbeeld een lofrede houdt – het zou het feest bederven om iemand tegelijk een schimprede te laten afsteken.

(2) In geen van de drie werken beperken de richtlijnen voor de inhoud van de rede zich tot adviezen voor het argumenteren. In principe worden alle in de praktijk toegelaten persuasiemiddelen behandeld. Aristoteles heeft in zijn *Rhetorica* de inhoudelijke middelen ingedeeld in drie categorieën: *êthos* (de indruk die de spreker maakt), *pathos* (bij het publiek opgewekte emotie) en *logos* (argumentatie). De behandeling van deze

drie soorten middelen is 'waardenvrij': ze worden behandeld omdat ze geacht worden effectief te zijn of ze nu op redelijke gronden aanvaardbaar zijn of niet. Alleen bij Aristoteles vinden we in een principiële voorbeschouwing de opmerking dat in een ideale discussiesituatie, met procedures die onzakelijkheid verbieden en met louter redelijke beslissers, alleen plaats is voor argumentatieve middelen (*logos*).
Van de drie inhoudelijke persuasiemiddelen krijgt *logos* of argumentatie in alle werken de meeste aandacht. In de *Ad Alexandrum* en bij Hermagoras valt daarbij de nadruk op de leer van de *staseis* en de daarbij aansluitende leer van de *stasis-topoi* (bepaalde typen vrij concrete argumenten per geschilsoort) – in het eerste werk gebeurt dit nog zonder technische terminologie. Aristoteles heeft hier minder aandacht voor en concentreert zich op het *enthymêma* (dat hij ziet als de retorische variant van het syllogisme) en de abstracte gemeenschappelijke *topoi* (voorlopers van moderne argumentatieschema's, zoals het a fortiori- en het pragmatisch argument).

(3) De drie besproken werken bevatten min of meer hetzelfde standaardmodel voor de inrichting van een rede. Dit model past het best bij een aanklagende strafrede. Weer in de latere Latijnse terminologie houdt dit in dat een rede opgebouwd moet zijn uit: *exordium* (inleiding), *narratio* (verhaal over de toedracht van het misdrijf), *propositio* (centrale stelling: de aanklacht), *argumentatio* (argumenten voor de stelling: bewijsvoering voor de aanklacht, met anticiperende weerlegging van de argumenten van de verdediging) en *peroratio* (samenvatting van de argumentatie en emotionering van het publiek). Slechts bij Aristoteles vinden we de kanttekening dat in een ideale situatie, bij een zakelijke procedure en redelijke beslissers, eigenlijk alleen de twee argumentatieve delen van de rede relevant zijn: de *propositio* en de *argumentatio*. De andere onderdelen, waarin vooral met *êthos* en *pathos* gewerkt wordt, noemt hij niet ter zake en slechts effectief bij inferieure beslissers.

(4) In de drie werken zien we geleidelijk aan de hoofdindeling uit de klassieke retorica ontstaan: de indeling van de richtlijnen volgens de vijf taken van de redenaar. Vanaf de *Rhetorica ad Herennium* en Cicero's jeugdwerk *De inventione*, allebei in hoofdzaak Latijnse bewerkingen uit ongeveer 85 v. Chr. van het verloren werk van Hermagoras, worden genoemd: *inventio* of vinding van de inhoud, *dispositio* of ordening, *elocutio* of verwoording, *memoria* of memorisering en *actio* of voordracht. De twee oudere leerstukken van de drie persuasiemiddelen en het vijftal delen van de rede kunnen op verschillende manieren in deze takenleer geïntegreerd worden. Een tamelijk voor de hand liggende, maar in de retorische traditie toch niet erg gangbare,[10] wijze is dat men de drie typen persuasiemiddelen opvat als drie soorten middelen die in de vinding bedacht moeten worden en de delen van de rede als een raamwerk voor de dispositie.

In de *Ad Alexandrum* en bij Aristoteles vinden we nog geen echte takenleer. Wel is er een bespreking van onderwerpen die later in de vinding, ordening en verwoording een plaats vonden. Op zaken die onder de memorisering en de voordracht vallen, wordt nog niet ingegaan. Aristoteles noemt de voordracht al wel. Hij ziet voor deze taak ook een plaats in een retorica die alle effectieve middelen in de gegeven situaties wil behandelen. Maar hij vindt een publiek bespelende voordracht, evenals *êthos* en *pathos* en onzakelijke in- en uitleidingen, eigenlijk een inferieur middel. Hetzelfde oordeel velt hij over een persuasieve stijl die hij, anders dan de voordracht, wel al zelf behandelt.

Hoeveel en wat Hermagoras over de verwoording, de memorisering en de voordracht heeft gezegd, is nogal onduidelijk. Duidelijk is wel dat het accent bij hem viel op de vinding, mogelijk met daarin geïntegreerd de ordening. En binnen die vinding ging het hem vooral om de bepaling van de *stasis*, de keuze van het centrale geschilpunt, en de bij de verschillende soorten geschilpunten passende typen argumenten (*topoi*). Met andere woorden, het aristotelische *logos* staat in zijn schoolse leerboek centraal; voor *êthos* en *pathos* had hij veel minder aandacht.

Bij de analyse van de drie genoemde werken beperk ik me in dit boek tot de discussiesituaties waarin normaliter twee expliciet argumenterende partijen optreden: de gerechtelijke en de politieke situatie. Verder concentreer ik me op de leerstukken die volgens Aristoteles bruikbaar zijn in 'ideale' discussiesituaties, dat wil zeggen in situaties met zakelijke discussieprocedures en een op redelijke gronden beslissend publiek. Dit houdt in dat van de bovengenoemde elementen alleen de volgende vet gedrukte uitvoerig beschouwd worden.

genus iudiciale	*êthos*	*exordium*	***inventio***
genus deliberativum	*pathos*	*narratio*	***dispositio***
genus demonstrativum	***logos***	***propositio***	*elocutio*
		argumentatio	*memoria*
		peroratio	*actio*

Van de vet gedrukte onderdelen gaat het vooral om *logos* = het standpunt en de argumentatie die de *propositio* en de *argumentatio* van de rede vullen = het standpunt en de argumentatie die in de *inventio* gevonden worden. De *dispositio* is slechts van belang voor zover daar iets over de selectie van argumenten en over argumentatiestructuren wordt gezegd.[11] Van niet-vet gedrukte onderdelen waarvan de argumentatieve status omstreden is, zoals van *êthos* en *pathos*, beargumenteer ik waarom ik daaraan geen (normale) argumentatieve status toeken. Op één plaats is er wel geregeld aandacht voor niet-vet gedrukte zaken, onder andere voor de *elocutio*: in de hoofdstukken over drogredenen. De reden van de aangelegde beperkin-

gen is dat het in dit boek gaat om de geschiedenis van de (normatieve) argumentatietheorie. Wat ik doe is me concentreren op de argumentatieleer die in de klassieke retorica ingebed is in de meer omvattende persuasieleer.[12]

1.3 De wijze van behandelen; samenvatting vooraf

De drie geselecteerde werken worden in de komende hoofdstukken op overeenkomstige wijze besproken. De bespreking van elk werk begint met een schets van de achtergronden: de auteur, de tijd van ontstaan, de stroming waartoe het behoort, de functie en het publiek van het werk. Er wordt ook kort ingegaan op de vaak grote problemen met de tekst en de overlevering. Een tweede inleidend hoofdstuk verschaft een analytisch overzicht van het werk. Voor ingevoerde lezers is het achtergrondhoofdstuk helemaal en het analytisch overzicht grotendeels overbodig.[13]

Nadat met de twee openingshoofdstukken als het ware een 'filologische basis' is gelegd, ga ik over tot een interpretatie en analyse van de argumentatietheoretische inhoud. Bij elk van de besproken werken gaat dat globaal volgens dezelfde route, zeg maar van groot naar klein (van macro- naar microniveau) en tot slot – tot op zekere hoogte recapitulerend, maar nu in termen van drogredenen – zowel groot als klein.

Eerst worden, met een groothoeklens, de veronderstelde *discussiesituaties* – rechtszaken en politieke vergaderingen – geportretteerd. Ingegaan wordt op de rol van de drie betrokken 'partijen': de sprekende partijen en de derde beslissende instantie. Voordat in de volgende hoofdstukken het eigenlijke argumenteren wordt besproken, bekijk ik de procedurele regels die het kader voor dit argumenteren vormen: regels voor het naar voren brengen en reageren op standpunten, het verdelen en het opnemen van de bewijslast en het afsluiten van de discussie. Hoewel dit 'hoogste' analyseniveau zeker enige expliciete aandacht in de drie werken krijgt, zijn er nauwelijks theoretische noties voor ontwikkeld. Een belangrijke klassieke notie die hier wel mee verbonden kan worden is het *stasis*-begrip. Zonder dat dit expliciet zo in de besproken handboeken wordt gepresenteerd, is de leer van *staseis* namelijk ook en vooral een leer over de inhoud en de verdeling van de bewijslast. De leer formuleert de punten waarvoor de partijen argumenten moeten aanvoeren en waarop rechters hun oordeel moeten baseren. Vooral Hermagoras heeft hier een grote bijdrage geleverd, al gebeurt dat impliciet.

In tweede instantie richt ik me op de richtlijnen voor wat ik de tekstomvattende *globale argumentatie* van de rede noem. In de optiek van de moderne argumentatietheorie is hier sprake van het niveau van de complexe argumentatie die alle argumentatie voor het hoofdstandpunt over

het hoofdgeschil omvat.[14] In klassieke termen gaat het opnieuw om de leer van de *staseis*, nu met de lijsten met bijbehorende topen. Anders gezegd: met welke (standaard)argumenten kunnen partijen zich kwijten van hun bewijslast? Het gaat dan bijvoorbeeld om het alibi-argument dat geschikt is ter staving van een ontkenning bij de eerste *stasis*, de feitelijke bewijsvraag. Al in de *Ad Alexandrum* komen dergelijke lijsten voor, maar het is toch weer Hermagoras die dit het beste heeft uitgewerkt.

Vervolgens wordt ingezoomd op de aparte schakels van de argumentatie. Dit wil zeggen op de *lokale argumentaties* die slechts korte tekstpassages vullen. Bij deze lokale argumentaties kunnen twee analyseniveaus onderscheiden worden. In klassieke termen gaat het om het enthymematische en het topische niveau. In de moderne argumentatietheorie betreft het hier achtereenvolgens het niveau van de enkelvoudige argumentatiestructuur en het argumentatieschema.[15]

Het enthymematische niveau bestaat uit enthymemen of uitgebreidere varianten daarvan zoals het epicheireem. Het enthymeem is een tweeledige argumentatiestructuur die gevormd wordt door een standpunt en één bijbehorend argument.[16] Het is de verdienste van Aristoteles dat hij voor enkelvoudige argumentatie in de retorica het concept enthymeem heeft ingevoerd, al is het niet eenvoudig de precieze overeenkomsten en verschillen met de logische notie syllogisme te bepalen. Van de uitgebreide vorm van het enthymeem, het epicheireem, wordt – zo zal ik betogen – te gemakkelijk aangenomen dat deze bij Hermagoras voorkwam. In feite besteedt noch de schrijver van de *Ad Alexandrum* noch Hermagoras veel aandacht aan het niveau van de enkelvoudige argumentatiestructuur.

Het topische niveau vormt het laagste en kleinste analyseniveau in dit boek. Het betreft de typen inhoudelijke verbanden die in enkelvoudige argumentaties bestaan tussen standpunt en argument. In klassieke zin gaat het hier om topische relaties of *topoi*. In de moderne argumentatietheorie spreekt men in dit verband van argumentatieschema's die kenmerkend zijn voor bepaalde argumentatiesoorten, zoals analogieargumentatie, causale argumentatie en tekenargumentatie.[17] In de klassieke retorica worden verschillende soorten topen onderscheiden. Daartoe behoren twee belangrijke argumentatieve typen: de bijzondere, concrete stasistopen en de algemene, abstracte gemeenschappelijke topen (*topoi koinoi*). De stasistopen zijn vooral door Hermagoras gesystematiseerd; de gemeenschappelijke topen zijn door Aristoteles geformuleerd.

Zo passeren, van groot naar klein, de argumentatieve richtlijnen de revue. Bij elk van de drie werken volgt dan nog een synthetiserende analyse van wat er op de verschillende niveaus, normatief-argumentatietheoretisch gezien, fout kan gaan. Dat loopt van procedurele onregelmatigheden bij onder meer het verdelen van de bewijslast tot het incorrecte gebruik van argumentatieschema's. In de klassieke retoricahandboeken gaat het hier vooral om fouten bij de tegenpartij, en deels ook het publiek

(als dit zich onredelijk gedraagt door bijvoorbeeld te joelen), waarop de sprekers de beoordelaars in hun eigen voordeel kunnen wijzen. Vanuit modern-normatief gezichtspunt betreft het *drogredenen* die de kwaliteit van de toetsing van het standpunt aantasten. Nergens bestaat er zo'n grote afstand tussen de intentie van de klassieke richtlijnen en de moderne normen, maar des te opvallender is de inhoudelijke overeenkomst. Behalve het drogredenhoofdstuk in Aristoteles' *Rhetorica* vallen in dit verband de lijsten met argumentatiefouten in *De inventione* en *Ad Herennium* op die mogelijk (gedeeltelijk) op Hermagoras teruggaan.

Deze wijze van behandelen wil zowel recht doen aan de klassieke bronnen als stelselmatig duidelijk maken waar de raakvlakken liggen tussen de klassieke retorica en de moderne normatieve argumentatietheorie.

Op het eerste gezicht lijkt de gekozen benadering misschien anachronistisch en vreemd aan het object. De indeling discussiesituatie-globale argumentatie-lokale argumentatie-drogredenen is immers in geen van de drie geselecteerde werken terug te vinden. Maar dat is slechts aan de oppervlakte zo. Bij nader inzien structureren de onderscheiden niveaus wel degelijk ook de klassieke handboeken. In alle drie de boeken is sprake van discussiesituaties (soorten redevoeringen, met sprekersverplichtingen, onder andere met betrekking tot de *staseis*), de inrichting van de globale argumentatie (bepaald door de *staseis* en de bijbehorende topen) en die van de lokale argumentatie (bestaande uit enthymemen gevuld met een topische inhoud). Verder is er, met alle verschil in doelstelling, ook de nodige aandacht voor argumentatiefouten. Met andere woorden, het is heel goed mogelijk met de gevolgde aanpak een adequate beschrijving te geven van de drie werken.

Afgezien van het feit dat deze aanpak op zichzelf een heldere uiteenzetting beloofde, heb ik ervoor gekozen, omdat deze het meest geschikt leek om systematisch weer te geven welke aanzetten in de drie werken te vinden zijn voor kernbegrippen in de moderne argumentatietheorie. Bij alle verschil tussen de verschillende theorieën[18] die dit laatste vak vormen en onder erkenning van het feit dat niet al deze theorieën (even veel) aandacht besteden aan de gekozen begrippen, mag gesteld worden dat noties als *discussiesituatie*, *bewijslast*, *standpunt*, *argumentatiestructuur*, *impliciete argumenten*, *argumentatieschema* en *drogredenen* 'crucial concepts'[19] van het vak vormen. De (uiteenlopende) manieren waarop in moderne argumentatietheorieën deze begrippen geïnterpreteerd en geanalyseerd worden, zijn wel inspiratiebronnen geweest bij de interpretatie en analyse van de klassieke voorlopers, maar de opzet was niet deze voorlopers te duiden in termen van de een of andere specifieke moderne theorie.[20] Het gaat in dit boek in feite om een vrijwel theorie-neutrale geschiedschrijving van begrippen die gemeengoed zijn in het moderne vak argumentatietheorie.

Tot slot nog één opmerking over wat de lezer in de komende geschiedschrijving niet moet verwachten: beschouwingen over de oorsprong van onderscheidingen en begrippen. De leerstukken uit de drie besproken werken worden op zichzelf beschouwd. Weliswaar plaats ik alle werken in hun context en wijs ik ook op de onderlinge overeenkomsten en verschillen, maar ik ga niet of nauwelijks in op vragen als: waar komen de *pisteis* (argumentatiesoorten) uit de *Ad Alexandrum* vandaan (uit de praktijk van redenaars?) en waardoor werd Hermagoras bij zijn vele vierdelingen geïnspireerd (door de logica van de Stoa?). Met name voor de invloed van de redenaarspraktijk op de theorievorming betreur ik dit, maar er moesten grenzen gesteld worden. Gekozen is in feite voor een meer systematische dan een historische benadering van de besproken teksten.

Deel 1
De praktische retorica van de schrijver van de *Rhetorica ad Alexandrum*

2 De achtergronden van de Ad Alexandrum

De *Rhetorica ad Alexandrum* is een werk dat moeilijk is te plaatsen. Niet alleen is het auteurschap omstreden, ook de precieze tijd van ontstaan is onbekend. Bovendien hebben we maar een gebrekkig zicht op de tradities waaruit het is voortgekomen. Dit laatste en de onzekere datering zijn voor een goed begrip van de tekst en voor de geschiedschrijving van de argumentatietheorie het meest hinderlijk. Toch is ook het auteurschap niet geheel zonder belang, al was het maar omdat de auteur een aangrijpingspunt vormt om het werk te dateren en met voorgangers te verbinden.

Ik begin dit hoofdstuk daarom met de auteurskwestie en de daarmee verbonden tijd van ontstaan. Daarna las ik een beschouwing in over de verhouding tot de ongeveer gelijktijdige *Rhetorica* van Aristoteles. Dan is de weg vrij voor een bespreking van de voorgangers van de *Ad Alexandrum*. Met een korte blik op de ingewikkelde tekstoverlevering wordt het hoofdstuk afgesloten.

Auteurschap en tijd van ontstaan

Lange tijd, tot Erasmus dat in 1531 bestreed, werd de *Rhetorica ad Alexandrum* gezien als een werk van Aristoteles. Men dacht dit vooral op grond van de inleidende brief. Met deze brief draagt Aristoteles, die zich als schrijver van het werk presenteert, het traktaat op aan zijn voormalige leerling Alexander de Grote. Aan deze brief heeft het werk niet alleen zijn naam te danken, maar ook zijn overlevering als onderdeel van het *corpus aristotelicum*. Anders was dit werk waarschijnlijk hetzelfde lot beschoren geweest als de andere ‘gewone’ retoricahandboeken uit de klassieke periode van de Griekse oudheid. In dat geval zouden we alleen Aristoteles’ nogal atypische *Rhetorica* over gehad hebben.

Nu is men er in de loop der tijd van overtuigd geraakt dat de brief een latere[21] vervalsing is en dat het werk zelf niet door Aristoteles geschreven kan zijn. Op grond van een passage bij Quintilianus (3.4.9) suggereerde Petrus Victorius in 1549 voor het eerst Anaximenes van Lampsacus als auteur. Later heeft de grote negentiende-eeuwse retoricakenner Spengel deze toeschrijving nog beter beargumenteerd.[22] Daardoor zijn de meeste specialisten tot op de dag van vandaag inderdaad deze Anaximenes – niet te verwarren met de filosoof van die naam – als de feitelijke schrijver gaan zien.[23] Toch staat deze opvatting welbeschouwd nogal wankel.[24]

Het is weliswaar frappant dat Quintilianus, in de genoemde passage (3.4.9), in precies dezelfde volgorde precies dezelfde zeven typen redevoeringen als in de *Rhetorica ad Alexandrum* behandeld worden aan Anaximenes toeschrijft.[25] Vooral de parallelle vermelding van het in de klassieke retorica unieke zevende *eidos exetastikon*, de onderzoekende soort, is veelzeggend. Maar zonder bevestiging uit onafhankelijke bron[26] vormt de mededeling van Quintilianus toch een smalle en wankele basis voor toeschrijving aan Anaximenes. We moeten bedenken dat zijn mededeling over de soorten redevoeringen waarschijnlijk uit (deels onbetrouwbare) tweede hand is[27] en dat hij verder niets over de *Ad Alexandrum* zegt.

Anderzijds maken de vermoedelijke tijd van ontstaan en de inhoud van het werk het zeker goed mógelijk dat Anaximenes van Lampsacus dit handboek geschreven heeft. De *Ad Alexandrum* wordt namelijk, op grond van een historische verwijzing en de vondst van derde-eeuwse papyrusfragmenten, tussen 340 en 300 v. Chr. geplaatst.[28] Anaximenes van zijn kant leefde, naar men aanneemt,[29] van ongeveer 380 tot 320. Inhoudelijk gezien vertoont het werk, zoals we zullen zien, allerlei trekken die goed passen bij wat we van Anaximenes van Lampsacus weten: hij was niet alleen retorisch, maar ook filosofisch geschoold en hij hield redevoeringen en schreef een of meer retoricahandboeken die goed bij de inhoud van de *Ad Alexandrum* aansluiten.[30]

Al met al lijkt Anaximenes een goede, maar geen zekere kandidaat voor het auteurschap. Daarom blijf ik van de schrijver van de *Ad Alexandrum* spreken, al zullen sommigen dat overdreven voorzichtig vinden.[31] Voor de datering neem ik 340 en 300 bij benadering als uiterste jaartallen aan (of 340 en 320, als Anaximenes de auteur is).[32]

Verhouding tot de Rhetorica van Aristoteles

Voor een nadere historische situering van de *Rhetorica ad Alexandrum* is het nuttig allereerst op de verhouding tot Aristoteles' ongeveer gelijktijdige[33] *Rhetorica* in te gaan.

Wanneer men beide werken vergelijkt, weet men niet waarover men zich het meeste moet verbazen: over de overeenkomsten of over de verschillen.[34] De overeenkomsten betreffen zowel indelingen als de wijze van behandelen. In beide werken worden achtereenvolgens de inhoud, de verwoording en de ordening van de rede behandeld. Dit is des te opmerkelijker, omdat dit afwijkt van de meer gangbare handboeken. Zoals we verderop zullen zien, lijken deze boeken de inhoud en de verwoording van de rede niet apart behandeld te hebben, maar slechts in het kader van een bespreking van de ordening van de rede. Verder valt op dat in beide werken niet alleen de gerechtelijke rede besproken wordt, zoals opnieuw gebruikelijk geweest lijkt te zijn. Ook de politieke en ceremoniële rede worden behandeld, in beide werken vóór de gerechtelijke. Ten slotte zijn er vele treffende overeenkomsten in detail. Te noemen vallen een opsomming

van politieke onderwerpen om over te vergaderen, een reeks bewijzen van het type getuigenverklaring en eed, een indeling van soorten argumentatie als voorbeeld- en tekenargumentatie, en uitgebreide exordiale en peroratieve topieken. Ook de relatief geavanceerde behandelwijze van de stof met behulp van onder meer definities doet aan elkaar denken.[35]

De onderlinge verschillen zijn echter niet minder groot. Aan de ene kant bestaan die uit het soort conceptueel surplus bij Aristoteles dat centraal zal staan in de hoofdstukken over deze auteur. Als belangrijkste noem ik: zijn driedeling van de technische persuasiemiddelen in *êthos*, *pathos* en *logos*, de manier waarop hij de drie soorten redevoeringen onderscheidt en zijn enthymeem- en *topos*-concept. Aan de andere kant zijn er verschillen die weinig of niets met deze superioriteit van Aristoteles te maken hebben. Als voorbeelden hiervan kunnen de bij Aristoteles ontbrekende paarsgewijze behandeling van de eerste zes typen redevoeringen genoemd worden, de sterk uiteenlopende behandeling van de verwoording en misschien in het bijzonder de behandeling van de ordening van de redevoering, die ondanks de vaak onderstreepte globale parallellie in detail steeds verschilt.

Het zijn deze verschillen die het moeilijk voorstelbaar maken dat de schrijver van de *Ad Alexandrum* en Aristoteles op substantiële wijze gebruik hebben gemaakt van elkaars werk.[36] De eerste zou dan toch wel iets van de conceptuele vernieuwingen van Aristoteles overgenomen hebben en Aristoteles zou niet zo vaak zo verschillend over gemeenschappelijke leerstukken geschreven hebben. De meest aannemelijke verklaring voor de onderlinge overeenkomsten lijkt dat de twee auteurs, direct of indirect, gebruik hebben gemaakt van bronnen die ondanks kleine verschillen in hoofdlijnen overeenstemden. Daaruit haalden beiden in elk geval zulke kennelijk al traditionele leerstukken als een verzameling politieke onderwerpen tot en met exordiale en peroratieve topieken. Ook de globale organisatie van hun werken zullen ze wel daaraan ontleend hebben. Welke bronnen dat precies geweest zijn, is een nauwelijks te beantwoorden vraag.[37] Ik laat die kwestie van de precieze bronnen hier verder rusten,[38] maar probeer nog wel wat helderheid te scheppen over aard en inhoud van mogelijke bronnen.

Voorgangers van de Rhetorica ad Alexandrum

Bij gebrek aan overlevering is het lastig om zicht op de voorgangers van de *Ad Alexandrum* te krijgen. We kunnen niet meer doen dan ons een globaal beeld vormen op grond van enige relatief vroege mededelingen over de retorica vóór de *Ad Alexandrum* en Aristoteles' *Rhetorica*.[39]

Dergelijke (kritisch getoonzette en mogelijk dus partijdige) mededelingen treft men aan bij Isocrates, Plato en Aristoteles.[40] Men krijgt hieruit het idee dat er eind vijfde en begin vierde eeuw een dominante traditie bestond van retoricahandboeken die zich beperkten tot gerechtelijke

redes. De boeken bevatten kennelijk vooral richtlijnen voor de inhoud van de verschillende delen van de rede; waarschijnlijk waren de richtlijnen ook geordend volgens de delen van de rede. Van een eenvormige en beperkte traditie was overigens geen sprake, gezien het feit dat Aristoteles in *De sophisticis elenchis* 183b 29 e.v. rept van 'een soort erfenis van velen, die haar (de retorica) geleidelijk verder hebben gebracht'.

Voor het vormen van een zo concreet mogelijk beeld van de bedoelde handboeken helpt *Phaedrus* 266d5 e.v. het meest.[41] Plato vermeldt daar namelijk nog het meest gedetailleerd de delen van de rede die in die handboeken behandeld zullen zijn: inleiding, verhaal, verschillende argumentatieve onderdelen en slot.[42] Vooral de vrij specifieke opsomming van de argumentatieve onderdelen doet aan de *Ad Alexandrum* denken, meer dan aan Aristoteles. Genoemd worden *martyriai* (getuigen), *tekmêria* (tekens), *eikota* (waarschijnlijkheden) – in deze volgorde meteen na het verhaal te gebruiken – bewijs en weerlegging (beide met aanvulling, zowel in de aanklacht als het verweer).

Vaste argumentatiesoorten als tekens en waarschijnlijkheden op een vaste plaats te gebruiken in een gerechtelijk pleidooi, dat lijken de oudste elementen van een retorische argumentatietheorie. Het is verhelderend even stil te staan bij de ontstaansgrond van het type handboeken waarin ze opdoken. Aangenomen moet worden dat een behoefte aan dergelijke handleidingen ontstaan is door de democratisering van de rechtspraak in het Athene van de vijfde eeuw v. Chr. [43] Als gevolg daarvan moesten de partijen hun zaak in lange monologen verdedigen voor massale volksjury's. Er waren geen openbare aanklagers en advocaten, de betrokkenen moesten zelf het woord voeren. Dit betekende dat allerlei gewone burgers voor de niet geringe opgave stonden een voor hen vreemde en moeilijke spreekvorm te hanteren. Geen wonder dat zich adviseurs opwierpen die pretendeerden de amateurs hulp te kunnen bieden.

Hoe men zich deze adviespraktijk en de rol van de handboeken daarbij precies moet voorstellen, is een vraag waarover men slechts kan speculeren. Kennedy (1959, 174 en 1963, 58) heeft gesuggereerd dat burgers naar een retoricus konden stappen en daar, behalve mondeling advies, inzage konden krijgen in (samenvattingen van) handboeken. Dat laatste kan men wellicht vergelijken met het raadplegen van een brievenboek in onze tijd: men zoekt daar de conventionele opbouw en vaste inhoudselementen in op en assembleert vervolgens de eigen brief. Voor zover de handboeken uit uitgeschreven voorbeeldpassages bestonden, kan men waarschijnlijk zelfs een parallel trekken met moderne bouwsteenbrieven die samengesteld worden uit clichématige passages – al moesten de Atheners het in de vijfde eeuw v. Chr. nog zonder tekstverwerkers doen.

Deze traditie van gerechtelijke handboeken voor amateuristische pleiters werkt duidelijk door in de *Ad Alexandrum*. Toch verklaart het maar een deel van de inhoud, opbouw en functie van dit werk.

Om te beginnen beperkt dit boek zich dus niet tot gerechtelijke redevoeringen. Ook politieke en ceremoniële redes krijgen ruimschoots aandacht. De oorsprong van de verstrekte adviezen voor deze twee genres is in dit geval moeilijk te traceren. De oudere advisering had hier waarschijnlijk nog niet de vorm aangenomen die we zien in de *Ad Alexandrum* (en in Aristoteles' *Rhetorica*): verzamelingen regels. Het lijkt erop alsof de advisering voor het optreden in de volksvergadering en de raad in eerste instantie gegoten werd in de vorm van voorbeelden, van complete of gedeeltelijke redevoeringen.[44] We zitten dus met een gat tussen deze oorspronkelijk exemplarische benadering en de op regels gebaseerde aanpak uit de *Ad Alexandrum*.

Dit gat moet zeker gevuld zijn met verschillende handboeken die op de laatste aanpak anticipeerden, want alleen al mijn korte analyse van de overeenkomsten en verschillen met Aristoteles maakt het onwaarschijnlijk dat de schrijver van de *Ad Alexandrum* en Aristoteles de eerste regelgevers op dit terrein waren. Het voert hier echter te ver om, onder meer in de kring van Isocrates en zijn leerlingen, naar voorlopers te speuren. Ik moet dus de oorsprong van typisch politieke argumentatiewijzen, zoals het toetsen van voorstellen aan criteria als uitvoerbaarheid en voordeligheid, laten rusten.[45]

Ook aan de duistere achtergrond van de drieledige structuur inhoud-verwoording-ordening ga ik hier voorbij – in het volgende hoofdstuk zal ik er, in verband met de tekstgenese, nog wat over speculeren. Wel wil ik nog iets zeggen over de mijns inziens deels nieuwe functie van de *Ad Alexandrum*.[46] Het lijkt er namelijk op dat de doelgroep van dit boek in vergelijking met die van de oudste gerechtelijke handboeken is veranderd of verruimd. Men krijgt de indruk dat dit boek niet alleen of zelfs niet in de eerste plaats bestemd was voor amateur-sprekers, maar voor de verschillende soorten professionals die deze sprekers in de loop van de vierde eeuw in toenemende mate gingen bijstaan of zelfs vervangen. Op gerechtelijk terrein moeten we hier denken aan logografen bij wie men pleidooien kon bestellen, en aan synegoren die eerst een soort getuigen à decharge waren, maar zich steeds meer ontwikkelden in de richting van moderne advocaten. Bij politieke welsprekendheid gaat het om zogenoemde *rhetores*, partijgangers die er hun beroep van maakten om in de volksvergadering voorstellen in te dienen. Vooral verwijzingen naar de omstreden rol van logografen en synegoren komen verschillende keren voor, evenals zinspelingen op het geven en ontvangen van retorische scholing die vooral voor deze 'beroepen' zinvol was.[47]

Maar of de adviezen nu voor de amateur-sprekers zelf of voor hun plaatsvervangers bestemd waren, in beide gevallen hebben ze in heel praktische zin betrekking op reële discussiesituaties. Door de praktische inslag onderscheidt de *Rhetorica ad Alexandrum* zich vooral van de veel meer naar theoretische reflectie neigende *Rhetorica* van Aristoteles.[48] Door

de betrokkenheid op volwassen discussiesituaties verschilt het werk aan de andere kant van het schoolse handboek van Hermagoras, dat vooral op schooldeclamaties gericht lijkt. Van de drie in dit boek besproken werken verdient het dus in dubbele zin het predikaat 'praktisch': niet-theoretisch en niet-schools.

Tekstoverlevering

Bij alle drie de werken die in dit boek behandeld worden, levert de tekstoverlevering veel problemen op. Nu zie ik het niet als mijn taak om tekstproblemen te bespreken, maar ik kan er ook niet geheel aan voorbijgaan. Enige verantwoording van wat ik aan de drie besproken auteurs toeschrijf, is op zijn plaats.

Bij de *Ad Alexandrum* is het vooral de bijzondere tekstgeschiedenis die veel, soms niet of nauwelijks te beantwoorden vragen oproept. De complete tekst zoals wij die kennen, is slechts overgeleverd door laatmiddeleeuwse handschriften. Deze overlevering is, zoals we al zagen, in strijd met de veel oudere mededelingen van Quintilianus en Syrianus,[49] die onder andere geen melding maken van de epideiktische redevoering als overkoepelende hoofdsoort van loven en laken. Op hun beurt lijken deze – onderling ook niet geheel identieke mededelingen – weer af te wijken van de papyrusfragmenten uit de derde eeuw v. Chr., die suggereren dat ook de politieke en gerechtelijke redevoering als overkoepelende hoofdsoorten later zijn ingevoegd (zie de bespreking van de openingspassage in het volgende hoofdstuk). Dit heeft Fuhrmann in zijn uitvoerige en grondige studie van de tekstgeschiedenis in 1964 tot het onderscheiden van drie redacties gebracht: 1 de oorspronkelijke redactie van (volgens hem) Anaximenes (zonder overkoepelende hoofdsoorten redevoeringen), 2 de redactie die Quintilianus en (met inleidende brief) Syrianus gezien lijken te hebben (met twee overkoepelende hoofdsoorten) en 3 de redactie van de middeleeuwse handschriften (met drie overkoepelende hoofdsoorten en andere 'herschrijvingen' in de richting van Aristoteles). Met Chiron (2002, XCIV e.v.) ben ik van mening dat Fuhrmanns argumenten voor het onderscheid tussen de eerste en tweede redactie niet allemaal overtuigen en – wat belangrijker is – dat het een illusie is te denken dat de oorspronkelijke tekst tot in detail te reconstrueren is. Gelukkig lijkt dit voor mijn doel ook niet nodig: de handschriften geven bijna steeds genoeg houvast voor een bespreking van de voor de argumentatietheorie relevante leerstukken. De blijvende onzekerheid over de plaats van de overkoepelende hoofdsoorten redevoeringen bijvoorbeeld hoeft, zo zullen we in het volgende hoofdstuk zien, geen probleem te zijn.[50]

3 De hoofdlijnen van de *Ad Alexandrum*

De overgeleverde tekst van de *Rhetorica ad Alexandrum*[51] bestaat uit drie delen.[52] Elk deel bevat voornamelijk richtlijnen voor de inhoud van de rede, vooral voor het ontwikkelen van argumentaties.[53]

Deel 1, hoofdstuk 1-5, verschaft richtlijnen voor *zeven typen redevoeringen*. Er worden adviezen gegeven voor argumentaties bij aan- en afradende, lovende en lakende, aanklagende en verdedigende en kritisch-onderzoekende redes. In deel 2, hoofdstuk 6-28, worden er richtlijnen gegeven voor *argumentatiesoorten* (een aantal van deze hoofdstukken is niet aan argumentatie, maar aan onder meer stijl gewijd). Het gaat hier bijvoorbeeld om het verschil tussen argumentaties op basis van voorbeelden en op basis van tekens. In deel 3 ten slotte, hoofdstuk 29-37, passeren nogmaals vooral argumentatierichtlijnen de revue, maar nu voor *de delen van de rede*. Aangegeven wordt wat een redenaar van inleiding tot en met slot in zijn rede naar voren kan brengen.

3.1 Zeven typen redevoeringen (deel 1)

Deel 1, hoofdstuk 1-5, kan in hoofdzaak[54] als volgt in schema gebracht worden.

genos dêmêgorikon politieke rede, letterlijk rede voor het volk[55])	*eidos protreptikon* (aanradende ondersoort) *eidos apotreptikon* (afradende ondersoort)
genos epideiktikon (gelegenheidsrede)	*eidos enkômiastikon* (lovende ondersoort) *eidos psektikon* (lakende ondersoort)
genos dikanikon (gerechtelijke rede)	*eidos katêgorikon* (aanklagende ondersoort) *eidos apologêtikon* (verdedigende ondersoort)

eidos exetastikon
(kritisch-onderzoekende
ondersoort)

Dit schema doet, op de onderzoekende ondersoort na, erg denken aan de hoofd- en ondersoorten die Aristoteles in *Rhetorica* 1.3 bij de redevoeringen onderscheidt. Het is echter de vraag of de hoofdsoorten uit de eerste kolom wel in de oorspronkelijke tekst van de *Ad Alexandrum* genoemd zijn. Misschien zijn ze in latere tijden in de openingszin en enkele verderopstaande overgangszinnen toegevoegd om de uiteenzetting meer in overeenstemming te brengen met de leer van Aristoteles, de toen veronderstelde auteur.[56] Voor de zakelijke inhoud van de *Ad Alexandrum* maakt dit niet veel uit. Of de hoofdsoorten nu wel of niet als begrippen aanwezig waren, het is duidelijk dat de schrijver in elk geval de drie argumentatieve situaties die ermee corresponderen in het vizier had.[57] Ja, we kunnen zelfs constateren dat door de consequent paarsgewijze behandeling bij hem beter dan bij Aristoteles uitkomt dat aan- en afraden, loven en laken en aanklagen en verdedigen de tegengestelde bijdragen van twee partijen aan één discussie (kunnen) zijn.

In feite vormen in hoofdstuk 1-5 de zeven subtypen de kaders van de uiteenzetting. De volgende analyse volgt deze aanpak op de voet. Hierbij moet bedacht worden dat de drie paren ondersoorten weliswaar in het bijzonder vallen onder de hoofdsoorten waar ze achter staan (of, als deze toegevoegd zijn, horen bij de drie argumentatieve situaties), maar dat bijvoorbeeld ook een gerechtelijke spreker kan laken (onder meer de getuigen van de tegenpartij) en een politieke spreker zich kan verdedigen (onder andere tegen een verdachtmaking).[58] De ondersoorten moeten met andere woorden niet slechts als soorten redevoeringen, maar ook als functionele categorieën opgevat worden: als taalhandelingen die de strekking van een bepaalde passage in een redevoering bepalen.[59] De onderzoekende subsoort kan ook op zichzelf, zonder aparte naam voor de hoofdsoort, gebruikt worden, maar wordt meestal in het kader van de zes andere subsoorten toegepast (37.1: 45a30-31). Een voorbeeld van dit laatste is het attaqueren van een getuige (15.4).

Aan- en afraden (hoofdstuk 1 en 2)
De behandeling bij aan- en afraden, die het meest uitvoerig en systematisch is, valt in tweeën uiteen. In hoofdstuk 1 worden algemene richtlijnen gegeven voor overleg over privézaken en politieke redes over welke onderwerpen dan ook. In hoofdstuk 2 volgen specifieke adviezen voor politieke vergaderingen over bepaalde onderwerpen.

Hoofdstuk 1 bevat een van de beste en belangrijkste uiteenzettingen van het gehele werk. De grote lijn ervan is als volgt.[60]

De schrijver opent in 1.3 met definities van aan- en afraden: mensen tot

bepaalde handelingen aanzetten, respectievelijk van bepaalde handelingen afhouden.[61]

Daarna geeft hij in 1.4-5 een uitputtende opsomming van eigenschappen waarvan de aanrader moet aantonen dat de aanbevolen handelingen die bezitten (de afrader moet aantonen dat deze handelingen de tegengestelde eigenschappen bezitten): rechtvaardig (*dikaion*), wettig (*nomimon*), voordelig (*sympheron*), eervol (*kalon*), aangenaam (*hêdy*) en gemakkelijk uitvoerbaar (*rhaidion*). Als dit laatste, bij moeilijke zaken, niet mogelijk is, moet aangetoond worden dat ze mogelijk (*dynaton*) en noodzakelijk (*anankaion*) zijn (1.4-5: 21b23-27). [62]

In de derde plaats volgt vanaf 1.7 een nadere behandeling van deze eigenschappen. Er worden vooral verschillende toestanden, gebeurtenissen of handelingen onderscheiden die aanspraak kunnen maken op de predikaten ‘rechtvaardig’ enzovoorts. Met de zo ontstane indelingen kan men aantonen dat de aanbevolen of ontraden handeling een bepaalde eigenschap heeft. Om bijvoorbeeld het ‘voordelige’ van iets aan te tonen, kan gebruikgemaakt worden van indelingen van voordelige zaken (1.9-11). Zo kan iets voordelig zijn voor het individu en voor de gemeenschap (respectievelijk te gebruiken in privé- en publieke deliberaties?). In het eerste geval kan het voordeel betrekking hebben op het lichaam, de geest en bezittingen. Elk van deze drie valt weer in subsoorten uiteen, lichamelijke voordelen bijvoorbeeld in kracht, schoonheid en gezondheid. Met het argument dat het gezondheid bevordert, kan men iemand aanraden aan gymnastiek te doen.

In de vierde en laatste plaats (1.13) bespreekt de auteur drie aanvullende argumentatiewijzen. Hierbij worden de eigenschappen niet direct toegekend aan de besproken daden, maar argumenteert men op basis van analoge handelingen (*ek tôn homoiôn*), van tegengestelde handelingen (*ek tôn enantiôn*) of van gezaghebbende oordelen over eerdere vergelijkbare handelingen (*ek tôn kekrimenôn*). Per eigenschap worden concrete aanvullende argumentaties gegeven. Een voorbeeld van analogie bij ‘rechtvaardig’ is: ‘zoals het rechtvaardig is iemand goed te behandelen die ons goed behandelt, zo is het rechtvaardig iemand niet slecht te behandelen die ons niet slecht behandelt’. Een voorbeeld van het tegendeel bij dezelfde eigenschap is: ‘zoals het rechtvaardig is iemand slecht te behandelen die ons slecht behandelt, zo is het rechtvaardig iemand goed te behandelen die ons goed behandelt’ (1.14-15: 22a31-37).

In hoofdstuk 2 worden ook deliberatieve argumentatierichtlijnen gegeven, maar nu toegespitst op de politieke onderwerpen waarover in de raad (*boulê*) en de volksvergadering (*ekklêsia*) gesproken werd: religie, wetgeving en staatsinrichting, bondgenootschappen en verdragen met andere staten, oorlog en vrede, financiën (2.1-2).[63] De meeste richtlijnen betreffen onderwerp-specifieke varianten van argumentaties op basis van recht-

vaardigheid, wettigheid, voordeligheid en verder. Veel richtlijnen zijn heel concreet-clichématig, zoals 'ons is kwaad gedaan en nu zich de gelegenheid voordoet, moeten we dit vergelden' (argument voor het standpunt dat de oorlog verklaard moet worden, dat impliciet onder 'rechtvaardigheid' lijkt te vallen) (2.26: 25a11-12).

Loven en laken (hoofdstuk 3)
Het enigszins gebrekkig ingerichte en vrij korte hoofdstuk 3 begint (3.1) weer met definities, nu van loven en laken: het vergroten van verdienstelijke handelingen[64] en het toeschrijven van niet aanwezige positieve eigenschappen,[65] respectievelijk het verkleinen van verdienstelijke handelingen en vergroten van verwerpelijke. Nog in dezelfde paragraaf volgt een opsomming van prijzenswaardige handelingen:[66] rechtvaardige, wettige, enzovoort (praktisch dezelfde lijst als in hoofdstuk 1).

Belangrijk in dit hoofdstuk zijn verder paragraaf 3.6 en volgende, waarin een hele reeks methoden besproken wordt om het gewicht van de veronderstelde handeling te vergroten (*auxêsis*) of te verkleinen (*tapeinôsis*). Men kan bijvoorbeeld wijzen op de talrijke goede of slechte gevolgen van iemands handelingen of op de opzettelijkheid van de daad.

Aanklagen en verdedigen (hoofdstuk 4)
Ook hoofdstuk 4 begint (4.1) met definities, in dit geval van aanklagen en verdedigen: het aanvoeren van misdaden (*adikêmata*) en vergissingen (*hamartêmata*),[67] respectievelijk het weerleggen van aanklachten en verdenkingen die hierop betrekking hebben. Daarna wordt vanaf 4.2 de taak van de aanklager omschreven: aangeven dat de handelingen van de aangeklaagde onrechtvaardig, onwettig en schadelijk voor de gemeenschap zijn.[68] Heel duidelijk uitgewerkt wordt deze taak niet. Veel beter is de behandeling van de taak van de verdediger vanaf 4.7. Aangegeven wordt dat deze kan kiezen uit drie verdedigingslinies:[69] ontkenning, rechtvaardiging of verontschuldiging van de handeling in kwestie.

Onderzoeken (hoofdstuk 5)
In een kritisch-onderzoekende rede[70] – zoals gezegd meestal slechts een onderdeel van een van de zes eerder besproken redes – worden tegenspraken in de voorkeuren, handelingen en woorden van een tegenstander aangegeven. Men kan daartoe inconsistenties in diens levensloop opsporen (bijvoorbeeld wisselend vriend en vijand zijn van dezelfde persoon) en erop wijzen dat wat hij nu zegt niet rijmt met wat hij vroeger zei of voorstond.[71]

3.2 Argumentatiesoorten (deel 2)

Deel 2 bevat aan de ene kant een behandeling van argumentatiesoorten (hoofdstuk 7-17) en aan de andere kant een beknopte stijlleer (hoofdstuk 21-28).[72] Ik beperk me hier tot de argumentatiesoorten.

De besproken argumentatiesoorten (zogenoemde *pisteis*: 'middelen om geloof te doen ontstaan') zijn vooral bruikbaar in gerechtelijke redes, maar ook daarbuiten toe te passen – alleen voor politieke redes wordt dit laatste soms toegelicht.[73]

De gehele uiteenzetting, van hoofdstuk 7 tot en met 17, kan in het volgende schema gevangen worden.

intrinsieke *pisteis*	(1) *eikos* (waarschijnlijkheid) (2) *paradeigma* (voorbeeld) (3) *tekmêrion* (aanwijzing) (4) *enthymêma* ('enthymeem') (5) *gnômê* (stelregel) (6) *sêmeion* (teken) (7) *elenchos* (weerlegging)
extrinsieke *pisteis* (*epithetoi*)	(1) *doxa tou legontos* (mening van de spreker) (2) *martyria* (getuigenis) (3) *basanos* (verklaring op de pijnbank) (4) *horkos* (verklaring onder ede)

De behandeling van elk van deze argumentatietypen is, met uitzondering van de *eikota* en *paradeigmata*, steeds heel beknopt. Na een inleidende definitie, en een onderverdeling in subtypen, wordt aangegeven hoe de sprekers gebruik van het middel kunnen maken. Die laatste richtlijnen worden hier slechts selectief weergegeven.

De intrinsieke pisteis

De eerste groep argumentatiesoorten wordt, zonder dat een technische term gebruikt wordt, omschreven als de *pisteis* 'ontleend aan de woorden, handelingen en personen zelf' (7.2: 28a17-18).[74] Opvallend is dat bij alle soorten steeds twee subtypen worden onderscheiden – bij de eerste soort drie.

(1) *Eikos* (hoofdstuk 7). Een *eikos* ('waarschijnlijkheid')[75] wordt gedefinieerd als een uitspraak die voorbeelden ervan oproept in de geest van het publiek. Stel een spreker zegt zoiets als 'voor mijn vrienden wens

ik voorspoed en voor mijn vijanden tegenspoed'. Dat klinkt dan het publiek aannemelijk in de oren, omdat het deze en vergelijkbare sentimenten ook kent (7.4: 28a27-32). Een *eikos* moet volgens de schrijver van de *Ad Alexandrum* aansluiten bij wat het publiek herkent.

Een waarschijnlijkheidsargumentatie kan drie soorten grondslagen hebben (7.5-6). Ten eerste kan de argumentatie gebaseerd zijn op algemeen menselijke emoties (*pathê*), zoals verlangen of angst. In de tweede plaats op gewoonte (*ethos*), zoals de specifieke gewoonten van jongeren. In de derde plaats op voordeel (*kerdos*), te weten het voordeelmotief om bijvoorbeeld een misdaad te begaan.

Van de verschillende manieren waarop de partijen deze drie soorten waarschijnlijkheidsargumentaties kunnen gebruiken, worden eerst beraadslagende en dan gerechtelijke voorbeelden gegeven. In beraadslagingen kan men er het optreden van een effect van een handeling, dus de doeltreffendheid van een voorstel, mee beargumenteren (7.7). In gerechtelijke redes kan een aanklager er een bewijs van de feiten mee leveren (bijvoorbeeld door aan te voeren dat het de gewoonte van de aangeklaagde zelf is om identieke of vergelijkbare misdaden te plegen als waarvan hij nu beschuldigd wordt) (7.8-9). Een verdediger kan er een ontkenning mee ondersteunen (hij zou er bijvoorbeeld geen voordeel bij gehad hebben); de daad ermee rechtvaardigen (door erop te wijzen dat deze overeenstemt met de algemene gewoonte); of zichzelf ermee verontschuldigen (door te zeggen dat hij handelde onder invloed van voor ieder mens onweerstaanbare gevoelens als liefde en woede) (7.11-14).

(2) *Paradeigma* (hoofdstuk 8). Voorbeelden (*paradeigmata*) worden omschreven als handelingen die eerder verricht zijn en die vergelijkbaar zijn met of tegengesteld zijn aan de handelingen die ter discussie staan. Voorbeelden komen van pas als waarschijnlijkheden tekortschieten om onze uitspraken aannemelijk te maken.[76] Er bestaan twee soorten voorbeelden. Met aannemelijke voorbeelden (*kata logon*) kan men aannemelijke beweringen ondersteunen, zoals 'rijken zijn eerlijker dan armen' (8.3); met onaannemelijke voorbeelden (*para logon*) onaannemelijke beweringen, zoals 'het aantal manschappen heeft geen invloed op de overwinning'.

(3) *Tekmêrion* (hoofdstuk 9). Aanwijzingen[77] (*tekmêria*) zijn ofwel tegenspraken tussen de feiten en wat iemand zegt in een rede,[78] ofwel tegenspraken binnen een rede. Men vindt deze inconsistenties, die iemands woorden of gedragingen in het algemeen dwaas doen schijnen, door op tegenspraken binnen de rede van de tegenpartij te letten of tussen zijn rede en zijn gedrag.

(4) *Enthymêma* (hoofdstuk 10). Van 'enthymemen'[79] (*enthymêmata*) bestaan ook weer twee subtypen: enerzijds tegenspraken binnen de rede en met wat men gedaan heeft (vergelijk *tekmêrion*), anderzijds tegenspra-

ken met iets anders (met de beginselen van rechtvaardigheid, wettigheid et cetera).

(5) *Gnômê* (hoofdstuk 11). Stelregels (*gnômai*) zijn persoonlijke oordelen over feiten (handelingen) in het algemeen. Als het gaat om een oordeel dat algemeen onderschreven wordt (*endoxon*), hoeft de uitspraak niet beargumenteerd te worden (een voorbeeld hiervan lijkt: 'ik ben van mening dat het onmogelijk is om een goede bevelhebber te zijn zonder ervaring' (30b10-12)). Ondersteuning is wel nodig als het oordeel tegen het algemene gevoelen indruist (*paradoxon*).[80]

(6) *Sêmeion* (hoofdstuk 12). Tekens (*sêmeia*) zijn dingen die gewoonlijk aan iets voorafgaan, iets vergezellen of op iets volgen. Uit het al dan niet gebeurd zijn van iets kan zowel een negatieve als positieve conclusie getrokken worden over het gebeurd zijn van iets anders. Die conclusie is bij een zeker teken dwingend, bij een waarschijnlijk teken slechts aannemelijk. Tekens kunnen onder meer ontleend worden aan getuigenverklaringen en tijdstippen van gebeurtenissen.

(7) *Elenchos* (hoofdstuk 13). Een dwingende weerlegging[81] (*elenchos*) is iets wat niet anders kan zijn dan wij beweren. Een dergelijke weerlegging kan ofwel ontleend zijn aan iets wat noodzakelijk is (bijvoorbeeld dat mensen voedsel nodig hebben om in leven te blijven) ofwel aan iets wat onmogelijk is (bijvoorbeeld dat een jongen een hoeveelheid geld heeft gestolen die groter was dan hij mee kon nemen).[82]

De extrinsieke pisteis

In het begin van hoofdstuk 14 worden eerst de zeven intrinsieke soorten nog eens onderling vergeleken, maar dat levert weinig nieuws op.[83] Dan komen de extrinsieke *pisteis* aan de beurt. Dit zijn *pisteis* die niet aan de woorden, handelingen en personen in kwestie zijn ontleend, maar aan dingen die daarop een aanvulling vormen (*epithetoi*) (7.2: 28a18-19 en 14.7: 31b7-8).

(1) *Doxa tou legontos* (slot hoofdstuk 14). De mening van de spreker (*doxa tou legontos*) is zijn eigen opvatting over de zaken die ter discussie staan. Bij dit middel moet de spreker aantonen dat hij ervaring heeft met de zaken waarover hij praat en aantonen dat hij er belang bij heeft er de waarheid over te spreken. De tegenpartij daarentegen moet juist aantonen dat de spreker geen relevante ervaring heeft of, als dit niet mogelijk is, erop wijzen dat zelfs ervaren personen zich vergissen, en als ook dit niet mogelijk is, beweren dat het niet in het belang van de spreker is de waarheid te spreken.

(2) *Martyria* (hoofdstuk 15). Een getuigenverklaring (*martyria*) is iets wat vrijwillig wordt toegegeven door iemand die de feiten kent. De getuige of datgene wat hij zegt, kan meer of minder geloofwaardig zijn. Afhankelijk van de geloofwaardigheid is nadere rechtvaardiging

nodig, bijvoorbeeld van de motieven van de getuige (niet uit wraakzucht of om een beloning). Omgekeerd moet de partij tegen wie verklaringen zijn afgelegd, deze ondergraven door er bijvoorbeeld op te wijzen dat de getuige bevriend is met de tegenpartij.

(3) *Basanos* (hoofdstuk 16). Een verklaring op de pijnbank (*basanos*) is een onvrijwillige bekentenis door iemand die de feiten kent (meestal van slaven[84]). Deze kan, afhankelijk van wat in het belang van de spreker is, ondersteund of juist ontkracht worden met standaardopmerkingen (bijvoorbeeld ter ondersteuning: 'zo'n bekentenis is betrouwbaarder dan een vaak partijdige getuigenverklaring'; ter ontkrachting: 'zo'n bekentenis is vaak onjuist, omdat men bekent om er snel vanaf te zijn').

(4) *Horkos* (hoofdstuk 17). Een verklaring onder ede (*horkos*) is een bewering zonder bewijs dat gezworen wordt bij de goden. Ook hier bestaan vaste pro's en contra's betreffende de waarde van dit middel.

3.3 Delen van de rede (deel 3)

In deel 3 worden, net als in deel 1, opnieuw de zeven subtypen redevoeringen besproken. In dit geval staan echter de delen van de rede centraal. Dit betekent dat in beginsel zeven maal de inleiding tot en met het slot van een rede behandeld wordt. Eerst gebeurt dit bij de twee subtypen van de politieke rede, dan bij die van de gelegenheidsrede, vervolgens bij die van de gerechtelijke rede en tot slot bij de onderzoekende rede. Voor de overzichtelijkheid plaats ik de sterk verwante richtlijnen per deel van de rede bij elkaar.[85]

De indeling die, bij het ene subtype volllediger dan bij het andere,[86] gevolgd wordt, is de volgende.

(1) *prooimion* (inleiding)
(2) *diêgêsis* (verhaal)
(3)a *bebaiôsis* (bekrachtiging) en (3)b *prokatalêpsis* (anticiperende weerlegging)
((3)a en b vormen, impliciet, samen de argumentatie)
(4) *epilogos* (slot)

(1) *Prooimion* (vooral hoofdstuk 29, met enkele aanvullingen in hoofdstuk 34 en volgende). De richtlijnen voor de inleiding vallen uiteen in algemene (29.1) en genrespecifieke (rest van 29 en 34 en volgende). Samengevat komen deze erop neer dat in elke inleiding in elke redevoering ervoor gezorgd moet worden dat het publiek het komende betoog met *begrip* kan volgen, dat het *aandacht* gaat geven en dat het *welwillendheid* gestemd wordt. Vooral voor het welwillend stemmen

worden veel richtlijnen gegeven, die in het volgende hoofdstuk besproken zullen worden.

(2) *Diêgêsis* (vooral hoofdstuk 30-31). Met het verhaal moet, op beknopte, duidelijke en aannemelijke wijze, een uiteenzetting van de relevante feiten gegeven worden.

(3) *Bebaiôsis* en *prokatalêpsis* (het leeuwendeel van hoofdstuk 32 tot en met 37).[87] In deze belangrijke en tamelijk ingewikkelde hoofdstukken worden er voor de verschillende sprekers in de zeven subtypen redevoeringen richtlijnen gegeven om het eigen standpunt te ondersteunen (*bebaiôsis*) en tegenwerpingen van de andere partij bij voorbaat te ontkrachten (*prokatalêpsis*). Per type spreker (aanrader, afrader en dergelijke) worden verschillende specifieke omstandigheden onderscheiden. In het geval van een aanradende spreker bijvoorbeeld (32.1-9) kunnen de feitelijke aspecten van zijn voorstel, dat wil zeggen de uitvoerbaarheid en doeltreffendheid, ofwel discutabel ofwel evident zijn. In het eerste geval moeten die feitelijke aspecten dan eerst beargumenteerd worden. In het tweede geval kan de spreker zich beperken tot het aantonen van de overeenstemming van zijn voorstel met de criteria rechtvaardig, wettig, voordelig enzovoort (in het eerste geval moet die overeenstemming natuurlijk ook aangetoond worden).
De harde kern van de hoofdstukken 32-37 zit in lijsten met vaste argumentatiesoorten die de verschillende soorten sprekers naar gelang de omstandigheden moeten aanvoeren. Nadrukkelijk wordt een bepaalde volgorde aangeraden. Een gerechtelijke aanklager bijvoorbeeld (36.17) moet in het geval van een ontkennende beschuldigde eerst met *pisteis* de feiten aannemelijk maken: te beginnen met 1 *martyriai* (getuigenverklaringen) en 2 *basanoi* (verklaringen op de pijnbank), zo nodig aangevuld met 3 *eikota* (waarschijnlijkheden), en dan 4 *paradeigmata* (voorbeelden), 5 *tekmêria* (aanwijzingen), 6 *sêmeia* (tekens) en 7 *elenchoi* (weerleggingen). Vervolgens moeten overwegingen gegeven worden over rechtvaardigheid, wettigheid, voordeligheid en verder (wanneer de feiten niet ontkend worden kan met deze overwegingen volstaan worden).

(4) *Epilogos* (vanaf het slot van hoofdstuk 33 verspreid in alle hoofdstukken tot en met 37[88]). Bij nader inzien blijken er twee slotonderdelen onderscheiden te worden. Bij alle typen redevoeringen moet het slot in elk geval een recapitulatie (*palillogia*) bevatten (vermeld in 33.3; 34.11; 35.16; 36.29 en 45; 37.7). De politieke en de gerechtelijke redes moeten daarna nog een veel belangrijker slotdeel[89] kennen dat dient om emoties op te wekken bij het publiek die gunstig zijn voor jouw zaak. Dat kunnen positieve gevoelens zijn – genoemd worden vriendschap (*philia*), dankbaarheid (*charis*) en medelijden (*eleos*) (34.1 en volgende, 36.29 en 47-48) – en negatieve gevoelens – zoals toorn (*orgê*), vijandschap (*echthra*) of afgunst (*phthonos*) (34.12-16 en 36.29 en 49-50). Net als voor

het opwekken van welwillendheid in de inleiding worden hiervoor gedetailleerde richtlijnen gegeven, die weer in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.

Na dit overzicht van de *Rhetorica ad Alexandrum* kan opgemerkt worden dat de auteur met zijn zeker niet vlekkeloos gecomponeerde handboek[90] al de weg ingeslagen lijkt te hebben die leidt tot Hermagoras. In de inrichting van de *Ad Alexandrum* schemert namelijk al duidelijk diens chronologisch geordende leer van de taken van de redenaar door. [91] Deel 1 en de eerste helft van deel 2 van de *Ad Alexandrum* doen al denken aan respectievelijk de eerste stap en tweede stap van de *heuresis/inventio* (inhoudsvinding): de *noêsis/intellectio* (analyse van het geschil) gericht op de bepaling van de *stasis/status* (standpunt) en de *heuresis/inventio* in engere zin om argumenten bij de *stasis* te vinden. Met name de verhouding tussen hoofdstuk 4 (met een voorloper van de gerechtelijke *stasis*leer) en hoofdstuk 7-17 (met de *pisteis*) doet hieraan denken. De tweede helft van deel 2 en deel 3 voegen hier twee latere taken ter voorbereiding van een rede aan toe: de *lexis/elocutio* (verwoording) en de *taxis/dispositio* (ordening).

4 De discussiesituatie in de *Ad Alexandrum*

De *Rhetorica ad Alexandrum* opent, zoals gezegd, met het onderscheiden van zeven typen redevoeringen: aanradende, afradende, lovende, lakende, aanklagende, verdedigende en onderzoekende redes.[92] De hele verdere uiteenzetting in deel 1 én in deel 3, ook dat zagen we al in het vorige hoofdstuk, is op deze onderscheiding in zeven typen gebaseerd. Dit betekent weer dat de richtlijnen in hoofdzaak zijn ingedeeld naar dezelfde drie situaties die Aristoteles onderscheidt: politieke, ceremoniële en gerechtelijke bijeenkomsten.[93] Met andere woorden, de discussiesituatie is in de *Ad Alexandrum* een zeer belangrijk, sterker nog, het belangrijkste kader van behandeling. Dat geldt ook voor de argumentatierichtlijnen. Deze worden niet in abstracto verstrekt, maar ten behoeve van sprekers in deze specifieke situaties.

Het eerste wat we voor een goed begrip van de argumentatierichtlijnen daarom moeten weten is wat dit voor discussiesituaties zijn. Welke rollen spelen de sprekers erin, tot wie richten zij zich en wat proberen ze – met welke middelen – voor elkaar te krijgen? Welke plaats neemt argumentatie onder de gebruikte middelen in en wat is de belangrijkste eis die aan de argumentatie gesteld wordt? In een politieke situatie bijvoorbeeld kan het in de *Ad Alexandrum*, zo zullen we zien, gaan om een spreker met de rol van een indiener en verdediger van een voorstel. Deze spreker richt zich tot de deelnemers van een vergadering met het doel hen aan het eind van het overleg voor zijn voorstel te laten stemmen. Om dit doel te bereiken moet hij vooral argumentatie aanvoeren, maar ook de gevoelens van de vergadering bespelen. Zowel de aangevoerde argumentatie als de gemobiliseerde gevoelens moeten primair effectief zijn: in de hand werken dat het voorstel aangenomen wordt. In paragraaf 4.1 bekijk ik hoe in de *Ad Alexandrum* de verschillende rollen van de sprekers, hun publiek, hun doel en de gebruikte middelen gestalte krijgen. Ik schets met andere woorden de contouren van de typisch klassiek-retorische discussiesituaties, situaties waarop niet alleen de auteur van de *Ad Alexandrum* zich met zijn adviezen richt, maar ook de latere retorici.

Maar deze globale contouren volstaan niet om zicht te krijgen op het raamwerk waarbinnen de sprekers in de geschetste situaties argumenteren. Voor een scherper beeld moet dieper ingegaan worden op de procedures die de gang van zaken tijdens de discussies vastleggen en waarin

het argumenteren is ingebed. Neem een proces. Volgens de schrijver van de *Ad Alexandrum* heeft in zijn tijd elke procespartij, onder meer, recht op twee spreekbeurten en wint de verdediging de zaak als de stemmen van de jury staken (17.6-7). Deze procedures staan kennelijk in dienst van het doel van de institutie van het rechtspreken: het op aanvaardbare wijze beslechten van een gerechtelijk geschil. Tegenwoordig zijn dit soort, inmiddels zeer omvangrijke en gedetailleerde, procedures vastgelegd in het procesrecht – voor politieke discussie gelden minder uitvoerige reglementen van orde van onder meer parlementen. Voorlopers van dergelijke voorschriften bestonden al in de tijd waaruit de *Ad Alexandrum* stamt, gezien de verwijzingen in dit werk naar dat soort proces- en vergaderregels (in dit retorische handboek worden deze regels duidelijk bekend en gegeven verondersteld; zoals zal blijken, zijn de verwijzingen opgenomen in adviezen aan de sprekers om zich er in het belang van hun zaak op te beroepen).

Tot de bedoelde procedures horen ook regelingen die directer op het argumenteren betrekking hebben. Bij rechtszaken valt hier in het moderne recht voor de sprekers te denken aan zaken als stelplicht, bewijslast(verdeling) en toegestane bewijsmiddelen, voor de rechters aan verplichte vraagpunten waarover zij zich een oordeel moeten vormen alvorens tot een uitspraak te komen.[94] In de Oudheid is veel hiervan pas laat gecodificeerd – men denke aan het beroemde beginsel van de veronderstelde onschuld van de verdachte, de *praesumptio innocentiae*, dat pas in de late Oudheid geformuleerd is.[95] In de *Ad Alexandrum* en in latere retorische handboeken wordt er dan ook niet expliciet naar dit soort voorschriften verwezen. Wel treffen we in dit werk reeds adviezen aan die, vanuit onze kennis, betrekking hebben op deze bijzonder belangrijke argumentatief-procedurele regels. Later zijn deze adviezen door Hermagoras nog verder uitgewerkt in de stasisleer, die – zo zullen we in paragraaf 16.3 zien – onder meer als een impliciete leer van bewijslastpunten voor de sprekers c.q. vraagpunten voor de rechters opgevat kan worden.

Ik zal me in het vervolg vooral bezighouden met de direct argumentatief-procedurele regels. Meer in het bijzonder ga ik na wat in de *Ad Alexandrum*, en later bij Aristoteles en Hermagoras, te vinden is over het recht en de plicht van het naar voren brengen van standpunten, de bewijstlast(verdeling), de toegestane middelen om zich van de bewijslast te kwijten en de verplichte vraagpunten bij de oordeelsvorming.[96] Om deze meestal slechts impliciet behandelde zaken op het spoor te komen, richt ik me op twee onderwerpen uit de klassiek-retorische handboeken die hier nog het meeste over te bieden hebben. In paragraaf 4.2, en later in paragraaf 10.2 en 16.2, is dat het onderwerp van het beginnen en afsluiten van de bijdragen van sprekers aan de discussie, in klassiek-Latijnse termen het *exordium* en de *peroratio*.[97] In paragraaf 4.3, en verderop in para-

graaf 10.3 en 16.3, gaat het om de bewijslastpunten voor de sprekers en de vraagpunten voor de rechters en politieke beslissers, die bij Hermagoras *staseis* heten.[98]

4.1 Een triadische persuasieve situatie

In de *Ad Alexandrum* wordt opmerkelijk veel aandacht gegeven aan de tegengestelde rollen van aan- en afraders, lof- en smaadredenaars, aanklagers en verdedigers. In deel 1 valt dit het meeste op, omdat de richtlijnen daar consequent paarsgewijs worden verstrekt. Maar ook in deel 3 vormen deze paren, naast de hoofdindeling naar delen van de rede, een belangrijke leidraad bij de behandeling. Alleen in deel 2 treden de rollen minder op de voorgrond. Die aandacht voor tegengestelde rollen lijkt erop te wijzen dat in de *Ad Alexandrum* redevoeringen consequent gezien worden als bijdragen aan een expliciete discussie tussen twee partijen in één situatie, achtereenvolgens over een raadgeving, een waardering en een aanklacht.

Die situatie van een expliciete discussie tussen twee partijen doet zich inderdaad meestal voor. Alleen bij het lovende en lakende paar is er, bij zelfstandig gebruik, geen sprake van twee tegengestelde betogen in één situatie.[99] Bij de twee andere, praktisch gezien veel belangrijkere, paren doet die situatie zich kennelijk vaak wel voor. Bij het gerechtelijke paar wordt dit bij de verdedigende rede duidelijk aangegeven. Het ontkennen, rechtvaardigen of verontschuldigen wordt namelijk met zoveel woorden gepresenteerd als een reactie op een aanklacht (4.7). Bij het politieke paar gaat het bij het afraden weliswaar niet altijd, maar toch geregeld om wat de auteur – overigens nogal terloops – een *antilogos* noemt: een tegenbetoog waarmee gereageerd wordt op een betoog van een aanrader.[100]

De tegengestelde paren zijn wel de meest opvallende, maar zeker niet de enige verwijzingen naar een expliciete discussiesituatie met op elkaar reagerende partijen. Wie erop let, ziet dat de auteur grossiert in retorische middelen die een dergelijke situatie veronderstellen. Zo vormt het *eidos exetastikon*, het kritisch aanduiden van inconsistenties bij de andere partij, vaak een passage in een gerechtelijke of politieke rede waarmee de ene partij reageert op de andere binnen één discussiesituatie.[101] Ook het uitvoerig besproken middel van het anticiperen op de argumenten van de tegenpartij hoort bij een situatie met een tegenspreker (18.11-15, 33, 36.19-28 en 36.37-42). Idem dito voor verschillende *pisteis*, in het bijzonder de *tekmêria*, *enthymêmata* en *elenchoi* in 9, 10 en 13, waarvan de uitleg zo'n situatie veronderstelt.[102]

Met andere woorden, het mogelijk oudste ons bekende retoricahandboek presenteert zich in hoofdzaak als dialogisch en niet als monologisch – zoals de retorica wel voorgesteld wordt.[103] Wel neemt de dialogische dis-

cussie in dit boek de vorm aan van partijen die zich voor het oplossen van hun geschil niet tot elkaar, maar tot een derde beslissende instantie wenden. Heel duidelijk is dit in het geval van gerechtelijke pleiters en tegenpleiters die zich tot andere personen wenden die de rol van rechter spelen. Complexer ligt het in politieke vergaderingen, waarin ten eerste niet altijd tegenpleiters optreden en waarin ten tweede de sprekers zelf als leden van de vergadering ook deel uitmaken van de beslissende instantie. Bij ceremoniële redevoeringen is het optreden van een tegenpleiter al helemaal ongewoon, want ongepast. Ook is er in dit laatste geval niet van besluitvorming sprake. In tegenstelling tot gerechtelijke en politieke redes, met hun 'strijdende' partijen plus besluitvorming, noemde men ceremoniële redes daarom 'niet-agonaal'.[104] Overigens betekent dit verschil in reële discussiesituatie niet dat er bij gelegenheidsredes, en bij politieke redes zonder tegenspreker, van geen discussie sprake is. Er wordt dan nog altijd een impliciete discussie gevoerd met een virtuele tegenpartij.

Deze discussiesituatie, die men *triadisch* zou kunnen noemen, komt in de *Ad Alexandrum* het duidelijkst tot uiting in de vele verwijzingen naar de derde, beslissende instantie bij de bespreking van de politieke en gerechtelijke redes.[105] Een voorbeeld hiervan is hoofdstuk 18. Dit gaat namelijk niet alleen over het anticiperen op de argumenten van de tegenpartij, maar ook (18.1-10) op de antihouding van het publiek – de deelnemers aan een vergadering of de rechters. Nog meer aandacht krijgt de rol van het publiek bij de behandeling van het publiekgerichte begin en slot van de verschillende soorten redevoeringen in deel 3.[106]

Als we nu stilstaan bij de wijze waarop in de *Rhetorica ad Alexandrum* de discussiërende partijen geacht worden de derde instantie voor zich te winnen, dan zien we pas goed de contouren opdoemen van de typisch klassiek-retorische situaties. We hebben te maken met persuasieve situaties waarin argumentatieve middelen niet alleen ondergeschikt zijn aan het persuasieve oogmerk van de sprekers om tot elke prijs hun zaak te winnen, maar waarin deze middelen ook niet-argumentatieve middelen naast zich moeten dulden. Als we afzien van de afwijkende en in praktisch opzicht minder belangrijke ceremoniële situaties, dan gaat het in concreto vooral om situaties als processen en vergaderingen waarin sprekers het advies krijgen de beslissende instantie met alle toegelaten middelen tot een voor hen gunstige beslissing te bewegen. Tot die toegelaten middelen horen bepaald niet alleen ter zake doende argumenten. Ook bij het publiek opgewekte emoties, zelfs wanneer deze niets met de ter discussie staande zaak te maken hebben, mogen (in de meeste rechtbanken en overlegorganen[107]) hun werk doen.

Anders dan Aristoteles beveelt de auteur van de *Ad Alexandrum* zonder een voorkeur uit te spreken zowel in principe redelijke als onredelijke persuasiemiddelen aan. En de in principe redelijke middelen, dat wil zeggen de argumentatieve middelen (die natuurlijk ook onredelijk gebruikt

kunnen worden), raadt hij niet aan vanwege hun redelijkheid, maar op grond van hun veronderstelde effectiviteit. Maar omdat de effectiviteit kennelijk tot op zekere hoogte vraagt om het respecteren van normen die redelijke beoordelaars hanteren, wordt de persuasieve situatie ook gezien als een argumentatieve situatie waarin de partijen rekening houden met bepaalde argumentatieve redelijkheidsnormen. Zoals uit het vervolg zal blijken, spelen deze normen zelfs een grote rol.

4.2 Het beginnen en beëindigen van de discussie

Het beginnen en beëindigen van discussies wordt in de *Ad Alexandrum* vooral in deel 3 besproken, het deel over de delen van de rede. De bespreking neemt de vorm aan van adviezen om in de inleiding en het slot van de rede een verbinding te leggen met het publiek, de beslissende instantie in vergaderingen en rechtszaken. In het vorige hoofdstuk zagen we al dat het publiek door de inleiding in staat moet worden gesteld het komende betoog met begrip te volgen, aandacht moet gaan schenken en welwillend gestemd moet worden. In het slot moet, na een samenvatting van de argumentatie, in politieke en gerechtelijke redes aan emoties zoals medelijden geappelleerd worden. Wat houden deze adviezen meer in detail in? En valt hierin iets te bespeuren van respect voor procedurele regels die een kritische toetsing van standpunten bevorderen of gaat het alleen om strategieën om de zaak als het even kan te winnen?

De behandeling van de inleiding is heel uitgebreid. Samengevat komen de richtlijnen op het volgende neer.

(1) Ter wille van een goed *begrip* moet het onderwerp (*pragma*) of het hoofdstandpunt (*prothesis*)[108] voorop worden geplaatst. In een politieke rede is dit het voorstel in kwestie (bijvoorbeeld dat een bepaalde bondgenoot hulp geboden moet worden in een oorlog), bij een gerechtelijke rede de aanklacht (29.2 en 36.2: 41b33-34).

(2) Men krijgt *aandacht* (*prosechein parakalein*: vragen om aandachtig te zijn)[109] door er, bijvoorbeeld, op te wijzen dat de zaak belangrijk of bedreigend is, of het publiek zelf aangaat (29.4: 36b7-8).

(3) Voor het verwerven van welwillendheid (*eunoia*),[110] veruit de belangrijkste en meest uitvoerig behandelde functie van de inleiding, moet de spreker uitgaan van de houding van het publiek. Die kan vriendelijk, neutraal of vijandig zijn (29.6; vergelijk 36.3-4[111]). Bij een vriendelijk publiek is het eigenlijk overbodig naar welwillendheid te streven. Toch kan het, voor een spreker die iets aanraadt, geen kwaad ironisch eraan te herinneren dat het publiek wel weet dat men een loyale burger is en eerder adviezen heeft gegeven die goed uitpakten (29.7). Bij een neu-

trale houding kan men onder meer het publiek vleien met zijn goede oordeelsvermogen (29.9: 36b32-34; vergelijk 36.6: 42a14-15). Bij een vijandig publiek moet men het gekoesterde vooroordeel (*diabolê*) wegnemen met stereotiepe verdedigingen als: 'het is niet eerlijk dat men iemand een afgerond proces blijft nadragen' (29.13: 37a13-14) en: 'ik heb geen adviseurs om in mijn plaats te spreken' (als men te jong of te oud gevonden wordt om te spreken) (29.19: 37a39-40, vergelijk 36.12: 42b10-11).

De adviezen voor het slot zijn minder uitgebreid, maar toch nog uitvoerig. Ze komen op het volgende neer.

(1) Men dient in elk geval een recapitulatie (*palillogia*) van het betoog te geven (vermeld in 33.3; 34.11; 35.16; 36.29 en 45; 37.7).

(2) Politieke en gerechtelijke redes moeten daarna nog een veel belangrijker slotdeel[112] kennen dat dient om emoties op te wekken bij het publiek. Dat kunnen positieve en negatieve emoties zijn. Als positieve emoties worden genoemd: vriendschap (*philia*), dankbaarheid (*charis*) en medelijden (*eleos*). Deze moeten zowel in bepaalde aanradende politieke als in de verdedigende gerechtelijke redes opgewekt worden. Medelijden bijvoorbeeld kan in het laatste geval opgewekt worden door aan te tonen dat we in een vriendschappelijke relatie tot de jury staan en onverdiend ongeluk gehad hebben of door het proces dreigen te krijgen (36.48). Negatieve gevoelens zijn: toorn (*orgê*), vijandschap (*echthra*) of afgunst (*phthonos*). Deze moeten opgewekt worden tegen degenen aan wie we afraden hulp te bieden (34.12-16) en tegen de tegenpartij in een rechtszaak (36.29 en 49-50) (in het laatste geval wordt ook het opwekken van haat, *misos*, genoemd). Voor elk van de gevoelens moeten redenen aangevoerd worden. Om afgunst bij het publiek te doen ontstaan, bijvoorbeeld, moet aangetoond worden dat de personen in kwestie onverdiende voorspoed ten deel is gevallen (34.15 en 36.50).[113]

Hoe over deze adviezen te denken in het licht van het streven naar een redelijke toetsing van standpunten? In de klassieke retorica zelf is Aristoteles – zoals we in hoofdstuk 10 zullen zien – de enige geweest die zich duidelijk over deze kwestie heeft uitgesproken. Van de exordiale adviezen noemt hij alleen de adviezen om in de inleiding, voor een beter begrip van het komende, het onderwerp of het standpunt aan te geven nuttig voor een redelijke toetsing. Over de peroratieve adviezen spreekt hij geen oordeel uit, maar waarschijnlijk vond hij daarvan alleen het recapitulatieadvies constructief. Alle andere adviezen, dus de adviezen om ter inleiding aandacht en welwillendheid en in het slot emoties op te wekken, dragen volgens hem niet bij aan een zuivere toetsing, kunnen er zelfs veel afbreuk aan doen. Vanuit de optiek van moderne redelijkheidsnormen voor het openen en afsluiten van discussies kan er het volgende over gezegd worden.

Het advies om het standpunt voorop te stellen en de argumentatie te recapituleren dient bij de schrijver van de *Ad Alexandrum*, en andere klassieke retorici, om het publiek beter in staat te stellen het betoog te begrijpen. Nu bevordert een goed begrip bij het publiek zeker de kwaliteit van de discussie, maar in moderne normatieve ogen draait het bij het naar voren brengen van een standpunt in het begin van de discussie en het opmaken van de balans in het slot om iets anders. Om me tot het begin van de discussie te beperken, in regels voor abstract-ideale discussies gaat het daarbij om het recht welk standpunt dan ook naar voren te brengen; in specifieke regelgevingen voor discussiecontexten als rechtszaken juist om de (stel)plicht voor een bepaalde partij om aan het begin van de discussie een standpunt in een dagvaarding of tenlastelegging naar voren te brengen. Beide soorten regels dienen om standpunten zo goed mogelijk aan toetsing te onderwerpen.[114] De schrijver van de *Ad Alexandrum* heeft het grote belang van het snel en expliciet formuleren van standpunten ingezien, maar geeft daarvoor een andere reden dan het bevorderen van de kwaliteit van de toetsing, namelijk bevorderen van begrip. We zullen zien dat Aristoteles, met zijn beperking van een rede in ideale omstandigheden tot een standpunt en argumentatie, en Hermagoras, met zijn aparte *propositio* na het *exordium*, dichter bij modern normatieve opvattingen staan.

Omgekeerd blijkt in de adviezen voor wat Aristoteles als onredelijke functies ziet toch niet geheel aan normen voor kritische toetsing voorbij te worden gegaan. Integendeel, juist bij de louter op irrationele beïnvloeding gerichte adviezen wordt geregeld verwezen naar dat soort normen. Natuurlijk staat bij de schrijver van de *Ad Alexandrum* voorop de sprekers in de discussies in rechtbanken en vergaderingen aan de overwinning te helpen. Omdat de beoordelaars in die situaties – anders dan louter redelijke beoordelaars in ideale situaties – kennelijk niet automatisch aandacht schonken, zich niet altijd onbevooroordeeld opstelden en zich gevoelig toonden voor emotionele appèls, én omdat irrationele technieken meestal niet verboden waren, vindt hij het tot zijn taak behoren om daar adviezen voor te verstrekken. Maar deze gerichtheid op effectieve belangenbehartiging in de gegeven situaties betekent niet dat de schrijver geen oog had voor een redelijke gang van zaken bij het beginnen en afsluiten van een discussie. Sterker nog, uit bepaalde adviezen kan afgeleid worden dat hij daar niet alleen zelf oog voor had, maar dat hij ervan uitging dat ook het publiek wel degelijk besef van redelijke procedures had en daar in zijn hart ook een voorkeur voor had. Soms wordt sprekers namelijk aangeraden een beroep te doen op dit besef van en voorkeur voor een redelijke gang van zaken bij het publiek. Ik beperk me hier tot een incidentele adstructie, omdat een meer systematische beschouwing beter past in het slothoofdstuk over de impliciete drogredenleer in de *Ad Alexandrum*.

Onwelwillendheid bij het publiek, in de praktijk vaak de belangrijkste hindernis die een spreker moet nemen, kan onder meer de extreme vorm

aannemen van totaal niet willen luisteren. Dat kan zich uiten in het vanaf het begin interrumperen van de spreker. De schrijver geeft vele adviezen hoe men daarop kan reageren. Verschillende daarvan komen erop neer dat de spreker het publiek erop moet wijzen dat dergelijk gedrag onredelijk is (*alogon*, 18.6: 32a36). Hij kan zeggen: 'u bent gekomen om te beraadslagen en wilt nu gek genoeg niet luisteren' (18.4: 32b26-29); of: 'u heeft bij ede verklaard te zullen oordelen volgens de wet en nu wilt u nog niet eens één rede aanhoren, terwijl de wet iedere partij twee redes toestaat' (18.6: 32b36-39). Het tweede geval is een voorbeeld van een verwijzing naar bestaande specifieke institutionele procedurevoorschriften, het eerste van een beroep op de algemenere redelijkheidseis van 'het gezonde verstand' dat een discussiepartij zijn standpunt naar voren moet kunnen brengen en verdedigen.[115]

Wat we hier zien is in het algemeen kenmerkend voor de plaats van redelijkheidsnormen in de *Ad Alexandrum* (en andere klassiek-retorische handboeken, met een aparte positie van Aristoteles). Het gaat er in dit boek (en de andere) niet om stelselmatig redelijkheidsnormen te formuleren en nog minder om die normen bij de sprekers aan te bevelen. Wat wel gebeurt – zo illustreren de zojuist aangehaalde adviezen –, is dat men sprekers adviseert zich in het belang van de eigen zaak aan te sluiten bij redelijkheidseisen die wel degelijk bij het publiek leven, hoe onredelijk dit zich ook kan gedragen. Soms wordt die aansluiting expliciet gemaakt: in de incidentele gevallen van adviezen zich op institutionele of algemene en ongeschreven redelijkheidseisen te beroepen. Meestal blijft de aansluiting impliciet en zelfs deels onbewust: in de veel frequentere en systematischer gegeven adviezen voor het hanteren van bewijslastpunten en argumentatiesoorten. Het is vooral op deze plaatsen waar de bijdragen van de klassieke retorici aan de (normatieve) argumentatietheorie schuilgaan.

4.3 De bewijslastpunten voor de sprekers en de vraagpunten voor de beoordelaars: voorlopers van de staseis (1)

Naast regelingen voor het naar voren brengen van standpunten en het trekken van conclusies uit een discussie horen afspraken over het opnemen en verdelen van de bewijslast tot de kern van redelijke discussieprocedures. Hoewel noch de notie 'bewijslast' noch de intentie om afspraken over bewijslast op te stellen aan de schrijver van de *Ad Alexandrum* kan worden toegeschreven, heeft hij in zijn handboek toch een centrale plaats toegekend aan adviezen die daar in onze ogen betrekking op hebben. Het gaat om adviezen in het kader van voorlopers van de pas door Hermagoras voluit ontwikkelde stasisleer.

Net als de stasisleer van Hermagoras (zie hoofdstuk 16 en 17) kunnen de adviezen in de *Ad Alexandrum* voor de voorlopers van de stasisleer op twee manieren gezien worden. Enerzijds schuilt er in de adviezen een impliciete normatieve leer over bewijslastpunten voor de sprekers en corresponderende verplichte vraagpunten voor de beoordelaars – in deze optiek kan (de voorloper van) het begrip *stasis* omschreven worden als 'bewijslastpunt' c.q. 'vraagpunt'. Anderzijds worden de adviezen gepresenteerd als richtlijnen voor het strategisch kiezen van de hoofdargumenten in de globale, tekstomvattende, argumentatie van de rede – het hoofdargument is een (sub)standpunt dat een partij inneemt bij een bewijslast-/vraagpunt.[116] Op die tweede functie wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan. Hier probeer ik de eerste functie te expliciteren, waarbij ik me concentreer op deel 1 van de *Ad Alexandrum*, waarvan de benadering het dichtst bij deze functie in de buurt komt.[117] Ik beperk me tot de 'agonistische' politieke en gerechtelijke discussiesituaties.

De impliciete behandeling van de bewijslast-/vraagpunten in politieke discussiesituaties begint in hoofdstuk 1 van deel 1 met de al aangehaalde omschrijving van de functie van aan- en afradende redes: mensen tot een handeling aanzetten, respectievelijk daarvan afhouden (1.3). Na deze indirecte omschrijving van het in te nemen hoofdstandpunt ('U, publiek, moet x doen, respectievelijk moet x niet doen') volgt wat de sprekers voor deze typen standpunten moeten aanvoeren. Iemand die iets aanraadt, moet beargumenteren dat wat hij aanraadt rechtvaardig, wettig, voordelig, eervol, aangenaam en gemakkelijk uitvoerbaar is of, bij moeilijke zaken, mogelijk en noodzakelijk (1.4). Kennelijk gaat het om twee alternatieve reeksen waarvan alle elementen aangetoond moeten worden. Iemand die iets afraadt, moet precies het tegenovergestelde aantonen: het onrechtvaardige, onwettige tot en met moeilijk uitvoerbare dan wel het onmogelijke en niet-noodzakelijke van de handeling in kwestie (1.5).

Vrij algemeen wordt pas in de hierna te bespreken behandeling van de verdedigingslinies in gerechtelijke situaties een voorloper van de stasisleer gezien,[118] maar de aangehaalde lijsten bevatten reeds het belangrijkste kenmerk van zo'n leer en daarmee impliciet van een bewijslastleer. De opgesomde criteria lijken namelijk bedoeld als aanduidingen van afzonderlijk noodzakelijke en gezamenlijk voldoende hoofdargumenten voor het (hoofd)standpunt over het aan- of afgeraden beleid.[119] Anders gezegd: de criteria staan voor de bewijslastpunten van de sprekers en de vraagpunten van de beslissers in beleidsdiscussies. We herkennen dan ook al een groot deel van de 'stock issues', standaardvraagpunten, uit het twintigste-eeuwse policy debating: de punten waarover de voor- en tegenstanders van een beleidsstelling debatteren en waarop de jury let bij het aanwijzen van de winnaar.[120] Wat wel opvalt, is dat er geen aandacht is voor de asymmetrie in de bewijslast van een voor- en tegenstander van een

voorstel – over deze asymmetrie of de verdeling van de bewijslast heeft deel 3 meer te bieden, waarvoor ik kortheidshalve verwijs naar het volgende hoofdstuk.[121]

De bewijslast-/vraagpunten in gerechtelijke discussies komen aan de orde in hoofdstuk 4 van deel 1. Daarin wordt om te beginnen uiteengezet hoe een gerechtelijke aanklager zijn aanklacht, dat wil zeggen zijn standpunt,[122] kracht moet bijzetten. Erg helder gebeurt dit niet, al is de behandeling redelijk compleet. Eerst (4.2) wordt namelijk gesproken over de beoordeling van de handeling in kwestie. Normaliter[123] moet de aanklager hiervan het onrechtvaardige, het onwettige en het schadelijke voor de gemeenschap aantonen. Pas daarna (4.3 en verder), en los daarvan, wordt op het feitenbewijs ingegaan. Al naar gelang de competentie van de rechters om zelf de strafmaat te bepalen, moet de aanklager de feiten slechts aantonen (de strafmaat is dan reeds door de wet bepaald) of de feiten niet slechts aantonen, maar ook amplificeren (de rechters mogen de strafmaat bepalen).[124] In het laatste geval moeten zo mogelijk opzet en vrije wil aangetoond worden. Wanneer dit laatste onmogelijk is en men vermoedt dat de tegenpartij zich op een vergissing of ongeluk zal beroepen, moet men op een dergelijk beroep anticiperen.

De richtlijnen voor de verdediger, die de tweede helft van hoofdstuk 4 vullen,[125] zijn in het algemeen veel helderder dan die voor de aanklager en maken indirect ook de aan te tonen punten voor de aanklager duidelijker. Aangegeven wordt (4.7 en volgende) dat een verdediger drie verdedigingslinies heeft: (1) aantonen dat hij niet gedaan heeft waarvan hij beschuldigd wordt, of – als hij zijn daad moet toegeven – (2) aantonen dat zijn daad wettig, rechtvaardig, eerbaar en in het voordeel van de gemeenschap was, of – als ook dat niet haalbaar is – (3) vergeving vragen door zich te beroepen op een vergissing of ongeluk en geringe schade. Vertaald naar de aanklager houdt dit naar modern inzicht – zie paragraaf 16.3 – het volgende in. De aanklager moet in de loop van de discussie, zo nodig, twee punten aannemelijk maken. Uit zichzelf moet hij aantonen (1) dat de daad begaan is (het feitenbewijs: in de stasisleer van Hermagoras *stochasmos*, in het Latijn de *status coniecturalis*). En wanneer de verdediger zich op rechtvaardigings- of verontschuldigingsgronden beroept, moet hij aannemelijk maken (2a) dat de daad niet te rechtvaardigen is (grotendeels rechtvaardigende onderdelen van Hermagoras' *poiotês*, de *status qualitatis*) of (2b) dat de dader niet te verontschuldigen is (bij Hermagoras *syngnômê*, het verontschuldigende onderdeel van *poiotês* of de *status qualitatis*).[126] Of de schrijver van de *Ad Alexandrum* deze consequentie voor de aanklager zelf ook heeft onderkend en daarmee al inzicht heeft gehad in de (ongelijke) verdeling van de bewijslast in (straf)processen, blijft onduidelijk. Waar hij overduidelijk een goede neus voor had, was de voordelige positie van de verdediger: die kan punten laten schieten. Dat uit zijn uiteenzetting ook volgt dat de drie verdedigingslinies evenzovele vraagpunten voor de

rechters opleveren, blijft helemaal impliciet; mogelijk was de schrijver zich dat ook niet bewust. Niettemin bevat de *Rhetorica ad Alexandrum* niet alleen al de belangrijkste *staseis* van Hermagoras, maar ook reeds kiemen van de moderne normatieve inzichten over bewijslast-/vraagpunten in strafprocessen.

De passage over de drie verdedigingslinies is waarschijnlijk de fraaiste illustratie van het verschijnsel dat klassieke retorici via het opstellen van richtlijnen om zo strategisch-effectief mogelijk te discussiëren onbedoeld bijdragen hebben geleverd aan het aanduiden van voorwaarden voor redelijk discussiëren. De verdediger wordt louter op de drie mogelijkheden gewezen, omdat dit drie opties zijn om aan straf te ontsnappen, dat wil zeggen zijn zaak te winnen. Maar die drie mogelijkheden zijn niet willekeurig gekozen, ze sluiten aan bij normatieve voorwaarden van strafoplegging die klassieke jury's intuïtief al gehanteerd moeten hebben.[127] Ondanks hun beruchte vatbaarheid voor irrelevante zaken moeten die aangevoeld hebben dat iemand pas straf verdient als vast is komen te staan dat hij het feit gepleegd heeft en er geen rechtvaardigings- of verontschuldigingsgronden bestaan.[128] De adviezen gebruik te maken van de drie verdedigingslinies beogen slechts de effectiviteit van de argumentatie te dienen, maar ze dienen onbedoeld ook de rationaliteit; beter: ze zijn slechts doeltreffend, omdat ze redelijk zijn. Dit wordt over het hoofd gezien door iemand als Cope, die op grond van de opportunistische intentie van de passage over de verdedigingslinies als volgt over de *Ad Alexandrum* oordeelt: 'This treatise (...) may fairly be called an Art of Cheating, and illustrates nothing but the principles and practice of a pettifogging attorney' (1867, 460).[129]

5 De globale argumentatie in de *Ad Alexandrum:* voorlopers van de staseis (2) en van de lijsten met stasistopen

In deel 3 geeft de auteur van de *Ad Alexandrum* met een duidelijk voorbeeld aan hoe twee partijen hun (hoofd)standpunt in een politieke kwestie kunnen duidelijk maken: 'Ik sta op om voor te stellen dat we de wapenen opnemen om Syracuse te hulp te komen' versus 'Ik sta op om aan te tonen dat we Syracuse niet te hulp moeten komen' (29.2: 36b1-3). De vraag in dit hoofdstuk is welke richtlijnen voor beide partijen het handboek bevat om een overtuigende argumentatie voor dit type standpunten op te stellen – en welke richtlijnen voor hun gerechtelijke tegenhangers.[130] Ik beperk me daarbij tot de tekstomvattende constellaties van argumenten die dienen om een hoofdstandpunt te verdedigen: wat ik in hoofdstuk 1 de globale argumentatie heb genoemd. In termen van de moderne argumentatietheorie gaat het om de complexe argumentatie die gericht is op het hoofdstandpunt. De enkelvoudige argumentaties, die hiervan de samenstellende onderdelen vormen, komen pas in het volgende hoofdstuk aan de orde.

In de latere retorica, meer in het bijzonder bij Hermagoras, wordt redenaars aangeraden de globale argumentatie voor hun (hoofd)standpunt in twee stappen op te stellen. Eerst moet men de best verdedigbare *stasis* kiezen en vervolgens moet deze keuze verdedigd worden met bijpassende argumentatiesoorten (*stasis-topoi,* stasistopen). Van hoofdstandpunt tot stasistopen gaat het om drie niveaus: (1) (hoofd)standpunt, (2) hoofdargument (geleverd door de stasiskeuze) en (3) subargument(en) (geleverd door bijpassende stasistopen). In een verdedigende rede bijvoorbeeld: (1) Ik moet vrijgesproken worden, (2) want ik heb de moord niet gepleegd (*stochasmos*, *coniectura*), (3) want ik was ten tijde van de moord elders (alibi-toop).[131]

Hoewel de behandeling in de *Ad Alexandrum* minder systematisch is en concepten als *stasis* en *topos* nog mist, zijn deze drie niveaus er toch al in aan te wijzen. Men kan zelfs zonder overdrijving stellen dat de richtlijnen voor de redenaar om de drie niveaus in te vullen en zo een doeltreffend betoog te krijgen de ruggengraat van het boek vormen. Wel kost het enige moeite om die ruggengraat te ontwaren, vooral omdat de schrijver zelf nog niet in de genoemde drie niveaus dacht. In feite was het hele begrip '(globale) argumentatiestructuur' hem natuurlijk nog vreemd. Niettemin zijn de drie niveaus in deel 1 en 3 eigenlijk verrassend duidelijk vertegen-

woordigd (deel 2 over de *pisteis* concentreert zich op de eigenschappen van de afzonderlijke soorten enkelvoudige argumentaties, goeddeels los van de globale argumentaties waarin zij passen[132]).

Me beperkend tot de politieke en gerechtelijke sprekers breng ik in dit hoofdstuk eerst de drie niveaus in kaart zoals ze in deel 1 en vooral deel 3 naar voren komen. Zoals duidelijk zal worden, bestaat er tussen de behandeling in beide delen grote parallellie, maar toch ook enige discrepantie. In slotparagraaf 5.3 laat ik zien dat in de richtlijnen voor het ontwikkelen van een zo effectief mogelijke globale argumentatie volop rekening wordt gehouden met eisen voor redelijk argumenteren.

5.1 Politieke redevoeringen

De behandeling in deel 1

Niveau (1) wordt in hoofdstuk 1 van deel 1 vertegenwoordigd door de al aangehaalde functieaanduidingen van een aan- en een afradenende rede: tot iets aanzetten dan wel van iets afhouden. Zoals ik in de vorige paragraaf al heb opgemerkt, komen deze functieaanduidingen erop neer dat een aanrader als hoofdstandpunt naar voren moet brengen dat een bepaalde handeling uitgevoerd moet worden en een afrader dat dit juist niet moet.

Niveau (2) wordt in datzelfde hoofdstuk – ook dat gaf ik al aan – gerepresenteerd door de lijst met toetsingscriteria voor voorstellen. Iemand die iets aanraadt – zagen we al – moet als hoofdargumenten aanvoeren dat wat hij aanraadt rechtvaardig, wettig, voordelig, eervol, aangenaam en gemakkelijk uitvoerbaar is of, bij moeilijke zaken, mogelijk en noodzakelijk (1.4). Voor een afrader gelden tegengestelde hoofdargumenten: onrechtvaardig enzovoort.

Niveau (3) kwam in het vorige hoofdstuk nog niet voor; het werd alleen in het overzichtshoofdstuk 3 al aangestipt. Het gaat om de reeksen onderverdelingen, bijvoorbeeld gezondheid als lichamelijk voordeel voor het individu, waarmee een redenaar kan beargumenteren dat een voorstel aan een bepaald criterium beantwoordt (vanaf 1.7). Ook tot niveau (3) behoren de aanvullende argumentatiemethoden: argumentatie op basis van analogie, van tegendeel en van gezag (1.1-3). Uit zowel de onderverdelingen als de drie aanvullende argumentatiewijzen moet en mag de spreker kennelijk per criterium een keuze maken. Uit deze behandeling krijgt men geen idee van mogelijk vaste soorten subargumenten per type hoofdargument.

De behandeling in deel 3

Hanteert de schrijver in deel 1 een soort procesperspectief (wat een redenaar achtereenvolgens op de drie niveaus te doen staat), in deel 3 gaat het

duidelijk om een productperspectief: aangegeven wordt hoe de drie niveaus in de opgestelde rede aanwezig dienen te zijn.

Het presenteren van niveau (1) is, nogal weggestopt, terug te vinden bij de richtlijnen in hoofdstuk 29 voor de inleiding van de rede. Om een rede toegankelijker te maken wordt, zoals gezegd, aangeraden het hoofdstandpunt voorop te stellen in de inleiding. Zie het voorbeeld van het te hulp komen van Syracuse waarmee ik dit hoofdstuk begon.

Aanwijzingen voor niveau (2) en (3), met betrekking tot het naar voren brengen van de hoofd- en subargumenten, zijn veel gemakkelijker als zodanig te onderkennen. Relevant is in de eerste plaats hoofdstuk 32 over de opbouw van de argumentatie in een aanradende rede. Het gaat hier om de passage over de *bebaiôsis*, het deel van de rede waarin het eigen (hoofd)standpunt – in dit geval het beleidsvoorstel – bekrachtigd wordt.[133] Verder is hoofdstuk 34 van belang, met de richtlijnen voor de inrichting van de argumentatie in een afradende rede. Relevant voor de globale argumentatie is daar de behandeling van de *antilogos*, het tegenbetoog waarmee iemand afwijzend reageert op een voorstel.[134] Ik zet de richtlijnen voor beide partijen in een politieke discussie om te beginnen schematisch naast elkaar.[135] Vervolgens licht ik dit schematische overzicht toe. Pas na die toelichting kan ik de geadviseerde argumentatiereeksen duiden in termen van niveau (2) en (3).

aanradend betoog (*eidos protreptikon*)	**afradend tegenbetoog** (*eidos apotreptikon*)
(1) *doxa tou legontos* (mening van de spreker) of	–
(1) *eikota* (op basis van *ethê*) waarschijnlijkheden op basis van gewoonten)	–
(2) *paradeigmata* (voorbeelden)	–
(3) *gnômai* (stelregels)	–

en/of toepassen criteria:	toepassen criteria:
(1)/(4) *dikaion* én *nomimon* én *sympheron* ... (rechtvaardig, wettig, voordelig...)	(1) aantonen *adikon* óf *asymphoron* óf... (onrechtvaardig enz.) of

(2)/(5) *paradeigmata* (voorbeelden) bij (1)/(4)	(1) aangeven overgeslagen criterium

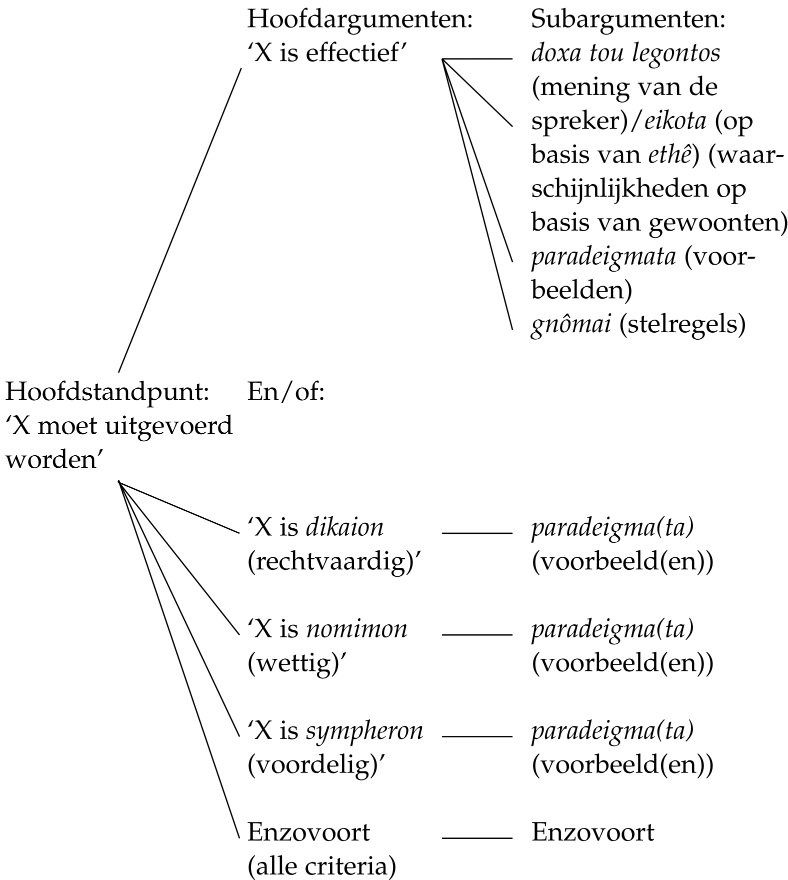
Het overzicht in de linkerkolom (gebaseerd op 32.1 en volgende) moet als volgt begrepen worden.

Boven de stippellijn staan de argumenten die, in de gegeven volgorde, aangevoerd moeten worden als *feitelijke aspecten* van het voorstel omstreden zijn (gedoeld zal vooral zijn op het optreden van voorspelde voordelen: de effectiviteit van het voorstel[136]). Begonnen moet worden met 'de mening van de spreker' of anders 'het waarschijnlijkheidsargument in de vorm van een verwijzing naar de normale gang van zaken (*ethê*)' (door mij nummer (1) gegeven). Als aanvulling op de argumentatie bij (1) moeten 'parallelle voorbeelden' (2) en 'stelregels' (3) gegeven worden (ook hier en elders zijn de nummers van mijn hand).[137]

Onder de stippellijn gaat het om het toepassen van de *criteria* 'rechtvaardig', 'wettig', 'voordelig' enzovoort op het voorstel; de toetsing van elk criterium moet met voorbeelden ondersteund worden. Als de feitelijke aspecten niet omstreden zijn, kan volgens de schrijver volstaan worden met wat onder de stippellijn staat. In dat laatste geval heb ik het toepassen van de criteria met ondersteunende voorbeelden de nummers (1) en (2) gegeven. Als de feiten wel omstreden zijn, moeten na de feitelijke argumentatie – aangegeven boven de stippellijn – natuurlijk altijd ook nog de criteria toegepast worden, weer ondersteund door voorbeelden (vandaar mijn alternatieve nummering (4) en (5): er moet dan doorgeteld worden na de nummers (1)-(3) boven de stippellijn). Dit laatste wordt echter niet met zoveel woorden opgemerkt.

In de rechterkolom, gebaseerd op 34.8 en volgende, staan de enigszins onduidelijke richtlijnen voor een afradend tegenbetoog. Merkwaardig genoeg gaat de schrijver voorbij aan de mogelijkheid om op de feitelijke argumenten te reageren. Hij beperkt zich tot het aangeven van twee aanvalsmogelijkheden. Bij voorkeur moet aangetoond worden dat het ingediende voorstel in strijd is met minstens één van de noodzakelijke criteria: het voorstel is of niet-rechtvaardig of niet-voordelig et cetera. Als dat niet kan, moet nagegaan worden of de aanrader niet een van de noodzakelijke punten (eerbaarheid of uitvoerbaarheid en dergelijke) heeft overgeslagen; daarvan moet aangetoond worden dat het voorstel ermee in strijd is.

Ik vertaal nu de richtlijnen voor een aanradend betoog in een boomdiagram dat de impliciete globale structuur beoogt weer te geven.

Het tegenbetoog van de afrader is geen zelfstandig betoog, maar een aanval op de hoofd- en subargumenten met betrekking tot de normatieve criteria *dikaion* enzovoort (dus met voorbijgaan aan de feitelijke aspecten, in het bijzonder de effectiviteit).

Overzien we deze voorstelling van zaken in deel 3, dan kunnen we constateren dat deze in vergelijking met de adviezen in deel 1 in het algemeen een vollediger en beter beeld geeft van de globale argumentatie van de partijen in een politieke discussie – en daarmee ook van de inhoud en de verdeling van de bewijslast in een dergelijke discussiesituatie (waardoor dit hoofdstuk, zoals gezegd, een aanvulling bevat op de bespreking van dit onderwerp in de slotparagraaf van het vorige hoofdstuk).

Ten eerste is nu onderkend dat de aanrader niet alleen moet aantonen dat zijn voorstel aan de criteria van rechtvaardigheid enzovoort voldoet, maar dat hij ook de feitelijke aspecten van zijn voorstel moet beargumenteren wanneer daaraan getwijfeld kan worden. Met name moet hij aannemelijk maken dat zijn voorspellingen, de voordelige gevolgen van zijn

voorstel, zullen uitkomen. Anders gezegd: aan de lijst met hoofdargumenten moet het punt van de effectiviteit toegevoegd worden met bijbehorende subargumenten.

Ten tweede worden nu niet alleen de verplichte hoofdargumenten opgesomd, er worden per hoofdargument ook in een bepaalde volgorde vaste soorten subargumenten aangereikt: bij de feitelijke hoofdargumenten, in het bijzonder bij de effectiviteit, *doxa tou legontos* tot en met *gnomai,* bij de overige hoofdargumenten (de criteria) ondersteunende voorbeelden. Er is in deel 3 met andere woorden een aanzet tot een geordende lijst met vaste stasistopen per stasis. In het bijzonder de lijst van *doxa tou legontos* tot en met *gnomai* bij de feitelijke hoofdargumenten vormt een interessante aanvulling op de uiteenzetting in deel 1. Hier staat overigens tegenover dat voor het aantonen van de criteria in deel 3 alleen *paradeigmata* als subargumenten gesuggereerd worden; de onderverdelingen en de drie aanvullende argumentatiewijzen analogie, tegendeel en gezag uit hoofdstuk 1 van deel 1 lijkt de schrijver vergeten te zijn.[138]

Ten derde wordt de positie van de reagerende afrader nu anders en beter behandeld.[139] Werd het in deel 1 zo voorgesteld dat een afrader steeds bij alle criteria het tegendeel van de aanrader moet aantonen, nu lijkt de schrijver oog te hebben voor de asymmetrische verdeling van de bewijslast. Een afrader, heet het nu, kan ofwel volstaan met het aantonen van het tegendeel bij een van de criteria ofwel hij kan zijn toevlucht nemen tot het aantonen van een lacune in de bewijsvoering van de aanrader.

5.2 Gerechtelijke redevoeringen

De behandeling in deel 1

Analoog aan de behandeling van de politieke redes in dit deel worden de niveaus (1), (2) en (3) in een gerechtelijke rede in hoofdstuk 4 als volgt aangeduid. Eerst komt de schrijver met een functieaanduiding van de aanklagende en verdedigende rede, door de sprekers om te zetten in het hoofdstandpunt. Vervolgens noemt hij de voorlopers van de *staseis*, die, op nog onduidelijke wijze, de hoofdargumenten leveren: dat het feit gebeurd is, dat dit niet te rechtvaardigen of de dader te verontschuldigen is. Dat werd al besproken in paragraaf 4.3. Wat daar nog niet vermeld werd, is dat er in hoofdstuk 4 tot slot ook nog, heel willekeurig en onvolledig wat subargumenten genoemd worden die gebruikt kunnen worden ter ondersteuning van de hoofdargumenten. Voor de aanklager worden er bijvoorbeeld alleen subargumenten gegeven om een beroep op rechtvaardigings- of verontschuldigingsgronden door de verdediger te ontkrachten. Zo kan een aanklager tegen een beroep op een vergissing inbrengen: 'Rechters, wees hier niet gevoelig voor, want dan gaat iedereen zich vergissen' (4.6: 27a14-16). Ook bij de richtlijnen voor de verdediger worden alleen voor het beroep op

verzachtende omstandigheden dit soort cliché-argumenten gegeven (4.8-9).[140]

De behandeling in deel 3

Net als bij de politieke redes treffen we in deel 3, met zijn productperspectief, weer een uitgewerktere versie aan dan in deel 1. Afgezien van de opmerking over de wenselijkheid het hoofdstandpunt in de inleiding voorop te plaatsen (36.2), vinden we deze versie vooral in 36.17-18 over de *bebaiôsis* of bekrachtiging van de aanklager, en in 36.31-36 over de reactiemogelijkheden hierop van de verdediger.[141] In schema gezet zien de adviezen er als volgt uit.[142]

aanklagende rede (*eidos katêgorikon*)	**verdedigende rede** (*eidos apologêtikon*)
als dergelijke verklaringen er zijn:	
(1) *martyriai* (getuigenverklaringen)	(1) ondergraven
(2) *basanoi* (verklaringen op de pijnbank)	(2) idem
en, bij twijfel aan de feiten:	en
(1)/(3) *eikota* (waarschijnlijkheden)	(1)/(3) ontkennen voordeel of gewoonte
(2)/(4) *paradeigmata* (voorbeelden)	(2)/(4) wijzen op verschil of tegenvoorbeeld geven
(3)/(5) *têkmeria* (aanwijzingen)	(3)/(5) rechtvaardigen van inconsistentie
(4)/(6) *sêmeia* (tekens)	(4)/(6) anders duiden van teken
(5)/(7) *elenchoi* (weerleggingen)	–
....	....
en/of toepassen criteria:	of toepassen criteria:
(1)/(6)/(8) *dikaion* (rechtvaardig) enz.	(1) relatieve rechtvaardigheid enz. aantonen
	of
	(1) beroep op vergissing, ongeluk, kleine schade

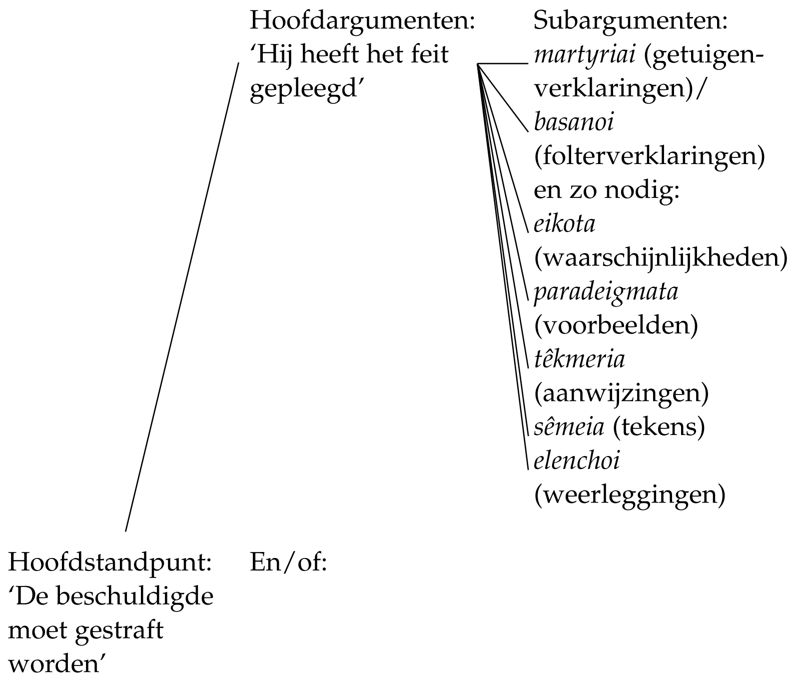
Wat in de linkerkolom staat (gebaseerd op 36.17-18) moet in dit geval als volgt opgevat worden.

Boven de stippellijn staan weer de argumenten die gebruikt moeten worden als de andere partij de *feiten* aanvecht, er onder de criteria voor de

juridische beoordeling.[143] Ook hier kunnen volgens de schrijver de feitelijke argumenten weggelaten worden, als de feiten niet aangevochten worden. De juridische argumenten moeten altijd gegeven worden, al blijft dit ook in dit geval onvermeld. Bij de feitelijke argumenten moet, als deze beschikbaar zijn, begonnen worden met 'getuigenverklaringen' (1) en 'verklaringen op de pijnbank' (2). Vervolgens moet men, als de feiten onvoldoende overtuigend zijn, deze feiten met *eikota* enzovoort staven: (3) tot en met (7). Als er geen verklaringen voorhanden zijn, resteren alleen de *eikota* enzovoort (dan heb ik deze genummerd met (1) tot en met (5)).[144]

Het drievoudig gebruik van 'of' en het driemaal opvoeren van mijn nummer (1) in de rechterkolom (gebaseerd op 36.31-36) wil aangeven dat de auteur weer heel duidelijk drie verdedigingslinies onderscheidt: ontkennen, rechtvaardigen en verontschuldigen. Verder wordt in deze kolom aangestipt hoe volgens de schrijver op elk van de soorten argumenten gereageerd kan worden: door de betrouwbaarheid van getuigen te ondergraven et cetera. Hoewel deze reactiemogelijkheden door de schrijver zeer kort besproken worden, zijn ze wel specifiek geformuleerd. Zo wordt als reactie op voorbeeldargumentatie aangeraden op het gebrek aan parallellie te wijzen of een tegenvoorbeeld te geven, en bij tekenargumentatie (4)/(6) wordt gesuggereerd te zeggen dat de aangevoerde tekens ook op iets anders kunnen wijzen.

Weer omgezet in een boomdiagram van de globale argumentatie van de aanklager houdt dit het volgende in.

'Straf is *dikaion* (rechtvaardig)'	Geen subargumenten
'Straf is *nomimon* (wettig)'	Idem
Enzovoort: alle criteria[145]	Idem

Het betoog van de verdediger is weer niet meer dan een reactie op dat van de aanklager.

Deze variant van deel 3 is zeker nog gebrekkig, maar opnieuw op bepaalde punten beter dan de bespreking in deel 1. Om te beginnen over de tweeledigheid van de bewijslast van de aanklager: hij moet in principe én een feitenbewijs én een juridisch bewijs leveren. Ook is deze versie weer uitgewerkter door de aanwezigheid van vaste subargumenten in een bepaalde volgorde bij het eerste hoofdargument. Net als bij de politieke tegenhanger zien we dus alleen een topenlijst bij de feitenkwestie. En ook hier grijpt de schrijver voor zijn subargumenten in deel 3 alleen terug op de *pisteis* in deel 2: de in hoofdstuk 4 van deel 1 genoemde subargumenten ter ontkrachting van een beroep op strafuitsluitingsgronden lijkt hij vergeten te zijn.

5.3 Respect voor normatieve randvoorwaarden[146]

Het is zonneklaar dat deze uiteenzettingen over de hoofd- en subargumenten in politieke en gerechtelijke betogen vóór alles de persuasieve effectiviteit willen dienen. De adviezen voor zowel de selectie als de ordening[147] van argumentatieve mogelijkheden zijn hierop gericht. In het bijzonder het steeds terugkerende advies 'probeer eerst (de sterkere) mogelijkheid A en kies pas als deze niet haalbaar is voor (de zwakkere) mogelijkheid B (of desnoods de nog zwakkere mogelijkheid C)' spreekt boekdelen. Vanuit normatief-argumentatietheoretisch perspectief bezien valt achter deze persuasieve intenties niettemin opnieuw respect voor normatieve randvoorwaarden waar te nemen.

De uitwerking in dit vroege en praktische handboek is nog primitief, maar dat neemt niet weg dat er onmiskenbaar rekening wordt gehouden met drie voorwaarden die een redelijke beoordelaar aan aanvaardbare argumentatie stelt. De voorwaarden waarmee impliciet rekening lijkt te zijn gehouden, zijn: (1) elk van de samenstellende argumenten moet op zichzelf aanvaardbaar zijn of anders weggelaten of ondersteund worden; (2) elk van deze argumenten moet in relatie tot het verdedigde standpunt

relevant zijn; (3) de aangedragen argumenten moeten gezamenlijk van voldoende gewicht en van toereikende samenstelling zijn met betrekking tot het verdedigde standpunt.[148]

Dat de auteur besef heeft gehad van voorwaarde (1) blijkt misschien het beste uit zijn behandeling van de *epithetoi pisteis*, de extrinsieke argumenten, in de topenlijstjes voor feitelijke geschilpunten. Zowel bij de politieke als de gerechtelijke rede raadt hij aan met dit soort argumenten te beginnen, waarschijnlijk omdat hij ze in beginsel het sterkste acht, maar misschien ook omdat ze de langste traditie schijnen te hebben.[149] Maar kennelijk zag hij ook in dat ze soms niet overtuigend zijn voor een kritisch publiek. Een spreker in de volksvergadering kan bijvoorbeeld te weinig verstand van oorlogsvoering hebben om louter op basis van zijn eigen autoriteit een gunstige uitslag te voorspellen wanneer de vijand de oorlog verklaard zou worden. In een dergelijke situatie[150] verdient het aanbeveling het gezagsargument niet te gebruiken en daarvoor in de plaats een waarschijnlijkheidsargumentatie te ontwikkelen.

Omdat de tekst er onvoldoende expliciet over is, heb ik dat niet in de schema's verwerkt, maar het lijkt erop dat met name de *paradeigmata* in plaats van als nevengeschikte ook als ondergeschikte argumenten bedoeld kunnen zijn bij de eerder in een reeks genoemde argumenten. Aannemelijk lijkt vooral een interpretatie als ondersteuning van een verzwegen argument (de impliciete major-premisse) in gerechtelijke waarschijnlijkheidsargumentaties. Als deze uitleg klopt, dan zou hieruit besef voor de noodzaak van nadere ondersteuning van niet geheel aanvaardbare argumenten kunnen spreken.[151]

Op zijn minst intuïtief inzicht in voorwaarde (2) spreekt uit het verschil in selectie per type redevoering. Kennelijk begreep de schrijver dat een politiek voorstel en een gerechtelijke aanklacht om specifieke argumentatiesoorten vragen. Met andere woorden: hij zag in dat niet elk soort argumentatie relevant is voor welk type standpunt dan ook. Zo selecteert hij niet alleen verschillende extrinsieke, maar ook deels verschillende intrinsieke argumenten per type redevoering.

bij een voorstel (*eidos protreptikon*)	**bij een aanklacht** (*eidos katêgorikon*)
– *doxa tou legontos*	– *martyriai*
	– *basanoi*
– *eikota* (op basis van *ethê*)	– *eikota*
– *paradeigmata*	– *paradeigmata*
– *gnômai*	– *tekmêria*
	– *sêmeia*
	– *elenchoi*
– criteria: *dikaion*, *nomimon*, ...	– dezelfde criteria

Zo lijken de *gnômai*, stelregels, niet toevallig bij een politiek voorstel en (vooral) de *sêmeia* (tekens) en *elenchoi* (dwingende weerlegging, waaronder een variant van het alibi-argument: 13.3: 31a15-19) niet toevallig bij een gerechtelijke aanklacht genoemd te worden.[152]

In dit verband moet wel opgemerkt worden dat de schrijver van de *Ad Alexandrum*, anders dan Aristoteles, onvoldoende oog had voor het feit dat politieke voorstellen en gerechtelijke aanklachten om verschillende waarderingscriteria vragen. Zowel in deel 1 als in deel 3 verklaart hij praktisch dezelfde reeks criteria *dikaion*, *sympheron* enzovoort in beide situaties gelijkelijk van toepassing. Daar staat echter tegenover dat hij vanuit normatief oogpunt het paradigma – als altijd toepasbare argumentatiesoort – terecht in beide gevallen opneemt, al noemt Aristoteles (*Rhetorica* 1.9.40: 68a29-30) begrijpelijkerwijze paradigmata bij uitstek geschikt voor politieke argumentaties.[153]

Aandacht voor voorwaarde (3) wordt geïmpliceerd door het advies verschillende argumenten te combineren binnen één politiek of juridisch betoog. Zo worden bij het feitenbewijs in processen twee situaties onderscheiden (36.18: 42b37-43a3). In de ene situatie zijn de feiten op zichzelf al voldoende overtuigend. Dan kan met getuigenverklaringen volstaan worden. In de andere situatie, als de feiten minder overtuigend zijn, moeten deze echter met *eikota* et cetera aangevuld worden om samen voldoende overtuigingskracht te bieden.

Verder is er in de richtlijnen van hoofdstuk 32 en 36 (het begin van) het inzicht dat de aard van voorstellen en aanklachten om een combinatie van feitelijke én waarderende argumenten vraagt, waarbij een component kan ontbreken als deze onomstreden is. Het duidelijkst is dit wel bij de gerechtelijke richtlijnen. De auteur van de *Rhetorica ad Alexandrum* lijkt er daar (36.17-18) van uit te gaan dat een beoordelaar van een aanklacht zo nodig niet alleen een bewijs van de feiten wil horen, maar ook argumenten voor de strafbaarheid van de daad en de dader. Echt duidelijk is hij er echter op deze plaats niet over, evenmin als in hoofdstuk 4 van deel 1. Met andere woorden, bij hem schemert al wel iets door betreffende de bewijslast- en vraagpunten in rechtszaken, maar ze staan hem zeker nog niet helder voor de geest. Nog onduidelijker, maar toch al onmiskenbaar, is zijn eis tot combinatie van feitelijke en waarderende 'stock issues' bij het bepleiten van politieke voorstellen.

6 De lokale argumentatie in de *Ad Alexandrum:* voorlopers van de topen

In het vorige hoofdstuk is beschreven wat er in de *Ad Alexandrum* te vinden is over de tekstomvattende globale argumentatie in politieke en gerechtelijke redes. Tot die globale argumentatie horen de lijstjes met de voorlopers van de stasistopen: bijvoorbeeld de getuigenverklaring, de verklaring op de pijnbank, de waarschijnlijkheid, voorbeelden, tekens enzovoort bij het feitelijke discussiepunt in gerechtelijke redes. In dit hoofdstuk gaat het om dezelfde argumenten, maar nu niet in hun onderlinge combinatie in lijsten per discussiepunt. De argumenten worden afzonderlijk beschouwd; er wordt nagegaan welke eigenschappen elk type argument op zichzelf heeft. Omdat de afzonderlijke argumenten in de tekst van de rede slechts korte passages op een bepaalde plaats in beslag nemen, gaat het tekstueel gezien om lokale argumentaties.

In termen van de moderne argumentatietheorie kunnen er bij de lokale argumentatie twee analyseniveaus worden onderscheiden. Ten eerste kan elke lokale argumentatie gezien worden als een geval van enkelvoudige argumentatie, een argumentatiestructuur bestaand uit een standpunt en één expliciet argument. In de tweede plaats is het mogelijk in elke lokale argumentatie een argumentatieschema aan te wijzen, dat wil zeggen een zeker type inhoudelijke relatie tussen het standpunt en het expliciete argument. Het is dit type verband dat de argumentatiesoort bepaalt. Bij een getuigenverklaring bijvoorbeeld bestaat er een andere relatie tussen het aangevoerde argument, de getuigenverklaring, en het standpunt dan bij een teken waarbij een teken wordt gegeven om het standpunt aannemelijk te maken.

Ik inventariseer nu eerst de plaatsen in de *Ad Alexandrum* die gaan over de lokale argumentatie. Verspreid over alle drie de delen blijken dat nogal wat plaatsen te zijn. Het betreft de volgende middelen.[154]

Deel 1 middelen om de criteria *dikaion* (rechtvaardig), *nomimon* (wettig), enzovoort toe te passen, ofwel direct op:

1 de ter discussie staande handelingen zelf,
ofwel indirect:

2 *ek tôn homoiôn*, *ek tôn enantiôn*, *ek tôn kekrimenôn*: op basis van overeenkomstige handelingen, op basis van tegengestelde handelingen, op basis van eerdere gezagsuitspraken;

3 middelen voor *auxêsis* en *tapeinôsis* (vergroting en verkleining).

Deel 2 4 *pisteis*: intrinsieke persuasiemiddelen zoals *eikos* (waarschijnlijkheid), *paradeigma* (voorbeeld), enzovoort, en extrinsieke middelen zoals *doxa tou legontos* (mening van de spreker), *martyria* (getuigenis) en dergelijke.

Deel 3 enerzijds slechts richtlijnen voor het gebruik van de middelen 1 tot en met 4 in de *bebaiôsis* en *prokatalêpsis*, de bekrachtiging en de weerlegging;
anderzijds ook nieuwe (deels) argumentatieve middelen voor het *prooimion* en de *epilogos* (in het bijzonder middelen voor de verwerving van begrip, aandacht en welwillendheid in de inleiding en voor het opwekken van emoties in het slot): deze niet-zakelijk argumentatieve middelen blijven verder buiten beschouwing.[155]

In de *Ad Alexandrum* zelf worden de opgesomde middelen niet als vergelijkbare eenheden behandeld, laat staan onder een gemeenschappelijke noemer gebracht. Slechts vanuit moderne optiek gaat het steeds om een argumentatievorm met een enkelvoudige argumentatiestructuur (de structuur: standpunt-expliciet argument) die gevuld wordt met een bepaald argumentatieschema (de inhoudelijke relatie tussen standpunt en expliciet argument). Zoals in hoofdstuk 12 zal blijken, heeft Aristoteles al concepten voor deze twee analyseniveaus van lokale argumentatievormen ontwikkeld. De enkelvoudige argumentatiestructuur heet bij hem *enthymêma* en de verschillende soorten relaties tussen een standpunt en het expliciete argument in een enthymeem duidt hij aan met *topoi*. De schrijver van de *Ad Alexandrum* kent noch het begrip enthymeem (in deze betekenis[156]) noch de notie toop.[157] Nu hebben we eerder ervaren dat deze vroege en praktische auteur latere begrippen nog niet kent, maar de verschijnselen waar deze concepten betrekking op hebben toch al bespreekt. In dit geval blijkt het zo te liggen: van een verschijnsel als de structuur standpunt-met bijbehorend expliciet argument lijkt hij zich nauwelijks bewust te zijn,[158] voor bepaalde soorten verbanden tussen het standpunt en het aangevoerde argument daarentegen heeft hij indirect wel oog. Hij onderscheidt namelijk al verschillende soorten argumenten die in de moderne analyse overeenkomen met typen relaties tussen standpunten en argumenten. Men denke bijvoorbeeld aan intrinsieke *pisteis* als *eikos*, *paradeigma* en *sêmeion*, die voor een moderne beschouwer duidelijk slaan op een type verband tussen standpunt en argument. Uit de analyse in de volgende paragraaf zal blijken dat de opgesomde middelen opgevat kunnen worden als een eerste, ‘preconceptuele’ variant van argumentatieschema’s. Daarbij moet wel aangetekend worden dat er een wisselende afstand bestaat tussen een bepaalde (sub)categorie uit de bovenstaande lijst en moderne argumentatieschema’s. Het gaat om een heterogene verzameling waarachter slechts vanuit modern perspectief een argumentatie-

schematische eenheid schuilgaat – anders gezegd: het gaat om voorlopers van de aristotelische (gemeenschappelijke) topen.

Omdat in de *Ad Alexandrum* niets beantwoordt aan het moderne begrip 'enkelvoudige argumentatiestructuur' (of de aristotelische notie 'enthymeem'), zal ik het in de rest van dit hoofdstuk niet meer over dat niveau hebben. Ik richt me helemaal op de typen inhoudelijke relaties die op basis van dit werk in enkelvoudige argumentaties aangewezen kunnen worden: op de huidige argumentatieschema's (of de topen bij Aristoteles).

Ik probeer eerst de afzonderlijke argumentatieschema's te achterhalen die ten grondslag lijken te liggen aan de beschrijving van de middelen binnen de opgesomde categorieën. Uiteraard laat ik me daarbij primair leiden door wat de tekst van de *Ad Alexandrum* aan aanknopingspunten biedt. Maar er valt, gezien de vaak onduidelijke wijze van behandelen, niet aan enig 'hineininterpretieren' te ontkomen. De argumentatieschema's die in moderne argumentatietheorieën zijn opgesteld, dienen daarbij als een heuristisch kader.[159] Als men maar dicht genoeg bij de tekst blijft, hoeft dit niet te betekenen dat men vindt wat men er eerst in heeft gestopt.

In een voornamelijk recapitulerende paragraaf expliciteer ik vervolgens de systematiek die achter de lijst met afzonderlijke argumentatieschema's schuilgaat. Ik breng zo de mogelijk oudste typologie van argumentatieschema's in kaart, zoals we die in de *Ad Alexandrum* aantreffen.

In een slotparagraaf sta ik nog even stil bij de richtlijnen die in de *Ad Alexandrum* gegeven worden voor het gebruik van de argumentatieschema's. Behalve op het toepassingsbereik (de soort rede en de plaats in de rede) hebben die betrekking op de functies van de schema's voor de twee partijen. In verband met het laatste onderwerp kom ik opnieuw te spreken over de verborgen redelijkheid achter de primair persuasieve functie die ook de middelen uit dit hoofdstuk hebben.

6.1 Afleiding van argumentatieschema's[160]

Hieronder herleid ik de besproken middelen zo 'sec' mogelijk tot argumentatieschema's. Per middel kom ik tot een of meer argumentatieschema's die volgens mij achter het middel schuilen (de afgeleide schema's nummer ikzelf tussen vierkante haakjes).

*Het middel om een uitputtende reeks **criteria** bestaande uit **dikaion** (rechtvaardig) enz. **direct** toe te passen op de ter discussie staande handelingen zelf* (hoofdstuk 1.4-12)

In 1.4-5 zegt de schrijver dat iemand die een handeling aanraadt, aan moet tonen dat deze handeling *dikaion* (rechtvaardig), *nomimon* (wettig), *sympheron* (voordelig), *kalon* (eervol), *hêdy* (aangenaam) en *rhaidion* (gemakke-

lijk uitvoerbaar) of, indien moeilijk, *dynaton* (mogelijk) en *anankaion* (noodzakelijk) is (bedoeld is kennelijk een uitputtende reeks). Om de aanrader bij zijn taak te helpen, worden categorieën van erkend rechtvaardige, wettige, voordelige enzovoort handelingen opgesomd. Zo worden als categorieën van rechtvaardige handelingen genoemd: 'eer bewijzen aan zijn ouders, weldoen aan zijn vrienden, wederdiensten bewijzen aan zijn weldoeners' (1.7: 21b37-39).

Wat de aanrader kennelijk moet doen, is nagaan of de handeling uit zijn voorstel gerangschikt kan worden onder een van de genoemde erkende categorieën handelingen die aan de gewenste criteria beantwoorden. Het argumentatieschema dat achter de geïmpliceerde argumentatiewijze schuilgaat, laat zich als volgt formuleren.[161]

[1][162] (1) Als een handeling *behoort tot een bepaalde categorie*, dan beantwoordt de handeling aan beoordelingscriterium x.
(2) Deze handeling behoort tot de bepaalde categorie.
(3) Dus deze handeling beantwoordt aan beoordelingscriterium x.

Voor x kan ingevuld worden: rechtvaardig, wettig, et cetera. Het inhoudelijke type verband waarop dit schema berust, is het samengaan tussen het behoren tot een bepaalde categorie van handelingen en het beantwoorden aan een bijbehorend beoordelingscriterium.[163] Dit type verband is uitgedrukt in de 'als-dan'-uitspraak in (1): de toop die kenmerkend is voor het schema.

Opgemerkt moet worden dat dit schema *[1]* volgens de tekst van 1.4-5 slechts een deelschema is, dat daar bovendien ondergeschikt is aan wat in de moderne argumentatietheorie 'pragmatische argumentatie' genoemd wordt. Ten eerste moet het schema volgens die tekst een uitputtend aantal keren toegepast worden, totdat aangetoond is dat de aanbevolen handeling aan alle vereiste criteria van rechtvaardig tot en met noodzakelijk beantwoordt. Ten tweede is in deze passage de functie van het rangschikken van de aanbevolen handeling onder deze hele reeks van criteriumhandelingen het beargumenteren dat de handeling wenselijk is oftewel uitgevoerd moet worden. Er wordt dus een pragmatisch argumentatieschema geïmpliceerd: als een handeling alle vereiste eigenschappen bezit, dan is de handeling wenselijk/moet de handeling uitgevoerd worden.[164] Omdat dit pragmatische schema nogal impliciet blijft, heb ik het niet meegenummerd, al zou dat goed kunnen.

Middelen om de genoemde ***criteria*** *(**dikaion,** rechtvaardig, enz.)* ***indirect*** *toe te passen:* ***ek tôn homoiôn*** *(op basis van overeenkomstige handelingen) etc.* (hoofdstuk 1. 13-24)

Naast het direct rangschikken van de voorgestelde handeling onder een categorie van handelingen die aan het criterium beantwoordt, noemt de

schrijver van de *Ad Alexandrum* in 1.13 drie aanvullende indirecte methoden voor een aanrader. Om aannemelijk te maken dat de gewenste criteria van toepassing zijn op de aangeraden handeling, kan men zich ook beroepen op: overeenkomstige handelingen waarvan de beoordeling vaststaat (*ek tôn homoiôn*), tegengestelde handelingen waarvan de beoordeling vaststaat (*ek tôn enantiôn*) en gezaghebbende oordelen over eerdere vergelijkbare handelingen (*ek tôn kekrimenôn*).

Deze methoden worden niet nader omschreven. Er worden slechts concrete voorbeelden gegeven van toepassingen bij de verschillende criteria. Ik haal enkele van die niet altijd gelijkvormige voorbeelden aan en herleid deze tot de kennelijk gevolgde argumentatieschema's.

Ek tôn homoiôn (op basis van overeenkomstige handelingen)

De voorbeelden vertegenwoordigen twee verschillende subtypen.

(a) 'Als wij het rechtvaardig achten om onze ouders te gehoorzamen, dan behoren op dezelfde wijze onze zonen het gedrag van hun vaders na te volgen' (1.14: 22a29-31, toepassing bij *dikaion*, rechtvaardig).
(b) 'Als de wetgever dieven de strengste straffen oplegt, dan dienen ook bedriegers streng gestraft te worden, want zij stelen onze gedachten' (1.17: 22b4-7, toepassing bij *nomimon*, wettig).

In beide voorbeelden gaat het om overeenkomst, maar niet om hetzelfde type overeenkomst. In (a) lijkt de overeenkomst tussen de handelingen vooral te berusten op een overeenkomst in de verhouding tussen de twee betrokken partijen (onze ouders : wij = wij : onze kinderen).[165] In (b) gaat het om een (figuurlijke) overeenkomst in een eigenschap van de handeling: zowel bij stelen als bij bedriegen wordt iets weggenomen. Deze verschillen kunnen in verschillende analogieschema's uitgedrukt worden,[166] maar het is ook mogelijk daarvan in een algemener analogieschema te abstraheren.[167]

[2] (1) Als een (op een of andere wijze) *analoge* handeling beantwoordt aan criterium x, dan beantwoordt ook de ter discussie staande handeling aan criterium x.
(2) Die en die analoge handeling beantwoordt aan criterium x.
(3) Dus deze (ter discussie staande) handeling beantwoordt aan criterium x.

Het inhoudelijke verband is hier enigerlei vorm van analogie of overeenkomst tussen handelingen. Uitspraak (1) formuleert het analogische topische principe waar dit argumentatieschema om draait: als vaststaat dat de

criteria van toepassing zijn op analoge handelingen, dan zijn ze ook van toepassing op ter discussie staande handelingen.[168]

In de volgende schema's duidt, net als in schema *[1]* en *[2]*, uitspraak (1) steeds het topische principe aan dat kenmerkend is voor het schema. Ik zal dat principe verder niet meer apart parafraseren.

Ek tôn enantiôn (op basis van tegengestelde handelingen)

Opnieuw bevatten de voorbeelden twee subtypen.

(a) 'Als het voordelig is goede burgers te eren, dan zou het voordelig zijn slechte te straffen' (1.22: 22b38-40, toepassing bij *sympheron*, voordelig).
(b) 'Als men het onvoordelig vindt alleen ten strijde te trekken tegen Thebe, dan zou het voordelig kunnen zijn een bondgenootschap met Sparta te sluiten alvorens ten strijde te trekken tegen Thebe' (1.22: 22b40-23a2).

Deze voorbeelden illustreren twee mogelijkheden om de toepasselijkheid van een criterium te beargumenteren. Bij (a) wordt de voordeligheid van de ter discussie staande handeling in een bepaald geval (het straffen in het geval van slechte burgers) afgeleid uit de voordeligheid van een tegengestelde handeling in een tegengesteld geval (het eren in het geval van goede burgers). Bij (b) wordt de voordeligheid van de ter discussie staande handeling in een bepaald geval (een bondgenootschap sluiten bij ten strijde trekken) afgeleid uit de onvoordeligheid van een tegengestelde handeling in een gelijk geval (alleen handelen bij het ten strijde trekken). Ik vat beide subtypen[169] in een tweevoudig schema samen.

[3] (1) (a) Als een *tegengestelde* handeling in een *tegengesteld* geval beantwoordt aan criterium x, dan beantwoordt de ter discussie staande handeling aan criterium x; (b) als een *tegengestelde* handeling in een *gelijk* geval beantwoordt aan het *tegendeel* van criterium x, dan beantwoordt de ter discussie staande handeling aan criterium x.
(2) (a) Die en die *tegengestelde* handeling beantwoordt in een *tegengesteld* geval aan criterium x; (b) die en die *tegengestelde* handeling beantwoordt in een *gelijk* geval aan het *tegendeel* van criterium x.
(3) Dus beantwoordt deze (ter discussie staande) handeling aan criterium x.

Ek tôn kekrimenôn (op basis van gezaghebbende oordelen over eerdere gevallen)

In dit geval volstaat één voorbeeld.

> 'Ik ben niet de enige die stelt dat dit de intentie was van de wetgever bij het opstellen van de wet, want bij een vorige gelegenheid heeft het hof de wet al in onze zin uitgelegd toen Lysitheides overwegingen naar voren bracht die in hoge mate overeenkwamen met wat wij nu naar voren brengen' (1.19: 22b20-24, toepassing bij *nomimon*, wettig).

Het gaat hier om een combinatie van precedent- en autoriteitsargumentatie. Gezien de algemene omschrijving in 1.13: 22a26-27 en de andere voorbeelden ligt het accent wel op het tweede aspect, maar het eerste maakt er ook onderdeel van uit. Vandaar de volgende formulering van het schema[170] dat ten grondslag lijkt te liggen aan de gegeven voorbeelden.

[4] (1) Als volgens een erkende *autoriteit* een *eerdere vergelijkbare handeling* beantwoordt aan criterium x, dan beantwoordt de ter discussie staande handeling aan criterium x.
(2) Volgens die en die erkende autoriteit beantwoordt een eerdere vergelijkbare handeling aan criterium x.
(3) Dus deze (ter discussie staande) handeling beantwoordt aan criterium x.

Middelen voor ***auxêsis*** *(vergroting) en* ***tapeinôsis*** *(verkleining)* (hoofdstuk 3)

De vergrotings- en verkleiningsprincipes, vooral maar niet alleen bruikbaar bij loven en laken, draaien om aanvullende criteria om de relatieve toepasselijkheid van de criteria *dikaion*, *nomimon* enzovoort te beargumenteren.[171] Het gaat om zulke kenmerken als het aantal goede of slechte gevolgen, de opzettelijkheid en de uniciteit van iemands daden. Deze extra criteria worden niet in een heldere lijst opgesomd, maar in het kader van een hele reeks vrij concreet uitgewerkte amplificatiemethoden gepresenteerd (3.6-12) – de verkleiningsprincipes worden in hoofdzaak afgedaan met de opmerking dat deze het omgekeerde van de vergrotingsprincipes inhouden (3.13).

Ik zal niet proberen alle schema's apart te expliciteren – voor een deel bestaan die overigens uit het opnieuw gebruiken van overeenkomst, tegendeel en autoriteit.[172] Ik volsta met één algemeen schema voor een negatief kwalificerende amplificatie, waarbinnen ik enkele specifieke varianten aanduid (gebaseerd op 3.6 en 10).[173]

[5] (1) Als een op zichzelf reeds negatief te beoordelen handeling (a) *meer slechte gevolgen* heeft gehad, (b) *met opzet* verricht is, (c) *voor het eerst* verricht is, dan is een meer negatieve kwalificatie op zijn plaats.

(2) Deze op zichzelf reeds negatief te beoordelen handeling heeft (a) meer slechte gevolgen gehad, (b) ..., (c) ... .
(3) Dus bij deze op zichzelf reeds negatief te beoordelen handeling is een meer negatieve kwalificatie op zijn plaats.

Pisteis**: intrinsieke middelen zoals* ***eikos *(waarschijnlijkheid),* ***paradeigma*** *(voorbeeld), enz.* (hoofdstuk 7-13)*, en extrinsieke middelen zoals* ***doxa tou legontos*** *(mening van de spreker),* ***martyria*** *(getuigenis) e.d.* (hoofdstuk 14-17)

De *pisteis* komen, zoals de auteur in 6.3: 28a5-7 opmerkt, vooral maar niet uitsluitend van pas in de aanklagende en verdedigende (gerechtelijke) redes. Uit de volgende bespreking zal blijken dat ze in hoofdzaak geschikt zijn voor het bewijs van de feiten.

Terzijde zij opgemerkt dat de lijst met *pisteis* van oorsprong – mogelijk in de bron(nen) van de *Ad Alexandrum* – een louter gerechtelijk karakter lijkt te hebben gehad. Het politieke *doxa tou legontas* lijkt later aan de verder allemaal gerechtelijke extrinsieke *pisteis* te zijn toegevoegd. Hetzelfde geldt voor de terloopse politieke toepassingen van sommige intrinsieke principes.[174] Ceremoniële toepassingen ontbreken geheel. Ook de tweedeling van de *pisteis* in intrinsiek en extrinsiek lijkt van gerechtelijke origine te zijn. De intrinsieke bewijzen worden namelijk gevormd door in de gerechtelijke pleitpraktijk later ontstane indirecte bewijzen, zoals waarschijnlijkheidsbewijzen, de extrinsieke vertegenwoordigen de in deze praktijk oudere directe bewijzen zoals getuigenverklaringen.[175]

Eikos (waarschijnlijkheidsargumentatie) (hoofdstuk 7)

Een *eikos* wordt omschreven als een uitspraak die voorbeelden ervan oproept in de geest van het publiek. Als een spreker bijvoorbeeld uitspraken doet van het type ‘voor mijn vrienden wens ik voorspoed en voor mijn vijanden tegenspoed’, dan klinkt dat het publiek aannemelijk in de oren, omdat het deze en vergelijkbare sentimenten ook kent. Een *eikos* moet aansluiten bij wat het publiek herkent (7.4).

In het licht van de rest van hoofdstuk 7 is deze omschrijving met toelichting misleidend: het lijkt volgens deze omschrijving te gaan om bijzondere uitspraken over de gevoelens die de spreker koestert.[176] Uit het vervolg blijkt echter dat met *eikos* eerder op algemene beginselen gedoeld wordt en behalve op uitspraken over emoties (*pathê*), ook op uitspraken over twee andere categorieën: gewoonte (*êthos*) en voordeel (*kerdos*).

Deze drie ‘bronnen’ om *eikota* aan te ontlenen, worden in 7.5-6 expliciet in een louter gerechtelijke context gepresenteerd (28a38).[177] Gezien de voorbeelden gaat het om drie categorieën die bruikbaar zijn binnen het bewijs van de feiten: wijs op emoties als verlangen, op de gewoonten van

de groep waartoe de aangeklaagde behoort en op voordeel om de aanklacht aannemelijk te maken (voor de aangeklaagde worden ook emoties, zoals vrees, genoemd om de aanklacht onaannemelijk te maken).

Hoewel er in 7.7 en verder nog sprake is van een toepassing bij aan- en afradende redevoeringen en er bij gerechtelijke redes ook voorbeelden buiten het feitenbewijs worden gegeven,[178] is het belangrijkste schema dat men uit hoofdstuk 7 kan afleiden (met drie subtypen):

[6] (1) Als iemand (a) een bepaalde emotie koesterde,[179] (b) tot een bepaalde groep behoort, (c) voordeel bij de daad had, dan heeft hij (waarschijnlijk) de bijbehorende misdaad gepleegd.
(2) De aangeklaagde (a) koesterde een bepaalde emotie, (b) behoort tot een bepaalde groep, (c) had voordeel bij deze daad.
(3) Dus de aangeklaagde heeft (waarschijnlijk) deze misdaad gepleegd.

In dit schema formuleert (1) het *eikos*-beginsel: het principe dat de juryleden op basis van hun levenservaring onderschrijven.[180] Het gaat om een plausibele causale of symptomatische generalisatie over menselijk gedrag. Op basis hiervan kan men, gegeven bepaalde oorzaken, het waarschijnlijke optreden van het misdadige gedrag als het ware achteraf voorspellen.[181]

Paradeigma (voorbeeld) (hoofdstuk 8)

Paradeigmata of voorbeelden worden in 8.1 omschreven als handelingen die eerder verricht zijn en die vergelijkbaar zijn met of tegengesteld zijn aan de handelingen die ter discussie staan. Voorbeelden, zo heet het, komen van pas als waarschijnlijkheden tekortschieten om onze uitspraken aannemelijk te maken.

In 8.3-8 worden twee soorten voorbeelden toegelicht: voorbeelden die een verwachte gang van zaken (*kata logon*) en voorbeelden die een onverwachte gang van zaken illustreren (*para logon*). Van beide worden een gerechtelijk en een aan-/afradend voorbeeld gegeven.[182] Gerechtelijke voorbeelden in overeenstemming met de verwachting zijn rijken die zich eerlijker gedragen dan armen; in strijd met de verwachting zijn rijken die zich oneerlijker gedragen (8.3-4). Aan-/afradende (politieke) voorbeelden volgens verwachting zijn overwinningen door partijen met meer bondgenoten en manschappen en tegen de verwachting met minder daarvan (8.5-8).

Voor de interpretatie bieden de, steeds niet-fictieve,[183] voorbeelden en de bijbehorende discussiecontexten het meest houvast.

Het duidelijkst zijn de aan-/afradende voorbeelden, die in dit hoofdstuk domineren. Kennelijk dienen voorbeelden hier om de doeltreffend-

heid van een voorstel (on)aannemelijk te maken. De aanradende partij – tot wie ik me hier beperk – voert al dan niet paradoxale voorbeelden aan om zijn al dan niet paradoxale voorstel te steunen (8.9). Met andere woorden: een specifiek geval in de toekomst wordt verdedigd door vergelijking met een of meer specifieke gevallen in het verleden of heden.[184]

Het gerechtelijke voorbeeld van de rijken versus de armen suggereert een wat andere argumentatievorm. Het lijkt hier minder om 'case-by-case-analogy' direct voor het standpunt te gaan, dan om inductief-generaliserende subargumentatie voor het gewoonlijk verzwegen als-dan-argument in de hoofdargumentatie.[185] Daaraan is behoefte in een situatie waarin een aangevoerde *eikos*-(hoofd)argumentatie voor een beschuldiging niet zonder meer aanvaard wordt, omdat het publiek het impliciete *eikos*-principe niet accepteert. Stel dat de aanklager iemand beschuldigd heeft van diefstal op grond van het feit dat hij tot de armen behoort. Het mogelijk niet direct aanvaardbare verzwegen argument 'als iemand arm is, dan leidt dat er snel toe dat hij steelt' kan dan met voorbeelden (*kata logon*) ondersteund worden.

Als deze wat onzekere interpretatie juist is,[186] dan schuilen er in dit hoofdstuk twee schema's.

[7] (1) Als een of meer *analoge* handelingen hun doel bereikt hebben, dan zal ook de voorgestelde handeling zijn doel bereiken.
(2) Die en die analoge handelingen hebben hun doel bereikt.
(3) Dus zal de voorgestelde handeling zijn doel bereiken.

[8] (1) Als *een of meer (typerende) leden* van een bepaalde klasse zekere (gerechtelijk relevante) handelingen verricht hebben, dan geldt dit voor *alle of de meeste leden* binnen deze klasse.
(2) Die en die (typerende) leden van een bepaalde klasse hebben deze (gerechtelijk relevante) handeling verricht.
(3) Dus geldt dit voor alle of de meeste leden van deze klasse.

Schema *[7]* is een bijzondere variant van wat meestal analogieargumentatie wordt genoemd:[187] de doeltreffendheid van een specifieke toekomstige handeling wordt beargumenteerd op basis van de doeltreffendheid van een of meer analoge handelingen uit het verleden en/of het heden. Men vergelijke het wat algemener geformuleerde schema *[2] ek tôn homoiôn*. Schema *[8]* is een bijzondere variant van het inductief afleiden van een topisch principe: (3) formuleert een *eikos*-principe dat bruikbaar is in een gerechtelijke waarschijnlijkheidsargumentatie in het kader van een bewijs van de feiten. Het gaat hier dus om een wat bijzonder argumentatieschema dat niet dient om een normaal standpunt af te leiden, maar om een topisch principe aannemelijk te maken dat in een argumentatie voor zo'n standpunt gebruikt wordt.

Tekmêria, enthymêmata en gnômai (respectievelijk twee soorten tegenspraak[188] en stelregels) (hoofdstuk 9-11)

Deze drie *pisteis*, waarvan vooral de eerste twee lapidair besproken worden, lijken gemeen te hebben dat daarbij niet of nauwelijks van een argumentatieschema sprake is. Daarom heb ik ze hier samengevoegd en volsta ik met een zo kort mogelijke toelichting.

Bij de *tekmêria* gaat het om tegenspraken tussen beweringen in de rede en feiten daarbuiten of om tegenspraken tussen beweringen onderling binnen de rede zelf (9.1: 30a14-16). Onder *enthymêmata* vallen om te beginnen dezelfde typen tegenspraken, maar daarnaast allerlei andere soorten 'tegenspraken', zoals tussen verrichte handelingen en de criteria van rechtvaardigheid, onwettigheid enzovoort uit hoofdstuk 1 (10.1). Aan het aanwijzen van de twee soorten tegenspraken[189] bij de tegenpartij lijkt geen argumentatieschema ten grondslag te liggen. Er wordt slechts een inconsistentie vastgesteld, waarmee wel de overtuigingskracht van het betoog van de ander wordt aangetast, maar men argumenteert daarbij zelf niet (of slechts in de volgende impliciete zin: 'als iemand nu p beweert, maar elders niet-p heeft beweerd/beweert, dan kan daaruit afgeleid worden dat zijn bewering p niet houdbaar is').[190]

Een *gnômê* betreft een door een bepaalde persoon uitgesproken algemeen oordeel over feiten (gedragingen), dat wil zeggen een algemene stelregel. Bijvoorbeeld: 'Het lijkt me onmogelijk dat iemand een bekwame bevelhebber kan worden zonder relevante ervaring' (11.3: 30b10-12). Het formuleren van een *gnômê* of stelregel lijkt (meestal?) geen duidelijk argumentatieve functie te hebben, maar een stilistische en/of een *êthos*-indicerende functie.[191]

Sêmeion (teken) (hoofdstuk 12)

Het *sêmeion* geldt als een teken van iets anders als het daarmee gewoonlijk samengaat: eraan voorafgaat, zich tegelijk voordoet of erop volgt. Een teken kan er ook op wijzen dat het betekende zich juist niet voordoet en omgekeerd kan de afwezigheid van een teken zowel tot de conclusie leiden dat het betekende zich evenmin voordoet als tot de conclusie dat het betekende zich juist wel voordoet (12.1-2: 30b30-35).

Tekens vallen in twee soorten uiteen: ze kunnen tot (een meer of minder waarschijnlijk) geloof en tot (zekere) kennis leiden (12.2: 30b35-36). Waardoor dit verschil ontstaat, wordt niet aangegeven. Het te zoeken in het verschil tussen een louter correlatief en een causaal verband tussen teken en betekende[192] lijkt een te vergaande vorm van hineininterpretieren.

Gezien de opgesomde 'bronnen' waaraan tekens ontleend kunnen worden – onder andere getuigen en hun verklaringen – moet men denken

aan een gerechtelijke context[193] en aan aanwijzingen dat de beschuldigde de misdaad al dan niet gepleegd heeft. Het gaat kennelijk (vooral) om 'circumstantial evidence' in het kader van het feitenbewijs in een rechtszaak (zie ook de vermelding van rechters in hoofdstuk 14.5: 31a42 en de plaatsing in hoofdstuk 36.17-18).

Door de drie tijdstippen waarop het teken zich kan voordoen (eerder dan, tegelijk met en later dan het betekende), is hier een hele reeks argumentatieschema's in het spel. 'Positieve' en 'negatieve' varianten (aan- en afwezigheid van teken en betekende) maken die reeks nog uitgebreider. In het volgende 'basisschema' is geabstraheerd van de precieze tijdsverhouding tussen teken en betekende en is gekozen voor het positief voorkomen van teken en betekende.

[9] (1) Als een bepaald *teken* zich voordoet, dan doet het bijbehorende *betekende* zich voor.
(2) Dit bepaalde teken doet zich voor.
(3) Dus het bijbehorende betekende doet zich voor.

Bij het verdisconteren van de tijdsverhoudingen kan men, zoals in sommige moderne typologieën,[194] naast dit basisschema een voorspellend schema (het teken vóór het betekende) en een verklarend schema onderscheiden (het teken na het betekende). Verder is het mogelijk schema's op te stellen met een of twee 'negatieve' componenten, zoals 'Als een bepaald teken zich (achteraf) niet voordoet, dan heeft het bijbehorende betekende zich (vooraf) niet voorgedaan; een bepaald teken doet zich (achteraf) niet voor; dus het bijbehorende betekende heeft zich (vooraf) niet voorgedaan'.[195]

Elenchos (dwingende weerlegging) (hoofdstuk 13)

Een *elenchos* wordt omschreven als iets wat niet anders kan zijn dan wij zeggen. Deze 'onmogelijkheid' berust enerzijds op noodzakelijkheid van nature of op onze eigen voorstelling van zaken, anderzijds op onmogelijkheid van nature of op de voorstelling van zaken door de tegenpartij (13.1).[196]

Voorbeelden van noodzakelijkheid en onmogelijkheid van nature zijn respectievelijk: 'Levende wezens hebben voedsel nodig' en 'Een jongetje stal een grotere hoeveelheid geld dan hij kon meenemen en hij ging ermee vandoor'. Voorbeelden van voorstellingen van noodzakelijke en van onmogelijke zaken door ons en de tegenpartij zijn: onze bewering van de noodzakelijkheid dat gefolterden bekennen wat de folteraars graag willen horen, en hun bewering van de onmogelijkheid dat wij op een bepaald moment in Athene een contract getekend hebben, terwijl wij toen aantoonbaar in een andere stad waren (13.2-3).

Hoewel de term *elenchos* niet per se de specifieke betekenis van 'weerlegging' hoeft te hebben,[197] suggereert het voorbeeldenmateriaal een weerleggende functie.[198] De weerleggende functie van dit middel is zo krachtig als gevolg van de 'modaliteit' van het middel: het is een dwingend middel, omdat er sprake is van een noodzakelijk of onmogelijk samengaan van zaken. Die samenhang kan, door iedereen erkend, objectief in de natuur liggen of subjectief – maar wel in hoge mate algemeen aanvaard – door de partijen gesteld worden. De objectieve variant lijkt het zekere *sêmeion* te overlappen en de subjectieve de *eikota* in hun meest waarschijnlijke gedaante. Met andere woorden, bij *elenchos* lijken deze twee eerdere schema's mee te spelen.

Maar afgezien van deze laatste vormen van overlap lijken hier toch geen normale argumentatieschema's aan de orde. Het accent ligt op de modaliteit bij het concluderen. Ik nummer daarom het volgende schema, met twee subvarianten, niet mee als argumentatieschema.

(1) Als een bepaalde zaak het geval is, dan (a) is *noodzakelijkerwijs* een bijbehorende zaak het geval of (b) is *onmogelijkerwijs* een bijbehorende zaak het geval.
(2) Die en die bepaalde zaak is het geval.
(3) Dus de bijbehorende zaak is (a) noodzakelijkerwijs of (b) onmogelijkerwijs het geval.

Extrinsieke pisteis (bijkomende persuasiemiddelen) (hoofdstuk 14-17)

De extrinsieke *pisteis* kunnen goed tezamen genomen worden: het zijn allemaal varianten van een bepaalde categorie gezagsargumentatie. Bij al deze *pisteis* wordt immers een uitspraak als feitelijk waar (zie verderop) gepresenteerd op basis van een bijzondere vorm van 'gezag' van degene die de uitspraak doet. De bijzondere vorm van 'gezag' ontleent de spreker aan de 'waarheid-garanderende' positie waarin hij verkeert: aan zijn ervaring op het terrein van de uitspraak en zijn belang bij het spreken van de waarheid (bij *doxa tou legontos*, mening van de spreker zelf, 14.8: 31b10-11); aan de omstandigheid dat hij op de hoogte is van relevante feiten en deze vrijwillig rapporteert (bij *martyria*, getuigenverklaring, 15.1: 31b20); aan de omstandigheid dat hij op de hoogte is van relevante feiten en deze op de pijnbank rapporteert (bij *basanos*, verklaring op de pijnbank, 16.1:32a12-13) of aan de omstandigheid dat de uitspraak onder ede wordt gedaan (bij *horkos*, verklaring onder ede, 17.1: 32a33-34).

Bij de drie laatste gerechtelijke typen wijst de aard van het bewijsmiddel er al op dat het gaat om een feitelijke uitspraak – ook de plaats in 36.17-18 geeft aan dat het hier gaat om middelen te gebruiken voor het feitenbewijs in rechtszaken. Bij het eerste, aan-/afradende oftewel politieke, type is de aard van de uitspraak wat minder duidelijk, maar de factor ervaring

en de context waarin 'de mening van de spreker' in 32.2 wordt genoemd, duiden erop dat het ook hier om een feitelijke bewering zal gaan. In dit geval betreft het hoogstwaarschijnlijk een uitspraak over de effectiviteit van een voorstel: op basis van zijn ervaring verzekert de spreker dat zijn voorstel zijn doel zal bereiken.

Het is mogelijk deze verschillende varianten van één bepaalde categorie gezagsargumentatie in één argumentatieschema te vatten.

[10] (1) Als iemand zich in een waarheid-garanderende positie bevindt, dan is de feitelijke (politieke of gerechtelijke) uitspraak die hij op basis van die positie doet aannemelijk.
(2) Deze persoon bevindt zich in een dergelijke positie.
(3) Dus zijn feitelijke (politieke of gerechtelijke) uitspraak, voortvloeiend uit die positie, is aannemelijk.

Dit schema is, met zijn beperking tot waarheid-garanderende positie[199] en feitelijke uitspraken over een politieke of gerechtelijke kwestie, een subcategorie van gezagsargumentatie in het algemeen.[200] Een andere subcategorie hiervan ontmoetten we al bij het type *[4] ek tôn kekrimenôn*.

Wat hierboven staat, is mogelijk de oudste ons bekende lijst van argumentatieschema's. In de volgende paragraaf expliciteer ik de systematiek die achter de lijst schuilgaat. Met andere woorden, ik breng de oudste typologie van argumentatieschema's in kaart.

6.2 De typologie van argumentatieschema's

Net als sommige moderne typologieën is de typologie in de *Ad Alexandrum* gebaseerd op de inhoudelijke typen standpunten die met de argumentatieschema's verdedigd kunnen worden.[201] Deze standpunten passen op hun beurt in bepaalde typen redevoeringen. Dit laatste laat ik in een korte recapitulatie van de lijst zien. In dit overzicht geef ik elk schema slechts met het topische als-dan-principe weer. Het consequensgedeelte van elk principe duidt het type standpunt aan waarop het schema kan worden toegepast. Het type redevoering geef ik aan met het soort kwestie waarop de bijbehorende argumentatie betrokken kan worden: aan- en af te raden handelingen, gerechtelijke feiten en dergelijke.

Direct toepassen van de uitputtende reeks criteria bestaande uit *dikaion* (rechtvaardig), *nomimon* (wettig), enz. op **aan- en af te raden en andere handelingen** via **argumentatie op basis van classificatie**.

[1] Als een handeling *behoort tot een bepaalde categorie*, dan beantwoordt de handeling aan beoordelingscriterium x.

Indirect toepassen van de genoemde reeks criteria (*dikaion* (rechtvaardig), *nomimon* (wettig), enz.) op **aan- en af te raden en andere handelingen** via **argumentatie op basis van overeenkomst, op basis van tegendelen, op basis van gezagsuitspraken over eerdere overeenkomstige gevallen** (*ek tôn homoiôn, ek tôn enantiôn, ek tôn kekrimenôn).*

[2] Als een (op een of andere wijze) *analoge* handeling beantwoordt aan criterium x, dan beantwoordt ook de ter discussie staande handeling aan criterium x.

[3] (a) Als een *tegengestelde* handeling in een tegengesteld geval beantwoordt aan criterium x, dan beantwoordt de ter discussie staande handeling aan criterium x;
(b) als een *tegengestelde* handeling in een gelijk geval beantwoordt aan het tegendeel van criterium x, dan beantwoordt de ter discussie staande handeling aan criterium x.

[4] Als volgens een erkende *autoriteit* een *eerdere vergelijkbare handeling* beantwoordt aan criterium x, dan beantwoordt de ter discussie staande handeling aan criterium x.

Versterken van een waardeoordeel (*auxêsis*) over **loffelijke/verwerpelijke en andere handelingen** via **argumentatie op basis van het aantal gevolgen enz**.

[5] Als een op zichzelf reeds negatief te beoordelen handeling (a) *meer slechte gevolgen* heeft gehad, (b) *met opzet* verricht is, (c) *voor het eerst* verricht is, dan is een negatievere kwalificatie op zijn plaats.

Aannemelijk maken dat een **misdaad gepleegd is** via **argumentatie op basis van waarschijnlijkheid** (*eikos*).

[6] Als iemand (a) een bepaalde emotie koesterde,[202] (b) tot een bepaalde groep behoort, (c) voordeel bij de daad had, dan heeft hij (waarschijnlijk) de bijbehorende misdaad gepleegd.

Aannemelijk maken dat een **voorstel zijn doel zal bereiken** via **argumentatie op basis van een parallel voorbeeld** (*paradeigma 1*).

[7] Als een of meer *analoge* handelingen hun doel bereikt hebben, dan zal ook de voorgestelde handeling zijn doel bereiken.

Aannemelijk maken dat een klasse mensen bepaalde **(gerechtelijk relevante) handelingen verricht** via **argumentatie op basis inductief-generaliserende voorbeelden** (*paradeigma 2*).

[8] Als *een of meer (typerende) leden* van een bepaalde klasse zekere (gerechtelijk relevante) handelingen verricht hebben, dan geldt dit voor *alle of de meeste leden* binnen deze klasse.

Aannemelijk maken van een (**gerechtelijk relevant) feit** via **argumentatie op basis van tekens** (*sêmeia*).

[9] Als een bepaald *teken* zich voordoet, dan doet het bijbehorende *betekende* zich voor.

Aannemelijk maken dat een **voorstel** zijn **doel zal bereiken** resp. dat een **misdaad gepleegd is** via **argumentatie op basis van een waarheid-garanderende positie** (*extrinsieke pisteis*).

[10] Als iemand zich in een waarheid-garanderende positie bevindt, dan is de feitelijke (politieke of gerechtelijke) uitspraak die hij op basis van die positie doet aannemelijk.

Deze typologie wordt gekenmerkt door een tweedeling. Bij [1]-[5] gaat het om schema's ten dienste van het beargumenteren van een absolute of relatieve waardering van handelingen: schema's die bruikbaar zijn bij een waarderend standpunt. Bij [6]-[10] betreft het schema's in functie van het beargumenteren van het feitelijk verricht zijn van handelingen of het feitelijk optreden van gevolgen: schema's die van pas komen bij een beschrijvend standpunt. Afgekort: het gaat om schema's voor het beargumenteren van een *evaluatie* of een *existentie*.

evaluatie
- [1] direct toepassen van criteria via classificatie
- [2] indirect toepassen van criteria via analogie
- [3] indirect toepassen van criteria via tegendeel
- [4] indirect toepassen van criteria via autoriteit
- [5] toepassen van vergrotings-/verkleiningscriteria, onder meer op basis van gevolgen

existentie
- [6] vooral quasi-voorspelling van een handeling via causale waarschijnlijkheid (*eikos*)
- [7] voorspelling van een effect via analogie (*paradeigma* 1)
- [8] aannemelijk maken van groepshandelen via inductieve generalisatie (*paradeigma* 2)
- [9] aannemelijk maken van een handeling via teken (*semeion*)
- [10] voorspelling van een effect/aannemelijk maken van een handeling via autoriteit (extrinsieke *pisteis*)

6.3 Adviezen over het gebruik van de argumentatieschema's

De praktische auteur van de *Ad Alexandrum* laat het niet bij een omschrijving van de argumentatieschema's en het geven van toelichtende voorbeelden. Hij verstrekt ook adviezen voor het gebruik van de schema's. De belangrijkste adviezen in dit verband betreffen de bruikbaarheid van een bepaald schema binnen de zeven onderscheiden typen redevoeringen en meer in het bijzonder de toepasbaarheid bij bepaalde typen geschilpunten – het schema mening van de spreker (*doxa tou legontos*) bijvoorbeeld komt van pas als er een geschil is over de doeltreffendheid van een politiek voorstel. Deze adviezen zijn reeds in het vorige hoofdstuk besproken bij de lijsten met stasistopen.

Een tweede groep adviezen heeft betrekking op de plaats in de rede waar een schema gebruikt kan worden. Dit hangt samen met het soort geschilpunt waarbij een schema van pas komt en is, min of meer terloops, ook al in het vorige hoofdstuk aan de orde geweest. Daar werd, vooral op basis van deel 3 van de *Ad Alexandrum*, aangegeven in welke volgorde de argumentatiesoorten aangevoerd moeten worden en in welk deel van de rede, namelijk de *bebaiôsis* of bekrachtiging van het eigen standpunt.

Een derde categorie is gericht op de sprekers in hun specifieke rol van protagonist en antagonist in de discussie. Voor een deel gaat het hier om weinig interessante adviezen van het kaliber: de antagonist moet het tegendeel doen van de protagonist. Bijvoorbeeld: de protagonist van een politiek voorstel moet, onder meer, de voordeligheid van zijn voorstel aantonen en de antagonist de nadeligheid. Het gaat hier om een advies voor het beargumenteren van een tegengesteld standpunt. Interessanter zijn echter de, overigens slechts incidenteel gegeven, adviezen om de argumentatie van de tegenpartij aan te vallen in plaats van een tegengesteld standpunt in te nemen en dit te verdedigen. Ik gaf daarvan in hoofdstuk 4 reeds een voorbeeld dat ik hier herhaal. Als de andere partij zijn eigen gezag in een bepaalde zaak als argument aanvoert (*doxa tou legontos*), kan dit argument ontkracht worden door op de onervarenheid van die partij in dit soort zaken te wijzen.

In termen van argumentatieschema's gesproken, gaat het in dit laatste geval om de mogelijkheid voor een reagerende partij om op incorrect gebruik van een argumentatieschema te wijzen. De andere partij heeft een bepaalde variant van het gezagsargument gebruikt, terwijl aan een bepaalde voorwaarde – namelijk relevante deskundigheid van de autoriteit – van correct gebruik niet is voldaan. Dit geeft de reagerende partij de kans de argumentatie te ontkrachten door daarop te wijzen.

In moderne argumentatietheorieën[203] heeft men per argumentatieschema de voorwaarden voor een correct gebruik geformuleerd in kritische vragen voor een beoordelaar van argumentatie – dat kan een tegenpartij

zijn of een derde beoordelende instantie. Zo is bij voorbeeldargumentatie één van de kritische vragen: zijn de voorbeelden wel representatief of typerend? In de *Ad Alexandrum* treffen we voorlopers van deze vragen aan als mogelijkheden om de argumentatie van de tegenpartij te ontkrachten. Zo raadt de schrijver bij gebruik van *paradeigmata* door de tegenpartij onder meer aan zo mogelijk te wijzen op het toevallige, dus niet-representatieve karakter van de voorbeelden (8.10). In het volgende hoofdstuk zal ik een completer overzicht van deze voorlopers van kritische vragen bij argumentatieschema's geven.

Dit overzicht van de belangrijkste adviezen voor het gebruik van argumentatieschema's geeft opnieuw aanleiding tot de observatie dat in de *Ad Alexandrum* achter adviezen met een persuasieve intentie normen voor redelijk discussiëren schuilgaan. Sterker nog, de adviezen exploiteren de redelijkheidsnormen die de beoordelaars kennelijk geacht worden aan te leggen. Kracht en zwakte van argumenten worden mede bepaald door normen waarvan door de schrijver van de *Ad Alexandrum* impliciet aangenomen wordt dat het publiek er zich door laat leiden. Voor de koppeling van bepaalde schema's aan de verdediging van bepaalde standpunten en voor de plaatsing bij bepaalde geschilpunten heb ik dit in het vorige hoofdstuk al toegelicht. Van de richtlijnen voor het aanvallen van argumentatietypen zal in het volgende hoofdstuk de normatieve achtergrond nader worden aangegeven.

7 ‘Drogredenen’ in de *Ad Alexandrum:* anticipaties en kritische reacties

In de vorige hoofdstukken zijn, van groot- tot kleinschalig, alle soorten discussierichtlijnen uit de *Ad Alexandrum* besproken. Van het niveau van de discussie in zijn geheel ging het, via de tekstomvattende globale argumentatie, tot de lokale argumentatie. Daarbij passeerden vooral richtlijnen de revue die dienen om argumentaties voor de eigen zaak op te stellen.

Bij deze adviezen voor de eigen zaak blijft het echter niet in de *Ad Alexandrum*. Er worden ook, zo is af en toe al gebleken, richtlijnen gegeven om afbreuk te doen aan de argumentatie van de andere partij. Om één voorbeeld in herinnering te roepen: als de tegenpartij paradigmatische argumentatie aanvoert, kan men – zo zagen we – deze ontkrachten door erop te wijzen dat de voorbeelden een toevallig karakter hebben.

Deze adviezen om de argumentatie van de tegenpartij te bekritiseren, maken deel uit van een grotere verzameling van suggesties om kritisch te reageren, of te anticiperen, op uitspraken of gedragingen van de tegenpartij of het beoordelende publiek. Dat loopt van de aangehaalde kritiek op gebruikte argumentatiesoorten tot anticipaties op een onwelwillende houding van het publiek. Globaal gesproken gaat het hier om twee categorieën: de categorie van anticipaties en reacties op argumentatie in engere zin, en de categorie van anticipaties en reacties op ‘procedureel’ te noemen ‘zetten’ in de discussie.

Dit onderscheid loopt parallel aan de verschillende onderwerpen van de vorige hoofdstukken. De argumentatieve anticipaties en reacties bevinden zich op het niveau van de globale en lokale argumentatie (hoofdstuk 5 en 6), de procedurele varianten op het niveau van de discussiesituatie met bijbehorende procedures (hoofdstuk 4). Met andere woorden, de procedurele categorie sluit aan bij het hogere en meer omvattende niveau. Daarom komt deze in het vervolg als eerste aan de orde.

Bij de analyse van de adviezen voor het versterken van de eigen zaak in hoofdstuk 4, 5 en 6 is gebleken dat achter de persuasieve intentie van deze adviezen respect voor redelijkheidsnormen schuilgaat. Of, beter gezegd, duidelijk werd dat de bruikbaarheid en kracht van deze adviezen minstens voor een gedeelte berust op hun overeenstemming met deze normen. Iets dergelijks geldt voor de anticipatie- en reactieadviezen in dit hoofdstuk. De intentie ervan is weer de eigen zaak zoveel mogelijk te

bevorderen en de zaak van de tegenpartij te schaden. Niettemin zijn ook deze adviezen vaak in overeenstemming met normatieve principes voor redelijk discussiëren en beoordelen. De richtlijnen in dit hoofdstuk parasiteren in feite nog duidelijker op normatieve principes dan de adviezen uit de eerdere hoofdstukken. Ze komen er steeds op neer dat een spreker aangeraden wordt het oordelende publiek erop te wijzen dat ofwel de andere partij ofwel het publiek zelf een erkende redelijkheidsnorm schendt. Neem het geval dat juryleden reeds bij voorbaat hun oordeel laten blijken en niet meer willen luisteren naar de verdediging. Dan kan een verdediger – zo wordt geadviseerd (18.9: 33a22-24) – opmerken dat dit in strijd is met het procesrechtelijk principe dat de jury pas achteraf en anoniem zijn oordeel dient te geven.

In termen van moderne normatieve argumentatietheorieën houden de adviezen uit dit hoofdstuk in dat de sprekers moeten wijzen op schendingen van redelijkheidsnormen oftewel op drogredenen bij de tegenpartij of het publiek zelf.[204] Af en toe worden de in het geding zijnde normen ook genoemd, maar dat gebeurt niet systematisch. En er is al helemaal geen sprake van een uitgewerkt stelsel normen dat in zijn geheel ervoor zorgt dat de toetsing van het standpunt zo redelijk mogelijk geschiedt. De notie van ‘drogredenen’ ontbreekt ook geheel. Dat de onsystematische behandeling toch op drogredenen betrekking heeft, blijkt echter uit de mogelijkheid de adviezen te herleiden tot later onderscheiden drogredenen.

7.1 Procedurele drogredenen

Een behandeling van procedurele drogredenen treffen we vooral op twee plaatsen aan. Ten eerste in deel 2, hoofdstuk 18, over de *prokatalêpsis*, het anticiperen in het algemeen (niet als deel van de rede). Ten tweede in deel 3, hoofdstuk 29 en 36, over de inleiding van politieke en gerechtelijke redes. Daarnaast kan nog gewezen worden op de paragrafen 37-42 van het laatste hoofdstuk, met reactiemogelijkheden voor de verdediger op merkwaardige procedurele aanmerkingen van de aanklager – zoals het voorlezen van de rede.

In hoofdstuk 18 over het anticiperen in het algemeen wordt, heel typerend voor de *Ad Alexandrum*,[205] gebruikgemaakt van een hele serie onderverdelingen om de stof te behandelen. Eerst (18.1) wordt er een onderscheid gemaakt tussen anticiperen op reacties van het publiek en op argumenten van de tegenpartij. Daarna (18.5) wordt verschil gemaakt tussen anticiperen in politieke en in gerechtelijke redes.[206] Bij politieke vergaderingen wordt verder onderscheiden tussen anticipaties op interrupties aan het begin van en gaande de rede, en die gaande de rede worden weer verdeeld in interrupties door een minderheid of door een meerderheid van

het publiek (18.6-10). Bij gerechtelijke pleidooien wordt verschil gemaakt tussen een eerste en een reagerende spreker (18.11-15).

Anticipaties, in feite deels secundaire reacties, op reacties van het publiek in politieke vergaderingen zijn gericht op het gebrek aan bereidheid om te luisteren naar de spreker, bijvoorbeeld wanneer deze te jong geacht wordt om het woord te nemen (18.2: 32b15-17; vergelijk verderop). Bij aanhoudende interrupties wordt aangeraden het publiek in de vorm van een gnome of enthymeem terecht te wijzen, bijvoorbeeld met het enthymeem (hier: een antithetische uitspraak): 'Het is absurd ergens naartoe te komen om zich over iets te beraden en nu te denken dat men kan beraadslagen zonder naar de sprekers te luisteren' (18.4: 32b26-29).

Anticipaties, in feite weer eerder secundaire reacties, op reacties van een gerechtelijke jury die niet wil luisteren, kunnen de vorm aannemen van een beroep op procesrechtelijke principes. Zo kan men zich erover beklagen dat het publiek nog niet één beurt wil aanhoren, terwijl de wet iedere partij twee spreekbeurten toekent (18.6: 32b36-39). En men kan herinneren aan het principe dat bij staking van de stemmen de verdediger wint, terwijl het publiek nu bij voorbaat niet naar de verdediging wil luisteren (8.7). Of men kan – zoals reeds aangehaald – opmerken dat het publiek zijn oordeel niet bij voorbaat mag laten blijken (18.9: 33a22-24).

Anders dan bij anticipaties op de argumenten van de tegenpartij, en de reacties daar weer op, gaat het bij de aangehaalde anticipaties of secundaire reacties niet om het argumenteren in engere zin en wat daarin naar voren wordt gebracht. Het gaat erom dat de discussie überhaupt niet van de grond kan komen of voortgang kan vinden doordat een partij in feite de vrijheid om te spreken ontnomen wordt.[207] Zo wordt het innemen van een standpunt en/of het verdedigen en aanvallen daarvan gefrustreerd. Of, vanuit de rol van het publiek, het betekent dat er in het geheel geen proces van oordeelsvorming plaatsvindt, omdat men niet bereid is te luisteren en/of reeds een oordeel heeft.

Hier worden heel elementaire procedurele regels voor een redelijke discussie en correcte oordeelsvorming geschonden. Vrijheid van spreken en bereidheid om naar de sprekers te luisteren en van het gezegde het oordeel te laten afhangen, vormen daarvoor een conditio sine qua non. Niettemin komen dit soort voorwaarden in de praktijk gemakkelijk in het gedrang. Vandaar de institutionele procesrechtelijke voorschriften. De in retorische handboeken zeldzame verwijzing naar dit type voorschriften is overigens niet de enige verwijzing naar redelijkheidsregels in dit fragment. Ook de reacties in de vorm van gnomen en enthymemen vormen een beroep op algemeen aanvaarde redelijkheidsnormen ('willen beraadslagen impliceert willen luisteren').

Hoofdstuk 29 bevat een uitvoerige behandeling van de functies van de inleiding van een rede: het doen ontstaan van goed begrip, van aandacht

en van welwillendheid. Bij de adviezen voor het opwekken van de welwillendheid, waar het hier om gaat, wordt weer zo'n typerende onderverdeling gemaakt. Ten eerste worden drie mogelijke houdingen bij het publiek onderscheiden: het kan bij voorbaat welwillend zijn, neutraal of vijandig. Als oorzaak van die laatste houding noemt de schrijver vooroordelen, *diabolai*, die bij het publiek leven. Die vooroordelen, zo gaat de onderverdeling verder, kunnen betrekking hebben op de spreker als persoon, op zijn standpunt en op de rede.[208] Het is niet nodig de vele anti-*diabolai*-richtlijnen in extenso weer te geven. Het volstaat erop te wijzen dat de adviezen in twee soorten uiteenvallen en een paar voorbeelden te geven.

De eerste, meest omvangrijke, categorie wordt gevormd door adviezen om het vooroordeel niet principieel af te wijzen, maar een specifieke omstandigheid te noemen waardoor het verwijt in dit geval zijn geldigheid verliest. Hieronder valt het eerdergenoemde geval dat de vergadering of de rechtbank vindt dat men te jong is om het woord te voeren. Hier luidt het advies te zeggen dat men geen plaatsvervangers kon vinden (29.19: 37a39-40 en 36.12: 42b10-11).

Interessanter is de tweede, veel kleinere, categorie met adviezen om de *diabolai* principieel af te wijzen. Zo luidt een advies dat men in vergaderingen kan opmerken dat het dwaas is niet ieders voorstellen op hun eigen merites te beoordelen, maar zich te laten leiden door vooroordelen over bepaalde indieners (29.16: 37a24-26). Een ander, gerechtelijk, voorbeeld is dat men kan zeggen dat het onrechtvaardig, onwettig en onvoordelig is zich een oordeel te vormen op basis van vooringenomenheid over schuld of onschuld voordat men de feiten heeft gehoord (bijvoorbeeld als de aanklacht aannemelijk is gezien de aard van de aangeklaagde) (36.14). Beide adviezen komen erop neer dat de spreker het publiek erop moet wijzen dat vooroordelen *extra rem* zijn[209] en daarom principieel geen rol mogen spelen; alleen wat de sprekers in hun redes aanvoeren is relevant.

Zoals ik eerder heb opgemerkt, gaat het in de *diabolai*-passages om wat bij Aristoteles onder *êthos* valt: het idee dat het publiek heeft van het karakter van de spreker.[210] Aristoteles, zo zullen we nog zien, beschouwde dit als het krachtigste persuasiemiddel, krachtiger dan argumentatie. Een dergelijke meta-opmerking ontbreekt in de *Ad Alexandrum*, maar dat de schrijver van dit werk het beeld van de spreker bij het publiek buitengewoon veel invloed toeschrijft, blijkt uit zijn uitvoerige behandeling van het wegnemen van *diabolai* (en, omgekeerd, uit zijn opmerkelijke aandacht voor het aanwijzen van inconsistenties bij de tegenpartij om diens geloofwaardigheid te ondergraven[211]). Hij zegt in dit verband ook niet voor niets dat een spreker wiens *êthos* door vooroordelen ondergraven is, letterlijk vóór alles moet zorgen voor het schoonpoetsen van zijn blazoen (29.28). Anders, zo geeft hij impliciet te verstaan, is zijn betoog verspilde moeite of in elk geval minder overtuigend dan het had kunnen zijn.

Mogelijk verklaart de bij hem levende overtuiging dat het publiek in de praktijk erg gevoelig is voor de indruk die het van de spreker heeft, dat de schrijver van de *Ad Alexandrum* een heleboel opportunistische adviezen geeft om met uitvluchten te komen, zoals het ontbreken van plaatsvervangers. Hij durft het kennelijk niet te laten bij wat, normatief gezien, eigenlijk zijn enige advies had kunnen en moeten zijn: zeg dat vooroordelen over de persoon van de spreker niet ter zake zijn. Weliswaar lijkt hij in te zien dat het hier wel degelijk om een regel gaat die aanspraak kan maken op algemene aanvaarding (de twee aangehaalde, als clichés aandoende[212] principiële adviezen veronderstellen dit), maar de kracht was voor de auteur kennelijk niet sterk genoeg om zich er volledig op te verlaten.

Eenzelfde soort halfslachtigheid kenmerkt de adviezen in de curieuze passage 36.37-42. Daarin wordt aangegeven hoe een aangeklaagde kan reageren op een specifieke soort persoonlijke aanvallen, ook *diabolai* genoemd, die inhouden dat de spreker hulp heeft gezocht bij een retorische 'professional' of er zelf een is.[213] Voorbeelden daarvan zijn dat de spreker een uitgeschreven rede (van een logograaf) voorleest of deze heeft ingestudeerd[214] of dat hij als een synegoor – een soort advocaat – voor geld pleit. Enerzijds suggereert de schrijver hier principieel afwijzend op te reageren, bijvoorbeeld met de ironische opmerking dat de wet ons net zo min verbiedt een uitgeschreven tekst voor te lezen als dat het de andere partij verboden is zonder aantekeningen te spreken (36.38). Anderzijds gaat hij mee in de kennelijk wijdverbreide afkeer van synegoren door te adviseren zichzelf voor te stellen als een spreker die een ander een dienst wil bewijzen en de tegenpartij als een spreker voor geld (36.41).

Al met al kan men zeggen dat in alle *diabolai*-passages het besef aanwezig is dat verdachtmakingen en persoonlijke aanvallen eigenlijk maar één reactie verdienen: men moet ze afdoen als niet ter zake. Het zijn varianten van het *argumentum ad hominem* die, anders dan de argumenten over de zaak zelf, geen gewicht in de schaal zouden mogen leggen. Alleen omdat de schrijver denkt dat het publiek er toch erg gevoelig voor is, suggereert hij ook minder principiële vormen van verweer.

De adviezen hoe te reageren op interrupties en de adviezen voor reacties op vooroordelen vloeien in elkaar over. Interrupties komen gewoonlijk ook uit vooroordelen voort, zoals in het geval van een te jonge spreker ook wordt aangegeven. Toch kan er een verschil zijn. Bij interrupties wordt het spreken in feite onmogelijk gemaakt, bij vooroordelen hoeft dit niet het geval te zijn. De spreker kan vaak zijn gang gaan, alleen vallen zijn woorden in onvruchtbare aarde. Wat interrupties en vooroordelen wel gemeen hebben, is dat ze van meet af aan de correcte oordeelsvorming kunnen aantasten. Mogelijk nog vóór het standpunt wordt geformuleerd en de argumentatie wordt aangevoerd, zijn de discussie en de oordeelsvorming al bedorven. Dat de schrijver van de *Ad Alexandrum* hiervoor zoveel aan-

dacht heeft, doet verwachten dat hij – naast adviezen voor het bekritiseren van argumentatiefouten in engere zin – ook adviezen zal geven om te protesteren tegen het incorrect afronden van de discussie. Die verwachting wordt echter, zoals we in feite al gezien hebben, niet ingelost. Ik roep het volgende in herinnering.

In de *Ad Alexandrum* wordt aangeraden een politieke en een gerechtelijke rede met een tweeledig slot af te ronden. Na een recapitulatie, zo wordt gezegd, moet de spreker positieve of negatieve emoties bij het publiek proberen op te wekken. Het kan daarbij om evident irrelevante emoties gaan, zoals afgunst vanwege onverdiende voorspoed. Wat men verwacht, een advies om op de irrelevantie van deze emoties te wijzen, ontbreekt. De *Ad Alexandrum* plaatst tegenover het advies om positieve gevoelens op te wekken slechts de raadgeving negatieve emoties te mobiliseren en omgekeerd. Anders dan in de *Rhetorica* van Aristoteles wordt nergens gezinspeeld op de irrelevante, oordeel*mis*vormende rol van *pathos*.

Overzien we de adviezen in de *Ad Alexandrum* om op procedurele drogredenen te reageren, dan blijken deze noch helemaal principieel noch compleet te zijn. Dit neemt niet weg dat er toch de nodige principiële bezwaren genoemd worden. Bovendien is er bij interrupties en vooroordelen gestreefd naar een uitputtende indeling, waardoor de spreker voor alle gevallen een advies kan aantreffen. Dit lijkt samen te hangen met het praktische karakter van het handboek. Ook de opmerkelijke verwijzingen naar procesrechtelijke procedurevoorschriften verraden dat dit boek dicht bij de praktijk van het pleiten staat. De auteur wilde zeker geen abstracte code voor redelijke discussies schrijven, maar sommige normatieve principes zijn in de praktijk zo krachtig dat juist een praktisch ingestelde adviseur ze niet negeert.

7.2 Argumentatieve drogredenen

Naast adviezen om op procedurele gebreken te wijzen bevat de *Ad Alexandrum* ook veel suggesties om gebrekkige argumentatie aan de kaak te stellen. Vooral bij de behandeling van de *pisteis* is dit het geval. De schrijver geeft namelijk meestal niet alleen aan hoe een *pistis* voor de eigen zaak gebruikt kan worden, hij bespreekt ook hoe men als tegenpartij kritisch op een dergelijk gebruik kan reageren. Voordat ik op deze adviezen inga, bespreek ik echter nog twee andere categorieën adviezen om op argumentatieve drogredenen te reageren.

Een heel algemeen advies betreft de situatie dat de andere partij anticiperend reeds argumenten heeft besproken waarvan deze vermoedde dat wij die zouden aanvoeren. Geadviseerd wordt in dat soort gevallen het

publiek erop te wijzen dat het de argumenten moet beoordelen zoals ze door onszelf naar voren worden gebracht en niet zoals ze door de tegenpartij zijn gepresenteerd (18.13-15). Het gaat hier kennelijk om een truc die tegenwoordig onder de drogreden van de stroman valt: men vertekent, al dan niet anticiperend, een argument van de tegenpartij om het zwakker voor te stellen en gemakkelijker te kunnen aanvallen.

Bij de bespreking van de globale argumentatie voor de vaste geschilpunten heb ik er al op gewezen dat de auteur van de *Ad Alexandrum* reeds een scherp oog had voor de asymmetrische verdeling van de bewijslast bij deze punten. Dat maakt het mogelijk dat de antagonist zijn reactie tot één punt beperkt. Er is echter nog een andere mogelijkheid, ook al eerder aangestipt. Als de norm is dat de eerste partij een vaste verzameling punten moet beargumenteren, dan is een goede kritische reactie erop te wijzen dat hij één van die vaste punten heeft overgeslagen. Zo wordt het de beoordelaars duidelijk(er) dat de bewijslast niet gedragen is. In deze richting gaat de raad die gegeven wordt in 34.10: wijs erop dat bijvoorbeeld wel de voordeligheid, maar niet de rechtvaardigheid van een voorstel is aangetoond.[215]

De adviezen om incorrect gebruik van *pisteis* aan te vallen, behoren tot de richtlijnen voor het reageren op lokale argumentaties. Deze richtlijnen vindt men in deel 2 en 3. Tegen de verwachting in worden er bij de lokale argumentatiesoorten in deel 1 (de criteria-argumentatie op basis van rechtvaardigheid, wettigheid en zo verder en argumentatie op basis van analogie, tegendeel en gezag) geen reactiemogelijkheden genoemd.

Overigens is ook de behandeling bij de *pisteis* niet systematisch. In deel 2 worden wel bij alle extrinsieke soorten methoden aangegeven om het gebruik ervan te bekritiseren, maar slechts bij twee van de intrinsieke typen. In deel 3 wordt alleen bij de verdedigende gerechtelijke rede besproken hoe men op de aangevoerde *pisteis* kan reageren. Het geheel levert niettemin een interessant beeld op. Ik bekijk de gegeven adviezen in volgorde van optreden in de tekst.

In reactie op een *eikos*-argumentatie van een aanklager, zo heet het in deel 2, 7.11-12, kan men onder meer ontkennen dat men zelf of zijn vrienden ooit iets gedaan heeft als waarvan men nu beschuldigd wordt of men kan stellen dat men niet beschuldigd mag worden op grond van het gedrag van vrienden.

Wanneer de andere partij paradoxale *paradeigmata* aanvoert, kan men erop wijzen dat dit toevalligheden waren en dat zijn voorbeelden zeldzaam zijn en de jouwe frequent (8.10).

Ter ontkrachting van een *doxa tou legontas*-uitspraak kan men aantonen dat het de spreker aan relevante ervaring ontbreekt, of dat ook ter zake deskundigen zich vaak vergissen of dat het tegen de belangen van de spreker ingaat om de waarheid te spreken (14.8-9).

Het *martyria*-type kan aangevallen worden door te wijzen op het slechte karakter van de getuige, inconsistentie in zijn getuigenis of de aanwezigheid van een of ander motief – zoals vriendschap met een partij – om onzuiver te getuigen (15.4-5).

De *basanos*- en *horkos*-bewijzen kennen vergelijkbare ondergravingsclichés. Zo kan men zeggen dat pijniging vijandig en daardoor onbetrouwbaar maakt en dat een gefolterde liegt om er snel vanaf te zijn (16.2-3). Om een eed te ontkrachten kan men stellen dat misdadigers niet terugschrikken voor een meineed uit vrees voor de goden (17.2).

In deel 3 wordt, bij de verdedigende rede, voor een reactie op bewijzen van het type *martyria*, *basanos* en *horkos* terugverwezen naar de eerdere, net weergegeven bespreking (36.31).

Bij *eikos*-argumenten, zoals voordeel en gewoonte, wordt weer vooral ontkennen aangeraden (36.32).

Als reactie op *paradeigmata* wordt aangeraden om te wijzen op verschillen of om tegenvoorbeelden aan te voeren (36.33).

Tekmêria, *enthymêmata* en *gnômai* kan men pareren door respectievelijk een verklaring te geven voor de tegenspraak en – in de twee laatste gevallen – door op het paradoxale of dubbelzinnige karakter van de uitspraak te wijzen (36.33-34).

Bij *sêmeia* kan men opmerken dat de tekens ook op iets anders kunnen wijzen dan de daad waarvan men beschuldigd wordt (36.34).

Hoe opportunistisch, onsystematisch en onvolledig deze reactieadviezen ook zijn, ze sluiten wel degelijk aan bij criteria voor een correct gebruik van de bijbehorende argumentatiesoorten en bij indelingen die daarbij tegenwoordig gemaakt worden. Ik loop de criteria langs.

Om te beginnen vereist een juist gebruik van alle soorten dat de expliciete argumenten die men daarbij aanvoert op zichzelf kloppen. Als dat niet zo is, doet de tegenpartij er goed aan daarop te wijzen. Bijvoorbeeld, als iemand aangeklaagd wordt op grond van eerder soortgelijk gedrag en de aangeklaagde heeft dit gedrag niet vertoond, dan dient het de kritische oordeelsvorming wanneer de rechters daarop gewezen worden.

In de tweede plaats gelden er specifieke eisen bij het toepassen van de verzwegen als-dan-argumenten, de topische principes, van de verschillende argumentatiesoorten. Bij voorbeeldargumentatie moeten de voorbeelden inderdaad representatief en vergelijkbaar zijn, anders kan het standpunt er niet uit afgeleid worden. Bij de verschillende vormen van gezagsargumentatie moet de autoriteit inderdaad onder meer deskundig en belangeloos zijn.

Een derde, weer algemene eis is dat formulering van de argumentatie ondubbelzinnig moet zijn.

Al deze eisen vinden we terug in moderne stelsels van normen voor

correct gebruik van argumentatiesoorten – vaak in de vorm van kritische vragen bij argumentatieschema's.[216] Dit is zowel het geval met de drie hoofdcategorieën als met de specifieke verzamelingen eisen per topisch principe. Bij sommige van deze principes zien we zelfs al dezelfde set criteria als in moderne behandelingen. Het duidelijkste voorbeeld vormen de reactiemogelijkheden bij gezagsargumentatie. Die kunnen gericht zijn op: (1) eigenschappen van de persoon zelf (zoals oneerlijkheid, onervarenheid), (2) zijn belangen in de onderhavige kwestie en (3) de inconsistentie in zijn uitspraken. Dit loopt parallel met driedelingen bij moderne behandelingen van het *argumentum ad verecundiam* en het daarop kritisch reagerende *argumentum ad hominem*.[217]

Net als bij de behandeling van de procedurele 'drogredenen' kan de conclusie luiden dat de bespreking van de argumentatieve 'drogredenen' nog erg incompleet en onsystematisch is, maar toch vaak vooruitloopt op moderne behandelingen. In het bijzonder valt op dat de gebreken in de argumentatie vooral gesitueerd worden op het niveau van de enkelvoudige argumentatie, preciezer: op het niveau van het argumentatietype of het argumentatieschema. De meest genoemde mogelijkheden om de argumentatie van de tegenpartij aan te vallen, corresponderen met voorwaarden voor correct gebruik van argumentatieschema's. We zullen in hoofdstuk 13 zien dat Aristoteles, als eerste expliciete theoreticus op het terrein van de drogredenen, in dit opzicht verder van moderne benaderingen in de argumentatietheorie afstond.

Deel 2
De relatief theoretische retorica van Aristoteles

8 De achtergronden van de *Rhetorica*

Wat heeft de filosoof Aristoteles (384-322 v. Chr.) ertoe gebracht zich bezig te houden met retorica? Deze wat anachronistische vraag – filosofie en retorica stonden destijds niet zo ver van elkaar – lijkt een bruikbaar uitgangspunt voor een korte beschouwing over de ontstaansgronden van de *Rhetorica*. Met deze beschouwing begint dit hoofdstuk. Aansluitend volgen enige woorden over de relatie tussen Aristoteles en zijn voorgangers in de retorica. Daarna vragen nog drie kwesties de aandacht. Die kwesties betreffen de status van de overgeleverde tekst, de tijd van ontstaan en de functie. Over deze zaken valt overigens geen zekerheid te verschaffen, zoals ook uit het gebrek aan consensus in de literatuur blijkt.

Ontstaan van de Rhetorica; plaats in de traditie
Om te beginnen was de retorica een van de onderwerpen waarmee Aristoteles geconfronteerd werd, nadat hij in 367 v. Chr. als zeventienjarige naar Athene was gekomen en lid was geworden van Plato's Academie. Zo zal hij al vroeg kennisgenomen hebben van de opvattingen van Socrates en Plato over de gangbare retorica – zoals wij die in het bijzonder kennen uit Plato's *Gorgias* en *Phaedrus* (respectievelijk rond 380 en 370 v. Chr.). Het moeten die opvattingen geweest zijn die hem aangezet hebben tot het formuleren van eigen gedachten over dit thema. Dit geldt niet alleen voor het verloren gegane jeugdwerk *Gryllus* (rond 360 v. Chr.), dat kennelijk ingegeven is door Socrates' en Plato's kritiek op de pretenties van de bestaande retorica.[218] Ook in zijn enig bewaard gebleven retorische werk, de *Rhetorica*, knoopt Aristoteles zo te zien aan bij wat Plato (en eerder Socrates) over de retorica gezegd had. De programmatische inzet van de *Rhetorica* wordt namelijk algemeen gelezen als een plaatsbepaling ten opzichte van de socratisch-platoonse retoricakritiek.[219]

Daarnaast schijnt er een heel concrete aanleiding voor de *Rhetorica* geweest te zijn. Volgens klassieke overlevering[220] zou Aristoteles al als lid van de Academie met colleges retorica begonnen zijn om de succesvolle retoricaschool van Isocrates concurrentie aan te doen. Als dit juist is, vond Aristoteles kennelijk dat niet volstaan kon worden met het uiten van filosofische kritiek op de gangbare retorica. Er moest ook een alternatief geboden worden. Tegenwoordig is het vrij gebruikelijk om aan te nemen dat de ons bekende *Rhetorica* ten minste gedeeltelijk teruggaat op aantekeningen voor die vroege colleges (ongeveer 360-355).[221]

Zowel de heftige kritiek van Socrates en Plato op de retorica als het verhaal over de concurrentie met Isocrates wijst op wat uiteindelijk toch wel de belangrijkste aanleiding vormde voor Aristoteles' bemoeienis met de retorica. Dat was het succes van retorische adviseurs, retorische handboeken en retorische vorming als gevolg van de grote rol van de publieke welsprekendheid in het democratische Athene van de vijfde en vierde eeuw voor Christus. Met Socrates en Plato voelde Aristoteles zich kennelijk gedwongen om op het succes van de retorici te reageren. Dat kwam waarschijnlijk niet alleen omdat deze filosofen hun aanpak, van de opportunistische vormvoorschriften van de handboekenschrijvers tot en met de hooggestemde inhoudelijke vorming van Isocrates, inadequaat vonden. Daarnaast zal een rol gespeeld hebben dat zij zelf ook niet geringe praktisch ethisch-politieke pretenties hadden.

Hoeveel waarde Aristoteles uiteindelijk aan de welsprekendheid en de retorische theorie toekende, is een lastige vraag. Vaststaat dat hij het de moeite waard vond enerzijds staaltjes van geslaagde welsprekendheid te verzamelen en anderzijds te bestuderen wat eerdere theoretici aan retorische voorschriften hadden opgesteld. De 'bloemlezing' uit de welsprekendheid zien we terug in de vele, overigens vaak literaire, voorbeelden waarmee in de *Rhetorica* theoretische principes op het terrein van argumentatie en stijl geïllustreerd worden. De bestudering van theoretische voorschriften van voorgangers moet geleid hebben tot zijn verloren gegane *Synagôgê Technôn*, een soort samenvatting van eerdere retoricahandboeken.[222] Het is goed voorstelbaar dat de verwerking van de vele traditionele leerstukken in de *Rhetorica* via deze compilatie heeft gelopen. In elk geval moet de *Rhetorica*, net als de meeste van zijn meer pretentieuze studies, zeker ook gezien worden als een kritische voortzetting van het werk van voorgangers. Daarbij moet zijn kritisch-analytische geest Aristoteles in een theoretischer richting gedreven hebben dan hij zelf voor een praktisch vak als de retorica eigenlijk passend gevonden moet hebben.

Na de beschouwing over de plaats van de *Rhetorica ad Alexandrum* in de retorische traditie in hoofdstuk 2, is het niet nodig hier nog nader in te gaan op de plaats daarin van Aristoteles' *Rhetorica*. Globaal gesproken, lijken beide – dus ongeveer gelijktijdige – werken op dezelfde tradities terug te gaan. Ik zie af van verklaringen voor de soms opmerkelijke detailverschillen, ook in traditionele stof. Ook het vraagstuk in hoeverre Aristoteles met zijn conceptuele vernieuwingen op het terrein van de retorica op anderen, in het bijzonder Plato, steunde, laat ik hier rusten.[223]

Status van de overgeleverde tekst

We zullen het in het vervolg voortdurend constateren: de overgeleverde tekst van de *Rhetorica* lijkt de nodige inconsistenties en compositorische gebreken te bevatten. Sinds de negentiende eeuw is daar door een hele

reeks filologen nogal uiteenlopend op gereageerd. Die reacties geven twee uitersten te zien.

Het ene uiterste houdt in dat men de gebreken zo evident en fundamenteel acht dat ze op geen enkele manier ontkend kunnen worden. Vaak verklaart men deze dan uit een bijzondere ontstaansgeschiedenis van de tekst. De invloedrijkste verklaring in dit verband, waarvan verschillende varianten bestaan, is dat de overgeleverde tekst een inconsistente en incoherente compilatie is van geschriften uit verschillende perioden waarin Aristoteles anders over retorica is gaan denken. Aan deze zogenoemde 'genetische' verklaring wordt meestal de veronderstelling gekoppeld dat het bij onze tekst om niet meer dan collegeaantekeningen gaat. Deze aantekeningen zouden niet voor publicatie bestemd geweest zijn. Van de aantekeningen zijn de oudere misschien wel bewerkt, maar toch niet zodanig dat ze in de ons bekende tekst met latere aantekeningen tot een volledige eenheid zijn samengevoegd.[224]

Het andere uiterste komt er in de kern op neer dat de gebreken (grotendeels) ontkend of 'weggeïnterpreteerd' worden. Men stelt dat de tekst, welbeschouwd, wel degelijk een eenheid vormt. Dit betekent niet per se dat men denkt dat de tekst in één keer neergeschreven is of in zijn totaliteit een eenheid vormt. Sommigen beschouwen bijvoorbeeld boek 1 en 2 enerzijds en boek 3 anderzijds als aparte eenheden, die ook op verschillende tijdstippen geschreven zijn en pas later zijn samengevoegd.[225]

Deze twee extreme benaderingen hebben complementaire voor- en nadelen en zijn om die reden geen van beide geheel bevredigend.

Bij de genetische aanpak speurt men naar breuklijnen in de tekst. De close reading die hierbij hoort, bevestigt de eerste indruk dat de *Rhetorica* een lappendeken is. Bovendien biedt een benadering waarbij steun gezocht wordt bij algemene ontwikkelingen in Aristoteles' werk soms verhelderende verklaringen voor aangetroffen onregelmatigheden – zie bijvoorbeeld de analyse in hoofdstuk 12 van inconsistenties in passages over het enthymeem in het licht van het relatief laat ontwikkelde drietermige syllogisme. Genetische vooringenomenheid kan echter ook tot 'overinterpretatie' leiden, zoals de Barwick-Solmsen-uitleg van het openingshoofdstuk als een vroege platonische passage (zie paragraaf 10.1). Verder blijkt alleen al uit het gebrek aan overeenstemming onder genetici hoe moeilijk het is om passages af te bakenen en te dateren.[226]

Een unificerende lezing heeft om te beginnen deze laatste problemen niet. Verder kan het 'vooroordeel' dat de tekst, ondanks de schijn van het tegendeel, een consistent en coherent geheel vormt, op het spoor zetten van juiste interpretaties. Het kan er echter ook toe leiden – zoals dat met name in het werk van Grimaldi gebeurt – dat men met gewrongen redeneringen recht gaat praten wat krom is. Zoals alleen al de analyse van centrale argumentatieconcepten als *amphisbêtêsis* (*stasis*), *enthymêma* en *topos* duidelijk zal maken, bevat de *Rhetorica* niet weg te redeneren theoretische

verschuivingen. Niettemin vinden ook de aanhangers van een eenheidsvisie de nodige steun in de tekst. Bij onbevooroordeelde en aandachtige lezing stuit men weliswaar op oneffenheden, maar zeker zo opvallend is dat de tekst in grote lijnen consequent is. De *Rhetorica* mag dan een lappendeken zijn, er zit onmiskenbaar een doorlopend patroon in. Dit moet bewust tot stand zijn gebracht.

Al met al valt noch de inconsistentie noch de continuïteit van de tekst te bagatelliseren. Wat de inconsistenties betreft, het ligt niet voor de hand in een boek als dit uitvoerig op mogelijke verklaringen daarvoor in te gaan. Dit wil niet zeggen dat krampachtig van elke verwijzing naar met name genetische verklaringen moet worden afgezien. Ook al zijn specifieke genetische verklaringen vaak dubieus, dit neemt niet weg dat voor de argumentatietheorie in de *Rhetorica* een bepaalde algemene ontwikkelingsrichting van een topische naar een (drietermig) syllogistische visie op zijn minst een plausibele en verhelderende veronderstelling is.

Datering

Ook over de datering zijn, uiteraard in samenhang met de vorige kwestie, sterk uiteenlopende meningen geventileerd. In de Loeb- en Budé-edities uit achtereenvolgens 1926 en 1932 vinden we (resp. p. XXII en 16) nog de opvatting dat het werk zoals wij het kennen uit ongeveer 330 v. Chr. stamt. Dat wil zeggen uit Aristoteles' tweede Atheense periode, toen hij daar aan het eind van zijn leven zijn eigen filosofische school in het Lyceum leidde. Daar staat als andere uiterste de recentere opvatting van Düring (1966, 118-125) tegenover, die meent dat de *Rhetorica* in hoofdzaak al tussen 360 en 355 ontstaan is. Aristoteles zou dit werk namelijk al grotendeels tijdens zijn eerste verblijf in Athene, als lid van Plato's Academie, geschreven hebben. De meeste genetici kiezen daar een positie tussenin. In hun opvatting is de *Rhetorica* broksgewijs tussen 360 en 330 ontstaan; hoogstens heeft het werk rond dit laatste jaar de ons bekende 'eindredactie' gekregen. Zoals gezegd, is men het echter niet eens over de datering van de verschillende onderdelen.[227]

Voor dit boek lijkt de dateringskwestie niet erg belangrijk. Alleen de chronologische verhouding tot de *Rhetorica ad Alexandrum* en tot andere werken van Aristoteles verdient enige aandacht. Het eerste punt is al in hoofdstuk 2 besproken, zodat hier alleen de tweede vraag nog beantwoord moet worden.

De temporele relatie tussen de *Rhetorica* en de andere werken van Aristoteles hangt natuurlijk ook weer samen met het genetische vraagstuk, dat niet tot de *Rhetorica* beperkt is.[228] Nu is deze relatie in studies waarin, anders dan hier gebeurt, de *Rhetorica* steeds in verband met de andere werken van Aristoteles wordt gebracht, belangrijker dan in dit boek. Hier kan grotendeels van dergelijke problematische vergelijkingen afgezien worden. Alleen aan de voor de argumentatietheorie belangrijke

relatie met de *Topica* en de *Analytica*'s kan niet voorbijgegaan worden. Waar nodig of zinvol zal ik in de volgende hoofdstukken aangeven hoe deze relatie gezien moet of kan worden.

Functie

Relevanter dan de datering lijkt voor deze studie de functie van de *Rhetorica*. In dit verband kan men zich afvragen waar de retorica in Aristoteles' typologie van de wetenschappen geplaatst moet worden. Moet dit vak gezien worden als 'theoretisch' (gericht op beschrijving en verklaring), als 'praktisch' (in engere aristotelische zin, namelijk gericht op het sturen van sociale handelingen) of als 'productief' (in moderne zin ook praktisch: gericht op het sturen van productieve handelingen)? Deze 'metatheoretische' vraagstelling is echter weinig vruchtbaar gebleken en lijkt voor de argumentatietheorie ook weinig relevant.[229] Zinvoller en voor een goed begrip van de argumentatietheorie in de *Rhetorica* belangrijker lijkt de vraag welk feitelijk doel de aan ons overgeleverde tekst diende. Wat beoogde Aristoteles met zijn behandeling van de retorische beginselen en, hiermee verbonden, welk publiek wilde hij ermee bereiken? Zoals dat in de overzichtsliteratuur gebruikelijk is, bespreek ik deze vragen in termen van het moderne onderscheid 'theoretisch' en 'praktisch'. Toegespitst op de *Rhetorica*: gaat het in dit werk om een theoretische beschrijving en verklaring van persuasieve verschijnselen en/of normatieve theorievorming over argumentatie, of om praktische adviezen voor sprekers voor effectieve persuasie en/of aanvaardbare argumentatie?[230]

Getuige de uiteenlopende karakteriseringen van de *Rhetorica* in overzichtswerken is dit nog niet zo'n simpele kwestie. Daarbij lijkt het ook van de discipline van de onderzoeker af te hangen wat hij in de eerste plaats in het werk ziet. Aan de ene kant van het spectrum staan in hoofdzaak filosofen die in de *Rhetorica* vooral een praktische handleiding voor redenaars zien,[231] aan de andere kant staan neoretorici die het in de eerste plaats als een theoretisch werk ervaren.[232] Een middenpositie lijken veel classici in te nemen. Eén van hen spreekt over het 'Doppelantlitz' van de *Rhetorica*: nu eens toont dit werk een theoretisch gezicht, dan weer een praktisch.[233]

Op grond van de tekst lijkt gemakkelijk vast te stellen dat, globaal gesproken, die laatste opvatting de juiste is. Passages met een theoretisch-beschrijvend of zelfs -verklarend karakter, zoals 1.2.3 en heel 1.3,[234] worden inderdaad afgewisseld door passages die gesteld zijn in de voorschrijvende stijl van de gangbare handboeken, zoals 1.9 en 3.13-19.[235] Maar met deze globale indruk, die al te zeer berust op de uiteenlopende stijl van verschillende passages, zijn we er niet. Een nadere analyse is nodig.

Voor alles moet vastgesteld worden of alle of zelfs maar de meeste theoretisch ogende uiteenzettingen, zoals de talrijke tekstgedeelten waarin omschrijvingen worden gegeven en indelingen worden opgesomd, ver-

gelijkbaar zijn met de twee genoemde theoretisch beschrijvende/verklarende passages 1.2.3 en 1.3. Hebben, om me tot de indelingen te beperken,[236] deze indelingen steeds een theoretisch-systematische of soms eerder een praktisch-exemplarische bedoeling? Beperkt tot de behandeling van de argumentatie in de *Rhetorica*: gaat het altijd om argumentatietheorie in strikte zin of om praktische argumentatieleer? Vergelijking van de *Rhetorica* met de *Topica* en de *Analytica*'s, wanneer in deze werken dezelfde leerstukken worden behandeld, kan in dit opzicht verhelderend zijn.[237] Een dergelijke vergelijking wijst toch vooral in één richting. De *Rhetorica* mag dan in sommige passages theoretisch aandoen en in het algemeen in vergelijking met een doorsneehandboek veel theoretischer zijn, Aristoteles' intentie is kennelijk primair praktisch.[238] Daar waar het werk theoretisch beter gefundeerd is dan de concurrentie, komt dat misschien ook minder doordat Aristoteles in de *Rhetorica* zelf theoretische inzichten probeert te ontwikkelen. Het komt mogelijk vooral doordat hij in dit werk inzichten ontleent aan andere, wel theoretisch bedoelde werken.[239]

De ambivalente functie van de *Rhetorica* laat zich ook verklaren uit het publiek dat waarschijnlijk beoogd werd.[240] Misschien bestond dit gedeeltelijk uit 'buitenstaanders', dat wil zeggen uit het soort mensen op wie ook de gewone retorici zich richtten. De *Rhetorica* gaat immers mogelijk voor een deel terug op de anti-Isocrates-colleges en die werden volgens Quintilianus (3.1.14) en Aulus Gellius (*Noct. Att.* 20.5.1-5) 's middags voor een groter, niet louter filosofisch publiek gegeven. Het werk zelf wijst echter vooral op een publiek uit eigen kring. Niet alleen de programmatische passages lijken erg op de eigen leerlingen gericht, ook in de eigenlijke uiteenzetting wordt voor buitenstaanders wel erg veel van Aristoteles' andere werken bekend verondersteld en erg vaak naar die werken verwezen voor een betere of nadere behandeling.

Neemt men aan dat Aristoteles de *Rhetorica* primair voor eigen filosofiestudenten bedoeld heeft, dan lijkt alles op zijn plaats te vallen. Aan de ene kant passen bepaalde programmatische opmerkingen goed bij dit publiek: zowel het ter inleiding (1.1) afstand nemen van Plato's retoricakritiek als de normatieve kanttekeningen bij de gangbare retoricahandboeken in dezelfde inleiding en in boek 3.13-19. Daarmee maakt hij de weg vrij voor de behandeling van de retorica door een filosoof. Hij geeft ermee aan dat een systematische retorische methode (*technê)* wel degelijk mogelijk is en dat deze ook nuttige doelen dient (contra Plato) én hij laat uitkomen dat hij in principe normatieve bezwaren heeft tegen bepaalde persuasieve middelen en deze eigenlijk liever tot pure argumentatie zou willen beperken (contra de handboekenschrijvers) (zie verder paragraaf 10.1). Aan de andere kant sluit ook de eigenlijke behandeling van het retorisch systeem uitstekend bij deze doelgroep aan. Deels bestaat deze immers uit een duidelijke 'upgrading' van de traditionele handboekenaanpak (via betere systematisering en conceptualisering, vaak in aanslui-

ting bij zijn geavanceerder werk), deels uit het (door)geven van in de praktijk effectieve adviezen.[241] Voor filosofiestudenten lijkt het geheel zowel intellectueel aanvaardbaar als praktisch nuttig, mochten ze een publiek moeten toespreken.

Al met al lijkt het het beste om Aristoteles' *Rhetorica* als een relatief theoretisch werk te typeren. Weliswaar bedoelde Aristoteles het niet geheel als theoretisch, maar in vergelijking met de twee andere werken die in dit boek besproken worden, is het evident theoretischer.

Afgezien van dit naar verhouding theoretische karakter staat het werk ook om een andere reden nogal op zichzelf. Zoals we nog zullen zien, heeft het maar weinig invloed gehad in typisch retorische kringen. Ook daarom moet het, anders dan de *Rhetorica ad Alexandrum*, buiten de mainstream van de praktische/schoolse retoricahandboeken uit de Oudheid geplaatst worden.[242]

9 De hoofdlijnen van de *Rhetorica*

De overgeleverde tekst van de *Rhetorica* van Aristoteles[243] bestaat uit drie boeken. Boek 1 en 2 gaan over de inhoudelijke persuasiemiddelen. Boek 3 bevat een uiteenzetting over de verwoording en ordening van de rede. Er bestaat dus een duidelijke parallel met de inrichting van de *Rhetorica ad Alexandrum*. Zoals ik in hoofdstuk 5 al heb aangestipt en in 11 opnieuw zal aangeven, is het misleidend om hier zonder meer de termen van de latere takenleer op te plakken. Boek 1 en 2 behandelen wel wat later onder de *heuresis / inventio* (vinding) en boek 3 wat later onder de *lexis/elocutio* (verwoording) en *taxis/dispositio* (ordening) valt, maar Aristoteles geeft geen chronologische handleiding.

9.1 De inhoudelijke persuasiemiddelen (boek 1 en 2)

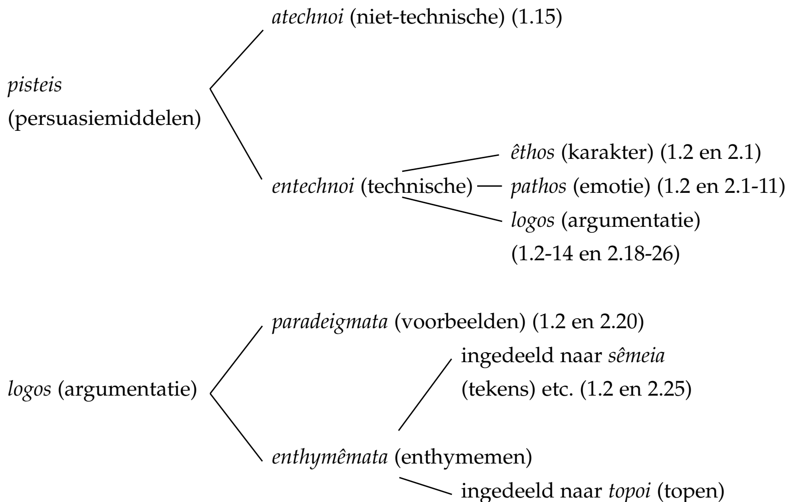
Anders dan de *Ad Alexandrum* begint de *Rhetorica* niet meteen met een behandeling van de retorische theorie. Zoals ook latere handboekenschrijvers zullen doen, opent Aristoteles met een 'metatheoretische' inleiding. Hierin kiest hij, naar vrijwel algemeen inzicht, positie tussen enerzijds Plato en anderzijds de schrijvers van de gangbare retoricahandboeken.

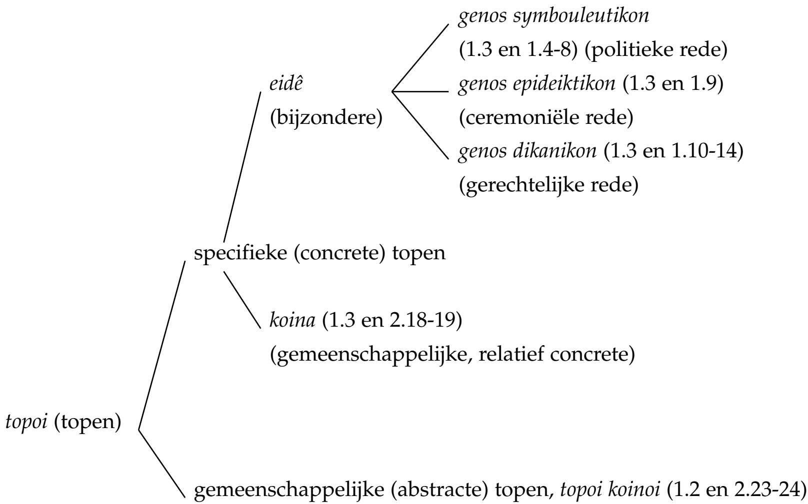
Om te beginnen (1.1.1-2) wijst Aristoteles op de verwantschap tussen de retorica en de dialectica. Beide betreffen volgens hem de algemeen-menselijke, dat wil zeggen niet-vakwetenschappelijke vaardigheid om te argumenteren. Voor die vaardigheid kan een *technê*, een systematische praktische methode, ontwikkeld worden. Zo'n methode heeft zeker nut, al is misbruik ervan niet uit te sluiten (1.1.12-13).

Tot zover, interpreteren velen, zet Aristoteles zich af tegen Plato. Deze wilde in de *Gorgias* de retorica noch de status van een *technê* en noch een nuttige functie toekennen. Dit wil echter niet zeggen dat Aristoteles de zijde van de handboekenretorici kiest. Integendeel, hij verwijt dezen op hun beurt dat ze nog maar weinig hebben bijgedragen aan de retorische *technê* zoals die hem voor ogen staat. Dat komt doordat deze retorici in hun handboeken de nadruk leggen op richtlijnen om emoties bij het publiek op te wekken. Een adequate behandeling van argumentatieve middelen ontbreekt bij hen – Aristoteles mist in het bijzonder een uiteenzetting over het enthymeem (1.1.3-4).

Met deze stellingname in hoofdstuk 1 van zijn *Rhetorica* lijkt Aristoteles dus een derde weg aan te kondigen: een *technê rhêtorikê* geschoeid op dialectische leest. Daarin zal alles om (enthymematische) argumentatie draaien en geen plaats ingeruimd worden voor het opwekken van emoties. In hoofdstuk 2, waarin de behandeling van de eigenlijke leer begint, blijkt echter dat er valse verwachtingen zijn gewekt. De retorica die hier en in de volgende hoofdstukken uiteengezet wordt, is niet beperkt tot argumentatieleer. In plaats daarvan wordt de retorica – net als bij de gewone retorici – gepresenteerd als een persuasieleer, waarin wel degelijk ook aandacht wordt besteed aan het emotioneren van het publiek. Over deze merkwaardige discrepantie tussen hoofdstuk 1 en het vervolg is veel geschreven.

De behandeling van zijn eigenlijke systeem begint Aristoteles in 1.2. Hij geeft er een indeling en korte toelichting van de *pisteis* of persuasiemiddelen. Inhoudelijk komen deze aan bod in boek 1 en 2; de stilistische en compositorische presentatie ervan in de rede wordt in boek 3 besproken. Aan de behandeling in boek 1 en 2 ligt in hoofdzaak de volgende indeling ten grondslag.[244]

Zoals de vermeldingen van de plaats van behandeling laten zien, vertonen boek 1 en 2 zo op het oog twee compositorische gebreken. De minst ernstige 'fout' is de behandeling van de *pisteis atechnoi*, niet-technische middelen, midden in de uiteenzetting van de *entechnoi*, de technische middelen. De plaats in kwestie, hoofdstuk 15 van boek 1, is verklaarbaar door het grote praktische verband met het *genos dikanikon*, de gerechtelijke rede, dat in de hoofdstukken daarvoor behandeld is.[245] Veel problematischer is dat de uiteenzetting van *êthos* en *pathos* de behandeling van *logos* onderbreekt. Dit is zo moeilijk te verklaren dat vooral in de negentiende eeuw wel verondersteld is dat deze uiteenzetting in de overlevering op een verkeerde plaats is terechtgekomen. Om die fout te herstellen is een verplaatsing van de passage voorgesteld, zodat de bespreking van *logos* niet meer in tweeën wordt gesplitst door de behandeling van *êthos* en *pathos*.[246]

Hier volg ik niet de overgeleverde tekst op de voet, maar het bovenstaande schema, dat tot een duidelijker overzicht leidt.

De hoogste indeling van de (inhoudelijke) persuasiemiddelen is het onderscheid tussen *pisteis atechnoi* en *pisteis entechnoi*: de niet-technische en de technische persuasiemiddelen (1.2.2). De eerste hoeven niet door de redenaar zelf, met behulp van zijn technische methode (*technê*), gevonden te worden. Bij de tweede is dat wel het geval. De eerste zijn gegeven en hoeven slechts gebruikt te worden, bijvoorbeeld een verklaring onder ede. De tweede moet de redenaar op basis van een analyse van de zaak en zijn kennis van persuasiemiddelen zelf bedenken, zoals een alibi-argument bij een ontkenning in een strafzaak.

Pisteis atechnoi (niet-technische persuasiemiddelen)
Aristoteles noemt vijf *pisteis atechnoi*: *nomoi* (wetten), *martyres* (getuigen),

synthêkai (contracten), *basanoi* (verklaringen op de pijnbank) en *horkoi* (verklaringen onder ede) (1.15.2). Ze vertonen veel overeenkomst met de *pisteis epithetoi* uit de *Rhetorica ad Alexandrum*, maar zijn door het ontbreken van *doxa tou legontos* nog meer toegesneden op gerechtelijke redes.

Dit soort persuasiemiddelen zijn weliswaar in de retorische situatie gegeven, maar het toepassen ervan in de rede vraagt om het aanwenden van typisch retorische technieken als *auxêsis* (amplificatie) en *topoi koinoi* (hier in de betekenis van gemeenplaatsen pro en contra). Stel dat men zich, omdat dit goed uitkomt, beroept op de verklaring van een slaaf op de pijnbank. In dat geval kan men het belang van een dergelijke verklaring accentueren met de gemeenplaats dat dergelijke verklaringen het enige werkelijke bewijs vormen (1.15.26). Omgekeerd kan degene in wiens nadeel zo'n verklaring uitvalt, stellen dat zo'n bewijsmiddel juist uiterst onbetrouwbaar is, aangezien dappere getuigen nooit doorslaan en lafhartige types maar wat zeggen om er snel vanaf te zijn (1.15.26).

De technische persuasiemiddelen verdeelt Aristoteles in drieën: 'die gelegen in het karakter van de spreker, die gelegen in het in een bepaalde gemoedstoestand brengen van de toehoorder, en die gelegen in de redevoering zelf, die erop berusten dat ze iets aantonen of schijnen aan te tonen' (1.2.3). Achtereenvolgens gaat het om het zodanig spreken dat men een geloofwaardige indruk maakt, om het opwekken van emoties bij het oordelende publiek en om het beargumenteren van een echte of schijnbare waarheid (1.2.4-6). In de literatuur zijn deze drie middelen ingeburgerd onder de namen *êthos*, *pathos* en *logos*.[247]

Van deze middelen lijkt alleen *logos* met argumentatie te maken te hebben, maar bij nader inzien kan ook bij de andere middelen argumentatie komen kijken. In principe ligt dit niet anders dan in de *Ad Alexandrum*, zoals ik al aangegeven heb in paragraaf 4.2.

Êthos

Van het technische persuasiemiddel *êthos* wil Aristoteles alleen spreken voor zover de spreker een beeld van zijn karakter oproept met zijn rede. Het beeld dat het publiek eventueel al vooraf van de spreker heeft (zoals zijn reputatie of autoriteit), maakt er geen onderdeel van uit (1.2.4). Al sprekend nu moet de redenaar ervoor zorgen dat het publiek hem drie eigenschappen toeschrijft: *phronêsis* of oordeelkundigheid in praktische zaken, *aretê* of deugdzaamheid en *eunoia* of welwillendheid ten opzichte van het publiek (2.1.5). Immers, als een of meer van deze eigenschappen ontbreken, dan zal het publiek geloven dat de spreker geen goed oordeel kan of wil geven (2.1.6).

Helaas geeft Aristoteles niet erg duidelijk aan op welke manier een redenaar ervoor kan zorgen dat het publiek hem op basis van zijn rede de drie noodzakelijke eigenschappen toeschrijft. In 2.1.7, waarin hij deze

eigenschappen opsomt, verwijst hij hiervoor slechts op een onduidelijke manier naar passages in de behandeling van *logos* en *pathos*. Uit deze passages (1.9 en 2.4) kan men volgens hem ook opmaken hoe men via de rede een gewenst *êthos* kan creëren. Daarnaast blijken er elders nog wat onaangekondigde opmerkingen voor te komen.

Pathos

Het emotioneren van het publiek, *pathos*, heeft als functie de beïnvloeding van de houding van de beoordelaar (*kritês*) in een rechtszaak of politieke vergadering (2.1.2). Het doel daarvan is het sturen van de oordeelsvorming: 'De oordelen die wij uitspreken verschillen immers naargelang we verdrietig of vrolijk zijn gestemd en genegenheid of afkeer voelen' (1.2.5, vergelijk 2.1.4 en 8).

Om emoties, zoals verontwaardiging of juist medelijden, te kunnen opwekken, moet de redenaar volgens Aristoteles steeds inzicht hebben in drie factoren: de gemoedstoestand waarin de geëmotioneerde zich bevindt, de personen ten opzichte van wie de emotie gekoesterd kan worden en de redenen voor de emotie (2.1.9). Van 2.2 tot en met 2.11 probeert Aristoteles die inzichten voor een reeks tegengestelde emoties te verschaffen. Bij medelijden (*eleos*, 2.8) bijvoorbeeld heeft hij het onder meer over wie wel en niet ontvankelijk zijn voor dit gevoel, over personen met wie we ons begaan voelen en zaken die medelijden opwekken.

Logos

Logos, oftewel het aantonen of schijnbaar aantonen, kan twee vormen aannemen: de vorm van een *enthymêma* of de vorm van een *paradeigma*. Een enthymeem is een retorisch syllogisme, een paradigma is de retorische tegenhanger van inductie (1.2.8[248]). Deze op het eerste gezicht zo logische tweedeling van de argumentatieve middelen, wordt in de *Rhetorica* overigens niet consequent gehanteerd. Soms, zoals in 1.1, wordt alleen het enthymeem genoemd en soms, zoals in 2.25, wordt het paradigma als een subtype van het enthymeem voorgesteld. Kennelijk wordt het enthymeem als belangrijker beschouwd.

Een enthymeem wordt in 1.2.13-22 op drie manieren van het verwante syllogisme onderscheiden.

In de eerste plaats (1.2.13) blijft in een enthymeem van de twee logisch noodzakelijke premissen in een syllogisme met name de major-premisse vaak onuitgesproken.[249] Als verklaring hiervoor geeft Aristoteles dat deze premisse bekend verondersteld mag worden en daarom aangevuld kan worden door het publiek. Zijn voorbeeld ter plekke: Dorieus was winnaar in een wedstrijd met een krans als prijs, want hij won de Olympische Spelen. Impliciet blijft: als iemand de Olympische Spelen wint, krijgt hij een krans – wat iedereen weet.

In de tweede plaats (1.2.14-18) bestaan de premissen van enthymemen

uit waarschijnlijkheden (*eikota*) of tekens (*sêmeia*). Van de tekens bestaan twee soorten: bij het teken in engere zin (*sêmeion anônymon*) is de relatie tussen teken en betekende slechts waarschijnlijk, bij het noodzakelijke teken (*tekmêrion*) is deze relatie dwingend. Enthymemen uit *tekmêria* hebben noodzakelijke conclusies, maar deze komen niet veel voor. De meeste enthymemen hebben slechts waarschijnlijke conclusies, omdat ze gevormd zijn uit *eikota* of *sêmeia* in engere zin. Het verschil tussen *eikota* en *sêmeia* in engere zin, die beide waarschijnlijkheden inhouden, is niet erg duidelijk.

Belangrijk is dat Aristoteles deze begrippen, die we al tegenkwamen in de *Rhetorica ad Alexandrum*, in verband brengt met zijn syllogistiek. Hij verbindt ze met bepaalde modi en figuren van het syllogisme. Zo herleidt hij een enthymeem uit een *tekmêrion* tot een syllogisme van de modus Barbara van de eerste figuur. Hij geeft als voorbeeld: deze man is ziek, want hij heeft koorts – met koorts als noodzakelijk teken voor ziek zijn.

De behandeling van dit tweede kenmerk van het enthymeem in de *Rhetorica* is al met al erg beknopt en onduidelijk. Voor een betere uiteenzetting verwijst Aristoteles naar zijn *Analytica priora*.

In de derde plaats, heet het in 1.2.20-22, onderscheiden enthymemen zich van syllogismen doordat we in verband met enthymemen van *topoi* of topen spreken. Wat *topoi* zijn, wordt niet omschreven. Er wordt slechts een voorbeeld van gegeven: de toop uit meer en minder, die later in hoofdstuk 23 van boek 2 wordt behandeld. Verder worden de enthymemen die uit deze topen gevormd worden gecontrasteerd met enthymemen uit *idia*, 'specifics'.[250] Met de eerste soort enthymemen, die uit topen als 'meer en minder', kan geargumenteerd worden over alle soorten onderwerpen. De topen waarop deze enthymemen berusten zijn *topoi koinoi*, gemeenschappelijke topen met een abstract en daardoor algemeen toepasbaar karakter. De tweede soort enthymemen, die uit *idia* of – andere, meer frequente aanduiding – *eidê*, is alleen bruikbaar bij bepaalde onderwerpen, zoals ethiek of natuurkunde. De *eidê* waarop ze gebaseerd zijn, worden in de moderne literatuur bijzondere of specifieke topen genoemd. Naar de mate waarin enthymemen op specifiekere topen berusten – er is kennelijk een continuüm van heel bijzonder tot algemeen – vallen ze volgens Aristoteles in principe buiten de retorica als algemene discipline (slot van 1.2.21). Eigenlijk verdienen dus ook alleen de enthymemen uit gemeenschappelijke topen als 'meer en minder' de naam 'enthymeem' of 'retorisch syllogisme'.

Toch spreekt Aristoteles ook van enthymemen uit *eidê*. En wat nog belangrijker is, hij besteedt in zijn *Rhetorica* uiteindelijk meer aandacht aan dit soort enthymemen dan aan de enthymemen uit *topoi*. Waarom hij dit doet, geeft hij niet duidelijk aan. Waarschijnlijk is de reden gelegen in zijn helaas niet toegelichte constatering (1.2.22) dat de meeste enthymemen niet gebaseerd zijn op *topoi*, maar op *eidê*.

De drie soorten redevoeringen
Voordat Aristoteles overgaat tot een bespreking van enthymemen uit *eidê*, geeft hij in 1.3 zijn beroemde uiteenzetting over de drie soorten redevoeringen. Hij doet dat kennelijk, omdat hij de bijzondere topen wil behandelen per type redevoering waarin ze gebruikt kunnen worden.

De drie soorten redevoeringen worden onderscheiden op grond van drie factoren: de taak van de spreker, het onderwerp van de rede en de taak van de toehoorder. Bij het *genos symbouleutikon* (in de praktijk: politieke rede) is de taak van de spreker aan- of afraden op grond van het criterium voordeligheid (*sympheron*), het onderwerp een beleidsdaad in de toekomst en de taak van de toehoorder het beslissen op basis van het criterium voordeligheid. Bij het *genos epideiktikon* (in de praktijk: de lofrede) is de taak van de spreker loven of laken op grond van het criterium eervolheid (*kalon*), het onderwerp een toestand (in de praktijk: een persoon) meestal in het heden en de taak van de toehoorder het beschouwen van de tentoongespreide welsprekendheid zonder een beslissing te hoeven nemen (als hij zou moeten beslissen zou het passende criterium eervolheid zijn). Bij het *genos dikanikon* (de gerechtelijke rede) is de taak van de spreker aanklagen of verdedigen op grond van het criterium gerechtigheid (*dikaion*), het onderwerp een misdaad in het verleden en de taak van de toehoorder het beslissen op basis van het criterium gerechtigheid.[251]

Twee zaken uit deze indeling kennen we al uit de *Rhetorica ad Alexandrum*: de in totaal zes taken van de sprekers en de drie richtinggevende criteria. Het verschil is echter dat de taken paarsgewijs onder één *genos* worden gerangschikt en elk criterium aan een bepaald *genos* wordt toegewezen. Aan- en afraden bijvoorbeeld, die in de *Ad Alexandrum* wel na elkaar, maar apart besproken worden, vallen bij Aristoteles onder het *genos symbouleutikon*, de politieke rede; en van de lange lijst met criteria die in het eerste werk zonder onderscheid van toepassing worden verklaard op alle soorten redes, noemt Aristoteles het criterium voordeligheid kenmerkend voor de politieke rede. Dat elke soort redevoering zich volgens Aristoteles kenmerkt door een eigen beoordelingscriterium is voor de verdere inrichting van de *Rhetorica* en voor de argumentatietheorie het belangrijkst. Al staat dat er niet letterlijk, het komt erop neer dat Aristoteles betogende tekstsoorten indeelt op basis van de inhoud van het (hoofd)standpunt (of de centrale stelling). Vervolgens behandelt hij welke soorten argumenten ter ondersteuning of ontkrachting van dat type standpunt geschikt zijn en dus in een bepaalde soort rede aangevoerd kunnen worden. In een politieke rede bijvoorbeeld is, volgens mijn explicatie, het standpunt van een voorstander 'wat wij voorstellen is voordelig' en een bijpassend soort argument, 'want wat wij voorstellen is nadelig voor onze vijand'.

Aristoteles zelf spreekt in boek 2, anders dan in boek 3, niet in termen van 'standpunten' van redevoeringen. Hij heeft het over criteria, door hem

telê (doelen) genaamd – vergelijk de (uit de latere retorica bekende) term *telika kephalaia*, 'hoofddoelen'. De argumenten noemt hij *protaseis*, premissen.[252] Meteen na zijn driedeling van de soorten redevoeringen, zegt Aristoteles dat de redenaar in relatie tot de criteria over protasen moet beschikken (1.3.7). Die protasen gaat hij vanaf hoofdstuk 4 behandelen. De precieze verhouding tussen de termen *protaseis* (later in 2.1.1 en 2.18.2 ook met *doxai*, opinies, aangeduid) en *eidê* is niet meteen duidelijk. De specifieke topen die in 1.4-14 behandeld worden, kunnen met beide termen aangeduid worden.

Na de opmerking dat een redenaar protasen paraat moet hebben die passen bij de criteria van de redevoeringen, gaat Aristoteles nog niet over tot de behandeling van de lijsten met bijzondere topen. Aan het eind van 1.3 maakt hij eerst nog een laatste onderscheid. Behalve over protasen die specifiek zijn voor een bepaald type redevoering, zegt hij, moet een redenaar ook beschikken over een soort protasen die in alle drie de typen redevoeringen toegepast kan worden. Daarmee doelt hij op premissen om het (on)mogelijke, het al dan niet gebeurd of toekomstig zijn en het grote(re) en kleine(re) van iets aan te tonen. We zien hier dus *(a)dynaton* ((on)mogelijk) en vergelijkbare criteria terugkeren die, net als in de *Rhetorica ad Alexandrum*, in alle soorten redevoeringen gebruikt kunnen worden. Vanwege deze gemeenschappelijke toepasbaarheid worden ze later, in 2.18.2-4, *koina* genoemd. Als gevolg van hun ruimere toepasbaarheid staan ze dicht bij de topen van het type 'meer en minder', maar die hebben een universeel bereik en zijn abstract, terwijl de *koina* beperkt zijn tot de drie redevoeringen en ondanks hun gemene aard toch nog een specifiek karakter hebben.

Nu we aan het eindpunt van Aristoteles' inleidende indelingen gekomen zijn, is het goed even terug en vooruit te blikken. Na de tweedeling in niet-technische en technische persuasiemiddelen en de driedeling van de technische middelen in *êthos*, *pathos* en *logos* volgde de splitsing van *logos* in paradigma en enthymeem. Na de introductie van de drie soorten redevoeringen in 1.3 zal het vanaf 1.4 voornamelijk gaan om de topen of bouwstenen van enthymemen. Daarvan zijn er inmiddels drie typen onderscheiden,[253] die nu achtereenvolgens aan de orde zullen komen: (1) de *eidê* (specifieke topen per type redevoering in 1.4-14), (2) de *koina* (minder specifieke topen die alle typen redevoeringen gemeen hebben in 2.18-19) en (3) de *topoi koinoi* (abstracte topen met een universeel bereik in 2.23-24). Men ziet dat de behandeling van bijzonder naar algemeen gaat.[254]

Bijzondere topen per type redevoering (eidê); de politieke rede

De behandeling van de specifieke topen begint in 1.4-8 met het *genos symbouleutikon*, de politieke rede. Deze behandeling is bepaald ondoorzichtig. Achtereenvolgens geeft Aristoteles een opsomming van politieke thema's

(economie, defensie, wetgeving enzovoort), een definitie en analyse van het geluk en zijn samenstellende delen, principes van het voordelige en goede, plus het relatief voordelige en goede en een overzicht van staatsvormen. Het probleem is dat al deze zaken wel in verband gebracht kunnen worden met het opstellen van politieke enthymemen, maar toch duidelijk verschillende functies lijken te hebben. Een thema als 'militaire kracht van de buurlanden' (waarover een redenaar geïnformeerd moet zijn, 1.4.9), lijkt bij de vorming van enthymemen een andere rol te spelen dan een principe als 'het schaarse is een groter goed dan het overvloedige' (1.7.14). En kennis over de onderscheidende eigenschappen van democratie, aristocratie (1.8.3 en volgende) lijkt weer een heel ander doel te dienen.

Nu gaat Aristoteles wel tot op zekere hoogte op deze functieverschillen in, maar hij verbindt ze nauwelijks met de voorafgaande enthymeemtheorie. Zo geeft hij nergens duidelijk aan welke uitspraken in 1.4-8 als *eidê/protaseis* bedoeld zijn.[255] Gezien de uiteenlopende functies is het echter bezwaarlijk ze allemaal als zodanig op te vatten. Er wordt ook geen aandacht besteed aan de constructie van enthymemen met behulp van de behandelde stof.[256] Zowel de identificatie van de *eidê/protaseis* als de constructie van enthymemen met de stof van 1.4-8 is daarom in hoge mate een kwestie van speculatie. Hetzelfde geldt voor hoofdstuk 9-14 over de twee andere soorten redevoeringen.

De ceremoniële rede

De behandeling van het *genos epideiktikon* in 1.9, die toegespitst wordt op de lofrede, bestaat voor een groot gedeelte uit omschrijvingen van deugden en wat daarmee samenhangt. Genoemd worden onder meer rechtvaardigheid, moed, zelfbeheersing en in samenhang daarmee rechtvaardige en moedige handelingen enzovoort (1.9.5 en 15). Bij het loven moet men deze zaken natuurlijk aan de persoon in kwestie toeschrijven, wat het hoofdstandpunt van de lofrede ondersteunt dat deze persoon eervol is.

Aan genoemde omschrijvingen voegt Aristoteles nog een aantal adviezen voor lofredenaars toe. Ten eerste raadt hij geflatteerd taalgebruik aan (noem iemand die roekeloos is dapper, schrijf een goede daad aan opzet in plaats van aan toeval toe) (1.9.29 en 32). Ten tweede noemt hij het zaak de loftuitingen af te stemmen op wat het beoogde publiek lovenswaardig vindt (1.9.30) – vergelijk het hoofdstuk over de staatsvormen. In de derde plaats beveelt hij aan de geprezen daden, waarvan in een lofrede aangenomen wordt dat ze verricht zijn, te amplificeren. Men kan daartoe op de omstandigheden wijzen waaronder de daad werd verricht (voor het eerst, alleen, op een onverwacht tijdstip, en dergelijke) of een vergelijking trekken (1.9.38). In dit verband noemt Aristoteles amplificaties typisch voor epideiktische sprekers, paradigma's voor deliberatieve en enthymemen voor gerechtelijke redenaars (1.9.40, met verklaring waarom).

De gerechtelijke rede

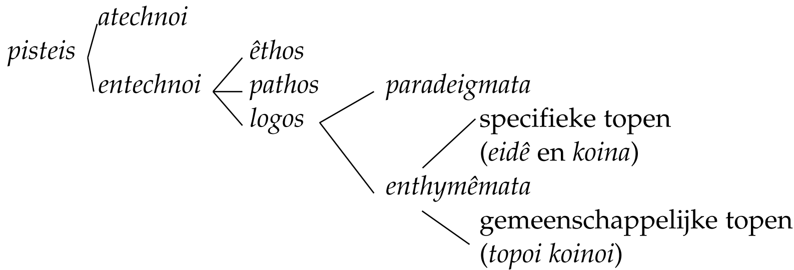
De behandeling in hoofdstuk 10 tot en met 14 van het *genos dikanikon*, de gerechtelijke rede, wijkt opvallend af van de tegenhanger in de *Rhetorica ad Alexandrum*. Aristoteles maakt namelijk geen expliciet gebruik van de verdedigingslinies in rechtszaken. Bij alle verschil van behandeling, is wel grotendeels dezelfde stof aan de orde. Impliciet is zelfs dezelfde tweedeling in feitelijke en juridische beoordeling aanwezig. In 10, 11 en 12 staat, welbeschouwd, de feitenvraag van een rechtszaak centraal. Aristoteles werkt hier opnieuw – zoals bij de analyse van de *pathê* – met de driedeling subject (dat misdaad begaat), aanleiding (voor de misdaad) en object (dat misdaad ondergaat). Behandeld worden de soorten mensen die, onder bepaalde omstandigheden, geneigd zijn tot een zekere misdaad (1.12), een reeks oorzaken en redenen voor het begaan van een misdaad (1.10-11) en soorten personen die gemakkelijk als slachtoffer gekozen worden (12). In 13 en 14 gaat het om juridische kwesties als onderschikking aan een overtreden wet, waarbij een definitie van de misdaad moet worden gegeven (1.13.9-10), en billijkheid.

De koina van 2.19

Na de bespreking van *êthos* en *pathos* in het begin van boek 2 wordt in 2.18.2-3 de draad van *logos* weer opgepakt. Aristoteles zegt dat na de specifieke *protaseis* nu de *koina* aan de beurt zijn: de drie al in 1.3.7-9 genoemde principes die in alle drie de soorten redevoeringen gebruikt kunnen worden. Hoofdstuk 2.19 bevat lange lijsten van specificaties van twee van deze drie principes. Bij het principe 'het mogelijke en onmogelijke' wordt bijvoorbeeld genoemd: 'als van twee overeenkomstige zaken het ene mogelijk is, dan is ook het andere mogelijk' (2.19.2). Van het principe van 'het gebeurde' is een voorbeeld: 'als iemand iets kon en wilde doen, dan heeft hij het ook gedaan' (2.19.18). Van 'het toekomstige': 'als we iets kunnen en willen doen, zal het gebeuren' (2.19.22). Voor voorbeelden van het beginsel van kwantiteit verwijst Aristoteles naar zijn behandeling van de amplificatie bij de politieke redevoeringen. Amplificatie kan, mutatis mutandis, ook gebruikt worden om iets (on)eervoller of (on)rechtvaardiger voor te stellen (2.19.26).

De gemeenschappelijke topen (topoi koinoi)

Als we na deze lange uiteenzetting terugkijken naar het schema dat ons uitgangspunt vormde, resteert nog de bespreking van de abstracte gemeenschappelijke topen, de *topoi koinoi*, die toepasbaar zijn binnen alle wetenschappen en soorten redevoeringen.

Merkwaardigerwijs gaat Aristoteles in 2.20 niet meteen over tot de behandeling van deze laatste soort topen. In plaats daarvan stelt hij in 2.20.2 dat wat hij nu nog moet bespreken de *koinai pisteis* zijn, aangezien hij de specifieke persuasiemiddelen al besproken heeft. Met deze *koinai pisteis*, *pisteis* die alle soorten redevoeringen gemeen hebben, blijkt hij het paradigma en het enthymeem te bedoelen. Van dit laatste wordt hier nog een bijzonder subtype ingevoerd: de gnome of stelregel, een enthymeem waarbij van het syllogisme alleen een premisse of de conclusie gegeven wordt (2.20.1 en 2.20.2 en volgende). Hoofdstuk 2.20 wordt verder aan het paradigma gewijd, 2.21 gaat over de gnome en 2.22 over het enthymeem.

Deze hoofdstukken – waarvan ik de inhoud hier verder laat rusten[257] – lijken op deze plaats wat verdwaald. Er is wel verondersteld dat ze afkomstig zijn uit een ouder tekststadium.[258] Opvallend is ook de parallel met hun tegenhangers in de tweede afdeling van de *Rhetorica ad Alexandrum*. Ook daar gaat het om algemene *pisteis* en ook daar worden er per type *pistis* subtypen onderscheiden. Bovendien lijken de omschrijvingen van paradigma en gnome op elkaar – in tegenstelling tot de omschrijvingen van enthymeem overigens.

Pas in 2.23 en 24 volgt dan de bespreking van de gemeenschappelijke topen. Het gaat respectievelijk om achtentwintig topen waarmee correcte enthymemen gevormd kunnen worden (2.23) en tien topen om incorrecte enthymemen te vormen (2.24). De laatste uiteenzetting, nemen de meesten aan, dient niet om redenaars suggesties te doen voor het gebruik van drogredenen, maar om ze in staat te stellen drogredenen van de tegenpartij te ontmaskeren. Bij wijze van illustratie geef ik uit beide hoofdstukken nu enkele topen.

In 2.23 geeft Aristoteles als vierde soort de toop 'uit het meer en minder' (*ek tou mallon kai hêtton*). Zijn eerste voorbeeld (2.23.4) is: 'als zelfs de goden niet alles weten, dan weten zeker de mensen niet alles'. Hierachter schuilt volgens Aristoteles het volgende principe: wanneer iets in het meer waarschijnlijke geval niet het geval is, dan is het zeker niet het geval in het minder waarschijnlijke (vergelijkbare) geval. De dertiende toop (2.23.14) lijkt op wat tegenwoordig het pragmatisch argument heet: de toop uit de (goede of slechte) gevolgen van een handeling (*ek tou akolouthountos*). Afhankelijk van het gevolg raden wij iets aan of af, beschuldigen of verdedigen we, prijzen of laken we.

Van de tien topen voor drogredenen (incorrecte enthymemen, door Aristoteles 'schijnbare enthymemen' genoemd) noem ik de bekende drogredenen van het in twee betekenissen gebruiken van een term (2.24.2) en *post hoc ergo propter hoc* (2.24.8).

De weerlegging (lysis) en slotopmerkingen
Buiten mijn uitgangsschema vallend, maar thematisch goed aansluitend bij het hoofdstuk over drogredenen, volgt in 2.25 nog een uiteenzetting over *lysis*, weerlegging. Weerleggen kan volgens Aristoteles op twee manieren: met een contrasyllogisme en met een tegenwerping (*enstasis*). In het eerste geval leidt men met een eigen syllogisme het tegendeel van de conclusie van de tegenpartij af. In het tweede geval volstaat men met het maken van een opmerking waaruit zonneklaar blijkt dat een premisse (of de conclusie?[259]) van de tegenpartij onhoudbaar is. Een van de vier manieren om zo'n opmerking te maken bestaat in het aanhalen van een autoriteit die een afwijkend oordeel heeft gegeven (2.25.7).

Tot slot van boek 2 probeert Aristoteles in 2.26 nog enkele mogelijke misverstanden uit de weg te ruimen. Zo maakt hij duidelijk dat amplificatie geen toop is, maar een bepaald type enthymeem, namelijk een enthymeem waarmee men beargumenteert dat iets groot is. In dit verband herhaalt hij de opmerking uit 2.22.13 dat hij met 'toop van een enthymeem' (*topos enthymêmatos*) en 'element van een enthymeem' (*stoicheion enthymêmatos*) hetzelfde bedoelt. Aansluitend geeft hij de enige, helaas nogal vage omschrijving van 'toop': *eis ho polla enthymêmata empiptei* ('datgene waaronder een aantal enthymemen vallen') – gezien de context van vooral 2.22.13 slaat dit waarschijnlijk op de abstracte topen uit 2.23 en 24.

Tot zover de boeken 1 en 2, die gezamenlijk behandelen wat later onder de *heuresis/inventio* valt: de vinding van de inhoudelijke persuasiemiddelen. Onaangekondigd in deze eerste twee boeken,[260] volgt dan nog boek 3 over de verwoording (de latere taak: *lexis/elocutio*) en de ordening (de latere taak: *taxis/dispositio*).

9.2 De ordening van de rede (boek 3)

Het heeft er alle schijn van dat boek 3 later is vastgeplakt aan de afgeronde eenheid die boek 1 en 2 vormen. Niettemin is het een logisch vervolg, omdat een redenaar niet alleen de inhoud van zijn rede moet bedenken, maar deze inhoud vervolgens ook moet verwoorden en ordenen. Daarop wijst Aristoteles zelf in 3.1.1 en 3. Hieronder beperk ik me verder tot een weergave van 3.13-19, waarin – analoog aan de derde afdeling van de *Rhetorica ad Alexandrum* – een variant van de aloude leer van de delen van

de rede besproken wordt. Ook bij de *Rhetorica* laat ik dus de hoofdstukken over stijl buiten beschouwing.

De behandeling van de delen van de rede begint met het inleidende hoofdstuk 13. Dit begint op zijn beurt met de laconieke mededeling dat een rede twee delen heeft: een deel waarin een standpunt, *prothesis*, wordt ingenomen en een deel waarin voor dit standpunt argumentatie, *pistis*, wordt aangevoerd. Alle andere delen die in de gangbare handboeken onderscheiden worden, wijst Aristoteles daarmee als niet (altijd) noodzakelijk af. Met deze kritische inleiding is de toon gezet, maar dat wil niet zeggen dat Aristoteles alleen het innemen van een standpunt en het aanvoeren van argumentatie bespreekt. Nee, hij behandelt ook de andere delen,[261] met toevoeging van zijn vaak normatieve commentaar.

Een duidelijk voorbeeld van dit laatste treffen we meteen in 3.14 aan. Daarin noemt Aristoteles het aangeven van het onderwerp de meest noodzakelijke en specifieke functie van het *exordium* (van een gerechtelijke rede) (3.14.6). Het trekken van de aandacht en het welwillend stemmen noemt hij niet ter zake en slechts nodig bij een inferieur gehoor (3.14.8). Desondanks bespreekt hij voor de drie soorten redevoeringen de al uit de *Rhetorica ad Alexandrum* bekende exordiale topenstelsels voor deze doelen. En ondanks zijn bezwaren, hier en nog veel sterker in 1.1.4, tegen het opwekken van vooroordelen (*diabolai*) tegen de andere partij, noemt hij in dit verband ook dit middel (3.14.7 en 12).

In aansluiting bij de bestaande handboeken en waarschijnlijk gegeven het feit dat je als redenaar nu eenmaal vaak met vooroordelen te maken krijgt, wijdt Aristoteles vervolgens 3.15 helemaal aan methoden om vooroordelen weg te nemen. Opmerkelijk in deze uiteenzetting is het impliciete gebruik van een variant van de stasisleer (3.15.2-3). In dit geval dient deze niet om zich tegen de eigenlijke aanklacht te verweren, maar tegen aantijgingen die bedoeld zijn om het *êthos* van de spreker te ondergraven, bijvoorbeeld verwijzingen naar overspelig gedrag (3.15.5).

Nadat in 3.16 op karakteristiek kritische wijze de conventionele regels voor de *narratio* zijn besproken (en ook uitgeweid is over het verband tussen de *narratio* en *êthos* en *pathos*), volgt in 3.17 een belangrijke behandeling van de *argumentatio* (*pistis*). Dit hoofdstuk biedt om te beginnen nogmaals een versie van Aristoteles' voorloper van de stasisleer. In gerechtelijke discussies (3.17.1) onderkent hij vier mogelijke *staseis*: 1 of de daad plaatsgevonden heeft, 2 of de daad schade heeft toegebracht, 3 of de daad wel zo erg was, 4 of de daad onrechtmatig was. Voor epideiktische en politieke discussies geeft hij iets afwijkende stelsels van geschilpunten (3.17.3-4). Het hoofdstuk bevat ook intrigerende aanvullende opmerkingen over het gebruik van en de verhouding tussen *êthos*, *pathos* en *logos*. Er wordt onder meer gezegd dat de spreker geen enthymemen mag gebruiken als hij emoties wil opwekken of zijn karakter wil tonen

(3.17.8). Al met al lijkt dit helaas wat rommelige hoofdstuk een soort synthese van de uit de *Ad Alexandrum* bekende aanpak met behulp van (een voorloper van) de stasisleer en de aristotelische benadering op basis van zijn driedeling *êthos-pathos-logos*.

Opmerkelijk is slothoofdstuk 3.19 over de peroratie. Hierin wordt namelijk kort en krachtig een variant van de ingeburgerde leer opgesomd. Een peroratie, heet het in 3.19.1, heeft vier functies: het publiek welwillend stemmen ten opzichte van onszelf en onwelwillend ten opzichte van de tegenpartij, het amplificeren of verkleinen van de feiten, het opwekken van emoties als medelijden en verontwaardiging en het recapituleren. De voor de hand liggende kanttekening dat eigenlijk alleen een recapitulatie ter zake is, laat Aristoteles deze keer achterwege.

10 De discussiesituatie in de *Rhetorica*

In hoofdstuk 4 zagen we dat de schrijver van de *Rhetorica ad Alexandrum* meteen een aanduiding verschaft over de discussiesituaties waarop zijn handboek betrekking heeft. Hij somt in de openingszin een aantal soorten redevoeringen op die in hoofdzaak bij drie situaties blijken te horen: een politieke vergadering, een ceremoniële bijeenkomst en een rechtszaak. De opsomming dient ook als aankondiging van de inrichting van het handboek, waarin de richtlijnen voor de pro- en contra-sprekers geordend zijn per situatie.

Aristoteles volgt in zijn *Rhetorica* pas vanaf hoofdstuk 3 van boek 1, waarin dezelfde drie situaties omschreven worden, een tot op zekere hoogte vergelijkbaar patroon. Eerder doet hij in hoofdstuk 1[262] echter al een aantal programmatische uitspraken over discussiesituaties en daarin gevolgde procedures. Die uitspraken kennen geen tegenhanger in de *Ad Alexandrum*, noch in andere retoricahandboeken. Om drie redenen verdienen ze alle aandacht in dit hoofdstuk.

In de eerste plaats zijn juist deze uitspraken debet aan de beruchte, echte of schijnbare, tegenspraak tussen het openingshoofdstuk van de *Rhetorica* en de rest van dit werk. In het eerste hoofdstuk lijkt hij ideale discussiesituaties tot uitgangspunt van zijn behandeling te nemen, maar in de feitelijke behandeling in latere hoofdstukken richt hij zich net als de schrijver van de *Ad Alexandrum* en andere retorici op de bestaande, meestal verre van ideale discussiesituaties. Dit probleem moet voor iedere meer omvattende interpretatie van de *Rhetorica* opgelost worden, maar zeker voor de vraag welke discussiesituaties Aristoteles nu op het oog had. Om deze vraag te beantwoorden inventariseer ik in paragraaf 10.1 eerst de uitspraken over discussiesituaties in het openingshoofdstuk. Daarna interpreteer ik die uitspraken zo dat de tegenspraak wordt opgelost: de verwijzingen naar ideale situaties in het openingshoofdstuk dienen alleen om verkeerde accenten in de gangbare handboeken aan te geven en zijn niet bedoeld als startpunt van de eigen bespreking.

De tweede reden is dat de bedoelde programmatische uitspraken van bijzonder belang zijn voor de geschiedenis van de (normatieve) argumentatietheorie. Samen met verwante uitspraken in boek 3 vormen ze een in de klassieke retorica uniek expliciet-normatief commentaar op de gemiddelde, louter op effect gerichte klassiek-retorische richtlijnen. Dit commentaar neemt de vorm aan van kritiek op de bestaande discussiesituaties waarvan

uitgegaan wordt, vooral op de onzakelijke procedures die daarin gevolgd worden en op de onredelijkheid van de daarin optredende beoordelaars. Het gaat hier om zulke fundamentele zaken dat ik er in hoofdstuk 1 al op vooruitgegrepen heb bij het afbakenen van de argumentatieve kern van de klassieke retorica. In hoofdstuk 13, over de behandeling van de drogredenen in Aristoteles' *Rhetorica*, zal ik er nog uitvoerig op terugkomen. In dit hoofdstuk zal in paragraaf 10.2, over het beginnen en afsluiten van discussies, blijken dat Aristoteles' opvattingen over de inleiding en het slot van redes er helemaal door bepaald worden. Voor een deel zijn die opvattingen ook heel duidelijk, waardoor ze heel kort weergegeven kunnen worden. Alleen de bespreking van de rol van *êthos* en *pathos* in inleiding en slot, die even belangrijk als onduidelijk is, zal nog de nodige ruimte vragen.

Ten derde doet zich de merkwaardige omstandigheid voor dat Aristoteles in zijn normatieve randcommentaar bijzonder veel aandacht aan discussiesituaties en -procedures besteedt, maar daar in zijn eigenlijke behandeling van het retorisch systeem slechts spaarzaam naar verwijst. In feite gebeurt dit in de *Ad Alexandrum* veel meer. Onder meer de relatief toch nog talrijke verwijzingen naar institutionele procedures in dat werk ontbreken bij Aristoteles. Dit hangt wel samen met de grotere betrokkenheid op de oratorische praktijk van dat eerste werk. Ook Aristoteles' visie op de bewijs- en vraagpunten, zo zal in paragraaf 10.3 blijken, valt maar moeizaam te reconstrueren.

Al met al bevat dit hoofdstuk, na de voor Aristoteles specifieke paragraaf over het onderscheid tussen ideale en bestaande discussiesituatie (10.1), dus de bekende paragrafen over het beginnen en eindigen van de discussie (*exordium* en *peroratio*) (10.2) en de bewijs- en vraagpunten (10.3).

10.1 Ideale en bestaande discussiesituaties; de schijndiscrepantie tussen het openingshoofdstuk en de rest van de *Rhetorica*

In het openingshoofdstuk van zijn *Rhetorica* stapelt Aristoteles uitspraak op uitspraak die iets zegt over de discussiesituaties waaraan hij bij de retorica denkt.

Het begint meteen. In 1.1.1 staaft hij namelijk zijn uitgangsstelling dat de retorica de tegenhanger vormt van de dialectica, door erop te wijzen dat beide vakken betrekking hebben op zaken waarvan alle mensen min of meer verstand hebben en niet op vakwetenschappelijke onderwerpen. Aansluitend omschrijft hij in algemene termen de bijbehorende situaties: het toetsen en beargumenteren van een standpunt en het aanklagen en verdedigen. Hiermee doelt hij kennelijk respectievelijk op een dialectische discussie over een these en op een rechtszaak, waarvan de laatste kan gelden als schoolvoorbeeld van een retorische situatie.

Ook de bewering dat de gangbare retoricahandboeken slechts een fractie bevatten van wat in een adequate retorische *technê* wenselijk is, wordt toegelicht met een verwijzing naar discussiesituaties (1.1.3-5). Die boeken bevatten volgens Aristoteles alleen maar richtlijnen om vooroordelen en emoties op te wekken; adviezen voor (enthymematische) argumentatie ontbreken. Stel nu, zo kan zijn betoog geparafraseerd worden, dat in de gerechtelijke discussiesituaties waarvoor deze handboeken geschreven zijn, het opwekken van vooroordelen en emoties verboden zou zijn – wat volgens Aristoteles iedereen eigenlijk zou willen en in de betere gerechtshoven ook voorschrift is en wat volgens hem ook terecht is, want emotionele appèls zijn niet op de zaak gericht (*ou peri tou pragmatos*) en misvormen (*diastrephein*) alleen maar het oordeel van de jury. In dat geval zouden de richtlijnen uit de gangbare handboeken onbruikbaar zijn. In een dergelijke, in de moderne literatuur ideaal genoemde,[263] situatie zou slechts plaats zijn voor argumenten. Met andere woorden, de bestaande handboeken bevatten geen adviezen voor het enige retorische middel dat in een ideale situatie bruikbaar is.

In het verlengde van dit betoog over ideale procesvoering betrekt Aristoteles dan de extreme stelling dat het wenselijk zou zijn als pleiters in rechtszaken zich zouden beperken tot het feitenbewijs (tot wat later *stochasmos*, de *status coniecturalis*, genoemd werd). De juridische aspecten zouden het beste bij wet geregeld kunnen worden, los van een specifieke rechtszaak waarin de juryleden hun oordeel door emoties laten vertroebelen (1.1.6-8). Uit deze wenselijkheid blijkt volgens hem dat de richtlijnen uit de gangbare handboeken voor het inrichten van het *exordium* en de *narratio* enzovoort niet op de zaak gericht zijn, want zij beogen slechts de rechtsprekenden in een bepaalde stemming te brengen en zwijgen over enthymematische argumentatie (1.1.9).

Vervolgens verwijt Aristoteles de handboekenschrijvers dat zij alleen richtlijnen geven voor de gerechtelijke situatie en de toch veel belangrijkere politieke discussie verwaarlozen. Hij verklaart deze voorkeur uit de omstandigheid dat in de gerechtelijke situatie meer ruimte bestaat voor niet op de zaak gerichte beïnvloeding van de beoordelaars. Juryleden beslissen namelijk – in tegenstelling tot leden van een politieke vergadering – niet over iets waarbij ze zelf belang hebben (1.1.10).

Ten slotte komt Aristoteles, vanaf 1.1.12 (met herhaling en aanvulling in 1.2), nogmaals terug op de 'populaire', niet-vakwetenschappelijke aard van retorische discussies. Dit hangt samen met het soort onderwerp en het type deelnemers in dergelijke discussies. Het onderwerp vormen menselijke handelingen die (in gerechtelijke en ceremoniële situaties) beoordeeld worden of waarover (in politieke situaties) overlegd wordt (1.2.12).[264] De deelnemers zijn leken, wat gevolgen heeft voor de aard van de argumentaties. Deze mogen niet van wetenschappelijke, maar moeten van algemeen aanvaarde opvattingen (*koina*) uitgaan (1.1.12: 55a27). Bovendien

dienen lange ketenargumentaties vermeden te worden, want het eenvoudige publiek kan die niet volgen (1.2.12-13).

We zien dat Aristoteles, anders dan de schrijver van de *Ad Alexandrum*, de bekende retorische discussiesituaties niet zonder commentaar als gegeven aanvaardt. Ook verstrekt hij niet automatisch en ongereflecteerd, zonder normatieve reserves, de gebruikelijke richtlijnen voor zo effectief mogelijk overreden. In plaats daarvan bezint hij zich eerst op het verschil tussen situaties. Hij maakt onderscheid tussen meer en minder ideale gerechtelijke situaties, en hij stelt politieke boven gerechtelijke situaties. Bovenal gaat hij in op de consequenties van de verschillende situaties voor richtlijnen die passend zijn in de retorica, van relevant-argumentatieve tot irrelevant-emotionerende adviezen.

De heftige kritiek die Aristoteles, via verwijzing naar verschillende situaties, op de bestaande handboeken levert, moet niet verkeerd begrepen worden. Deze wekt de schijn dat hijzelf uit is op een volstrekt ander soort boek voor een andere discussiesituatie: een normatieve argumentatieleer voor een ideale discussiesituatie. Bij nader inzien gaat het ook hem echter, net als de gewone retorici, om een (grotendeels) descriptieve[265] persuasieleer voor de bestaande, meestal minder ideale situaties. Zijn kritiek geldt slechts de eenzijdigheid en verkeerde prioriteiten van de voorradige handboeken: het stellen van bijzaken (1.1.3: 54a14), zoals emotioneren, boven hoofdzaken, te weten argumenteren; het voorrang geven aan de minder eervolle gerechtelijke discussie boven de politieke. Zijn boek zal niet principieel anders, maar evenwichtiger zijn.

Dat Aristoteles een ‘gewone’ descriptieve persuasieleer voor reële situaties wilde schrijven, kan bij aandachtige lezing al uit het openingshoofdstuk opgemaakt worden,[266] maar blijkt pas duidelijk uit hoofdstuk 2 van boek 1. Daarin worden voor het eerst de drie persuasiemiddelen aangegeven waarom de hele verdere uiteenzetting zal draaien. Tot die persuasiemiddelen hoort volgens dit hoofdstuk niet alleen *logos*, argumentatie, maar horen ook *êthos* en *pathos*. Van deze laatste twee is *pathos* expliciet en *êthos* impliciet als irrationeel afgekeurd in hoofdstuk 1. Dat deze middelen nu toch zonder afwijzend commentaar besproken gaan worden, wijst erop dat de *Rhetorica* geen ‘idealistische’ normatieve argumentatieleer, maar een ‘realistische’ descriptieve persuasieleer wil zijn.[267]

Die behandeling vanaf hoofdstuk 2 van irrationele middelen die eerder in hoofdstuk 1 verketterd zijn, is hoe dan ook verrassend en zelfs verwarrend. Men zou die wending kunnen verklaren door te stellen dat hoofdstuk 1 gericht is op een ideale discussiesituatie en hoofdstuk 2 en volgende op reële situaties.[268] Afgezien van het feit dat bij nauwkeurige lezing ook al in hoofdstuk 1 reële situaties als object van de retorica gezien worden, lijkt het beter het verschil tussen hoofdstuk 1 en het vervolg te zien in de houding die Aristoteles aanneemt. In het eerste hoofdstuk stelt hij zich

normatief-argumentatietheoretisch op en in de volgende hoofdstukken descriptief-persuasief. De ideale discussiesituatie haalt hij er in het openingshoofdstuk slechts bij om de, normatief beschouwd, verkeerde accenten van de bestaande handboeken aan te tonen. Maar hoe men het verschil ook wil omschrijven, er is geen echte discrepantie tussen hoofdstuk 1 en het vervolg. Als Aristoteles bijvoorbeeld in het eerste hoofdstuk het enthymeem het belangrijkste persuasiemiddel noemt en in het tweede hoofdstuk *êthos* (1.1.11: 55a7-8 versus 1.2.5: 56a13[269]), dan moet dat zo begrepen worden dat het enthymeem normatief gezien/in een ideale situatie het hoogste aangeslagen moet worden en *êthos* descriptief gezien/in reële situaties het meest effectieve middel is.

Alleen al uit het feit dat men in de moderne literatuur maar niet uitgeschreven raakt over de, al dan niet vermeende, discrepantie tussen het openingshoofdstuk en de rest van de *Rhetorica*, kan afgeleid worden dat in de overgeleverde tekst de bedoeling van Aristoteles onvoldoende helder is verwoord. Gedeeltelijk ligt dit aan kleine echte ongerijmdheden waarbij ik hier niet wil stilstaan.[270] Veel belangrijker is echter dat in het openingshoofdstuk een expliciete aankondiging en rechtvaardiging van de latere behandeling van *pathos* ontbreekt – het enige dat Aristoteles hier doet, is het middel op normatieve gronden afwijzen. Daarnaast is er de, al aangestipte, verwarrende omstandigheid dat de behandeling van de emoties in boek 1 (1.2) en 2 (2.1-11) nergens gepaard gaat met een expliciet afkeurend oordeel. Wat dit aankondigen, rechtvaardigen en veroordelen van verwerpelijke leerstukken betreft, is boek 3 veel duidelijker. Een beschouwing daarvan kan helpen de ogenschijnlijke discrepantie tussen 1.1 en het vervolg beter te begrijpen.

Net als hoofdstuk 1 van boek 1 bevat boek 3 principiële kanttekeningen waarin normatieve reserves worden uitgesproken ten aanzien van bepaalde in de praktijk effectieve persuasiemiddelen. Het verschil is dat Aristoteles in boek 3 meteen laat uitkomen dat hij ze toch zal behandelen en waarom hij dat zal doen. Zo zegt hij van het middel van een persuasieve voordracht dat dit een noodzakelijk kwaad is. Eigenlijk zou men zijn zaak alleen op basis van de feiten moeten bepleiten, maar gegeven de inferioriteit van het publiek kan men het middel van een persuasieve presentatie niet onbenut laten (3.1.5). Iets dergelijks geldt voor een onzakelijke stijl (3.1.6). Een voorbeeld van de behandeling van verwerpelijke middelen waarbij Aristoteles er expliciet bij zegt dat ze even onmisbaar als verwerpelijk zijn, is de bespreking van het opwekken van vooroordelen, aandacht en welwillendheid of verontwaardiging in het begin en slot van de rede (3.14.7-8). Hij noemt deze middelen voor de inleiding (15a25) *iatreumata*, middeltjes waartoe een spreker wel zijn toevlucht moet nemen bij een 'ziek' publiek. En tot besluit van zijn bespreking zegt hij dat we niet uit het oog moeten verliezen dat deze middelen slechts op inferieure toehoorders gericht zijn die bereid zijn te luisteren naar wat niet ter zake (*exô tou pragmatos*) is (15b6).[271]

Ik vat samen. Aristoteles richt zich niet pas vanaf 1.3 op de drie bestaande discussiesituaties waarom ook de *Ad Alexandrum* draait. Al in 1.1-2 worden gerechtelijke en politieke situaties als dé retorische situaties voorgesteld (de minder belangrijke en volgens Aristoteles' analyse in 1.3 afwijkende ceremoniële situatie blijft hier nog onvermeld). Van deze situaties onderscheidt Aristoteles meer en minder ideale varianten. In de meest ideale situatie laten de procedures alleen argumentatie toe, in minder ideale situaties zijn ook emotionele middelen toegelaten. Hoewel het beter zou zijn als alle situaties ideaal waren en als een retoricahandboek zich zou kunnen beperken tot argumentatieve middelen, wil Aristoteles een analyse maken van alle toegestane persuasiemiddelen in minder ideale situaties. Daarin verschilt hij niet van gewone retorici. Alleen laat hij af en toe, helaas niet steeds even duidelijk, merken dat hij bepaalde middelen eigenlijk onredelijk vindt. Bovendien wenst hij, ook voor de minder ideale situaties, meer aandacht te geven aan het middel dat (normatief gezien) de eerste plaats toekomt: (enthymematische) argumentatie. Terzijde: uit mijn bespreking van de *Ad Alexandrum* mag wel afgeleid worden dat Aristoteles zich in zijn polemische openingshoofdstuk tot op zekere hoogte bedient van de drogreden van de stroman, want de handboekenschrijvers hadden duidelijk meer oog voor argumentatieve middelen dan Aristoteles hier doet voorkomen – wat wel klopt is dat zij in dit verband nog niets over het concept enthymeem te melden hadden.

10.2 Het beginnen en beëindigen van de discussie; de enthymematische status van pathos en êthos

Er zijn twee plaatsen waar Aristoteles het over het beginnen en beëindigen van discussies heeft. Expliciet gebeurt dit bij de bespreking van het *exordium* en de peroratie, impliciet bij de behandeling van *êthos* en *pathos*.

Uit de behandeling van het *exordium* en de peroratie blijkt dat Aristoteles eigenlijk van mening was dat deze onderdelen beter weggelaten kunnen worden. Idealiter zou een rede, een bijdrage van een partij aan een discussie, uit niets anders dan een standpunt en argumentatie voor dit standpunt moeten bestaan (3.13). Van de drie traditionele exordiale functies verwerpt hij het trekken van de aandacht en het opwekken van welwillendheid. Slechts het bevorderen van begrip – door het doel (te weten: het standpunt) al in de inleiding te vermelden – vindt genade in zijn ogen (3.14). Over de vier door hem behandelde slotonderdelen spreekt hij ter plekke (3.19) geen oordeel uit. Maar op basis van wat eerder over de inleiding en meer in het algemeen over niet-argumentatieve middelen in het openingshoofdstuk is gezegd, moet alleen het onderdeel samenvatting er bij hem mee door gekund hebben. Na wat ik in de vorige paragraaf

geschreven heb, zal het niet verbazen dat Aristoteles de bekritiseerde exordiale en peroratieve middelen niettemin toch behandelt, omdat het in de gegeven situaties nu eenmaal effectieve middelen zijn.

Tot zover is Aristoteles' behandeling van het beginnen en beëindigen van discussies duidelijk en – na het voorafgaande – ook niet verrassend. Minder duidelijk is hoe Aristoteles' bespreking van *êthos* en *pathos* in 1.2 en 2.1-11 in dit verband opgevat moet worden. Enerzijds lijken dit middelen die weliswaar niet uitsluitend, maar toch bij uitstek van pas komen in de inleiding en het slot. Als zodanig lijken het middelen te vormen die als gevolg van het onredelijke publiek onmisbaar zijn, maar idealiter verwerpelijk zijn. *Êthos* lijkt immers vooral de gedaante aan te nemen van het uitlokken en bestrijden van (voor)oordelen over de sprekers in het exordium en de peroratie, *pathos* vooral van het opwekken van emoties zoals medelijden en verontwaardiging in de peroratie. Anderzijds verbindt Aristoteles zijn behandeling in 2.1-11 niet uitdrukkelijk met de inleiding en het slot. Bovendien rept hij in het openingshoofdstuk en ook bij de bespreking van de in- en uitleiding in boek 3 nergens in directe zin over *êthos*. Verder hebben vele interpretatoren het afgewezen handboeken-*pathos* in het openingshoofdstuk onderscheiden van Aristoteles 'eigen', volgens hen aanvaardbaar *pathos*. Ik zal in hoofdstuk 13 aannemelijk proberen te maken dat dit laatste niet klopt. Daar zal ik ook betogen dat Aristoteles met 'zijn' *êthos* en *pathos* wel degelijk voornamelijk in- en uitleidende middelen op het oog had, die hij in de gegeven omstandigheden weliswaar noodzakelijk, maar normatief onaanvaardbaar vond. Hier ga ik nog op een ander argument in dat wel gebruikt wordt om het aristotelische *êthos* en *pathos* als aanvaardbare middelen voor te stellen. Deze middelen zouden een enthymematische, dat wil zeggen een argumentatieve vorm kunnen aannemen.[272] Daarbij denkt men ofwel aan aparte ethische en pathetische enthymemen los van *logos*, ofwel aan de integratie van *êthos*, *pathos* en *logos* in één enthymeem.[273]

Omdat het geval van *pathos* wat eenvoudiger is, begin ik hiermee. Ik beperk me op deze plaats tot een korte adstructie aan de hand van concrete adviezen.[274]

Neem bijvoorbeeld de adviezen voor het opwekken van medelijden in 2.8. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat beoordelaars medelijden voelen met mensen die onverdiend lijden ondergaan (2.8.2: 85b14 en 2.8.16: 86b7). Als de spreker dus duidelijk maakt dat hijzelf of iemand anders door onverdiend ongeluk is getroffen, dan zal het publiek medelijden gaan voelen. De gedachtegang die hier gevolgd wordt, komt op hetzelfde neer als we eerder in hoofdstuk 4 zagen bij het medelijdenadvies in de *Ad Alexandrum*. Meer in het algemeen wordt in beide werken gesuggereerd het publiek een goede reden te geven om de gewenste emotie te voelen. Zo kan men onverdiend ongeluk aanvoeren om medelijden te doen ontstaan. Je kunt dit '*pathos*-opwekkende argumentatie' noemen. Dat is

een argumentatievorm die niet in de normale zin 'argumentatief' mag heten, want de argumentatie wordt in dit geval niet aangevoerd voor een standpunt over het zakelijke geschilpunt. Met andere woorden, evenals in de *Ad Alexandrum* staat bij Aristoteles deze '*pathos*-opwekkende argumentatie' in principe los van de 'logische argumentatie'.[275] Hoewel deze *pathos*-inducerende argumentatie in beginsel overal in de rede gebruikt kan worden, is de peroratie er de aangewezen plek voor.[276] Deze argumentatieve vorm van *pathos* kan ook niet aanvaardbaar of redelijk genoemd worden. De argumentatie dient hier immers om *pathos* bij het publiek te doen ontstaan. Dit *pathos* vervormt op zijn beurt in de ogen van Aristoteles het zakelijke oordeel dat het publiek zou moeten vormen.

Het enige verschil met voorgangers zoals de schrijver van de *Ad Alexandrum* zit in de mogelijkheid de *pathos*-opwekkende argumentatie bij Aristoteles te duiden als enthymematisch – een simpel gevolg van het feit dat Aristoteles als eerste retorisch argumenteren analyseerde als enthymematisch. Overigens treffen we deze enthymematische duiding van *pathos* nergens expliciet in de *Rhetorica* aan. Die duiding vereist een reconstructie. Dit kan met behulp van de *pathê*-richtlijnen in 2.2-11 (*protaseis* of *topoi* genoemd[277]). Meer in het bijzonder hebben we wat aan verschillende passages over het toepassen van de richtlijnen. Daarin wordt namelijk gesteld dat we met deze richtlijnen kunnen aantonen (of weerleggen) dat er een goede reden bestaat voor het publiek om een zekere emotie te voelen. Met de richtlijnen uit 2.4 bijvoorbeeld, zo heet het in 2.4.32: 82a16-19, kunnen we aantonen (*apodeiknunai*) of weerleggen (*dialuein*) dat mensen vrienden of vijanden zijn, wat een goede reden is voor het publiek om (on)vriendschappelijke gevoelens voor deze personen te koesteren. Deze voorstelling van zaken gaat nauwelijks verder dan in de *Ad Alexandrum*. Maar de woordkeuze impliceert wel dat Aristoteles het, bewust of onbewust, voor mogelijk hield om een emotie op te wekken via een enthymeem. Immers, *apodeiknunai* en *dialuein* – zo zullen we in hoofdstuk 12 zien – nemen bij Aristoteles in retorische situaties de vorm aan van enthymemen.

De algemene structuur van dit soort *pathos*-opwekkende enthymemen lijkt (met vooruitlopen op de basisstructuur van een enthymeem in hoofdstuk 12) de volgende te zijn.

(1) *expliciet argument (minorpremisse)*
Ik behoor/de tegenpartij behoort tot een bepaald type personen.[278]
En/of: Ik heb/de tegenpartij heeft op een bepaalde manier gehandeld.[279]
Voorbeeld (2.2.13, 79a35) 'De tegenpartij heeft zich laatdunkend uitgelaten over filosofie.'

(2) *impliciet als-dan-argument (major-premisse)*
Als mensen tot een bepaald type personen behoren, dan verdienen zij een bepaald soort emotie van uw soort mensen, leden van de jury of vergadering.[280]

En/of: Als mensen op een bepaalde manier handelen, dan verdienen zij een bepaald soort emotie van uw soort mensen, leden van de jury of vergadering.
Voorbeeld (gebaseerd op 79a34-35[281]): 'Zulke mensen verdienen boosheid van degenen die de filosofie ter harte gaat.'

(3) *standpunt (conclusie)*
Gezien uw aard heeft u alle reden om dit soort emotie te voelen.
Voorbeeld: 'U, die de filosofie ter harte gaat, heeft alle reden zich boos te voelen.'

De conclusie van een *pathos*-opwekkend enthymeem zal meestal niet geformuleerd worden in de rede; het is aan het publiek om die af te leiden. Als gevolg van deze afleiding zal het publiek de beoogde emotie gaan voelen (waardoor het oordeel van het publiek vervormd zal worden[282]).

Bij *êthos* kan vooropgesteld worden dat *êthos* door Aristoteles nadrukkelijk wordt voorgesteld als een persuasiemiddel dat onafhankelijk van *logos* werkt. De waargenomen aanwezigheid van de *êthos*-componenten oordeelkundigheid, deugdzaamheid en welgezindheid (*phronêsis*, *aretê* en *eunoia)* dragen volgens hem onafhankelijk van de argumentatie (*exô tou apodeixeôn*) bij aan het persuasieve effect (2.1.5). Met andere woorden, een publiek kan op twee manieren in de juistheid van een bewering gaan geloven: doordat er argumentatie voor aangevoerd wordt en door het loutere feit dat de bewering geuit wordt door iemand die het publiek de drie genoemde eigenschappen toeschrijft.

Zo gezien is het moeilijk zich *êthos* in de vorm van argumentatie (oftewel een enthymeem) voor te stellen, laat staan *êthos* en *logos* in één enthymeem verenigd te zien. Het lijkt hier immers om alternatieve persuasiemiddelen te gaan. Maar dit betreft het persuasieve proces op basis van al toegekend *êthos*. Anders ligt het bij het proces dat daaraan voorafgaat: het proces dat ertoe leidt dat het publiek de spreker de drie noodzakelijke eigenschappen toeschrijft. Hierbij lijkt (enthymematische) argumentatie, analoog aan de mogelijkheid bij het opwekken van *pathê*, wel een rol te kunnen spelen.[283]

In feite kan ik hier volstaan met terug te verwijzen naar mijn interpretatie van het slot van 2.4 bij *pathos*. Mijn uitleg van deze passage kwam erop neer dat Aristoteles het mogelijk moet hebben gevonden met (enthymematische) argumenten een gevoel van vriendschap op te wekken. Nu suggereert Aristoteles in 2.1.8: 78a19-20 dat zijn uiteenzetting in 2.4 over vriendschap ook opgevat kan worden als een verzameling richtlijnen voor het tonen van welgezindheid van de spreker ten aanzien van het publiek. Dit moet betekenen dat met de richtlijnen de aanwezigheid van welgezindheid beargumenteerd kan worden. Iets dergelijks geldt voor de richtlijnen in 1.9. Met de spreker als object kunnen deze richtlijnen voor het

enthymematische aantonen van prijzenswaardige eigenschappen gebruikt worden om de oordeelkundigheid en deugdzaamheid van de spreker aannemelijk te maken. Dit type argumentatie dient dus niet als ondersteuning van een standpunt over het zakelijke geschilpunt, maar van een standpunt over de aanwezigheid van een 'ethische' eigenschap bij de spreker. Met andere woorden, ook *êthos*-opbouwende argumentatie is argumentatie met een status aparte.

De meest geschikte plaats voor deze *êthos*-opbouwende argumentatie is in de inleiding, omdat de spreker dan in de rest van zijn rede van het opgebouwde *êthos* kan profiteren.[284] Zo kan hij op grond van dit *êthos* niet verder beargumenteerde uitspraken doen die dan op basis van zijn geloofwaardigheid aanvaard worden. Dit soort uitspraken kan fungeren als argumenten voor het zakelijke geschilpunt. Er is dan een ondersteunend verband tussen de *êthos*-creërende argumentatie en de zakelijke argumentatie, maar de argumentaties blijven zowel gescheiden als verscheiden van aard. Ook hier zien we een parallel met de *Ad Alexandrum*, want daar zagen we *doxa tou legontos* als type argument (in politieke redes) figureren, waarbij de spreker zijn uitspraak gezag dient te verlenen door aan te geven dat hij over relevante ervaring bezit (vergelijk *phronêsis*) en belang heeft bij het spreken van de waarheid (verwant aan *aretê* en *eunoia*).[285] Het verschil is weer een kwestie van conceptualisering en systematisering, met als opmerkelijkste aspect dat Aristoteles *êthos* als tegenhanger van *doxa tou legontas* gepromoveerd heeft tot een van de drie hoofdpersuasiemiddelen.

Kent Aristoteles aan *pathos* expliciet een oordeelsvervormende functie toe, over de onredelijkheid van *êthos* laat hij zich hoogstens indirect uit. Ik laat dit rusten tot hoofdstuk 13.

10.3. Bewijs- en vraagpunten: voorlopers van de staseis (1) [286]

In een ideaal proces staat een pleiter volgens Aristoteles, zo zagen we al, niets anders te doen dan aan te tonen 'dat het ten laste gelegde feit al dan niet het geval is of al dan niet heeft plaatsgevonden' (*estin ê ouk estin ê gegonen ê ou gegonen*, bij Hermagoras *stochasmos* genoemd: de feitelijke *stasis*). 'Of het ernstig is of nietig (*mega ê mikron*, dat wil zeggen *poson* of kwantiteit), en rechtmatig of onrechtmatig (*dikaion ê adikon*, een component van wat bij Hermagoras *poiotês* heet: de kwalitatieve *stasis*), moet voor zover de wetgever dit niet heeft vastgesteld, een jurylid allicht zelf beoordelen, dat hoeft hij niet van partijen in het geschil te horen' (1.1.6: 54a27-31). Met andere woorden, meteen al in zijn programmatische openingshoofdstuk beschrijft Aristoteles de procesvoering in termen van bewijspunten voor de sprekers en de beoordelings- of vraagpunten voor de juryleden. Uit

deze beschrijving[287] blijkt dat hij een scherp oog had voor de fundamentele betekenis van deze punten in een gerechtelijke discussie. Hoewel hij de latere benamingen nog niet gebruikt en op deze plaats noch elders in de *Rhetorica* de punten met de term *staseis* aanduidt – hij spreekt (op andere plaatsen[288]) van *amphisbêtêseis*, strijdpunten, heeft hij al een helder idee van de latere stasispunten.

Halen we de rest van de *Rhetorica* erbij, dan wordt deze eerste indruk zowel bevestigd als ontkracht. Zo wordt daar op vele plaatsen naar *staseis* verwezen.[289] Ook bevat de *Rhetorica* al alle vier de hoofd-*staseis* (*stochasmos* of feitelijke *stasis*, *horos* of definitorische *stasis*, *poiotês* of kwalitatieve *stasis* en *metalêpsis* of procedurele *stasis*) en verschillende onder-*staseis* van het latere canonieke stasissysteem van Hermagoras. Maar Aristoteles stelt, anders dan Hermagoras en in aanleg ook al de schrijver van de *Ad Alexandrum*, de *staseis* niet centraal in zijn uiteenzetting van het retorisch systeem. In feite nemen ze maar een ondergeschikte positie in zijn uiteenzetting in. Zoals ik in het volgende hoofdstuk zal bespreken, komt dat door Aristoteles' systematiek.

Als gevolg van deze systematiek wordt in de *Rhetorica* vooral de globale argumentatie onduidelijk en onvolledig behandeld (zie weer het volgende hoofdstuk). Maar ook de (impliciete) behandeling van de *amphisbêtêseis*, de latere staseis, als normatief stelsel van bewijs- en vraagpunten is er minder door uit de verf gekomen. In één opzicht is de zoveel primitievere *Ad Alexandrum* over dit thema zelfs duidelijker, al bevat Aristoteles' beschouwing belangrijke winstpunten. Ik zal dit nu proberen duidelijk te maken door me toe te spitsen op hoofdstuk 3 van boek 1. In dit hoofdstuk gaan de beste overwegingen over de bewijslast voor de sprekers en vraagpunten voor de beoordelaars schuil, wat samenhangt met het feit dat het de beste uitwerking van de basistheorie over stasispunten in de *Rhetorica* bevat (zie ook hiervoor het volgende hoofdstuk).

Hoofdstuk 3 van boek 1 is bekend als het hoofdstuk waarin Aristoteles beredeneert dat er 'drie soorten toespraak zijn: de politieke, die voor de rechtbank en de gelegenheidstoespraak' ('*tria genê tôn logôn tôn rhêtorikôn, symbouleutikon, dikanikon, epideiktikon*', 1.3.3: 58b6-8).[290] Hij komt tot dit drietal, omdat er drie soorten toehoorders zijn tot wie redenaars zich richten (1.3.1: 58a37-b2). Die toehoorders vormen het oordelende publiek in de drie situaties waarin de redevoeringen gehouden worden (1.3.2). Elk van de drie soorten redevoeringen, voegt hij toe (1.3.3), kan twee gedaanten aannemen: de politieke rede is aan- of afradend, de gerechtelijke rede aanklagend of verdedigend, de gelegenheidsrede lovend of lakend. Tot zover lijkt het hoofdstuk nog niets met bewijs- en vraagpunten te maken te hebben. Maar dat het Aristoteles in dit hoofdstuk wel degelijk hierom te doen is, blijkt uit het vervolg.

Om te beginnen betoogt hij in 1.3.5 dat elk van de drie soorten redevoeringen zijn specifieke *telos*, doeleinde, heeft, waarmee hij doelt op het beslissende criterium dat de sprekers aanleggen voor de handelingen die ter discussie staan. Het *telos* van de politieke rede is voordeligheid (*sympheron*) voor de aanradende spreker, en onvoordeligheid (*blaberon*) voor de afradende spreker. De aanrader moet, anders gezegd, boven alles aantonen of bewijzen dat wat hij aanraadt voordelig is en de afrader dat het onvoordelig is (1.3.5: 58b22-24). Gerechtelijke redes draaien om recht en onrecht (*dikaion* en *adikon*) en gelegenheidsredes om eer en schande (*kalon* en *aischron*) (58b26-28). Binnen elk van de soorten redes kan ook het *telos* van een andere soort (zoals de onrechtmatigheid van een voorstel in een politieke rede) een rol spelen, maar die rol is dan ondergeschikt en niet doorslaggevend (58b24-25).

Dat de drie soorten redevoeringen werkelijk gedomineerd worden door de genoemde *telê* blijkt volgens Aristoteles uit de omstandigheid dat sprekers in de drie discussiesituaties zich soms tot de *telos*-kwestie beperken en over andere discussiepunten niet twisten. Een verdediger in een rechtszaak bijvoorbeeld kan toegeven dat hij de daad in kwestie gepleegd heeft en dat deze schade heeft veroorzaakt, maar hij zal nooit toegeven dat deze in strijd met het recht was (13.6: b29-33).

Maar al worden de redevoeringen gedomineerd door hun specifieke *telê*-discussiepunten, dit neemt volgens Aristoteles (1.3.8-9) niet weg dat alle soorten redevoeringen nog een aantal andere niet-verplichte, maar potentiële discussiepunten gemeen hebben (die daarom later in 2.18.2 *koina* genoemd worden).[291] Het gaat hier om mogelijke discussiepunten als, onder meer, de (on)mogelijkheid en de ernst (van een besproken handeling). Deze *koina* lijkt Aristoteles, gezien de presentatie in de tekst,[292] samen met de *telê* te zien als één stelsel van discussiepunten, bewijspunten voor de sprekers en vraagpunten voor de beoordelaars, die later *staseis* zijn genoemd.

Dit betoog brengt Aristoteles bij de vaststelling waarom het hem allemaal begonnen lijkt: retorische partijen dienen voor de *telê*- en *koina*-punten in de drie discussiesituaties te beschikken over bij die punten passende *protaseis*: premissen voor enthymemen oftewel, in latere terminologie, stasistopen (1.3.7: 59a6-7 en 1.3.9: 59a26-27). Met andere woorden: de *telê*- en *koina*-punten zijn te beargumenteren bewijspunten voor de sprekers – en evenzovele beoordelingspunten voor de toehoorders voor hun oordeel over de ter discussie staande handelingen. In het volgende hoofdstuk zal ik de hier (en elders) vermelde stasispunten in hermagoreïsche termen duiden. Op deze plaats gaat het om de normatieve inzichten over bewijslast(verdeling) die uit hoofdstuk 3 spreken.

In vergelijking met de *Ad Alexandrum* laten zich de volgende winstpunten aanwijzen.

In de eerste plaats poneert Aristoteles de stasispunten niet apodictisch,

hij beredeneert ze. Hoofdstuk 3 van boek 1 van de *Rhetorica* bevat, voor zover bekend, de eerste afleiding van *staseis* als een stelsel van bewijslast-/vraagpunten in welbepaalde argumentatieve situaties. Al ontbreken er nog (hoofd)*staseis* in, zoals de definitie- en procedurele *stasis* in gerechtelijke discussies[293] en al scheert Aristoteles in het algemeen de drie onderscheiden discussiesituaties bij de punten te veel over één kam,[294] dit hoofdstuk vormt een belangrijke bijdrage aan de geschiedenis van stasisleer.

In de tweede plaats wijst Aristoteles per type rede één specifiek beoordelingscriterium (*telos*) aan, in plaats van te suggereren dat de hele criteriareeks uit de *Ad Alexandrum* gelijkelijk geldt voor alle discussiesituaties. De punten die, op niet wezenlijke aspecten als de verleden (gerechtelijk), tegenwoordige (ceremonieel) en toekomstige tijd (politiek) bij het feitelijke stasispunt na, alle typen redes echt gemeen hebben, houdt hij als *koina* apart. Dit onderscheid tussen de *telê* en *koina* is echter niet alleen een winstpunt. Dat voert tot het inzicht waaronder Aristoteles' behandeling minder duidelijk is dan die in de *Ad Alexandrum*.

Aristoteles doet het in paragraaf 5 en 6 van hoofdstuk 3 consequent voorkomen alsof het *telos*-punt zowel voor de ene als de andere partij het enige punt is waarop het aankomt en waarvoor elk van die partijen een bewijslast heeft. Met uitzondering van de aangehaalde mogelijkheid van de verdediger om onder meer het begaan hebben van de daad toe te geven, heeft hij het namelijk steeds zonder onderscheid over beide partijen – en hij staat er niet bij stil dat een aanklager het plegen van het feit wel degelijk altijd moet bewijzen. Voor de aanklager hoort het feitelijke stasispunt niet tot de niet-verplichte *koina*. Meer in het algemeen suggereert Aristoteles ten onrechte dat de *koina* voor beide partijen niet-verplicht zijn. Anders gezegd, Aristoteles lijkt in hoofdstuk 3 van boek 1 (en elders is het niet beter) geen oog gehad te hebben voor de asymmetrie in argumentatieve positie van de twee partijen in de besproken discussiesituaties. Wat dit betreft is de *Ad Alexandrum* met de leer van de drie respectievelijk te verlaten verdedigingslinies in processen, die alleen bij de verdediger besproken wordt, wat duidelijker.

11 De globale argumentatie in de *Rhetorica*: voorlopers van de staseis (2) en van de lijsten met stasistopen

In de laatste paragraaf van het vorige hoofdstuk merkte ik al op dat Aristoteles beslist een scherp oog had voor de fundamentele betekenis van de *staseis* in discussies – die hij nog *amphisbêtêseis* noemt. Hij verwijst er in zijn *Rhetorica* ook op vele plaatsen naar en hij vermeldt reeds voorlopers van alle belangrijke latere *staseis* bij Hermagoras. In termen van dit hoofdstuk: we komen bij Aristoteles al nagenoeg alle typen hoofdargumenten in retorische discussies tegen die we bij Hermagoras zullen ontmoeten. Maar toch, ook dat stelde ik al, kende Aristoteles in zijn uiteenzetting maar een ondergeschikte rol toe aan de stasispunten. Zoals in dit hoofdstuk duidelijk zal worden, is dit een gevolg van Aristoteles' afwijkende systematiek. Die systematiek bestaat in hoofdzaak in een niet-chronologische classificatie van persuasiemiddelen in plaats van uit een chronologisch geordende handleiding om de globale argumentatie voor een betoog op te stellen, zoals we bij Hermagoras zullen aantreffen en al in aanzet aantroffen in de *Ad Alexandrum*.

Een gevolg van de afwijkende inrichting van de *Rhetorica* en van de zeer verspreide, soms heel terloopse behandeling van de stasispunten is dat richtlijnen voor de globale argumentatie er niet gemakkelijk in aangewezen kunnen worden. Anders dan al in de *Ad Alexandrum* het geval is, staan de richtlijnen voor het vinden van de inhoud van de drie structuurniveaus (hoofdstandpunt-hoofdargumenten-subargumenten) niet dicht bij elkaar. Sterker nog, op plekken waar men ze, analoog aan de behandeling van de *Ad Alexandrum*, zou verwachten, ontbreken ze soms geheel. Daarom hanteer ik in dit hoofdstuk een indirecte strategie om Aristoteles' behandeling van de globale argumentatiestructuur in kaart te brengen. Ik inventariseer eerst alle vermeldingen van de voorlopers van de *staseis* in de *Rhetorica* (paragraaf 11.1). Vervolgens analyseer ik deze vermeldingen, waarbij ik zal vaststellen dat Aristoteles in feite twee aanzetten voor de latere stasisleer geeft (paragraaf 11.2). Na deze verkennende paragrafen is het dan mogelijk om in paragraaf 11.3 Aristoteles' erg indirecte aanwijzingen voor de globale argumentatiestructuur te reconstrueren. In de slotparagraaf probeer ik de geringe aandacht van Aristoteles voor de latere *staseis* en voor de globale argumentatiestructuur te verklaren.

11.1 Inventarisatie van de vermeldingen van de voorlopers van staseis[295]

Hieronder volgt een volledig overzicht van de vermeldingen van de voorlopers van de *staseis* in de *Rhetorica*. Vooruitlopend op de analyse in de volgende paragraaf onderscheid ik al de plaatsen in boek 1 van de plaatsen in boek 3 – boek 2 bevat geen plaatsen. De vermeldingen worden per hoofdstuk gegroepeerd, ook al bevatten sommige hoofdstukken meerdere niet aaneengesloten passages met verwijzingen naar voorlopers van de *staseis*. Wanneer de duiding in latere hermagoreïsche stasisterminologie in de literatuur onomstreden is, wordt deze zonder toelichting gegeven. Problematische interpretaties bespreek ik in de noten.

Boek 1 bevat vier hoofdstukken met passages die onmiskenbaar betrekking hebben op wat later *staseis* zijn genoemd. In drie passages gebeurt dat toevallig, slechts in één passage dwingt het besproken onderwerp Aristoteles als het ware tot een vermelding van de latere *staseis*.

1 De eerste, toevallige, vermelding bevindt zich in hoofdstuk 1. Het gaat om de passage waarin Aristoteles zegt dat in een ideale rechtszaak de sprekers zich beperken tot de bewijsvraag betreffende de feiten (*stochasmos*).[296] Andere stasispunten laten zij buiten beschouwing: het ernstig of nietig zijn, *mega ê mikron*, dus *poson* (kwantiteit), en rechtmatig of onrechtmatig, *dikaion ê adikon*, een component van *poiotês* (kwaliteit). Zie het citaat van 1.1.6: 54a27-31 in paragraaf 10.3.

2 De tweede, niet-toevallige, vermelding heeft als context de uiteenzetting over de drie soorten redevoeringen in hoofdstuk 3. In dit geval komt Aristoteles, zoals we in paragraaf 10.3 al zagen, onvermijdelijk over voorlopers van de *staseis* te spreken wanneer hij beredeneert dat elk van deze drie soorten redevoeringen zijn specifiek *telos* of doeleinde heeft en daarnaast nog optionele *koina*. In het kader van de bespreking van de *telê* gaat het, naast weg te geven punten als het begaan hebben van de daad (*stochasmos*), om aspecten van *poiotês* (kwaliteit): *sympheron* (voordelig), *dikaion* (rechtmatig) en dergelijke. Bij de *koina* betreft het de vraag of iets mogelijk en onmogelijk is *(peri dynatou kai adynatou)*, of iets al dan niet gebeurd is *(ei gegonen ê mê)* en of iets al dan niet zal gebeuren *(ei estai ê mê)* (allemaal aspecten van *stochasmos*). En verder over de mate waarin (*poson*) de waarden in kwestie – het (on)voordelige tot en met (on)rechtmatige – aanwezig zijn, te weten over groot en klein en groter en kleiner *(peri megethous kai mikrotêtos kai tou meizonos kai tou elattonos).*

3 De derde, weer toevallige, vermelding treffen we aan in hoofdstuk 13, het vierde hoofdstuk over de benodigde argumenten in gerechtelijke redes. In 1.13.9 (73b38-74a7) bespreekt Aristoteles de verschillende manieren waarop vastgesteld kan worden of een daad in strijd is met

het recht. In dit verband merkt hij op: 'Dikwijls geven mensen wel toe dat ze iets gedaan hebben, maar zijn ze het niet eens met de omschrijving van de aanklacht, of erkennen ze niet dat hun daad hieronder valt: iemand geeft wel toe dat hij iets heeft weggenomen, maar niet dat hij het gestolen heeft. (…) Daarom zullen we ook hier moeten beschikken over definities van diefstal …' Het gaat hier over het opgeven van *stochasmos* en het toespitsen van de discussie op *horos*.[297]

4 De vierde, ook toevallige, vermelding vinden we in hoofdstuk 15. In dit hoofdstuk zegt Aristoteles bij de tweede niet-technische bewijssoort, te weten *martyres,* dat een bepaalde soort getuigen slechts geschikt is om te getuigen over de kwestie of iets gebeurd is en niet over de aard van het feit *(peri tou poion)*, bijvoorbeeld de rechtmatigheid of voordeligheid (1.15.16: 76a12-15).

Boek 3 bevat, in de behandeling van de delen van de rede, drie hoofdstukken met passages over voorlopers van de *staseis*. In twee daarvan, hoofdstuk 15 en 17, gebeurt dit niet toevallig; de vermelding in hoofdstuk 16 is toevalliger.[298]

5 In hoofdstuk 15, dat aansluit op het hoofdstuk over de inleiding, worden verschillende methoden[299] besproken om je te verweren tegen vooroordelen (*diabolai*) bij het publiek. Het gaat hier niet om het verweer tegen de eigenlijke aanklacht in een strafzaak. Bedoeld worden kennelijk andersoortige beschuldigingen of vooringenomenheid bij de beoordelaars die het krediet (*êthos*!) van welk type redenaar dan ook kunnen aantasten, zoals iemands seksuele handel en wandel. Logischerwijze kan men zich tegen dit soort verdachtmakingen op precies dezelfde manieren, met dezelfde verdedigingslinies (*staseis*), verweren als tegen een strafklacht. Daarom is het niet toevallig dat in dit hoofdstuk zoveel (sub)stasispunten aan de orde komen die we uit de latere strafrechtelijke indelingen kennen.

Als een van de eerste manieren wordt genoemd: 'repliceren dat het niet zo is (*hôs ouk estin*) of geen kwaad kan, of de tegenpartij niet heeft gedeerd, of niet zoveel als hij voorgeeft (*ê hôs ou blaberon, ..., ê hôs ou têlikouton*), of dat het geen vergrijp is, of geen ernstig vergrijp (*ê ouk adikon ê ou mega*), of geen schande, of geen zaak van gewicht (*ê ouk aischron ê ouk echon megethos*)' (3.15.2: 16a6-9). Dit komt neer op de volgende drie stasispunten: (1) *stochasmos* (*estin*), (2) componenten van *poiotês* (*blaberon, adikon, aischron*) en (3), aan andere stasispunten ondergeschikt, *poson* (*têlikouton, mega, megethos*).

Een andere methode is te beweren dat de voordelen van de handeling (het *kalon* of *ôphelimon* ervan) zwaarder wogen dan de nadelen (het *blaberon* of *lypêron*) (dat wil zeggen *antistasis,* sub*stasis* van *poiotes*) (16a11-13). Of men kan zeggen dat de handeling een vergissing, een ongeluk of iets onvermijdelijks was (*hamartêma ê atychêma ê anankaion*) (*syngnô-*

mê en wel het latere *purgatio,* een andere sub(sub)*stasis* van *poiotês*) (3.15.3: 16a13-14). Of dat men geen kwaad in de zin had of het kwaad per ongeluk deed (16a17-18).

Of men kan zeggen dat de aanklacht bij een verkeerde rechtbank is ingediend (*metalêpsis*) (3.15.8: 1416a31-32).

6 In hoofdstuk 16, over het verhaal (*diêgêsis*), wordt in een drietal verbanden gesproken over de afstemming van het feitenrelaas op de stasispunten. Zo dient, volgens Aristoteles, een gelegenheids'verhaal' afgestemd te zijn op de vraag of iets is, hoe het is en in welke mate (*esti, poion* of *poson*) of alle drie tezamen (3.16.2: 16b20-21). In een gerechtelijk feitenrelaas moet men niet uitweiden, maar slechts vertellen wat relevant is voor (1) het bewijs van de feiten, dat (2a) onrecht is gedaan of (2b) schade is toegebracht (3.16.4: 1416b35-17a2). De verdediging moet zijn relaas toespitsen op de ontkenning van deze punten of op (3) het bagatelliseren daarvan (3.16.6: 17a8-10). Bij gerechtelijke zaken gaat het dus om: (1) *gegonos (stochasmos),* (2a) *adikon* en (2b) *blaberon* (componenten van *poiotês),* (3) *têlikouton (poson).*

7 De plaats waarop men in dit gedeelte van boek 3 het eerst een uiteenzetting over de stasispunten verwacht, is natuurlijk hoofdstuk 17 over de bewijsvoering. Van een auteur die, zoals in eerdere passages is gebleken, de stasispunten en hun tekststructurerende waarde kent, verwacht men hier dat hij zal opmerken dat deze punten richting dienen te geven aan de inrichting van de argumentatieve kern van de rede. En inderdaad, Aristoteles begint dit hoofdstuk met de opmerking dat het bewijs of het betoog *(apodeixis)* gericht moet zijn op het strijdpunt *(amphisbêtêsis).* Vervolgens geeft hij de mogelijke strijdpunten per type redevoering aan. In het geval van een *gerechtelijke rede* kunnen, zegt hij, vier strijdpunten voorkomen (3.17.1: 1417b21-26). Vanuit het perspectief van de verdediger zijn dit: (1) dat de handeling niet verricht is (*ou gegonen*), of (2) dat deze geen schade heeft aangericht (*ouk eblapsen*), of (3) dat de schade niet zo groot was als beweerd werd (*ou tosonde*), of (4) dat de handeling rechtmatig verricht was (*dikaiôs*). Dus (1) *stochasmos,* (2)/(4) componenten van *poiotês*, (3) *poson.*

Gelegenheidsredes bevatten, volgens Aristoteles, geregeld amplificatie (*auxêsis*) van de eervolle (*kala*) en voordelige (*ôphelima*) kanten van de geprezen daden, want het verricht zijn van de daden hoeft meestal niet aangetoond te worden (3.17.3: 17b30-34). Hier wordt dus naar drie stasispunten verwezen: (1) *poson* (*auxêsis*), (2) *poiotês* (*kalon* en *ôphelimon*) en (3) *stochasmos* (komt zelden voor).

In *politieke redes* kan beweerd worden dat (1) de voorspelde gebeurtenissen niet zullen plaatsvinden (*ouk estai,* dus *stochasmos*), of (2) de gebeurtenissen onrechtmatig of onvoordelig zullen zijn (*ou dikaia ê ouk ôphelima,* dus *poiotês*), of (3) niet zo voordelig als men denkt (*ou têlikauta*, dus *poson*) (3.17.4: 17b35-37).

Na deze vermeldingen van de latere *staseis* verwacht men in 3.17 nog iets aan te treffen over het kiezen en ordenen van de bijpassende *protaseis* uit boek 1 en 2 bij de stasispunten in de bewijsvoering. Daar wordt echter over gezwegen.

11.2 Twee ongecoördineerde aanzetten tot een stasisleer[300]

De inventarisatie van de vermeldingen van de voorlopers van de *staseis* werd in de vorige paragraaf gesplitst in vermeldingen in boek 1 en boek 3. De ratio daarvan zal in deze paragraaf duidelijk worden: de behandeling van deze voorlopers in het eerste boek verschilt principieel van de bespreking in het derde boek. Het gevolg daarvan is dat de *Rhetorica* twee aanzetten tot een stasisleer in de drie besproken discussiesituaties kent. De variant van boek 1 is het meest interessant en karakteristiek voor Aristoteles – wat tot nu toe is miskend, zoals er überhaupt te weinig oog is voor het feit dat er van twee varianten sprake is.[301] Dit wil overigens niet zeggen dat beide uitwerkingen niets gemeen hebben. Voordat ik op de principiële verschillen inga, wijs ik daarom op de overeenkomsten tussen beide varianten, die eveneens kenmerkend voor Aristoteles zijn en die aan beide door mij onderscheiden varianten een gemeenschappelijke basis geven.

Het gaat om twee belangrijke overeenkomsten: ten eerste de vrij constante[302] driedeling *stochasmos-poiotês-poson* (feit-kwaliteit-kwantiteit) en ten tweede de aanwezigheid van wat later *staseis* genoemd zijn bij alle drie de soorten redevoeringen, niet alleen bij de gerechtelijke redevoering. Deze overeenkomsten zijn belangrijk, omdat zij twee elementen bevatten die specifiek geacht worden voor Aristoteles: de opvatting dat *poson* een *stasis* vormt (al door Quintilianus, 3.6.49, als typerend gemeld voor Aristoteles) en de idee dat er bij alle soorten redevoeringen sprake is van *staseis*. Aangezien we uit ongeveer dezelfde tijd slechts de *Rhetorica ad Alexandrum* als vergelijkingsmateriaal hebben, valt de juistheid van deze twee veronderstellingen moeilijk te beoordelen. *Poson* komt in de *Ad Alexandrum*, behalve in de vorm van *auxêsis,* in elk geval ook voor en net als bij Aristoteles als aspect van *poiotês*: 4.7: 27a29 en 4.11: 27b7. De latere *staseis* daarentegen zijn in de *Ad Alexandrum* beperkt tot gerechtelijke redevoeringen – zijn criterialijst bij politieke discussies is pas vanuit modern oogpunt als een reeks stasispunten te interpreteren. Mogelijk is Aristoteles, die de aanwezigheid van (grotendeels gelijke[303]) stasispunten in alle soorten redevoeringen in 1.3 ook beredeneert, op het tweede punt dus echt origineel.

De twee genoemde overeenkomsten vormen een belangrijk onderdeel van de gemeenschappelijke basis van beide behandelingen, dat wil zeg-

gen van de volgens Marx (1900, 241 e.v.) verloren gegane aristotelische 'Statuslehre'. Tegenover deze twee zeker belangrijke overeenkomsten tussen de behandelingen in boek 1 versus boek 3 staan minstens drie nog belangrijkere verschillen. Deze verschillen impliceren dat de *Rhetorica*, weliswaar onuitgesproken, maar onmiskenbaar twee uiteenlopende aanzetten tot een stasisleer bevat. Zoals dat ook bij andere leerstukken – bijvoorbeeld dat van het enthymeem – het geval is, zijn de twee versies in de overgeleverde *Rhetorica* ongecoördineerd naast elkaar blijven staan.

In feite liep ik in paragraaf 10.3 al op twee van de verschillen vooruit. Ten eerste worden de stasispunten in boek 1, en wel in hoofdstuk 3, in een beargumenteerde analyse afgeleid. In boek 3 wordt niet bij deze afleiding aangesloten, maar worden de punten op de typische wijze van een handboek in een beknopte opsomming apodictisch geïntroduceerd – net als in de *Ad Alexandrum*. Dit geldt niet alleen voor de verschillende punten apart, maar ook voor het feit dat deze gezamenlijk een uitputtende reeks vormen. Deze uitputtendheid wordt in 1.3 voor de *telê* en *koina* gezamenlijk beredeneerd en in 1.17.1, zonder op de eerdere beredenering terug te grijpen, slechts geponeerd.[304]

In de tweede plaats levert de beredeneerde aanpak van boek 1, hoofdstuk 3, het inzicht op dat de beredeneerde stasispunten noch gelijkwaardig noch gelijksoortig zijn: alleen de *telê*-punten zijn verplicht voor de sprekers, de *koina*-punten zijn dat niet; en de *telê*-punten zijn specifiek voor een bepaald type rede en de *koina*-punten niet. Dit inzicht ontbreekt – opnieuw net als in de *Ad Alexandrum* – in boek 3; beter gezegd, de behandeling in de vorm van een loutere nevenschikking van de hoofdpunten en een ongedifferentieerde vermelding van specifieke en niet-specifieke kwalitatieve aspecten bij de verschillende soorten redevoeringen is er zelfs mee in strijd.

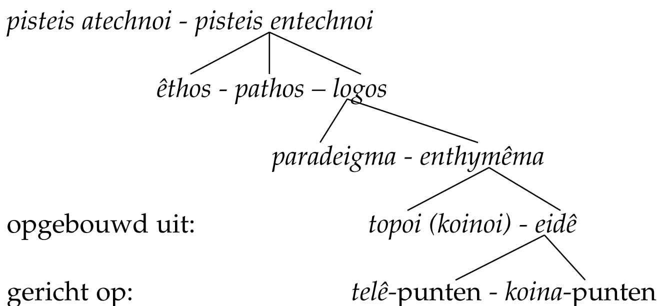
In de derde plaats bestaat er verschil tussen de presentatie en de daarmee samenhangende functie van de stasispunten in boek 1 en boek 3. Zoals vooral Marx en Thompson terecht hebben opgemerkt,[305] oogt de behandeling in boek 3 veel duidelijker en opvallender, systematischer en completer. Dit komt vooral doordat de vermeldingen van de punten hier in het algemeen minder toevallig zijn en meer het karakter aannemen van uitputtende lijstjes, die bovendien op meer identieke wijze in verschillende hoofdstukken terugkeren. Belangrijker lijkt echter de hiermee verbonden (dubbele) functie van de lijstjes in boek 3. In de eerste plaats is er sprake van een selectiefunctie: de stasispunten zijn opties waaruit de redenaar een keuze kan maken voor de argumentatieve mogelijkheden. In de tweede plaats zien we een organiserende functie: het gekozen stasispunt of de combinatie van punten bepaalt wat je in het feitenrelaas aan de orde moet stellen en op welke punten je de bewijsvoering moet richten.

Vergelijking met de *Rhetorica ad Alexandrum* leert dat de laatste benadering van de stasispunten, in boek 3, waarschijnlijk geïnspireerd is door de

behandeling van deze punten in de eerdere retoricahandboeken. In de *Ad Alexandrum* troffen we in hoofdstuk 36 bij de bespreking van het argumentatieve deel van de gerechtelijke rede verwijzingen naar stasispunten aan met dezelfde dubbele functie. Afhankelijk van de situatie moet daar gekozen worden voor de behandeling van feitelijke en/of waarderende stasispunten. En de gekozen punten moeten in een bepaalde volgorde besproken worden – dat per stasispunt ook bepaalde soorten (sub)argumenten (ontleend aan de latere stasistopen) aangevoerd moeten worden, ontbreekt – zoals gezegd – vreemd genoeg in de tegenhanger bij Aristoteles, hoofdstuk 3.17. Deze verwante bespreking, eveneens bij de behandeling van de delen van de rede, doet vermoeden dat iets dergelijks al voorkwam in oudere handboeken, mogelijk zelfs al in de louter gerechtelijke handboeken die nog alle regels behandelden in het kader van de delen van de rede.

In boek 1 is de presentatie zeker minder opvallend en minder duidelijk. Maar anders dan vooral Thompson denkt, is deze niet minder rijp en doordacht. Integendeel, zowel uit wat ik hierboven aan verschillen heb aangegeven als uit zulke even veelzeggende als terloopse vermeldingen in hoofdstuk 1, 13 en 15 blijkt dat Aristoteles in boek 1 zeker zo'n scherp inzicht had in de rol van de stasispunten in discussies als in boek 3. Het verschil in de presentatie is dan ook geen gevolg van verschil in inzicht en diepgang, maar van functie van de uiteenzetting. Deze functie wordt duidelijk uit de behandeling van de stasispunten in hoofdstuk 3 van boek 1, de enige systematische vermelding in boek 1.

De functie in dit hoofdstuk is het beste te typeren als classificerend. De *telê* en *koina*, dus de stasispunten die in dit hoofdstuk worden afgeleid, maken namelijk deel uit van de volgende indeling van de inhoudelijke persuasiemiddelen die Aristoteles ten grondslag heeft gelegd aan boek 1 (en 2):

Aristoteles' indeling van de inhoudelijke persuasiemiddelen wordt het meest uitgewerkt voor *logos* en wel in termen van de inhoud van enthymemen. Hoewel het specifiek retorische enthymeem volgens Aristoteles uit gemeenschappelijke topen (*topoi koinoi*) gevormd wordt, besteedt hij

veel meer en ook eerder aandacht aan enthymemen opgebouwd uit bijzondere topen (*eidê*). Deze bijzondere topen worden gepresenteerd als de *protaseis,* argumenten of premissen, die geschikt zijn om ofwel een positie tegenover de *telê*-punten ofwel de *koina*-punten te verdedigen. De functie van de vermelding van de stasispunten in 1.3 is om vanaf 1.4 bij de *telê*- en *koina*-punten aansluitende klassen *protaseis* te kunnen opsommen. (De abstracte gemeenschappelijke topen, de *topoi koinoi*, worden – los van de discussiepunten – pas veel later, in 2.23 en 24, besproken.)

Wanneer we deze benadering van de stasispunten opnieuw met de vermoedelijk meer conventionele tegenhanger in het eerste deel van de *Ad Alexandrum* vergelijken, dan zien we deze keer een groot verschil. Aristoteles komt tot zijn punten door aan ieder van de drie soorten redevoeringen een van de algemene criteria uit de *Ad Alexandrum* (1.4-5: 21b24-33) toe te schrijven en aan alle drie gezamenlijk bepaalde andere criteria. De schrijver van de *Ad Alexandrum* presenteert in hoofdstuk 4.7: 27a23-30 zijn drie duidelijk als latere stasispunten te onderkennen discussiepunten (het ontkennen, rechtvaardigen en verontschuldigen van de daad) slechts als verdedigingslinies in een rechtszaak. Ondanks de grotere diepgang en reikwijdte zal, zo zullen we bij Hermagoras zien, de kennelijk oorspronkelijke aanpak van Aristoteles later toch minder doorwerken.[306]

11.3 De globale argumentatie in gerechtelijke redes

Na het voorwerk in de twee voorafgaande paragrafen probeer ik nu te reconstrueren wat Aristoteles te melden heeft over de globale argumentatiestructuur van de door hem besproken typen redes. Ik richt me daarbij op de drie al in hoofdstuk 5 geïntroduceerde structuurniveaus: (1) het niveau van het hoofdstandpunt, (2) dat van de hoofdargumenten (corresponderend met de stasispunten) en (3) dat van de subargumenten (gevonden met de later zo genoemde stasistopen). De reconstructie zal nog steeds niet eenvoudig blijken te zijn en uiteindelijk alleen min of meer voor de gerechtelijke discussies lukken.

Niveau (1) van het hoofdstandpunt blijft in de hele *Rhetorica* impliciet. Weliswaar zegt Aristoteles dat een rede idealiter uit niet meer dan een (hoofd)standpunt en argumentatie daarvoor dient te bestaan, maar hij zegt nergens welk hoofdstandpunt de verschillende sprekers naar voren moeten brengen. Een voorbeeld zoals we dat in de *Ad Alexandrum* aantroffen (‘Ik sta op om voor te stellen de wapenen op te nemen om Syracuse te hulp te komen’) vinden we bij Aristoteles niet. Mogelijk vond hij dit iets vanzelfsprekends. Het gevolg is wel dat in hoofdstuk 3 van boek 1 en in

hoofdstuk 17 van boek 3 nu de stasispunten de hoofdstandpunten van het betoog lijken te leveren, terwijl hiermee in feite de substandpunten oftewel de hoofdargumenten corresponderen.

Niveau (2), dat van de hoofdargumenten, is wel rijkelijk vertegenwoordigd in de *Rhetorica*. In de twee vorige paragrafen hebben we gezien dat dit werk talloze passages bevat waarin discussiepunten besproken worden, dat wil zeggen punten waarover de partijen (sub)standpunten innemen of anders gezegd waarbij hoofdargumenten voor het hoofdstandpunt aangevoerd moeten worden. Omdat de passages zowel kleinere als principiële verschillen te zien geven, is het niet mogelijk één stelsel van hoofdargumenten per discussiepartij in de tekst aan te wijzen. Wel kan er uit de verschillende vermeldingen één zo'n stelsel 'gesynthetiseerd' worden. Omdat verderop zal blijken dat alleen voor de gerechtelijke partijen bijpassende subargumenten aangewezen kunnen worden, volsta ik met de hoofdargumenten van deze partijen. Ik geef eerst de lijst, voordat ik de noodzakelijke toelichting per (stasis)punt geef:

(1) (sub)standpunt over *stochasmos*: een feitelijke bewering die het eerste hoofdargument vormt;
(2) (sub)standpunt over *horos*: een definitorische bewering die het tweede hoofdargument vormt;
(3) (sub)standpunt over *poiotês*, in het bijzonder over het aspect recht/onrecht: een kwalitatieve bewering die het derde hoofdargument vormt;[307]
(4) (sub)standpunt over *metalêpsis*: procedurele bewering (vierde hoofdargument).

Ad (1) Van dit punt zegt Aristoteles, zoals we zagen, verschillende keren dat het toegegeven kan worden. Dit geldt natuurlijk alleen voor de verdediger.

Ad (2) Dit punt en de plaats ervan na punt 1 is gebaseerd op de incidentele vermelding in hoofdstuk 13 van boek 1. Aristoteles is onduidelijk over de precieze verplichtingen van beide partijen bij dit punt – hij wijst slechts op de mogelijkheid tot herdefiniëren door de verdediger.

Ad (3) Dit punt noemt Aristoteles in hoofdstuk 3 van boek 1 het enige dat niet toegegeven kan worden door de verdediging. Deze opvatting gaat voorbij aan de mogelijkheid die Hermagoras wel zag om je als verdediger terug te trekken op punt 4.

Ad (4) Dit punt komt uit de wel zeer terloopse en indirecte vermelding in hoofdstuk 3.15 over het reageren op *diabolai* of vooroordelen. Over de (vierde) plaats in de reeks, evenals de mogelijk uiteenlopende betekenis voor de partijen, zwijgt Aristoteles.

Niveau (3). Om te beginnen verwacht men, afgaande op Aristoteles' eigen aankondigingen,[308] in 1.4-14 de lijsten met stasistopen te vinden die horen bij de *telê* van elk van de drie soorten redevoeringen, en in 2.19 de lijsten die horen bij de *koina* die de drie soorten redevoeringen gemeen hebben. Dus in 1.4-14 de lijsten om respectievelijk het (on)voordelige, het (on)edele en het (on)rechtmatige aan te tonen, met andere woorden de aspecten van de kwalitatieve *stasis* die specifiek zijn voor de drie soorten redes. En in 2.19 de lijsten om van iets de (on)mogelijkheid, de (niet-)feitelijkheid en de (on)belangrijkheid aan te tonen, dus twee aspecten van de feitelijke *stasis* (*stochasmos*) en de kwantitatieve *stasis* (*poson*). We zullen echter zien dat de verwachting bij 1.4-14 niet uitkomt, omdat de stasistopen in dit gedeelte niet tot de *telê* beperkt blijken te zijn.[309]

Naast deze bedrogen verwachting is er nog een tweede reden waarom de uiteenzetting in 1.4-14 de lezer bevreemdt. Aan het eind van 1.3 wordt aangekondigd dat in de volgende hoofdstukken de *eidê* of *protaseis* voor enthymemen in de drie soorten redevoeringen behandeld zullen worden. Maar het is, zoals ik in hoofdstuk 9 al heb gezegd, helemaal niet duidelijk wat in 1.4-14 voor *eidê* of *protaseis*, dat wil dus zeggen voor stasistopen, moet doorgaan en hoe met het besprokene enthymemen moeten worden gevormd. Dit geldt vooral voor de hoofdstukken over de politieke redevoering. Ook al omdat de gerechtelijke topen de beste basis voor een vergelijking met Hermagoras verschaffen, zal ik me daarom in deze paragraaf tot de hoofdstukken 10-14 van boek 1 beperken. Uit 2.19 over de *koina* bespreek ik dan die principes die eveneens toepasbaar zijn in het gerechtelijke genre.

Aristoteles begint de gerechtelijke hoofdstukken van boek 1 zo: 'Het volgende om het over te hebben is hoeveel en wat voor overwegingen er in aanklacht en verdediging vereist zijn om een deductieve redenering (*syllogismos*) uit op te bouwen. Hier moet een spreker drie dingen in het oog houden: ten eerste om hoeveel en welke beweegredenen mensen onrecht doen, ten tweede hoe het daarbij met henzelf gesteld is, ten derde op wat voor mensen ze het gemunt hebben en hoe het met die mensen staat' (1.10.1-3: 68b1-5). Aan het eind van 1.12 zegt hij ter afsluiting dat hij deze drie dingen min of meer volledig heeft opgesomd. Voordat ik nader op deze opsomming inga, plaats ik er de volgende kanttekening bij.

Afgezien van het feit dat in het kader van de opsomming nergens duidelijk wordt gemaakt hoe men met de besproken principes enthymemen kan vormen,[310] levert een opsomming van motieven, van typen misdadigers en soorten slachtoffers natuurlijk geen lijst met argumenten of premissen om een *syllogismos* (dat wil hier zeggen een enthymeem) op te stellen voor het standpunt dat wat de verdachte gedaan heeft (on)rechtmatig is. Met andere woorden: 1.10-12 sluit, anders dan door Aristoteles werd aangekondigd, niet aan bij het *telos* van gerechtelijke redevoeringen. Wat

men met de inhoud van deze hoofdstukken wel kan doen, is (on)aannemelijk maken dat de verdachte gedaan heeft waarvan hij beschuldigd wordt. In termen van *staseis*: deze hoofdstukken zijn niet op het gerechtelijke aspect van de kwalitatieve *stasis* (*poiotês*), maar op het feitelijke *stasis* (*stochasmos*) gericht. De hoofdstukken 1.10-12 bevatten, onaangekondigd, een lijst met topen bij de feitelijke *stasis*. Ik zal nu, heel beknopt, een indruk van die lijst proberen te geven.

De hoofdstukken 1.10-11 gaan over de zeven beweegredenen voor de handelingen van mensen (dus ook van misdadigers): 'toeval, natuur, dwang, gewoonte, redelijke overweging, drift en begeerte' (1.10.8: 69a6-7). Elk van de beweegredenen wordt nader omschreven, zodat duidelijk wordt wanneer die aanwezig is. Van gewoonte is bijvoorbeeld sprake wanneer dingen gedaan worden omdat ze vaak gedaan worden (1.10.15). Er worden vooral veel dingen opgesomd waarvan de beweegreden begeerte is: allerlei begeertes die mensen tot een misdaad kunnen brengen, zoals wraak en eer (1.11).

In 1.12 worden de omstandigheden opgesomd die mensen tot misdadiger of slachtoffer van een misdaad kunnen maken. 'Zijzelf doen onrecht wanneer ze denken dat de mogelijkheid ertoe bestaat, met name voor henzelf, en als ze denken dat hun daad niet zal uitkomen, of wel zal uitkomen maar dat ze hun straf zullen weten te ontlopen, of dat hun boete geringer zal zijn dan de winst voor henzelf of hun dierbaren' (1.12.1: 72a6-9). Voor de behandeling van wat mogelijk is, verwijst Aristoteles naar 2.19.1-15. Van de situaties waarin de kans op ontdekking of straf klein lijkt, geeft hij talloze voorbeelden. Men acht bijvoorbeeld de kans op straf klein als men welbespraakt is (dan kan men zich vrij pleiten) (1.12.2: 72a12). De kans slachtoffer van een misdaad te worden, lopen ook weer allerlei mensen, zoals degenen die geen voorzorgsmaatregelen nemen (1.12.19: 72b28). [311]

Dat in de behandeling van de gerechtelijke *eidê/protaseis* vanaf 1.10 impliciet de latere stasisindeling van Hermagoras gevolgd wordt, blijkt het beste uit 1.13. Na de impliciete behandeling van de *stochasmos*-topen in 1.10-12 volgt hier namelijk een bespreking van *horos*, definitie en (onderdelen van) *poiotês* (een beroep op billijkheid en op verzachtende omstandigheden als vergissingen, *hamartêmata*, en ongelukken, *atychêmata*). Alleen de (onvolledige) bespreking van *poiotês*-aspecten sluit (direct) aan bij het gerechtelijke *telos* (on)recht. Een duidelijke opsomming van *eidê/protaseis* ontbreekt echter in dit hoofdstuk.

In een logische aansluiting bij de (gebrekkige) *poiotês*-bespreking in 1.13, volgen in 1.14 dan topen voor de kwantitatieve *stasis* (*poson*). Deze *stasis* blijkt hier duidelijk een substasis van *poiotês*: het gaat om de mate van onrecht. Het hoofdstuk staat vol met amplificatietopen als 'een vergrijp is ernstiger als het beestachtiger is, en naarmate het meer met voorbedachten rade is gepleegd' (1.14.5). Deze principes lijken vooral relevant om de strafmaat te beïnvloeden.[312]

Als aanvulling op 1.10-14, en in feite dus in overlap met 1.10-12, worden in 2.19 de *koina* besproken die (onder meer) in de gerechtelijke rede van pas komen: (on)mogelijkheid en (niet-)feitelijkheid – voor (on)belangrijkheid verwijst Aristoteles terug naar de eerdere behandeling van de relatieve voordeligheid in 1.7. Voorbeelden van genoemde *koina*-principes zijn: 'als van twee soortgelijke dingen het ene mogelijk is, is ook het andere mogelijk' (2.19.2) en 'als datgene is gebeurd waarvan het van nature minder waarschijnlijk is dat het gebeurt, dan zal ook wel zijn gebeurd wat van nature waarschijnlijker is' (2.19.16). Weliswaar dienen deze principes evenzeer als die uit 1.10-12 voor het ontwikkelen van waarschijnlijkheidsargumentaties in het kader van de feitelijke *stasis*, maar ze hebben een wat ander karakter. Afgezien van het feit dat ze vaak niet erg op een retorische discussiesituatie toegesneden zijn,[313] zijn ze ook veel abstracter en meer in de vorm van regels geformuleerd. Ze staan om deze reden dichter bij de abstracte *topoi koinoi* van 2.23 dan bij de specifieke clichés die 1.10-12 domineren.

Terzijde: de besproken topen worden vanaf hoofdstuk 1.4-14 via 2.19 tot en met 2.23 dus, zoals ik al in hoofdstuk 9 heb opgemerkt, steeds algemener en abstracter. In 1.4-14 gaat het om *eidê* per type rede die een relatief concrete inhoud hebben (bijvoorbeeld het al genoemde: 'een vergrijp is ernstiger als het beestachtiger is'). In 2.19 draait het om *koina* die alle typen redes gemeen hebben, maar die ondanks toenemende abstractie nog altijd bijzonder zijn (namelijk bijvoorbeeld over de mogelijkheid van iets gaan, zoals het al vermelde 'als van twee soortgelijke dingen het ene mogelijk is, is ook het andere mogelijk'). In 2.23, ten slotte, betreft het *topoi koinoi* die alle onderwerpen gemeen hebben en heel abstract, hoewel in logische zin nog niet formeel zijn (bijvoorbeeld: 'als iets in het meer waarschijnlijke geval niet opgaat, gaat het zeker niet op in het minder waarschijnlijke geval', 2.23.4).

Op basis van de parallellie met deel 3 van de *Ad Alexandrum* verwacht men niet alleen in 1.4-14 en 2.19 stasistopen aan te treffen, maar ook in 3.17. In dat hoofdstuk wordt de inrichting van de betogende kern van de rede besproken en daar zou een uiteenzetting over de selectie en ordening van de stasistopen op zijn plaats geweest zijn. Zoals ik al in de twee vorige paragrafen heb opgemerkt, ontbreekt daarvan echter elk spoor. Samen met de onduidelijke gerichtheid van 1.4-14 en 2.19 op de *staseis*, blijkt hier opnieuw dat Aristoteles zich weinig gelegen liet liggen aan het verstrekken van duidelijke richtlijnen voor het ontwikkelen van de globale argumentatiestructuur van de rede.

Een gevolg van een en ander is dat in de *Rhetorica* nergens een goed zicht wordt geboden op de globale argumentatiestructuur van de betogen van de partijen in de discussie. Dit wil niet zeggen dat Aristoteles geen notie

van deze structuur heeft gehad, de verklaring voor de stiefmoederlijke behandeling ervan moet waarschijnlijk elders gezocht worden.

11.4 Een verklaring voor de geringe aandacht voor de stasispunten en voor de globale argumentatiestructuur bij Aristoteles

Dat stasispunten en nog veel meer de globale argumentatiestructuur bij Aristoteles maar weinig aandacht krijgen, zal pas goed duidelijk worden in de hoofdstukken over Hermagoras. De veel grotere plaats die deze onderwerpen bij deze retoricus innemen, is het gevolg van zijn andere systematisering van de retorische regels. Hermagoras ordent, vanuit het perspectief van een spreker, de regels in een chronologisch geordende handleiding die begint met het kiezen van de hoofdargumenten en het daarbij zoeken van subargumenten en het vervolgens ordenen, verwoorden, memoriseren en presenteren van de rede. De *staseis* en de stasistopen sturen hierbij de eerste twee stappen en domineren zo de gehele handleiding. Aristoteles van zijn kant kiest, als observator en analysator van het persuasieve proces, in hoofdzaak voor een niet-chronologische classificatie van alle persuasiemiddelen: *êthos*, *pathos* en *logos*. Hij gebruikt in zijn belangrijkste boeken, boek 1-2, de *staseis* slechts voor een nadere classificatie van het persuasiemiddel *logos*.

Een voor de hand liggende verklaring voor dit verschil in benadering, en daarmee voor de ongelijke aandacht voor de stasispunten en de globale argumentatiestructuur in beide systematiseringen, is dat Aristoteles nog maar de eerste passen heeft gezet in de richting van de latere leer van de taken van de redenaar. Hij verwijst weliswaar al naar de chronologie van de taken.[314] Ook corresponderen de *pisteis* (inhoudelijke persuasiemiddelen, boek 1-2), de *lexis* (verwoording, eerste helft boek 3) en de *taxis* (ordening, tweede helft boek 3) min of meer met de eerste drie taken van de latere leer van de taken van de redenaar. Maar noch de behandeling van deze drie aspecten, noch de bespreking op zichzelf van elk aspect is chronologisch geordend.[315]

Hoewel deze verklaring – die min of meer uitgaat van een natuurlijke vooruitgang in de geschiedenis van de retorica – voor de hand ligt, sluit ze een andere niet uit. Het is namelijk niet ondenkbaar dat Aristoteles niet zozeer nog niet helemaal toe was aan het ontwikkelen van een chronologisch geordende stasisleer à la Hermagoras als wel daar niet zo toe geneigd was.[316] Er gaapt niet alleen een kloof in de tijd, maar ook in instelling tussen de wetenschappelijke Aristoteles en de schoolse Hermagoras. Men ziet Aristoteles niet gemakkelijk het analyseren van de persuasieve middelen van volwassen sprekers opgeven voor het stap voor stap adviseren van schooljongens hoe ze een declamatie-oefening moeten voorbe-

reiden – zoals we zullen zien de bezigheid van Hermagoras. Bovendien was Aristoteles als grondlegger van de logica duidelijk meer geïnteresseerd in het lokale niveau van de argumentatie, in het enthymeem en de algemene topen, dan in het globale niveau van de *staseis* en de bijbehorende bijzondere topen. Bij Hermagoras zal dat precies andersom blijken te liggen.

Het zou, met andere woorden, onjuist zijn om Aristoteles op één hoop te gooien met de schrijver van de *Ad Alexandrum* en Hermagoras. Met zijn meer beschouwelijk wetenschappelijke benadering werkte Aristoteles parallel aan de doorgaande praktisch-schoolse lijn die tussen beide laatste auteurs getrokken kan worden. Incidentele invloed van Aristoteles en/of latere peripatetici op Hermagoras verandert hier weinig aan.

12 De lokale argumentatie in de *Rhetorica*: het enthymeem en de gemeenschappelijke topen

In het inmiddels al herhaaldelijk opgevoerde openingshoofdstuk van de *Rhetorica* verwijt Aristoteles de schrijvers van de gangbare retoricahandboeken alleen aandacht te besteden aan bijzaken: het opwekken van emoties en vooroordelen. 'Over de enthymemen, die de kern vormen van de bewijsvoering, reppen ze met geen woord' (1.1.3: 54a14-15). Het enthymeem – dat blijkt duidelijk uit het inleidende hoofdstuk – vormt voor Aristoteles het persuasiemiddel waaraan hij de meeste waarde hecht. En anders dan bij de bekritiseerde pathetische technieken het geval is, die tegen de gewekte verwachting in toch uitvoerig behandeld worden, is wat in het openingshoofdstuk over het enthymeem staat niet misleidend. Vanaf het tweede hoofdstuk speelt het persuasiemiddel enthymeem inderdaad de gesuggereerde centrale rol in zijn boek.

In termen van de moderne argumentatietheorie gaat het in Aristoteles' retorica in feite vooral om twee aspecten van de lokale argumentatie. Enerzijds om de enkelvoudige argumentatiestructuur: de enthymematische structuur bestaande uit standpunt plus één expliciet argument. Anderzijds om de argumentatieschema's die aan enthymemen ten grondslag liggen: de topische relaties tussen het standpunt en het expliciete argument – bijvoorbeeld de tekenrelatie tussen het standpunt 'hij is ziek' en het argument 'want hij heeft koorts'. Meer in het bijzonder bestaat de *Rhetorica* in hoofdzaak uit verzamelingen topen waarmee redenaars enthymemen kunnen opstellen, dat wil zeggen argumenten voor hun standpunten kunnen vinden.[317]

Beschouwingen over de enthymematische structuur vinden we vooral in hoofdstuk 2 van boek 1. Na de introductie van de drie persuasiemiddelen: *êthos*, *pathos* en *logos*, maakt Aristoteles daar een tweedeling bij het laatste middel. Analoog aan de situatie in de logica en de dialectica kan *logos* volgens hem twee vormen aannemen: de inductieve vorm van een *paradeigma* of de deductieve vorm van een *enthymêma*, een 'retorisch syllogisme' (1.2.8: 56a35-bl0). De rest van hoofdstuk 2 bevat een omschrijving en een bespreking van drie eigenschappen van een enthymeem. Om die omschrijving en de drie eigenschappen draait wat Duitsers zijn 'Enthymemtheorie' noemen (Solmsen 1929, Sprute 1982).

In hoofdstuk 3 volgt dan de al besproken indeling in de drie soorten redevoeringen, met hun *telê* en *koina*. De volgende hoofdstukken van boek 1 en hoofdstuk 19 van boek 2 bevatten – ook dat is al behandeld – de (stasis)topen om enthymemen voor een bepaald type rede mee te vormen. Hoofdstuk 22 van boek 2 gaat nogmaals over de drie eigenschappen van het enthymeem. De daaropvolgende hoofdstukken 23 en 24 bestaan vooral uit lange lijsten met gemeenschappelijke topen om correcte en incorrecte enthymemen voor alle onderwerpen op te stellen. Boek 3 voegt slechts terloopse opmerkingen toe over het stilistisch en compositorisch gebruik van het enthymeem in redevoeringen.

Hoewel er de nodige continuïteit in de behandeling schuilt en Aristoteles de uiteenzetting ook als een coherent en consistent geheel bedoeld lijkt te hebben, denken de meeste interpretatoren dat Aristoteles' bespreking van het enthymeem en zijn bouwstenen geen eenheid vormt. In het bijzonder sinds Solmsen in 1929 zijn beroemde 'zweifache Enthymemtheorie' (Solmsen 1929, 31) lanceerde, staat in vele studies deze eenheidsvraag in het middelpunt. De centrale kwestie daarbij is of, en zo ja, in hoeverre het enthymeem herleidbaar is tot Aristoteles' categorisch syllogisme uit de *Analytica priora*, met zijn drie termen, zijn figuren en modi. Volgens Solmsen is dit tot op zekere hoogte mogelijk, maar bevat de *Rhetorica* ook passages – zoals boek 2, hoofdstuk 23 – waarin het enthymeem op een topische in plaats van een (categorisch-)syllogistische structuur berust. Deze passages zouden uit een oudere ontstaanslaag van de *Rhetorica* stammen, uit de tijd van de oudere *Topica*. Jongere lagen zouden geconcipieerd zijn na de ontwikkeling van de syllogistiek van de latere *Analytica priora*. Hiermee hangt ook een zekere meerduidigheid van de term *syllogismos* samen. Nu eens moeten we hierbij heel in het algemeen aan elke deductieve redeneerwijze denken (pre-analytisch), dan weer in het bijzonder aan het categorische drietermige syllogisme (post-analytisch).[318]

Over het verband tussen topen en enthymemen heeft Aristoteles het voor het eerst bij de bespreking van de derde eigenschap van een enthymeem, in 1.2.21-22. Hij introduceert deze eigenschap als volgt: 'Met (...) retorische syllogismen [enthymemen] bedoel ik die waarop de zogenaamde topoi betrekking hebben' (1.2.21: 58a11-12). Met deze *topoi*, zagen we reeds, doelt hij op de gemeenschappelijke topen (*topoi koinoi*) zoals de toop van meer en minder. Met behulp van dit soort topen kunnen enthymemen opgesteld worden over welk onderwerp dan ook. Hoewel hij enthymemen uit *topoi koinoi* dus de eigenlijk retorische noemt, worden volgens hem de meeste enthymemen toch gevormd uit *eidê* of bijzondere topen. En alsof dit al niet verwarrend genoeg is, gebruikt hij de term *topos* verderop ook nog voor 'enthymemfremde' (Sprute 1982, 168-171) bouwstenen van redes. Hiertoe behoren de topen om emoties op te wekken en om peroraties uit te werken.[319] Aan al deze niet-gemeenschappelijke topen wordt

ook het eerst en het meest uitvoerig aandacht besteed: in boek 1 aan de *eidê* en in boek 2 vooral aan de emotie-opwekkende topen. Pas in hoofdstuk 23 van boek 2 volgt dan de lijst met gemeenschappelijke topen à la 'meer en minder'.

Ik zal me in dit hoofdstuk aan de ene kant beperken tot de omschrijving van het enthymeem en de eigenschappen die Aristoteles eraan toekent, en aan de andere kant tot de gemeenschappelijke topen. Andere zaken, zoals het *paradeigma* en de niet-gemeenschappelijke topen, moet ik terzijde laten.[320] Bij de bespreking van de eigenschappen van het enthymeem zal ik met mijn argumentatietheoretische invalshoek een wat ander licht werpen op de zaak dan in de gebruikelijke logische benadering, zoals in de overigens voorbeeldige studies van Sprute (1982) en Burnyeat (1994; 1996) – daarin is te uitsluitend aandacht voor de logische status van de premisse-conclusie-relatie in het enthymeem.[321] Ik zal in de volgende paragraaf betogen dat er in de literatuur sprake is van een vals dilemma: een enthymeem heeft niet óf een syllogistische óf een topische structuur, maar bevat beide typen structuren tegelijk. In paragraaf 12.2 vraag ik me vooral af waardoor de sinds De Pater (1965 en 1968) onderscheiden zoek- en garantiefunctie van gemeenschappelijke topen mogelijk zijn. Ik kom daarbij uit op het inhoudelijke karakter dat gemeenschappelijke topen bezitten, ondanks hun abstractheid.

12.1 Het enthymeem[322]

Volgens Aristoteles bestaat een enthymeem hierin 'dat, aangenomen dat bepaalde zaken [premissen/argumenten] het geval zijn, een andere zaak [conclusie/standpunt] daarnaast volgt op grond van het feit dat die eerste zaken – altijd of meestal – het geval zijn' (1.2.9: 56b15-17).[323]

De drie eigenschappen die hij na deze omschrijving aan het enthymeen toeschrijft, zijn de volgende.

(1) Enthymemen gaan over grotendeels niet-noodzakelijke zaken, namelijk menselijke handelingen, en worden daarom ontleend aan waarschijnlijkheden en tekens, *eikota* en *sêmeia* (1.2.14: 57a22-33, vergelijk 1.3.7: 59a7-8, 2.21.2: 94a26, 2.25.8: 02b14).

(2) Enthymemen worden gebruikt ten overstaan van een onontwikkeld publiek, wat een beknopte formulering wenselijk maakt; ook al omdat bekende veronderstellingen onuitgesproken kunnen blijven, zal een enthymeen daarom vaak uit minder uitspraken afgeleid worden dan een *prôtos syllogismos*, een standaard-*syllogismos*[324] (1.2.12-13: 57a3-22, vergelijk 2.22.3: 95b24-26 en 3.18.4: 19a18-19).

(3) Enthymemen zijn, net als dialectische *syllogismoi*, het soort *syllogismoi* waarop *topoi* betrekking hebben (bedoeld worden dus *topoi koinoi*, gemeenschappelijke topen: zie de inleiding hierboven (1.2.21: 58a10-12).

Voor een beter begrip van de omschrijving en de drie eigenschappen is het goed ook enige voorbeelden van enthymemen aan te halen. Helaas is niet altijd duidelijk of een voorbeeld ook echt als zodanig kan gelden.[325] Slechts de volgende vier voorbeelden worden expliciet als enthymeem gekwalificeerd door Aristoteles:[326]

(a) 'Laat nooit een wijs man met gezond verstand zijn kind zo lang op school doen dat het hem te slim af is, want niet slechts doden zij de tijd in ledigheid, ze oogsten afgunst bij hun stadgenoot, en haat' (2.21.2: 94a29-34, ontleend aan *Medea* van Euripides; dit enthymeem wordt een *gnômê,* stelregel, als de reden wordt weggelaten).

(b) 'Van alle mensen is niet één ten volle vrij, is hij geen slaaf van het geld dan is hij het van het lot' (2.21.2: 94b4-6, ontleend aan *Hecuba* van Euripides; ook hier resulteert weglating van de reden in een *gnômê*).

(c) 'Als we in ballingschap vochten om naar huis terug te keren, zullen we dan eenmaal thuisgekomen weer in ballingschap gaan om maar niet te hoeven vechten?' (2.23.19: 99b15-17, ontleend aan een rede van Lysias; dit is het enige voorbeeld van de vele voorbeelden in 2.23 dat met zoveel woorden een enthymeem wordt genoemd).

(d) 'Als een mens zaken moet doen op het ogenblik dat dit het grootste voordeel en de meeste winst oplevert, dan moet hij zakendoen op het ogenblik dat het hem meezit' (3.17.17: 18b36-38, toespeling op een rede van Isocrates).

Behalve deze ondubbelzinnige voorbeelden zijn er nog (veel meer) voorbeelden, die meestal ook als enthymemen worden opgevat, maar waarvan dit meer of minder betwijfeld kan worden. Het minst twijfelachtig hiervan – al is de interpretatie als argumentatie lastig – is het Dorieus-voorbeeld in 1.2.13, dat Aristoteles zelf duidelijk met het enthymeem verbindt en dat ik verderop aanhaal. Ook de voorbeelden in 1.2.17-18, die letterlijk illustraties van *sêmeia* of tekens worden genoemd, lijken vrij veilig opgevat of geparafraseerd te kunnen worden als voorbeelden van enthymemen die berusten op een tekenrelatie. Bijvoorbeeld: 'hij is ziek, want hij heeft koorts'; 'hij heeft koorts, want hij ademt zwaar'.

Problematischer zijn de vele voorbeelden in boek 2, hoofdstuk 23. Men vat deze algemeen als voorbeelden van enthymemen op, maar Aristoteles zegt dat er zelf dus alleen bij voorbeeld (c) hierboven bij. In de andere gevallen worden de voorbeelden gepresenteerd als illustraties van (gemeenschappelijke) topen. Zo geeft hij bij de vierde toop, 'uit meer en minder', het voorbeeld: 'als zelfs de goden niet alles weten, dan kan het toch nauwelijks dat mensen dat wel doen'. Het lijkt niet uitgesloten dat dit

voorbeeld, zoals de meeste andere voorbeelden in 2.23, een illustratie vormt van het topische principe waarop een enthymematische argumentatie kan berusten (zie verderop bij de kwestie van de topische of syllogistische structuur).[327]

Ik ga nu over tot interpreteren. De eerste, niet zo belangrijke, eigenschap dat enthymemen ontleend worden aan waarschijnlijkheden en tekens, *eikota* en *sêmeia*, laat ik hier rusten.[328] Resteren de heel bekende, maar ook niet zo heel belangrijke kwestie van de impliciete premisse in een enthymeem (de tweede eigenschap) en de wel heel belangrijke derde eigenschap, dat enthymemen verband houden met (gemeenschappelijke) topen. De bespreking van deze derde eigenschap spits ik in deze paragraaf toe op het valse dilemma dat een enthymeem óf topisch óf syllogistisch is. Een nadere beschouwing van de functie en aard van de (gemeenschappelijke) toop volgt in paragraaf 12.2.

Hebben enthymemen een impliciete premisse?

Over de kwestie van de impliciete premisse, de tweede eigenschap, zijn in de loop van de tijd de volgende meningen verkondigd. (1) Reeds Aristoteles zou, net als later de standaardbetekenis is geworden, een enthymeem opgevat hebben als een syllogisme met een impliciete premisse (de nauwelijks meer serieus genomen interpretatie van commentator Cope 1867, 103, noot 1). (2) Nee, deze standaardbetekenis is post-aristotelisch; volgens Aristoteles kan in een enthymeem een premisse onuitgesproken blijven, maar dat hoeft niet en dat is in elk geval een bijkomstige en niet-definitorische eigenschap (de overheersende visie, laatstelijk bij Burnyeat 1994, 1996, vergelijk Sprute 1982). (3) Nee, het is helemaal verkeerd om bij Aristoteles over impliciete premissen te spreken: de vele enthymemen met één premisse in de *Rhetorica*, moeten niet met een vermeend onuitgesproken premisse aangevuld worden (Ryan 1984).

Laten we om te beginnen nog eens een blik werpen op de vier als enthymemen gepresenteerde voorbeelden. Wat althans mij dan het meeste opvalt, is dat de voorbeelden zo heterogeen zijn. Bij de twee verschillen waartoe ik me wil beperken,[329] lijkt dit met hun bron samen te hangen. De voorbeelden zijn ofwel ontleend aan een bestaande, soms literaire (!) bron (alle voorbeelden (a) tot en met (d)), ofwel kennelijk zelf bedacht (zoals in moderne logicahandboeken: de voorbeelden van teken-argumentaties, zoals 'hij is ziek, want hij heeft koorts').

Een eerste formuleringsverschil zit in de stilering van het enthymeem. Sommige voorbeelden zijn zakelijk verwoord, maar andere – vooral de ontleende voorbeelden – zijn 'retorisch' gestileerd. Zo valt de (chiastische) antithese in voorbeeld (c) op. Verder komen er, als we alle voorbeelden uit 2.23 als enthymemen opvatten, veel retorische vragen voor. (In boek 3, dat onder meer over stijl gaat, heeft Aristoteles het op verschillende plaatsen in 3.9 en 11 over de wenselijkheid van antithetische formuleringen en het

noch te doorzichtig noch te vergezocht metaforisch formuleren van enthymemen, vergelijk Sprute 1982, 132.)

Gezien dit verschil krijgt men de indruk dat minstens sommige enthymemen hun effect niet alleen of zelfs maar in de eerste plaats ontlenen aan de argumentatieve inhoud en structuur, maar ook of eerder aan de pakkende formulering. Bij dit stilistische aspect speelt kennelijk de, zowel voor als na Aristoteles, wijdverbreide betekenis van enthymeem als 'treffende formulering' mee (vergelijk Conley 1984).

Een tweede verschil schuilt in de uiteenlopende complexiteit van de uitspraken waaruit enthymemen zijn samengesteld. Aan de ene kant voert Aristoteles enthymemen op die uit tamelijk complexe uitspraken bestaan. Dat zijn de aan bestaande teksten ontleende, door Aristoteles zelf als enthymeem aangemerkte voorbeelden (a) tot en met (d) hierboven. Aan de andere kant geeft hij op andere plaatsen ook heel simpele voorbeelden. Dat zijn de strikt genomen als voorbeelden van tekens gepresenteerde en kennelijk ter illustratie verzonnen gevallen als 'hij is ziek, want hij heeft koorts'.

Dit verschil in complexiteit heeft belangrijke repercussies voor de herleidbaarheid tot logische redeneervormen. De teken-enthymemen vallen in dit opzicht, met hun drie termen, tot (al dan niet geldige) syllogismen uit de *Analytica priora* te herleiden – wat Aristoteles in dit laatste werk in 2.27 inderdaad ook doet (hij verwijst hiernaar in *Rhetorica* 1.2.18: 57b25 en 2.25.12: 03a5 en 12). Met de complexere voorbeelden lukt dat echter niet, daarvoor bevatten zij alleen al te veel termen (vergelijk Burnyeat 1994, 23-24). Verderop zullen we zien dat deze voorbeelden nog het beste tot post-aristotelische propositielogische redeneervormen herleid kunnen worden.

De totaalindruk die men aan de voorbeelden overhoudt, is dat Aristoteles 'enthymeem' minstens in twee, niet geheel verenigbare betekenissen gebruikt. Nu eens gebruikt hij de term voor in echte teksten aangetroffen enkelvoudige argumentaties die hun effect (minstens gedeeltelijk) aan de stilistische vormgeving ontlenen. Herleiding tot de syllogistische redeneervormen uit Aristoteles' logica is hier niet mogelijk. Dan weer gaat het om door hem zelf geconstrueerde enkelvoudige argumentatievormen waarbij dit wel kan; in dit geval wordt de relatie met het drietermige syllogisme uit de *Analytica priora* ook met zoveel woorden gelegd: zie een passage als 1.2.14-19 (vergelijk 2.25.8-14). Over stilistisch effectbejag wordt nu niet gerept. Omdat de eerste betekenis aansluit bij de pre-aristotelische traditie en de tweede bij de relatief laat ontwikkelde syllogistiek van Aristoteles, dringt zich de indruk op dat het hier gaat om een oudere en een jongere betekenis.

Hoe nu, in het licht van deze dubbelzinnigheid van de term 'enthymeem', te oordelen over de kwestie van de impliciete premisse? Ik bekijk dit eerst voor het mijns inziens duidelijkste geval, het tot een analytisch syllogisme

herleidbare enthymeem in de passage 1.2.14-19 (met voorbeelden van tekenargumentaties als 'hij is ziek, want hij heeft koorts') (vergelijk de passage 2.25.8-14).

Gegeven het feit dat volgens Aristoteles' eigen reconstructie in *Analytica priora* 2.27 deze enthymemen met één premisse herleidbaar zijn tot syllogistische redeneervormen met twee premissen, mag men aannemen dat Aristoteles op het standpunt stond dat *logisch gezien* in dit type enthymeem een premisse onuitgesproken is. Hij zegt dat er trouwens zelf bij: in de enthymematische variant van een syllogisme kan een van de premissen van de syllogistische tegenhanger onvermeld blijven. Als verklaring daarvoor geeft hij dat in enthymemen als 'hij is ziek, want hij heeft koorts' bekende algemeenheden als 'iemand die koorts heeft, is ziek' weggelaten kunnen worden.

Zeker lijkt dus dat Aristoteles bij één-premissige enthymemen die tot categorische syllogismen herleid kunnen worden een impliciete premisse aannam. Hoe hij daarover dacht bij andere enthymemen, of bij het enthymeem in het algemeen, is lastiger vast te stellen.

Een eerste aanknopingspunt lijkt de omschrijving van 'enthymeem' te bieden. Deze toch wel algemeen bedoelde omschrijving lijkt, net als de verwante omschrijvingen van het dialectisch en logisch '*syllogismos*', te impliceren dat Aristoteles bij elk enthymeem een redeneerwijze met minstens twee premissen voor ogen stond. Volgens hem bestaat een enthymeem namelijk hier in, dat gegeven bepaalde zak*en*, een andere zaak daaruit volgt. Met andere woorden, 'een andere zaak' (de conclusie) volgt uit 'bepaalde zak*en*' (minstens twee premissen, er staat immers meervoud).[330] Dit lijkt te betekenen dat in elk enthymeem met slechts één premisse, dus in alle voorbeelden (a) tot en met (d), minstens één premisse impliciet is.

Dit spoort met de reden die Aristoteles in *Rhetorica* 1.2.13: 57a16-22 geeft om in enthymemen premissen weg te laten – vergelijk de al aangehaalde reden in de *Analytica priora*. Aristoteles noemt op deze plaats als tweede eigenschap van een enthymeem dat dit afgeleid wordt 'uit een klein aantal overwegingen [premissen], dikwijls kleiner dan die van het *prôtos syllogismos*', het prototype van het *syllogismos* (dat wil zeggen een deductie met minstens twee premissen). Als reden hiervoor noemt hij dat premissen die bekend zijn bij het publiek en door dit publiek aangevuld kunnen worden, niet vermeld hoeven te worden. Zo weet iedereen dat winnaars op de Olympische Spelen een kroon krijgen. Daarom is het niet nodig dit erbij te zeggen als men zegt dat Dorieus een winnaar was in een wedstrijd met een kroon, aangezien hij een Olympische wedstrijd heeft gewonnen.[331]

Het probleem met de impliciete premissen in 'niet-syllogistische' enthymemen is dat Aristoteles ze nergens met behulp van een achterliggende logische redeneervorm reconstrueert. Dat kan ook moeilijk van hem verwacht worden, omdat de daarvoor meest geschikte logische theorie, de

propositielogica, pas goed na hem ontwikkeld is. Het gevolg hiervan is dat, in gevallen als de voorbeelden (a) tot en met (d), op zijn minst onduidelijk blijft welke premissen nu precies volgens Aristoteles impliciet zijn gelaten.

Is de aanwezigheid van een impliciete premisse nu een definitorische eigenschap van een enthymeem? Vooral op de logica georiënteerde auteurs (Sprute 1982, 130-132 en Burnyeat 1994, 4-5 en 22) hebben de neiging te benadrukken dat: a) Aristoteles in 1.2.13 niet zegt dat enthymemen *altijd* minder premissen hebben – hij zegt *vaak*, b) dat voor zover er sprake is van impliciete premissen dit in logisch opzicht volkomen irrelevant is, want logisch gezien maakt het niet uit of een premisse expliciet of impliciet is. Om beide redenen vinden zij het impliciet zijn van een premisse geen definitorische eigenschap van een enthymeem. Ik denk dat hier met behulp van de distinctie tussen het pragmatische en het logische niveau van argumentatie[332] een genuanceerdere opvatting mogelijk is. Een enthymeem wordt pragmatisch gezien – als taalhandeling in een redevoering – gekenmerkt door het achterwege laten van delen van de argumentatie die bij het publiek bekend zijn en door dit publiek aangevuld kunnen worden. Wanneer dit ertoe leidt dat er slechts één argument uitgesproken wordt, dan moet mijns inziens op het logische niveau minstens één extra premisse aangenomen worden. Waarschijnlijk stond Aristoteles zelf ook op dit laatste standpunt, maar alleen bij syllogistische enthymemen is de impliciete premisse met behulp van aristotelische redeneervormen reconstrueerbaar.

Hebben enthymemen ofwel een topische ofwel een syllogistische structuur?
In hoeverre valt aan het enthymeem een syllogistische structuur, in de zin van de *Analytica priora*, toe te schrijven? Zoals gezegd, is dit sinds Solmsen (1929) dé vraag in de literatuur over het enthymeem in Aristoteles' *Rhetorica*.[333] De antwoorden op deze vraag kunnen steeds ook als een positiebepaling ten opzichte van Solmsen gezien worden. Daarbij kunnen twee uitersten onderscheiden worden. Ofwel men gaat nog verder dan Solmsen zelf: in principe ziet men dan de gehele enthymeemtheorie in de *Rhetorica* als post-analytisch (syllogistisch in engere zin), uitgezonderd een enkel pre-analytisch relict als hoofdstuk 2.23 (dat nog topisch is). Dit is de opvatting in de zeer grondige studie van Sprute (1982). Ofwel men ontkent dat de *Rhetorica* een dubbele enthymeemtheorie bevat en ziet het enthymeem als louter topisch: Ryan (1984). Tussen deze twee uitersten worden door anderen tussenposities ingenomen, zoals bijvoorbeeld door Barnes (1981, 51-52, n. 55), die bijgevallen wordt door Burnyeat (1982, 202, n. 25 en 1994, vanaf 31, met name 38, n. 97). Barnes en Burnyeat (wiens in 1994 gepubliceerde studie – beknopte versie in 1996 – in grondigheid niet voor Sprute onderdoet) beweren precies het omgekeerde van Sprute: het pre-analytische is dominant, het syllogistische is marginaal en achteraf toegevoegd.

Vanuit de optiek van gangbare opvattingen in de moderne argumentatietheorie[334] is het meest opmerkelijke aan deze discussie dat men uit lijkt te gaan van een vals dilemma. De discussianten lijken met Solmsen de veronderstelling te delen dat aan een enthymeem ofwel een topische ofwel een syllogistische structuur ten grondslag moet liggen.[335] Dit lijken echter twee ongelijksoortige structuren, een 'pragmatische' die het argumentatieschema aangaat, en een 'logische' die de redeneervorm betreft. Deze structuren sluiten elkaar niet uit, maar gaan steeds in één enthymeem samen. Ik wil niet beweren dat een besef van ongelijksoortigheid en combineerbaarheid helemaal afwezig is (zie verderop Sprutes analyse van 2.23), maar het expliciete en systematische onderscheid tussen de structuurniveaus ontbreekt.[336]

Nu kan men aanvoeren dat Aristoteles zelf dit onderscheid in structuurniveaus binnen één enthymeem ook niet gemaakt lijkt te hebben, zodat werken met dit onderscheid een anachronisme inhoudt. Dit hoeft echter niet het geval te zijn, als men het onderscheid maar gebruikt als analytisch instrument en het niet zonder meer aan Aristoteles toeschrijft. Wat ik nu ga doen, komt neer op een herinterpretatie van de passages waarin naar praktisch algemeen inzicht respectievelijk topische en syllogistische enthymemen domineren. In de eerste passages staan volgens mij argumentatieschema's centraal, maar zijn impliciet ook redeneervormen aan de orde. In de tweede passages is het omgekeerde het geval.

Met Solmsen en de meeste latere auteurs zie ik in hoofdstuk 23 van boek 2 de passage waarin de topische benadering het duidelijkst op de voorgrond treedt. Met hen ben ik van mening dat de (meeste) enthymemen in dit hoofdstuk ook niet goed tot categorische syllogismen te herleiden zijn. Overigens gaat het in dit hoofdstuk om een nogal heterogene verzameling enthymemen, die ik pas in de volgende paragraaf op een representatieve wijze zal bespreken. Hier beperk ik me tot één karakteristiek voorbeeld: het enthymeem uit de toop van meer en minder.

Zoals gebruikelijk begint Aristoteles zijn behandeling van het bedoelde type enthymeem met een naamgeving van de toop waaruit dit type wordt afgeleid. Die naamgeving heeft de kenmerkende 'uit...'-vorm: 'uit meer en minder', *ek tou mallon kai hêtton*. Daarna geeft hij meteen het al aangehaalde voorbeeld 'Als zelfs de goden niet alles weten, dan kan het toch nauwelijks dat mensen dat wel doen'. Vervolgens zegt hij welk principe aan dit voorbeeld ten grondslag ligt: 'als iets niet geldt voor datgene waarvoor het eerder zou gelden, dan is het duidelijk dat het ook niet geldt voor hetgeen waarvoor het minder gauw zal gelden' (2.23: 97b12-16).

Deze passage lijkt, modern-argumentatietheoretisch gezien, om het volgende argumentatieschema te draaien.[337]

(1) Als een predikaat niet toekomt aan een subject waaraan het met meer waarschijnlijkheid toekomt, dan komt het zeker niet toe aan een subject waaraan het met minder waarschijnlijkheid toekomt.
(2) Dit predikaat komt niet toe aan dit (ene) subject waaraan het met meer waarschijnlijkheid toekomt.

---

(3) Dit predikaat komt zeker niet aan dit (andere) subject waaraan het met minder waarschijnlijkheid toekomt.

In dit schema is het principe dat Aristoteles noemt opgenomen in uitspraak (1). Als we het principe gelijkstellen aan de toop, dan is de gemeenschappelijke toop geduid als gegeneraliseerd impliciet argument in een enkelvoudige argumentatie bestaande uit standpunt (invulling van (3)) plus (expliciet) argument (invulling van (2)). Het topische principe is de kenmerkende kern van het totale argumentatieschema dat door alle drie de uitspraken tezamen wordt gevormd. In de volgende paragraaf zal ik toelichten dat dit abstracte, maar nog altijd *inhoudelijke* schema de redenaar in staat stelt het expliciete argument te vinden en ervoor zorgt dat het verdedigde standpunt aanvaardbaar wordt voor de beoordelaar.

Het godenvoorbeeld is echter ook, los van de specifieke 'meer-en-minder'-inhoud, herleidbaar tot een redenering volgens de propositielogische vorm *modus ponens*: '(a) als zelfs de goden niet alles weten, dan weten de mensen zeker niet alles; (b) zelfs de goden weten niet alles; (c) dus de mensen weten zeker niet alles'. De herleidbaarheid tot de *formele* redeneervorm 'als p, dan q; p; dus q' houdt slechts in dat de conclusie (c) logisch volgt uit (a) en (b), en niet dat de conclusie (c) per se juist is – die juistheid of aanvaardbaarheid wordt wel gegarandeerd door het argumentatieschema.[338]

Van de twee structuurniveaus is in 2.23 het argumentatieschematische niveau het belangrijkste. In feite gaat het in 2.23 om een aantal typen enthymemen die onderscheiden worden op grond van de (gemeenschappelijke) toop waaronder zij vallen (Aristoteles noemt een toop 'datgene waar een aantal enthymemen onder vallen', 2.26.1: 03a19). Voor de achterliggende redeneervormen van de topische argumentaties, die bij verschillende topische argumentaties hetzelfde kunnen zijn, had Aristoteles waarschijnlijk geen oog. Hij had die vormen overigens noch in pas na hem uitgewerkte propositielogische, noch in zijn eigen (latere) syllogistische termen kunnen formuleren.[339]

Over de passages waarin het syllogistische structuurniveau domineert, kan ik korter zijn. Het betreft de al meermalen genoemde passages 1.2.14-19 en 2.25.8-15. In deze korte, wat uit de toon vallende en volgens sommigen dus achteraf toegevoegde, passages worden enthymemen uit waarschijnlijkheden en tekens (*eikota* en *sêmeia*) besproken. Het accent ligt

daarbij op de kwestie in hoeverre dit soort enthymemen *asyllogiston*, niet-syllogistisch en daardoor *lyton,* weerlegbaar, is. Door de verwijzingen in 1.2.18: 57b25 en 2.25.12: 03a5 en 12 naar *Analytica priora* 2.27 is het duidelijk dat Aristoteles hier 'niet-syllogistisch' en 'weerlegbaar' in termen van de syllogistische redeneervormen van dit laatste werk bedoelt of, op zijn minst, in deze termen vertaalbaar.

Intussen is het topische structuurniveau in deze passages niet verdwenen. De besproken syllogistische enthymeemsoorten berusten immers op *eikota* en *sêmeia*. Dit zijn in feite topen en de kernen van argumentatieschema's die we bijvoorbeeld bij Schellens (1985, hoofdstuk 5) bij benadering terugvinden als het algemene schema voor argumentatie op basis van regelmaat en het specifieke schema op basis van een teken.

Aan de ene kant lijkt het er in deze passages, of eigenlijk pas goed in *Analytica priora* 2.27, op alsof Aristoteles van het inhoudelijke topische structuurniveau afwilde. Hij probeert immers, nogal geforceerd,[340] de verschillende tekenrelaties te herleiden tot formele figuren van zijn syllogistiek. Aan de andere kant is het zo – dat hebben logisch geïnspireerde auteurs van Solmsen tot Burnyeat opgemerkt – dat Aristoteles juist in deze syllogistische passages enthymemen toelaat die in zijn ogen helemaal niet formeel-syllogistisch geldig zijn, maar in de argumentatieve praktijk wel bruikbaar, omdat ze op een plausibele inhoudelijke tekenrelatie berusten (vergelijk Sprute 1982, 108-109 en Burnyeat 1994, 38).[341]

Tot zover de passages waarin, naar veler mening, vrij duidelijk ofwel de topische of de syllogistische structuren domineren. Het gaat te ver om hier in extenso na te gaan welke structuren overheersen in passages waarin dat minder duidelijk ligt, te weten in 1.4-14 en (van boek 2 vooral) 2.19. Laat ik volstaan met het volgende. Het is, zoals gezegd,[342] de vraag of Aristoteles bij de bespreking van de zogenoemde *protaseis* of de *eidê* per type redevoering in 1.4-14 überhaupt aan enthymemen (van welke soort dan ook) heeft gedacht. Van de principes van het (on)mogelijke enzovoort, de *koina* die aan alle soorten redevoeringen gemeenschappelijk zijn, in 2.19 valt vooral op dat het in elk geval ook specifieke varianten zijn van de in 2.23 meer algemeen geformuleerde topische relaties van tegendelen, vergelijkingen (vooral meer en minder), causaliteit en dergelijke.[343]

Al met al lijkt er in de gedachtevorming over het enthymeem in Aristoteles' *Rhetorica* sprake van een accentverschuiving van wat nu argumentatietheorie heet naar logica. In eerste instantie lijkt Aristoteles' aandacht namelijk te zijn uitgegaan naar typen inhoudelijke verbanden tussen argumenten en standpunten in door hem in de argumentatiepraktijk aangetroffen argumentaties: de topische benadering, toegelicht aan reële voorbeelden. Zijn interesse betrof toen, passend in de retorica, principes die redenaars kunnen helpen om argumenten te vinden die hun stand-

punten aanvaardbaar kunnen maken. In laatste, wel marginale, instantie zien we een poging van de logicus Aristoteles het enthymeem te interpreteren in termen van de formele syllogistische figuren. Daarvoor heeft hij de rijkheid aan reële argumentaties op het procrustesbed van de categorische syllogistiek gelegd: de syllogistische aanpak, geïllustreerd met verzonnen logicahandboek-voorbeelden. Hoe begrijpelijk het ook is dat Aristoteles zijn geniale vondst van de syllogistiek ook bruikbaar wilde maken voor de toetsing op geldigheid van retorische argumentaties, vanuit hedendaags standpunt was dit een weinig perspectief biedende onderneming – nog afgezien van het feit dat logische geldigheid maar een ondergeschikte voorwaarde voor overtuigende alledaagse argumentatie vormt.

12.2 De gemeenschappelijke topen[344]

Zoals gezegd introduceert Aristoteles het begrip 'gemeenschappelijke toop' bij de bespreking van de derde eigenschap van het enthymeem in hoofdstuk 2 van boek 1. Een enthymeem, zegt hij daar, is een soort *syllogismos* waar *topoi* mee te maken hebben. Dit soort topen is 'gemeenschappelijk van toepassing (*koinoi*) op kwesties van recht, van natuurwetenschap, van burgerzaken en nog verschillende andere soorten onderwerpen' (58a12-14). Ze 'gaan (...) niet over een bepaald onderwerp' (*peri ouden ... hypokeimenon estin*, 58a22). Nadere toelichting en voorbeelden van enthymemen afgeleid uit gemeenschappelijke topen ontbreken, maar gelukkig wordt er wel één type van dit soort topen met name genoemd: de toop van 'meer en minder' (*mallon kai hêtton*, 58a14). Deze toop wordt in hoofdstuk 2.23 behandeld, samen met minstens[345] 27 andere typen. Uit aankondigende en terugblikkende opmerkingen in 1.2.22 en 2.22.13-17 kan afgeleid worden dat de topen in dit hoofdstuk behoren tot de *topoi koinoi* waarop in 1.2.21-22 gedoeld wordt (al worden de topen die in 2.23 aan de orde komen voorgesteld als gemeenschappelijk aan elk van de drie soorten redevoeringen en niet aan alle vakgebieden).[346] Het zijn de behandelingen van deze topen die een aanknopingspunt bieden voor interpretatie – aangevuld met schaarse andere opmerkingen, zoals de 'definitie' van een toop als iets waaronder verschillende enthymemen gerangschikt kunnen worden (2.26.1-2).[347]

Zelfs de meest vluchtige inspectie leert dat de behandelingen van de verschillende topen in 2.23 nogal uiteenlopen. Alleen al de omvang ervan varieert enorm. Toch zijn er een aantal vaste ingrediënten die in verschillende behandelingen terugkomen. Als we nagaan welke componenten minimaal in twee behandelingen terugkeren, dan krijgen we het volgende lijstje:[348]

(1) een benaming of omschrijving van de toop in de typische 'uit-vorm', zoals 'uit meer en minder', '*ek tou mallon kai hêtton*' (2.23.4: 97b12);
(2) een advies voor de redenaar om iets te doen, met name om iets 'na te gaan' (*skopein*, onder meer 2.23.1: 97a8; 21: 99b31; 23: 00a15), soms met een aanduiding van een doel (aantonen of weerleggen);
(3) een formulering van een meer of minder abstract principe (zie voor voorbeelden verderop);
(4) een of meer concrete tekstvoorbeelden, verzonnen of bijvoorbeeld afkomstig uit een redevoering of tragedie(!), waarin het principe wordt toegepast (zie ook hier voor voorbeelden verderop; slechts in één geval, in 2.23.19 (voorbeeld c uit de vorige paragraaf), wordt dit voorbeeld expliciet een enthymeem genoemd);
(5) aanvullende opmerkingen, vooral over gebruiksvoorwaarden van de toop (hierbij wordt soms op drogredelijk gebruik gewezen).

Van deze vijf componenten is (1) altijd aanwezig en (4) bijna altijd. Vreemd genoeg is (3), die de eigenlijke toop het beste lijkt aan te geven, niet altijd aanwezig. Bovendien loopt de abstractiegraad van de principes onder (3) erg uiteen. Zeker niet alle topen lijken 'onderwerploos' (58a222), wat Aristoteles hier ook precies mee bedoeld mag hebben. Met andere woorden, het is twijfelachtig of alle topen in 2.23 beantwoorden aan de contouren die bij de introductie van het begrip 'gemeenschappelijke toop' in 1.2.21-22 van een gemeenschappelijke toop geschetst zijn.

Behalve de toop uit meer en minder lijkt ook de eerste toop uit 2.23, de toop uit tegendelen (*ek tôn enantiôn*), goed te beantwoorden aan het ideaalbeeld. Aangezien de besprekingen van deze twee topen gezamenlijk ook alle bovengenoemde componenten bevatten (op de meer optionele (5) na), vormen deze voorbeelden een goed uitgangspunt voor een analyse.[349] Ik schematiseer beide behandelingen (bij 'meer en minder' beperk ik me tot het eerste abstracte principe, dat wil zeggen tot de eerste variant van dit type toop).

(1) benaming:	*ek tôn enantiôn* uit tegendelen	*ek tou mallon kai hêtton* uit meer en minder
(2) advies:	'Kijk of het tegendeel van het ene (A) gezegd kan worden van het tegendeel van het andere (B): als dit niet kan, hebben we een weerlegging, als het wel kan een bevestiging' (97a8-9)	–

(3) principe:	–	‘Als iets niet geldt voor datgene waarvoor het eerder zou gelden, dan is het duidelijk dat het ook niet geldt voor hetgeen waarvoor het minder gauw zal gelden’ (97b13-15)
(4) voorbeeld:	‘Zelfbeheersing is goed, want uitspatting is schadelijk’ (97a10-11)	‘Als zelfs de goden niet alles weten, dan kan het toch nauwelijks dat mensen dat wel doen’ (97b12-13)

Het is van belang te benadrukken dat bovenstaande schematiseringen de volledige behandelingen van beide topen door Aristoteles weergeven. Daarbij gaat het hier ook nog eens om relatief gedetailleerde besprekingen; de andere topen worden vaak veel korter en elliptischer besproken. Met dit soort behandelingen moet de lezer het doen. Dit wil zeggen dat daarin geen expliciete antwoorden gevonden kunnen worden op de vragen die de moderne onderzoekers bezighouden. Zo staat bijvoorbeeld nergens welke component, (2) of (3), de ‘eigenlijke’ toop het beste weergeeft.[350] Ook over de functie(s) van topen wordt nergens gerept, laat staan over de pas door De Pater (1965 en 1968) onderscheiden selectie- en garantiefunctie. En wat de vraag betreft of topen nu premissen zijn of niet,[351] die vraag is misschien niet eens bij Aristoteles opgekomen. Met andere woorden, alle moderne interpretaties zijn op zijn best plausibele expliciteringen of extrapoleringen van wat Aristoteles bedoeld zou kunnen hebben.

Ter inleiding van de interpretatie merk ik alvast op dat uit de twee geschematiseerde behandelingen goed blijkt dat het advies (2) en het principe (3) elkaar impliceren. Daarom kon Aristoteles met een van beide componenten volstaan. Men kan immers de ene component uit de andere afleiden. In het eerste schema kan het volgende principe aangevuld worden: ‘Als het tegendeel van het ene (A) gezegd kan worden van het tegendeel van het andere (B), dan kan A van B gezegd worden’. In het tweede schema past het (vereenvoudigde[352]) advies ‘Ga na of het meer waarschijnlijke geval zich niet voordoet, want als dat zo is, blijkt daaruit dat het minder waarschijnlijke geval zich zeker niet voordoet’.

Deze wederzijdse afleidbaarheid neemt echter niet weg dat de principeformuleringen duidelijker (kunnen) aangeven waar het bij topen om gaat. Bovendien motiveren de principes de adviezen en niet omgekeerd. Afgezien van de vraag, die slechts van historisch belang is, voor welke van de twee componenten Aristoteles bij voorrang de term *topoi* gebruikte, lijkt het duidelijk dat de principes de topen waarom het gaat het beste

vertegenwoordigen.[353] Daar ga ik verder van uit, evenals van de 'als ..., dan ...' -formulering van de principes. Die formulering gebruikt Aristoteles weliswaar niet steeds, maar deze is de handigste variant voor een bespreking.

In de nu volgende interpretatie richt ik me eerst op de sinds De Pater (1965 en 1968) veelbesproken vraag welke functie of liever functies aan de gemeenschappelijke topen moeten worden toegekend. Mijn antwoord is slechts een verfijning van al eerder gegeven interpretaties. Belangrijker en nieuwer is het tweede onderdeel van mijn interpretatie: ik wijs op de inhoudelijke aard van de gemeenschappelijke topen die de veronderstelde functies pas mogelijk maken. Tot slot sta ik stil bij de eveneens bekende kwestie of gemeenschappelijke topen nu gezien moeten worden als impliciete premissen of als externe afleidingsprincipes – dit leidt tot een vergelijking van de gemeenschappelijke topen en de moderne argumentatieschema's. In een aanhangsel probeer ik nog een categorisering te geven van de lijst met gemeenschappelijke topen in 2.23.

De functies van de gemeenschappelijke topen

Aristoteles zegt nergens expliciet waartoe de gemeenschappelijke topen uit 2.23 dienen. Toch zijn deze topen evident functionele vehikels. De vraag is daarom welke functie of functies Aristoteles impliciet aanneemt. Om dat te achterhalen ga ik uit van het doel dat hem met zijn topenbehandelingen voor ogen gestaan moet hebben. Dat was om redenaars te helpen bij het vinden van enthymematische argumentaties voor hun standpunten. Bij die standpunten moeten we, al geeft Aristoteles dat niet expliciet aan, denken aan (sub)standpunten van beide partijen over de geschilpunten (*amphisbêtêseis* of *staseis*) die zich kunnen voordoen in gerechtelijke, politieke en gelegenheidsredevoeringen.

Laten we uitgaan van het voorbeeld dat Aristoteles in 2.22.5 (zie ook 1.4.9) geeft van een politieke discussie in de Atheense volksvergadering over de vraag of er een oorlog begonnen moet worden of niet. Het is goed voorstelbaar dat er in die discussie iemand wil opponeren tegen een voorstel om tegen een bepaalde vijand ten strijde te trekken. Het (sub)standpunt dat deze spreker in dit verband zou kunnen innemen, is dat die strijd niet gewonnen kan worden (dit is een standpunt over het effectiviteitsgeschilpunt, zie 3.17.4: 17b34-35). Zijn opgave is dan een argumentatie te ontwikkelen waarmee hij de vergadering van de juistheid van dit standpunt kan overtuigen. Op welke wijze kunnen topen zoals in 2.23 behandeld worden, hem daarbij van dienst zijn? (Vooraf zij opgemerkt dat de topische methode kennelijk veronderstelt dat er meer dan één toop, maar geen onhanteerbaar lange reeks, ter beschikking staat. Dus de vraag is wat een min of meer overzienbare topenlijst à la 2.23 de redenaar voor diensten kan bewijzen.)

Het eerste dat de redenaar met de lijst kan en moet doen, is zijn standpunt nader specificeren. Dit wil zeggen dat hij zijn standpunt als een voorbeeld van een bepaald type uitspraak moet opvatten: als een minder waarschijnlijk geval dat zich niet zal voordoen; als een gevolg dat niet zal optreden; enzovoort. Weliswaar staat het te verdedigen standpunt reeds van tevoren globaal vast, maar dit kan nog op verschillende manieren 'gezien' worden (binnen bepaalde beperkingen – een descriptief standpunt kan bijvoorbeeld nooit normatief voorgesteld worden). Door de topenlijst langs te lopen kan de redenaar op specificaties komen. Gekomen bij, bijvoorbeeld, de toop van 'meer en minder', kan de redenaar op de gedachte komen om zijn standpunt voor te stellen als een minder waarschijnlijk geval dat zich niet zal voordoen. Met andere woorden, hij wordt op het idee gebracht zijn standpunt te zien als een concrete substitutie van het standpunt-type in het dan-gedeelte van het topische principe 'meer en minder'. Hij vult dus in: 'als dat in een meer waarschijnlijk geval ook niet gelukt is, dan kunnen wij de oorlog zeker niet winnen'. Een andere mogelijkheid suggereert de toop van 'oorzaak en gevolg', waarbij het standpunt als een gevolg gezien kan worden dat niet zal optreden (zie 2.23.25). De invulling is nu: 'als de oorzaak ontbreekt, dan treedt onze daaropvolgende overwinning niet op'. Door deze specificeringen wordt het standpunt pas vatbaar voor een overtuigende verdediging.

De mogelijke specificeringen van het standpunt worden in een tweede stap op hun verdedigbaarheid beproefd. Gegeven de mogelijke invullingen van het standpunt wordt de redenaar bij deze stap gesuggereerd naar een bepaald type argumenten uit te kijken: de typen die met algemene uitdrukkingen als 'meer waarschijnlijk geval' en 'oorzaak' aangeduid worden in het als-gedeelte van de mogelijk bruikbare topische principes. De redenaar moet hierbij op eigen kracht, zonder hulp van het topische principe, twee dingen doen: een concreet argument bedenken dat valt onder het type argument van het als-gedeelte en nagaan of dit argument aanvaardbaar is voor het publiek. Hiervoor is kennis nodig van het onderwerp en van de opvattingen van het publiek. In ons voorbeeld kan dat leiden tot invullingen als 'zoals u weet is die en die andere staat met een sterker leger dan het onze er ook niet in geslaagd van onze vijand te winnen' (meer waarschijnlijk geval) en 'u zult het met me eens zijn dat wij niet over de noodzakelijke bondgenoten beschikken' (oorzaak). Wanneer voor een gesuggereerd type argument geen aanvaardbare invulling gevonden kan worden, vervalt de corresponderende invulling van het standpunt. Wanneer er wel zo'n invulling is, is het standpunt in de gekozen vorm verdedigbaar.

Laten we aannemen dat de redenaar bij minstens één gesuggereerd type argument op beide punten, beschikbaarheid en aanvaardbaarheid van een concreet argument, tot een positieve bevinding komt. Dan kan hij een derde beslissende stap zetten: hij kan nu een enthymeem formuleren

dat overtuigend zal zijn voor zijn publiek, dat wil zeggen dat zijn publiek zijn standpunt doet aanvaarden. Bijvoorbeeld: 'die en die andere staat met een sterker leger dan het onze kon ook niet van onze vijand winnen, dus kunnen wij zeker niet winnen'. Het topische principe garandeert weliswaar niet de beschikbaarheid en aanvaardbaarheid van een concreet argument, maar wel dat het publiek zijn standpunt zal aannemen *als* dit een aanvaardbaar argument voorgehouden kan worden dat valt onder het als-gedeelte.

In een chronologisch geordend[354] schema (met de toop van 'meer en minder' als voorbeeld).

Pre-topische stap (0):	globaal geformuleerd standpunt ('wij kunnen de oorlog niet winnen').
Topische stap (1):	mogelijke specificeringen van het standpunt zoals die gesuggereerd worden door standpunt-typen in de dan-gedeelten van topen, met als randvoorwaarde de aard van de globale formulering (bijvoorbeeld 'dan kunnen wij zeker de oorlog niet winnen').
Topische stap (2):	mogelijke concrete argumenten zoals die gesuggereerd worden door de argument-typen in het als-gedeelte van topen, met als randvoorwaarden beschikbaarheid en aanvaardbaarheid van de concrete argumenten (bijvoorbeeld 'die en die andere staat met een sterker leger heeft ook niet kunnen winnen').
Topische stap (3):	wanneer aan de randvoorwaarden voldaan is: formulering van een enthymeem dat gegarandeerd overtuigend zal zijn, dus het standpunt voor het publiek aanvaardbaar maakt (bijvoorbeeld 'die en die andere staat met een sterker leger heeft ook niet van deze vijand kunnen winnen, dus wij kunnen dat zeker niet').

In dit schema vervullen gemeenschappelijke topen de volgende functies. Ten eerste een *dubbele suggestie*functie (mijn uitgebreide variant van de *selectie*functie van De Pater 1965 en 1968). De standpunt-typen in het dan-gedeelte van de topische principes suggereren het standpunt als een vertegenwoordiger van een bepaald type voor te stellen, om het verdedigbaar te maken. De argument-typen in het als-gedeelte suggereren na te gaan of

er een aanvaardbaar argument beschikbaar is dat eronder valt, om het standpunt daarmee te verdedigen. Als de suggesties positieve resultaten opleveren, kan het enthymeem geformuleerd worden waarin de gebruikte gemeenschappelijke toop zijn *garantie*functie vervult: de toop garandeert dat het enthymeem, bestaande uit de invulling van het dan- en alsgedeelte van het principe, overtuigend is voor het publiek oftewel dat het publiek het standpunt zal aanvaarden.[355]

Om een mogelijk misverstand te voorkomen merk ik nog op dat de *garantie*functie van topen wel doet denken aan de functie van logische 'inference rules' (of redeneervormen zoals *modus ponens*), maar daarvan principieel verschilt.[356] Die laatste regels of vormen staan garant voor de logische geldigheid van de afleiding van de conclusie in een redenering (geformuleerd in het verdedigde standpunt). De topen zorgen voor de aanvaardbaarheid van het verdedigde standpunt voor het publiek gegeven de aanvaardbaarheid van het gevonden argument voor dit publiek. Vertaald naar het logische niveau van Engelstalige *logic textbooks*: de garantiefunctie zorgt niet voor de *validity*, maar voor de *soundness of the reasoning*. In de redenering 'een andere staat met een sterker leger heeft ook niet van deze vijand kunnen winnen, dus wij kunnen dat zeker niet' garandeert de logische *modus ponens*-regel de *validity* van de afleiding van de conclusie dat 'wij dat niet kunnen'. De topische *a fortiori*-regel van zijn kant zorgt voor de *soundness of the reasoning*, dat wil zeggen de aanvaardbaarheid van het verdedigde standpunt dat 'wij dat niet kunnen' (gegeven de aanvaardbaarheid van het aangevoerde argument over de andere staat).[357]

De aard van gemeenschappelijke topen

De vraag is nu welke eigenschappen gemeenschappelijke topen geschikt maken voor de dubbele suggestie- en de garantiefunctie. Met andere woorden, welke aard kan aan dit type *topoi* toegeschreven worden? Om dit voor alle topen uit 2.23 te kunnen bepalen, verbreed ik de tekstbasis: aan de drie al aangehaalde topen voeg ik er nog vier toe, zodat er sprake is van een representatieve keuze uit alle topen van 2.23.[358]

(1) *Uit tegendelen* (*ek tôn enantiôn*). Als het tegendeel van een predikaat toekomt aan het tegendeel van een subject, dan komt dit predikaat toe aan dit subject. 'Zelfbeheersing is goed, want uitspatting is schadelijk.'

(4) *Uit meer en minder* (*ek tou mallon kai hêtton*). Als een predikaat niet toekomt aan een subject waaraan het met meer waarschijnlijkheid toekomt, dan komt het zeker niet toe aan een subject waaraan het met minder waarschijnlijkheid toekomt. 'Als zelfs de goden niet alles weten, dan kan het toch nauwelijks dat mensen dat wel doen.'

(5) *Uit letten op het tijdstip* (*ek tou ton chronon skopein*). Als men een verzoek zou hebben ingewilligd op een eerder tijdstip (voordat de tegenprestatie verricht werd), dan mag men dit verzoek nu (nadat de prestatie verricht is) niet weigeren. 'Als ik tevoren een standbeeld bedongen had ingeval mijn onderneming zou slagen, had u het mij toegekend. Wilt u het mij dan na mijn zege weigeren?'

(11) *Uit een [gezaghebbend] oordeel* (*ek kriseôs*). Als een gezaghebbend oordeel is uitgesproken over hetzelfde, een vergelijkbaar of tegengesteld geval, dan geldt dit oordeel (of het tegendeel) ook in dit geval. 'Helena was deugdzaam, omdat Theseus zo oordeelde.'

(12) *Uit 'onderdelen', dat wil zeggen species* (*ek tôn merôn*). Als geen van de species van een genus toekomt aan een subject, dan komt dit genus niet toe aan dit subject. 'Welk heiligdom heeft hij geschonden? Wie van de goden die onze stad erkent heeft hij geen eer bewezen?'

(13) *Uit gevolgen* (*ek tou akolouthountos*). Als een handeling zowel goede als slechte gevolgen heeft, dan kan deze handeling op basis van de goede/slechte gevolgen aan-/afgeraden, verdedigd/aangeklaagd en geprezen/gelaakt worden. 'Je moet niet gaan studeren, want het is niet gewenst afgunst te wekken/je moet gaan studeren, want deskundigheid is gewenst.'

(24) *Uit de oorzaak* (*apo tou aitiou*). Als de oorzaak er is, dan is het gevolg er; als de oorzaak er niet is, dan is het effect er ook niet. Te uitvoerig en onduidelijk voorbeeld om te citeren.

In al deze principes wordt een bepaald inhoudelijk verband gelegd tussen twee min of meer algemene uitspraken. De aard van dit verband en van de uitspraken waartussen dit gelegd wordt verschilt echter sterk. In principe (12), bijvoorbeeld, gaat het primair om een verband tussen de predikaatstermen uit de als- en de dan-uitspraak: het betreft hier een relatie van species en genus. De aard van de samenstellende uitspraken in dit principe is heel algemeen: het zijn subject-predikaat-uitspraken die bijvoorbeeld zowel descriptief als normatief ingevuld kunnen worden. Heel anders is het gesteld met principe (5). Hier gaat het om verschillende tijdstippen waarop iemand er aanspraak op kan maken een beloning te krijgen (verleden versus heden, voor en na de tegenprestatie). De samenstellende uitspraken hebben nog wel een zekere algemeenheid (ze gaan over 'de inwilliging van een verzoek' en een niet nader bepaald 'verleden' en 'heden'), maar zowel de beperking tot het onderwerp 'inwilliging van een verzoek' als de normatieve strekking van de uitspraken maken dit principe veel specifieker dan principe (12).

De principes (12) en (5) vertegenwoordigen twee uitersten van de topen uit 2.23. Principe (12) behoort, net als de principes (1) en (4), tot de topen die de retorica met de dialectica gemeen heeft: het is een erg abstract en daardoor onderwerp-onafhankelijk principe. Principe (5) is veel minder abstract en daardoor veel kleiner van bereik, namelijk tot een discussie over de geldigheid van een verzoek. Hoewel het een zekere algemeenheid heeft, past het zeker niet binnen de contouren van gemeenschappelijke topen zoals die in 1.2.20-22 geschetst zijn. De andere principes bevinden zich op een glijdende schaal van meer naar minder algemeen tussen (12) en (5) in. Maar in verband met de functies van gemeenschappelijke topen is beslissend dat zelfs het meest algemene principe (12) nog een inhoudelijk en geen formeel beginsel is: hoe abstract ook, termen als *genus* en *species* staan voor inhoudelijke begrippen.[359]

Ik ga nu nader in op het verband tussen de aangeduide, enigszins wisselende aard van de topische principes en de eerder onderscheiden dubbele suggestie- en garantiefunctie.

In de eerste plaats bestaat er een onmiskenbaar verband tussen het feit dat de topische principes draaien om meer of minder algemene, maar steeds inhoudelijke gemeenschappelijke termen en de dubbele suggestiefunctie. Termen als 'het tegendeel van ...', ' ... meer waarschijnlijk ...'/ '... minder waarschijnlijk ...', '... in het verleden'/ '... in het heden' enzovoort zijn weliswaar abstract, maar ze zijn inhoudelijk genoeg om de gedachten te kunnen sturen. De uit-naamgeving en, in voorkomende gevallen, de adviesformulering in de toop-behandelingen verwijzen ook niet voor niets naar deze termen. Via deze termen vervult zowel de naamgeving als het advies de dubbele suggestiefunctie van de toop.[360] Neem een benaming als 'uit tegendelen'. Die suggereert ten eerste na te gaan of het standpunt gezien kan worden als een subject-predikaat-uitspraak waarvan de beide termen (contraire) tegendelen hebben. Bij een uitspraak als 'zelfbeheersing is goed' kan dat, want zowel de subject- als predikaatterm heeft (contraire) tegendelen. Ten tweede geeft deze benaming goed de richting aan voor het zoeken van een argument: een invulling van de als-uitspraak van het principe, zoals 'uitspatting is schadelijk' (waarbij nogmaals gezegd moet worden dat zonder kennis van het besproken onderwerp geen enkel concreet argument bedacht kan worden).

In de tweede plaats berust ook de garantiefunctie van de topische principes op de aanwezigheid van de genoemde inhoudelijke gemeenschappelijke termen. In dit geval is dit een gevolg van het feit dat in elk topisch principe een relatie wordt gelegd tussen de als- en de dan-uitspraak die aanknoopt bij de inhoudelijke gemeenschappelijke termen in de twee uitspraken. Zo wordt de relatie in 'Als de oorzaak er is, dan is het gevolg er ook' gelegd via 'de oorzaak' en 'het gevolg': tussen de twee situaties die de twee uitspraken beschrijven, bestaat een causaal verband. Dit wil zeggen dat de garantiefunctie gebaseerd is op causale en andersoortige rela-

ties die bestaan tussen de uitspraken in het als- en het dan-gedeelte van een topisch principe. Het zijn deze relaties die, voor het publiek, de juistheid van het standpunt garanderen op basis van het aangevoerde argument – mits dit argument op zichzelf aanvaardbaar is. Voor het publiek geldt namelijk dat je er, bijvoorbeeld, zeker van kunt zijn dat het effect bestaat (standpunt) als de oorzaak bestaat (argument).

De geconstateerde heterogene aard van de topische principes maakt dat de relaties waarop de garantiefunctie steunt, nogal uiteenlopen.[361] De meeste relaties in de topen uit 2.23 drukken samenhangen uit die het publiek steeds weer in de werkelijkheid waarneemt. Het meest frequent zijn allerlei, meer of minder algemene vormen van causale samenhangen (hierboven toop (24) en (13) en verder toop (14), (17) en (20)[362]). Daaraan liggen algemeen menselijke ervaringen ten grondslag, zoals het feit dat het hebben van een goed motief en het plegen van een misdaad vaak samengaan (zie behalve toop (24) ook toop (20)). Verder draaien bepaalde principes om overeenkomsten tussen zaken (hierboven toop (4) en verder (6) en (16)[363]). Die weerspiegelen zulke bevindingen dat wanneer een sterkere man iets niet kan optillen een zwakkere dat normaliter zeker niet kan. Andersoortige relaties hebben te maken met onder het publiek levende normatieve generalisaties, zoals de overweging dat de wenselijkheid van een handeling afhangt van de voor- en nadelen die deze met zich meebrengt (hierboven toop (13) en verder toop (14) en (20)). Relatief weinig principes lijken op elementaire logisch-semantische noties te berusten, zoals het feit dat een soort of geheel niet kan bestaan als er geen subsoorten of onderdelen van bestaan (zie respectievelijk hierboven toop (12) en de verwante toop (9)) – zie het aanhangsel bij dit hoofdstuk voor een poging tot indeling van de topen in 2.23.

In het algemeen gesteld lijken de meeste topische relaties in de *Rhetorica* te berusten op empirische en normatieve generalisaties van menselijke ervaringen en voorkeuren; een kleine minderheid is gebaseerd op simpele en inzichtelijke logisch-semantische beginselen. De abstractiegraad van de generalisaties wisselt sterk. Dit heeft ook geleid tot overlap tussen de topen binnen 2.23, bijvoorbeeld tussen de meest abstracte variant van meer en minder in 2.23.4 en een specifieke variant daarvan in 2.23.7. De (wisselende) garanderende kracht ervan berust, ondanks deze verschillen, niettemin steeds op dezelfde eigenschap: het gaat, om met Aristoteles te spreken,[364] steeds om *endoxa*. Dat wil zeggen om beginselen die weliswaar door een meer of minder deskundige of grote groep mensen aanvaard wordt, maar die niet per se noodzakelijk waar of universeel geldig hoeven te zijn; een in de ogen van die groep behoorlijke mate van waarschijnlijkheid of normatieve dan wel logische geldingskracht is voldoende. Om een voorbeeld te geven: het is zeker niet uitgesloten dat een zwakkere man door gerichte training meer kan tillen dan een sterkere, maar die uitzondering ontkracht voor het publiek niet de algemene aan-

vaardbaarheid van het principe dat het meer waarschijnlijke geval is dat de sterkere meer kan tillen.[365]

Gemeenschappelijke topen: impliciete premissen of externe afleidingsprincipes?
Louter afgaande op de behandelingen van de topen in 2.23 lijkt hiermee alles gezegd wat er over functie en aard van dit soort topen te zeggen valt. Op basis van deze behandelingen lijken dergelijke topen geformuleerd te kunnen worden als 'endoxale' als-dan-principes met weliswaar abstracte, maar toch inhoudelijke gemeenschappelijke termen. Door substitutie kunnen van de dan-gedeeltes standpunten afgeleid worden en van de als-gedeeltes argumenten. Dit levert overtuigende enthymemen op bestaande uit twee uitspraken: 'standpunt, want argument'. Van dit soort tweeledige enthymemen lijken er in 2.23 ook vele voorbeelden gegeven te worden.[366] Al deze enthymemen ontlenen hun overtuigingskracht aan het feit dat het substitutiegevallen zijn van een geaccepteerd topisch principe. Dit principe ligt wel ten grondslag aan het enthymeem, maar het maakt er niet deel van uit als argument (in logische terminologie: als premisse). Het is een externe regel waaraan het enthymeem zijn overtuigingskracht ontleent. Men kan een dergelijke regel *in dit opzicht*[367] vergelijken met een logische afleidingsregel als 'uit de premissenverzameling {als p, dan q; p} volgt q'. Deze laatste regel moet immers ook niet aan een *modus ponens*-redenering worden toegevoegd, maar heeft de status van een externe regel die een redenering van deze vorm logische geldigheid verleent.[368]

Kijken we buiten 2.23, dan kunnen we zowel passages vinden die goed te rijmen zijn met deze interpretatie als passages die deze uitleg lijken tegen te spreken. Zo stemt deze interpretatie goed overeen met de omschrijving, in 2.26.1, van een toop als datgene waaronder een reeks enthymemen gerangschikt kan worden. Immers, onder een topisch principe als 'meer en minder' kunnen via wisselende substituties oneindig vele concrete enthymemen gerangschikt worden. Minder gemakkelijk is echter de combinatie met de kijk die Aristoteles op verschillende plaatsen buiten 2.23 heeft op het enthymeem. Zoals in de vorige paragraaf is gebleken, dacht Aristoteles bij een enthymeem niet simpelweg aan twee uitspraken, te weten standpunt en (expliciet) argument. Weliswaar doen veel enthymemen zich in het taalgebruik als tweeledig voor, maar het lijkt er toch op dat Aristoteles van mening was dat in dergelijke gevallen een argument/premisse verzwegen is. Als we aannemen dat Aristoteles ook in 2.23 dergelijke enthymemen op het oog had, dan moet hij dus van mening geweest zijn dat in de voorbeelden van enthymemen[369] die hij geeft steeds een argument/premisse verzwegen is. Dit maakt het mogelijk de verhouding tussen een concreet enthymeem en het bijbehorende topische principe te interpreteren zoals ik dat aan het eind van de vorige paragraaf al gedaan heb in aansluiting bij de moderne argumentatietheorie.

Het is in dat geval namelijk mogelijk het topisch principe niet als een externe regel, maar als een 'interne regel' te zien.[370] Het topische als-dan-principe kan dan opgevat worden als een abstracte, gegeneraliseerde variant van het verzwegen argument. De toop wordt nu bij volledige explicitering van de argumentatie, in een gespecificeerde vorm, aan het tweeledige enthymeem toegevoegd. Het eerder gegeven voorbeeld 'we kunnen de oorlog niet winnen, want die en die andere staat met een sterker leger kon dat ook niet' wordt dan: 'we kunnen de oorlog niet winnen, want die en die andere staat met een sterker leger kon dit ook niet, en als een andere staat met een sterker leger dat niet kon, dan kunnen wij dat ook niet'. In plaats van dat de toop alleen substitutiegevallen voor het expliciete argument en het standpunt levert, levert hij dat nu ook voor het verzwegen argument. De gehele argumentatie kan dan gezien worden als een substitutiegeval van het al eerder, in het slot van de vorige paragraaf, gegeven argumentatieschema (met het topische principe in (1)).

(1) Als het winnen van de oorlog [invulling van het predikaat] niet toekomt aan een staat met een sterker leger [invulling van subject waaraan dit met meer waarschijnlijkheid toekomt], dan komt het zeker niet toe aan ons [invulling van een subject waaraan het met minder waarschijnlijkheid toekomt].
(2) Die en die staat met een sterker leger heeft de oorlog niet kunnen winnen [invulling van het predikaat komt niet toe aan het (ene) subject waaraan het eerder toekomt].

---

(3) Dus kunnen wij zeker de oorlog niet winnen [invulling van het predikaat komt zeker niet toe aan het (andere) subject waaraan het met minder waarschijnlijkheid toekomt].

Het gaat te ver om deze argumentatieschematische interpretatie al aan Aristoteles zelf toe te schrijven, maar deze uitleg ligt wel in het verlengde van wat wij – gegeven sommige aanwijzingen in de tekst – bij hem lezen. We kunnen in de gemeenschappelijke toop in elk geval een voorloper van het moderne argumentatieschema zien.[371]

Aanhangsel

De systematiek in de lijst met topen in 2.23: Aristoteles' bijdrage aan een typologie van argumentatieschema's

Volgens de handboekenschrijvers Volkmann (1885, 201) en Martin (1974, 110) ontbreekt in de lijst met gemeenschappelijke topen van 2.23 elke systematiek. Inderdaad gaat het om ongelijksoortige categorieën en valt er niet meteen een indeling te onderkennen.

Om te beginnen lijken niet alle topen een argumentatieschematisch als-dan-principe in te houden. Sommige topen lijken slechts adviezen om aan een argument of een verklaring te komen ((10) en (23)), andere om de tegenpartij op tegenspraak te betrappen en zo zijn bewering te ontkrachten ((5), (15), (18), (22) en (26)).[372] Maar ook wanneer wel van een als-dan-principe sprake lijkt, loopt de behandeling nogal uiteen. Om enige discrepanties te noemen: van sommige principes wordt zowel een positief-aantonende en een negatief-weerleggende variant gegeven, van andere alleen de positieve of de negatieve; soms worden er per uit-type meerdere subprincipes gegeven (*a maiore*, *a minore* en *a pari* bij (4)) maar vaker één; soms wordt een specifiek principe van een hoofdprincipe als aparte categorie opgevoerd ((6) als specifieke variant van meer en minder in (4), overlap tussen (13) en (20)); soms wordt geen specifiek toepassingsterrein genoemd en soms een, twee of drie soorten redevoeringen waarbinnen de topen bruikbaar zijn.

Dit laatste verschil lijkt met het oog op Aristoteles' bijdrage aan een typologie van argumentatieschema's het belangrijkste. Heel in het algemeen gesproken lijken er twee soorten (argumentatieschematische) topen in de lijst voor te komen: de topen waarbij geen toepassingsterrein wordt vermeld, en topen die met een of meer van de bekende drie soorten redevoeringen in verband gebracht worden. De eerste domineren de eerste helft van de lijst tot nummer (13), de tweede de tweede helft. De eerste vinden veelal hun tegenhanger in de *Topica*, de tweede lijken meestal uit de oratorische praktijk of uit bestaande retorische handboeken te stammen.[373] De eerste hebben meestal een logisch-semantisch karakter en horen zowel tot de dialectica als de retorica, de tweede hebben voornamelijk met causaliteit te maken en zijn typisch retorisch.

Met latere indelingen, vanaf de *differentia*-classificaties in de late Oudheid tot en met een typologie als die van Kienpointner (1992), in gedachte kunnen we nog wat verder gaan en de volgende onuitgesproken indeling opstellen.[374]

Tegenstelling

(1) *Uit tegendelen* (*ek tôn enantiôn*). Als het tegendeel van een predikaat toekomt aan het tegendeel van een subject, dan komt dit predikaat toe aan dit subject. 'Zelfbeheersing is goed, want uitspatting is schadelijk.'

(3) *Uit correlatieven* (*ek tôn pros allêla*). Als een predikaat toekomt aan een correlatief van een subject, dan komt dit predikaat toe aan dit subject. 'Als het voor jullie geen schande is het recht belasting te innen te verpachten, dan is het voor ons geen schande het te pachten.'

Vergelijking

(4) *Uit meer en minder* (*ek tou mallon kai hêtton*). Als een predikaat niet toekomt aan een subject waaraan het met meer waarschijnlijkheid toekomt, dan komt het zeker niet toe aan een subject waaraan het met minder waarschijnlijkheid toekomt. 'Als zelfs de goden niet alles weten, dan kan het toch nauwelijks dat mensen dat wel doen.'

(6) *Uit het tegen de tegenpartij keren van zijn woorden* (*ek tôn eirêmenôn kath' hautou pros ton eiponta*). Als een predikaat niet toekomt aan de tegenpartij (aan wie het met meer waarschijnlijkheid toekomt), dan komt het zeker niet toe aan ons (aan wie het met minder waarschijnlijkheid toekomt). 'Dus jij, Aristophon, zou haar niet verraden, en ik, Iphicrates, wel?'

(16) *Uit (proportionele) analogie* (*ek tou analogon symbainein*). Als een correlatief van een predikaat niet verhoudingsgewijs op gelijke wijze toekomt aan een correlatief van een subject, dan komt dit predikaat niet toe aan dit subject. 'Als u grote jongens als mannen gaat behandelen, zal de tijd komen dat u kleine mannen bij de wet tot kinderen verklaart.'

Classificatie

(2) *Uit gelijke afleidingen (van een term)* (*ek tôn homoiôn ptôseôn*). Als een predikaat toekomt aan een subjectterm met een gelijke afleiding, dan komt dit predikaat toe aan deze subjectterm. 'Recht is geen onverdeeld goed, want dan zou dit ook moeten gelden voor "terecht", maar in werkelijkheid is "terecht sterven" niet iets wat we verkiezen.'

(7) *Uit definitie* (*ex horismou*). Als een predikaat dat inbegrepen is in een definitie toekomt aan een subject, dan komt deze definitie toe aan dit subject. 'Iedereen zal het erover eens zijn dat mensen zonder zelfbeheersing geen genoegen nemen met maar één vrouw om hun lichamelijke behoeften te bevredigen.'

(9) *Uit indeling* (*ek dihaireseôs*). Als geen van de delen toekomt aan een subject, dan komt het geheel niet toe aan dit subject. 'Iedereen die onrecht pleegt doet dit om een van de drie beweegredenen, ofwel om reden A, of B, of C. In dit geval kan het niet zijn om A of B; en zelfs de tegenpartij beweert niet dat C een motief is geweest.'

(12) *Uit 'onderdelen', dat wil zeggen species* (*ek tôn merôn*). Als geen van de species van een genus toekomt aan een subject, dan komt dit genus niet toe aan dit subject. 'Welk heiligdom heeft hij geschonden? Wie van de goden die onze stad erkent heeft hij geen eer bewezen?'

Inductie

(10) *Uit inductie* (*ex epagôgês*). Als een predikaat toekomt aan verschillende leden van een klasse, dan komt dit predikaat toe aan alle leden van deze klasse. 'Alle volkeren houden hun wijze mannen in ere: bij de inwoners van Paros staat Archilochus in hoge eer ... , bij de inwoners van Chios ... , etc.'

Autoriteit

(11) *Uit een [gezaghebbend] oordeel* (*ek kriseôs*). Als een gezaghebbend oordeel is uitgesproken over hetzelfde, een vergelijkbaar of tegengesteld geval, dan geldt dit oordeel (of het tegendeel) ook in dit geval. 'Helena was deugdzaam, omdat Theseus zo oordeelde.'

Causaliteit/teken

(13) *Uit gevolgen (ek tou akolouthountos)*. Als een handeling zowel goede als slechte gevolgen heeft, dan kan deze handeling op basis van de goede/slechte gevolgen aan-/afgeraden, verdedigd/aangeklaagd en geprezen/gelaakt worden. 'Je moet niet gaan studeren, want het is niet gewenst afgunst te wekken/je moet gaan studeren, want deskundigheid is gewenst.'

(14) *Uit tegengestelde gevolgen* (*peri duoin antikeimenoin*). Als bij het aan- of aanraden gekozen moet worden uit twee handelingen met tegengestelde gevolgen, dan moet toop (13) op beide toegepast worden. Je moet bijvoorbeeld geen redenaar worden, want 'als het rechtvaardig is wat je beweert, zullen de mensen je haten, als het onrechtvaardig is de goden'/je moet wel redenaar worden, want 'als het rechtvaardig is wat je beweert, zul je een lieveling van de goden zijn en als het onrechtvaardig is van de mensen'.

(17) *Uit gelijke gevolgen* (*ek tou to symbainon tauton*). Als een predikaat toekomt aan het ene subject op grond van een bepaald gevolg, dan komt dit predikaat ook toe aan het andere subject met een gelijk gevolg. 'Wie beweert dat goden geboren zijn, is even goddeloos als wie beweert dat ze sterven: uit allebei volgt dat goden op een bepaald ogenblik niet bestaan.'

(20) *Uit voors en tegens van een handeling* (*ta protreponta kai apotreponta*). Als de voors van een handeling zwaarder wegen dan de tegens (of omgekeerd), dan kan de handeling aangeraden of verdedigd worden (of omgekeerd afgeraden of aangeklaagd worden). 'Als iets mogelijk, gemakkelijk en voordelig is, zij het voor de persoon zelf dan wel voor zijn vrienden, of schadelijk voor zijn vijanden, dan weegt zelfs als er een boete op staat deze boete niet op tegen hetgeen men heeft verricht.'

(21) *Uit onaannemelijkheid* (*ek tôn apistôn*). Als men gelooft dat een predikaat aan een subject toekomt ondanks de onaannemelijkheid daarvan, dan is dit een teken dat dit predikaat ook aan dit subject toekomt. 'Olijfkoek heeft olijfolie nodig': dit is waar 'hoewel het niet aannemelijk klinkt dat aan vruchten waar olijfolie uit gewonnen wordt nog olijfolie moet worden toegevoegd'.

(24) *Uit de oorzaak* (*apo tou aitiou*). Als de oorzaak er is, dan is het gevolg er; als de oorzaak er niet is, dan is het effect er ook niet. Te uitvoerig en onduidelijk voorbeeld om te citeren.

(25) *Uit een beter alternatief* (*ek beltion allôs*). Als er een beter alternatief was, dan is dit een teken dat de handeling niet verricht is. Geen voorbeeld.

(28) *Uit [de betekenis van] een naam* (*apo tou onomatos*). Als de naam van een persoon een bepaalde betekenis heeft, dan is deze betekenis een teken voor zijn handelingen. 'De wetten van Draco zijn die van een draak'.

13 Drogredenen in de *Rhetorica*

Bij de introductie van de retorische middelen *êthos*, *pathos* en *logos* zegt Aristoteles van *logos* dat dit middel erin bestaat dat het iets aantoont of schijnt aan te tonen (1.2.3: 56a4). Dit lijkt een vooruitwijzing naar de tweedeling tussen 2.23 en 2.24. In het vorige hoofdstuk zagen we dat in 2.23 wordt behandeld hoe met gemeenschappelijke topen correcte enthymemen kunnen worden opgesteld. In dit hoofdstuk zullen we zien dat in 2.24 gemeenschappelijke topen worden besproken om incorrecte ('schijnbare') enthymemen mee te vormen.

Hoewel dit noch bij de introductie van *logos* noch in 2.24 duidelijk wordt aangegeven, gaat men er vrij algemeen van uit dat de behandeling van het schijnbaar aantonen dient om de redenaar in staat te stellen om fouten van de tegenpartij te ontmaskeren of bij zichzelf te vermijden (en niet om sluw te misleiden).[375] In elk geval bevat 2.24 een (beknopte) variant van Aristoteles' pionierswerk op het terrein van de drogredenleer, dat vooral uit *De sophisticis elenchis* bekend is (een werk dat als een aanhangsel van de *Topica* gezien wordt en tot de dialectica hoort).[376] Hiermee zien we voor het eerst een expliciete bijdrage aan de leer van de drogredenen opgenomen in een retorisch handboek. Een analyse van die bijdrage zal leren dat de tien besproken schijnbare enthymemen een viertal heel uiteenlopende typen drogredenen vertegenwoordigen.

Bij deze expliciete bijdrage blijft het niet in de *Rhetorica*. In hoofdstuk 10 over de discussiesituatie heb ik al stilgestaan bij opmerkingen die Aristoteles maakt over de ontoelaatbaarheid van bepaalde persuasiemiddelen in een ideale discussiesituatie. Vooral het gebruik van *pathos* moet het bij hem in het openingshoofdstuk ontgelden. Deze opmerkingen kunnen, vanuit modern perspectief, als impliciete bijdragen aan een drogredenleer gezien worden. Ze lijken ondubbelzinnig, maar verschaffen toch onvoldoende duidelijkheid over de onredelijkheid van de persuasiemiddelen *êthos* en *pathos* die in 1.2 geïntroduceerd worden. Dat vraagt om nader onderzoek. Bij *pathos* leidt dat tot de conclusie dat Aristoteles hierin wel een effectief, maar ook een onredelijk middel zag. Over de (on)redelijkheid van *ethos* blijkt hij zich niet duidelijk uit te laten.

We zien bij Aristoteles dus dezelfde tweedeling in de drogredenen verschijnen als bij de *Ad Alexandrum* vastgesteld kon worden. Ook bij hem

gaat het enerzijds om de onaanvaardbaarheid van de aangevoerde argumentaties, anderzijds om de onredelijkheid van gehanteerde procedures in de besproken discussiesituaties. Ik volg daarom in dit hoofdstuk opnieuw deze tweedeling.

13.1 Procedurele drogredenen

Aristoteles stond, zoals we al hebben gezien, afwijzend tegenover het opwekken van emoties en vooroordelen bij de rechters, stemming makende in- en uitleidingen en een onzakelijke stijl en voordracht (1.1, 3.1 en 3.13-14). Als het aan hem lag voert een spreker slechts argumentatie aan, liefst beperkt tot de feitelijke aspecten van een zaak (de feitelijke *stasis*). Een rede zou dan louter bestaan uit een, in zakelijke stijl geformuleerd en neutraal voorgedragen, standpunt en bijbehorende argumentatie.

Aristoteles geeft ook de ratio aan van de door hem geprefereerde gang van zaken. Deze is nodig om het institutionele doel van retorische discussies te bereiken: een zuivere oordeelsvorming door de derde partij. Of, negatief geformuleerd, zoals in het openingshoofdstuk gebeurt (1.1.4-5): niet-argumentatieve middelen, zoals het opwekken van emoties, 'verdraaien' (*diastraphein*) het jurylid. Het opwekken van boosheid, afgunst of medelijden bij de juryleden komt erop neer 'dat je de maatstaf waarmee je wilt meten eerst kromtrekt' (54a25-26). (Behalve op deze institutionele doelmatigheidsoverweging beroept Aristoteles zich in deze passage ook op de omstandigheid dat iedereen in zijn hart aan deze gang van zaken de voorkeur geeft.[377])

Dat er in de praktijk meestal van de doelmatige gang van zaken wordt afgeweken ligt volgens Aristoteles aan twee, met elkaar verbonden, factoren. Hij wijst aan de ene kant op het vaak ontbreken van institutionele voorschriften en aan de andere kant op de aard en opstelling van de beoordelaars. Slechts in de betere staten en gerechtshoven bestaan wetten, *nomoi*, die verbieden om in processen niet ter zake te zijn, *exô to pragmatos* te spreken (1.1.5: 54a21-23 en 1.1.10: 55a1-2; vergelijk 3.1.4: 03b34-35). Waar deze wetten ontbreken, gaat het fout door de inferioriteit van veel juryleden (*dia tên tou akroatou mochhtêrian*, 3.1.5:04a8, vergelijk 3.14.8). De doorslaggevende factor vormen dus de beoordelaars. De mate van redelijkheid van de discussie varieert daardoor met de mate van redelijkheid van de beoordelaars, zoals later ook Perelman zal benadrukken.

In deze beschouwingen ontbreekt de notie drogreden, maar ze betreffen duidelijk het gebruik van middelen die de redelijke toetsing van standpunten belemmeren. Volgens hedendaagse opvattingen kunnen dit drogredenen genoemd worden.[378] Met deze beschouwingen heeft Aristoteles daarom een voor de klassieke retorica unieke bijdrage geleverd aan de leer van de drogredenen. Meer in het algemeen is het ook een van de eerste

principiële uiteenzettingen over niet-argumentatieve procedurele drogredenen. En als zodanig lijkt het een binnen de leer van de drogredenen ook zeldzaam heldere en rechtlijnige bijdrage. De bekritiseerde middelen lijken namelijk zonder mitsen en maren, zonder voorbehouden en uitzonderingen, als onredelijk afgewezen te worden – omdat ze nu eenmaal een correcte oordeelsvorming frustreren. Maar helaas, bij nader inzien kan aan deze helderheid en rechtlijnigheid getwijfeld worden. Er zijn althans de nodige interpretatoren[379] die van mening zijn dat Aristoteles het gebruik van *pathos* niet altijd en van *êthos* helemaal niet afwijst, al keert hij zich in het openingshoofdstuk expliciet en zonder voorbehoud tegen *pathos* en lijkt hij *êthos* daar indirect af te wijzen. Nader onderzoek lijkt daarom geboden, te beginnen met het minst lastige geval: *pathos*.

Onaanvaardbare en aanvaardbare vormen van pathos?
Het (belangrijkste[380]) probleem bij *pathos* hangt samen met het onderscheid dat men kan maken tussen irrelevante en relevante emoties. Bij het laatste kan men denken aan medelijden met een dief die door armoede tot diefstal aangezet werd. Een dergelijk gevoel kan een rechter, op niet onredelijke wijze, laten meewegen bij de bepaling van de strafmaat. Duidelijk is nu dat het *pathos* uit de gangbare handboeken dat Aristoteles in het openingshoofdstuk afwijst op irrelevante emoties slaat: ze worden *ou peri tou pragmatos*, 'niet (betrokken) op de zaak', genoemd (1.1.4: 54a17-18). De vraag is echter of de emoties die hijzelf zonder enige vorm van afkeuring bespreekt in boek 2 mogelijk relevante emoties zijn of op relevante wijze te gebruiken emoties. Nogal wat interpretatoren denken dat.[381] Daarmee is men ook af van de discrepantie tussen het openingshoofdstuk en de rest van de *Rhetorica* (en van het vervelende idee dat de filosoof Aristoteles zonder scrupules verwerpelijke middelen bespreekt). Nu heb ik deze (schijn)discrepantie in paragraaf 10.1 al op een andere wijze (weg)verklaard, maar de vraag blijft of Aristoteles in zijn eigen bespreking inderdaad andere, relevante en daardoor aanvaardbare vormen van *pathos* of aanvaardbaar gebruik van *pathos* op het oog had. In dat geval zou hij *pathos* dus niet onvoorwaardelijk afwijzen. Om dit uit te zoeken vergelijk ik de *pathos*-behandeling in het openingshoofdstuk en het vervolg.

Voorbeelden van emoties die hij in het openingshoofdstuk afwijst – ik noemde ze al – zijn *eleos* (medelijden), *orgê* (boosheid) en *phthonos* (afgunst) (1.1.4: 54a17 en 1.1.5: 54a24-25). Als doel van het opwekken van deze emoties – ook dat gaf ik al aan – ziet hij het manipuleren van de oordeelsvorming. Welke methoden van emotioneren hem daarbij voor ogen staan geeft hij niet precies aan. Hij zegt slechts dat dit emotioneren niet op de zaak, maar op het jurylid gericht is (1.1.4: 54a). Hoe moeten we ons dit in concreto voorstellen? Zoals de paragrafen 1.1.10 en 3.14.7-8 suggereren, doelt Aristoteles hoogstwaarschijnlijk op methoden zoals we die hebben leren kennen uit de *Rhetorica ad Alexandrum*. Dat wil zeggen op het ter

inleiding en afronding van de rede opwekken van emoties als medelijden, boosheid en afgunst (dus de emoties die Aristoteles noemt). Om een voorbeeld in herinnering te roepen: een aangeklaagde in een rechtszaak wordt in dat boek onder meer aangeraden medelijden met zichzelf op te wekken door aan te tonen dat hij in een vriendschappelijke relatie staat tot de juryleden en al eerder door onverdiende tegenslag getroffen is (36.47-48: 45a1-5).

Dit lijkt een goede illustratie van 'niet op de zaak' betrokken: de vriendschappelijke relatie met het publiek en eerdere onverdiende tegenslag hebben gewoonlijk niets te maken met de aanklacht waarom een rechtszaak draait. Medelijden met een verdachte dat via deze weg tot stand komt, lijkt een schoolvoorbeeld van een irrelevante en daarom onaanvaardbare vorm van *pathos*. Overigens moet opgemerkt worden dat niet alle emoties waarvoor de *Ad Alexandrum* richtlijnen bevat duidelijk irrelevant zijn. Zo krijgt een politieke redenaar het advies om, op grond van bewezen verdiensten, gevoelens van dankbaarheid op te wekken voor een volk dat hij voorstelt in de strijd te hulp te komen (34.3). Hier speelt het toch redelijk te noemen principe 'voor wat, hoort wat'. Waar het in de *Ad Alexandrum* op aankomt, is dat de opgewekte emoties effect sorteren; dit kan zowel met irrelevante als relevante emoties.

Kijken we nu naar Aristoteles' eigen *pathos*-behandeling, te vinden in 1.2.5, 2.1-11 en 3.14 en 19. Gaat het hier om iets anders dan in de gangbare handboeken? Dat lijkt niet het geval.

Om te beginnen, zo is al vaker opgemerkt,[382] identificeert Aristoteles zelf in 1.2.5: 56a16-17 zijn tweede algemene persuasiemiddel *pathos* met het opwekken van emoties waarop volgens hem de handboekenschrijvers zich concentreren. Bovendien behandelt hij in 2.2, 2.8 en 2.10 en in 3.14.7-12, 3.15 en 3.19.3 het opwekken van precies die emoties en vooroordelen die hij in 1.1.4-5 veroordeelt. Maar beslissend is dat ook het beoogde effect en de methode van het emotioneren bij Aristoteles niet principieel anders zijn.

In 1.2.5 en 2.1.4 en 8 schrijft Aristoteles aan 'zijn' *pathos* eveneens een oordeelsbeïnvloedend effect toe: 'de oordelen die wij uitspreken verschillen immers naargelang we verdrietig of vrolijk zijn gestemd en genegenheid of afkeer voelen' (1.2.5); onder invloed van dergelijke tegengestelde emoties ziet men de dingen 'helemaal of gradueel' anders (2.1.4). Meer algemeen omschrijft hij de *pathê* die hij op het oog heeft als 'aandoeningen waardoor mensen een ommekeer doormaken en daardoor tot verschillende oordelen komen' (2.1.8) (dit wil ook zeggen politieke en gerechtelijke zaken anders gaan beoordelen dan onbewogen beoordelaars).

Een verschil met passage 1.1.3-5 in het openingshoofdstuk is echter dat Aristoteles nu niet expliciet over vervorming spreekt en zich ook niet afkeurend uit. En hoewel men zou kunnen stellen dat Aristoteles oordelen die variëren met de subjectieve gesteldheid van de beoordelaren hier

uiteraard impliciet veroordeelt,[383] geeft hij voorbeelden die een andere uitleg mogelijk lijken te maken. Zo heeft Aristoteles het in 2.1.4: 78a1-5 over een rechter die vindt dat een aangeklaagde helemaal geen of slechts een klein vergrijp begaan heeft als hij deze aardig is gaan vinden. Vooral het laatste ('klein vergrijp') lijkt ook te kunnen slaan op het aanpassen van het rechterlijk oordeel op grond van aangevoerde verzachtende omstandigheden, zoals de genoemde armoede bij diefstal. Onder meer[384] dit voorbeeld lijkt daarom steun te geven aan de interpretatie dat Aristoteles bij 'zijn' *pathos* (ook of vooral) aan een relevant, met de zaak in kwestie verbonden en daardoor aanvaardbaar gebruik dacht.[385] De vraag is echter of deze interpretatie klopt.

Er zijn verschillende redenen om aan deze uitleg te twijfelen.[386] De duidelijkste reden is dat Aristoteles zijn eigen uiteenzetting zeker niet beperkt tot het opwekken van emoties in het kader van het aanvoeren van omstandigheden die relevant zijn voor een juridische (of politieke) beoordeling. Integendeel, veel, zo niet de meeste van zijn richtlijnen in 2.2-11 en 3.14 en 19 passen slecht in dit kader. Neem om te beginnen het al eerder gebruikte voorbeeld in 2.2.13. Stel, zo is de gedachtegang daar, dat je publiek uit mensen bestaat die filosofie een warm hart toedragen, dan kun je dit publiek kwaad maken op je tegenstander door erop te wijzen dat deze zich neerbuigend over filosofie heeft uitgelaten. Of zie 2.4.6, waar gesuggereerd wordt op gemeenschappelijke vrienden te zinspelen om welwillendheid bij de beoordelaars op te wekken. [387]

Dit soort irrelevante emotionering doet sterk aan de aanpak in de bekritiseerde handboeken denken. Die associatie wordt ook gewekt door het begin van 3.14.11 en het slot van 3.19.3. Daar worden de richtlijnen uit 2.2-11, via terugverwijzingen, namelijk in functie gesteld van het opwekken van emoties in het exordium en de peroratie. Ook dit wijst erop dat Aristoteles bij zijn eigen *pathos*-behandeling in hoofdzaak of misschien wel uitsluitend aan hetzelfde dacht als de handboekenschrijvers: het ter in- en uitleiding oproepen van (vaak, maar niet altijd) irrelevante emoties om het zakelijk oordeel bij te sturen.[388] Men vergelijke bijvoorbeeld ook Aristoteles' opmerkingen in 3.19.3 in combinatie met 2.8.2: 85b14 en 2.8.16: 86b7 met de kennelijk traditionele wijze om in het slot medelijden op te wekken, zoals ik deze eerder uit de *Rhetorica ad Alexandrum* aanhaalde. In beide gevallen wordt gesuggereerd om het cliché-argument van onverdiende tegenspoed aan te voeren.

De conclusie die ik uit het bovenstaande trek, is dat Aristoteles in zijn *Rhetorica* dezelfde emotionerende persuasiemiddelen met dezelfde verwerpelijke functie op in aanleg overeenkomstige wijze behandelt als de bekritiseerde gangbare handboeken. Ook bij Aristoteles is het enige dat telt de effectiviteit van de emotie, niet de relevantie of aanvaardbaarheid. Gezien zijn in het algemeen waardenvrije behandeling – die nog sprekender zal blijken bij *êthos* – is ook niets anders te verwachten. Het enige

belangrijke verschil met de handboeken is dat Aristoteles' behandeling veel grondiger is: veel uitgebreider, maar vooral veel analytischer en systematischer. Dat wil zeggen dat bij hem dezelfde rationeel verwerpelijke verschijnselen beter worden geconceptualiseerd, zoals dat ook bij argumentatieve verschijnselen het geval bleek te zijn.[389]

Hoe redelijk is êthos?

Wat *êthos* om te beginnen tot een ingewikkelder geval maakt, is dat Aristoteles dit middel nergens expliciet beoordeelt, laat staan veroordeelt. Terwijl hij in het openingshoofdstuk *pathos* verkettert en enthymematische argumentatie als hét redelijke persuasiemiddel naar voren schuift, zegt hij niets over *êthos* (op de indirecte vermelding via *diabolê*, vooroordeel, na: zie verderop). Ook uit de introductie van dit middel in 1.2.4 laat zich geen normatief oordeel aflezen; we lezen slechts dat dit het meest effectieve persuasiemiddel is. Als we daaraan toevoegen dat in de passage 2.1.5-7 en in de feitelijke behandeling (in 1.9 en vermoedelijk 2.4) evenmin een oordeel wordt uitgesproken, dan lijken we overgeleverd aan indirecte speculaties. Zo zou men uit het slechts veroordelen van *pathos* in het openingshoofdstuk (zie voor *diabolê* weer verderop) kunnen afleiden dat Aristoteles gunstiger dacht over *êthos*. Afgezien van alternatieve verklaringen hiervoor,[390] lijkt het echter belangrijker dat niet slechts in het openingshoofdstuk maar ook in hoofdstuk 1 van boek 3 argumentatie op basis van de feiten het enige redelijke persuasiemiddel wordt genoemd.[391] Anders dan in het openingshoofdstuk wordt in dit laatste ook *êthos* genoemd (naast *logos* en *pathos*, de twee andere persuasiemiddelen).

Kijken we nu naar de concrete adviezen voor het gebruik van het middel *êthos*, dan springt in het oog dat soms evident normatief-onaanvaardbare methoden worden aangeraden. In 1.9.28 en volgende bijvoorbeeld wordt aangeraden eigenschappen van te prijzen personen – bij *êthos* zijn dat eigenschappen van de spreker zelf – wat gunstiger voor te stellen dan ze feitelijk zijn en vooral die kwaliteiten naar voren te brengen die het goed doen bij het specifieke publiek. En aan het slot van 2.4 (82a16-17) staat dat de verstrekte richtlijnen de spreker in staat stellen aan te tonen dat de besproken persoon (bij *êthos* de spreker zelf) een vriend is van het publiek, ook als hij dit in feite niet is! Men mag aannemen dat Aristoteles hierin ook zelf principieel verwerpelijke methoden zag om een gunstig *êthos* op te bouwen, maar zijn behandeling is nu eenmaal waardenvrij en louter op effect berekend. Vanuit deze optiek gaat het niet om de eigenschappen die de spreker echt heeft, maar om de eigenschappen die het publiek denkt dat de spreker heeft – zie ook 2.1.6: 78a15-16.[392]

Het blijkt dus dat het aristotelische *êthos* op een misleidende grondslag kán berusten, maar dat hoéft natuurlijk niet. Immers, het is ook mogelijk dat de spreker de gesuggereerde *êthos*-eigenschappen werkelijk bezit, dus dat hij echt verstand van zaken heeft (*phronêsis*), oprecht is (*aretê*) en het

beste met zijn gehoor voorheeft (*eunoia*). Vindt Aristoteles het aannemen van een uitspraak op gezag van een dergelijke spreker, zonder dat deze argumenten aanvoert, redelijk en aanvaardbaar? Het is jammer, maar uit de *Rhetorica* is niet goed op te maken wat hij vond over het 'schermen met de eigen autoriteit'[393] – zoals dit werk meer in het algemeen onduidelijk is over de aanvaardbaarheid van gezagsargumentatie.[394]

Passages die mogelijk een aanknopingspunt bieden, zijn 1.1.3-5 en 3.14.8 over *diabolai* of vooroordelen. Daar staat dat het opwekken van vooroordelen het objectieve oordeel misvormt en gericht is op slechte beoordelaars die geneigd zijn naar irrelevante opmerkingen te luisteren. Hoewel Aristoteles zelf geen expliciet verband legt tussen het opwekken van vooroordelen en *êthos*, bestaat dit wel. Vooroordelen opwekken tegen de andere spreker betekent zijn *êthos* ondergraven of, anders gezegd, hem een 'negatief' *êthos* bezorgen.[395] Dit 'zwartmaken' van de discussiepartner veroordeelt Aristoteles om zijn onterechte negatieve invloed op de beoordeling van wat hij zegt: alleen iemands argumentatie op grond van relevante feiten zou ertoe moeten doen, 3.15.9. Gegeven deze opvatting lijkt hij analoog het creëren van een positief *êthos* ook bedenkelijk te moeten vinden, nu vanwege de onterechte positieve invloed.

Men kan op grond van de *diabolai*-passages dus wel beredeneren dat Aristoteles *êthos*, net als *pathos*, een onredelijk middel zou moeten vinden, maar dat verandert niets aan het feit dat hij dit oordeel in de *Rhetorica* nergens expliciet uit. Slechts een terloopse opmerking in 3.17.10: 18a27-28 vormt een extra aanwijzing in die richting. Daarin noemt hij het maken van een opmerking over zichzelf in één adem met het aanvallen van de tegenpartij en het opwekken van *pathos* als onzakelijke uitweiding.[396]

13.2 Argumentatieve drogredenen[397]

Voor Aristoteles' behandeling van de drogredenen bij het argumenteren moeten we vooral in hoofdstuk 24 van boek 2 zijn, dat gaat over de topen van schijnbare enthymemen. Daar vinden we, zoals gezegd in de inleiding, de eerste expliciete drogredenleer in de klassieke retorica. Enige impliciete aanwijzingen treffen we ook elders aan, zoals in hoofdstuk 25 van boek 2 over weerleggen. Met uitzondering van een toevallige bespreking bij toop 4 in 2.24 heeft Aristoteles het nooit over fouten bij de globale argumentatie, alleen bij de lokale enthymematische vorm.

De (gemeenschappelijke) topen van schijnbare enthymemen, *topoi tôn phainomenôn enthymêmatôn* (2.24.2: 01a1), worden in het begin van 2.24 als volgt ingeleid: 'Gegeven dat het bij het *syllogismos* kan zijn dat het ene er echt een is, en het andere er geen is maar zich alleen als *syllogismos* voordoet, en gegeven dat het enthymeem een soort van *syllogismos* is, moet het

noodzakelijkerwijs ook bij het enthymemen zo zijn dat het ene er echt een is, en het andere geen enthymeem is maar zich alleen zo voordoet' (2.24.1).

Hieruit zou je afleiden dat Aristoteles de schijnbare enthymemen zag als een soort van schijnbare *syllogismoi*: deductieve redeneringen die zich voordoen als formeel geldig, maar die in feite ongeldig zijn. Auteurs met een logische achtergrond zijn dan ook nagegaan of bij de tien soorten schijnbare enthymemen die in 2.24 besproken worden inderdaad sprake is van formeel-logische ongeldigheid. Zoals ook ik dat verderop zal vaststellen, is dat volgens hen echter hoogstens met enkele soorten het geval.[398] Vanuit argumentatietheoretische invalshoek ligt het echter veel meer voor de hand naar iets anders te kijken. Omdat Aristoteles in 2.23 en 2.24 achtereenvolgens gemeenschappelijke topen voor echte en schijnbare enthymemen bespreekt, zou men verwachten dat de 'echtheid' en de 'schijnbaarheid' te maken heeft met de gemeenschappelijke topen waarop de besproken enthymemen berusten. En omdat we in het vorige hoofdstuk zagen dat de 'echtheid' in 2.23 in veruit de meeste gevallen hand in hand gaat met een toop die te formuleren valt als een argumentatieschematisch als-dan-principe, dringen zich vanuit de argumentatietheorie de volgende vragen op. In hoeverre zijn ook de topen in 2.24 tot argumentatieschematische als-dan-principes te herleiden? En waardoor onderscheiden deze principes zich dan van die in 2.23, aangezien ze nu resulteren in schijnbare enthymemen? Berusten met andere woorden (een deel van) de enthymemen in 2.23 en 2.24 mogelijk respectievelijk op correcte en incorrecte argumentatieschema's?

Deze laatste vraag dringt zich door de tweedeling van 2.23 en 2.24 wel op, maar bevreemdt ook vanuit modern standpunt. In de moderne theorievorming worden er namelijk niet twee soorten argumentatieschema's onderscheiden: een correcte soort die ten grondslag ligt aan in principe correcte argumentatie en een incorrecte soort waarop in principe incorrecte argumentaties berusten. Men onderscheidt maar één soort schema's die juist en onjuist gebruikt kunnen worden en zo tot correcte en incorrecte argumentatie leiden. De verzamelingen met kritische vragen bij de schema's stellen, zoals gezegd, een kritische beoordelaar in staat de juistheid van het gebruik te controleren.

Dat Aristoteles zo'n andere visie zou hebben, verbaast temeer omdat we reeds in de *Ad Alexandrum* een (weliswaar impliciete en primitieve) voorloper van de moderne zienswijze zijn tegengekomen. In dat werk worden namelijk, zo constateerden we, bij praktisch alle argumentatietypen een of meer aanvalsmogelijkheden genoemd die corresponderen met de kritische vragen bij het ten grondslag liggende argumentatieschema. Bij vergelijkingsargumentatie bijvoorbeeld adviseert de auteur zo mogelijk een aanval te doen op de vergelijkbaarheid, wat overeenstemt met de kritische vraag of de gevallen voldoende vergelijkbaar zijn. Deze aanvals- of weerleggingsmogelijkheden per type topische argumentatie vinden we in

het geheel niet bij Aristoteles. Analoog aan *Ad Alexandrum* 36.30 en volgende zou men deze bij hem verwachten in 3.17.13-15, maar daar worden slechts opmerkingen gemaakt over de volgorde van het aanvoeren van de eigen argumenten en het weerleggen van de argumenten van de andere partij. In plaats daarvan bespreekt Aristoteles de refutatiemogelijkheden in 2.25 op een algemener en abstracter niveau.

Een nadere beschouwing van dit laatste hoofdstuk en vooral van 2.24 zal moeten leren in hoeverre Aristoteles echt van de benaderingswijze in de *Ad Alexandrum* en daarmee van moderne argumentatieschematische benaderingen afwijkt. Als uitgangspunt van deze beschouwing neem ik een weergave van de tien, waarschijnlijk slechts exemplarisch bedoelde,[399] topen van schijnbare enthymemen die 2.24 vullen. De cursief gedrukte *door-formulering*, met soms een toelichting zonder haakjes, en het geciteerde voorbeeld[400] zijn ontleend aan de tekst van Aristoteles – ook daar staat de door-formulering voorop en het voorbeeld verderop. De toelichting tussen vierkante haakjes is van mij en is afgeleid uit de gegeven voorbeelden en/of secundaire literatuur.[401]

(1) *Door de vorm van het taalgebruik (para to schêma tês lexeôs)*, namelijk een beknopte en antithetische zegswijze, de indruk wekken dat er sprake is van een enthymeem, terwijl er in feite niet geargumenteerd wordt. Aristoteles geeft geen voorbeeld. [Dit eerste type toop rekent Aristoteles, samen met het volgende type, tot de twee topen die werken via het taalgebruik, *para tên lexin*.]

(2) *Door gebruik te maken van homonymie (para tên homônymian)* [door in de argumentatie misbruik te maken van de meerduidigheid van een woord(combinatie), namelijk door wat geldt voor de ene betekenis ook van toepassing te verklaren op de andere]. Voorbeeld: ‘Een muis is een edel dier, want daarvan zijn de Mysteriën afgeleid, het meest eerbiedwaardige religieuze feest’ [waarin de Griekse woorden *mys*, muis, en ‘mysterie’ ten onrechte als verwant worden voorgesteld].

(3) *Door te combineren wat gescheiden is/te scheiden wat gecombineerd is (to diêirêmenon syntithenta legein/to synkeimenon dihairounta legein)* [door wat geldt voor de delen ook van toepassing te verklaren op het geheel en omgekeerd]. Voorbeeld: ‘Wie de letters kent, kent het hele vers.’

(4) *Door overdrijven [amplificeren] aantonen of weerleggen (to deinôsei kataskeuazein ê anaskeuazein)*, dat wil zeggen de hoorder ten onrechte laten concluderen dat – zonder bewijs – al vaststaat dat de aangeklaagde de daad gepleegd heeft (wanneer de aanklager de daad overdrijft) of dat deze de daad juist niet gepleegd zal hebben (wanneer de aangeklaagde overdrijft). De tekst bevat geen voorbeeld.

(5) *Door uit te gaan van een teken (to ek sêmeiou)* [door te doen alsof het (niet-noodzakelijke) teken noodzakelijkerwijze wijst op wat in het standpunt beweerd wordt]. Eén van de twee [logisch verschillende[402]] voorbeelden: 'Dionysius is een dief, want hij is slecht.' Toelichting van Aristoteles: deze redenering is *asyllogiston* [formeel ongeldig? zie verderop], want elke dief is wel slecht, maar niet elke slechterik is een dief.

(6) *Door uit te gaan van iets toevalligs (dia to symbebêkos)* [door iets wat toevallig gebeurd is als opzettelijk voor te stellen en als zodanig te beoordelen[403]]. Voorbeeld: 'De muizen hebben zich verdienstelijk gemaakt, want zij hebben de boogpezen doorgeknaagd' [alsof ze dat gedaan hebben om de Trojanen een dienst te bewijzen].

(7) *Door uit te gaan van een gevolg (para to hepomenon)* [door te doen alsof uit het gevolg het voorafgaande, gesteld in het standpunt, afgeleid kan worden[404]]. Voorbeeld: 'Hij is een echtbreker, want hij dirkt zich op en zwerft 's nachts rond en zo gedragen echtbrekers zich.'

(8) *Door iets wat geen oorzaak is als oorzaak voor te stellen (para to anaition hôs aition)*, dat wil zeggen door iets wat samengaat met iets anders of er direct aan voorafgaat als de oorzaak daarvan voor te stellen [dus door een temporele samenhang als een causale te duiden], zoals vooral politici doen. Voorbeeld: 'De politiek van Demosthenes veroorzaakte alle ellende, want op zijn politiek volgde de oorlog.'

(9) *Door het 'wanneer' en 'hoe' weg te laten (para tên elleipsin tou pote kai pôs)* [door aan beginselen of begrippen een onbedoeld ruimer bereik toe te kennen]. Voorbeeld: 'Beweren dat het slaan van een vrij man (altijd) molesteren is – terwijl dit slechts geldt als men zonder reden zelf begint.'

(10) *Door het algemene en het niet-algemene (para to haplôs kai mê haplôs) [te verwarren]*, meer in het bijzonder door wat in het algemeen waarschijnlijk is en wat in een bijzonder geval waarschijnlijk is door elkaar te halen. Voorbeeld: 'Het is onwaarschijnlijk dat ik met mijn sterke bouw schuldig ben aan deze mishandeling, want met een dergelijk gestel vindt men het waarschijnlijk dat je het gedaan hebt.'

Ik ga nu na in hoeverre elk van de besproken topen tot een argumentatieschematisch als-dan-principe te herleiden valt en of de behandelde fout hiermee samenhangt.

Toop (1), 'door beknopt en antithetisch formuleren', valt niet tot een argu-

mentatieschematisch als-dan-principe te herleiden. Er is bij deze toop namelijk in het geheel geen sprake van argumenteren. Er wordt slechts de schijn gewekt van argumentatie: door de beknopte en antithetische wijze van formuleren wekt de spreker wel de indruk dat er een standpunt beargumenteerd wordt, maar dat is in feite niet het geval. Het gaat hier om een bepaalde, quasi-argumentatief gestileerde, vorm van non-argumentatie.

Ook toop (2), 'door homonymie', heeft niets met een argumentatieschematisch principe, maar eveneens slechts met formuleren te maken (met toop (1) rekent Aristoteles deze toop dan ook tot de *para tên lexin*-drogredenen). Alleen zit de misleiding in dit geval niet in het presenteren van non-argumentatie als argumentatie, maar in een dubbelzinnig gebruik van bepaalde uitdrukkingen binnen uitspraken die wel degelijk in een standpunt-argument-relatie staan.

Bij toop (3), 'door samenvoegen en scheiden', kan wel een argumentatieschematisch principe à la 2.23 opgesteld worden. Dit principe luidt kennelijk: 'Als iets geldt voor de delen, dan geldt het ook voor het geheel, en omgekeerd.' De besproken fout heeft ook wel met dit principe te maken. De fout bestaat er volgens Aristoteles zo te zien in dat het volgen van dit principe tot onaanvaardbare argumentatie leidt. De vraag is echter of hij dit principe, en het bijbehorende argumentatieschema, per definitie als incorrect ziet. Enerzijds noemt hij inderdaad 'de hele toop *paralogistikos*', drogredelijk, (2.24: 01a33) en voert hij louter voorbeelden aan waarbij het principe tot door hem afgewezen argumentaties leidt, maar anderzijds lijkt het toch niet uitgesloten dat hij ook argumentaties zou kunnen aanvaarden die op deze toop gebaseerd zijn. Er zijn immers genoeg gevallen waarin het principe wel opgaat. Ik kom op deze kwestie terug.

Bij toop (4), 'door amplificeren', is weer geen als-dan-principe in het geding. De bedrieglijke strategie bestaat er waarschijnlijk in dat de spreker in het geheel niet argumenteert, maar slechts aangeeft dat een daad heel ernstig is.[405] Mogelijk denkt Aristoteles ook aan de situatie dat de spreker wel iets beargumenteert, echter niet het punt in kwestie: niet dat de daad wel of niet gepleegd is, maar dat de daad ernstig is. Dus de spreker beweert of beargumenteert standpunt q (de daad is ernstig, de kwalitatieve *stasis*) in plaats van het ter discussie staande standpunt p te beargumenteren (de daad is wel of niet verricht door de beschuldigde, de feitelijke *stasis*). Omdat het aan de orde stellen van de ernst van de daad suggereert dat er al duidelijkheid is over het verricht zijn van de daad, wordt het publiek verleid tot het aannemen van standpunt p. Het gaat bij toop (4) dus ofwel opnieuw om het geheel ontbreken van argumentatie ofwel om een vorm van irrelevante argumentatie.[406]

Bij toop (5), 'door een teken', valt zeker een argumentatieschematisch principe te reconstrueren; hetzelfde geldt voor de sterk verwante toop (7), 'door een gevolg' (in *De sophisticis elenchis* 5: 167b8-12 noemt Aristoteles toop (5) een subtype van toop (7)). Achtereenvolgens gaat het om de prin-

cipes: 'Als het teken aanwezig is, dan is ook het betekende aanwezig' en 'Als het gevolg vaststaat, dan mag ook het voorafgaande aangenomen worden'. In Aristoteles' uitleg bij toop (5) lijkt de gemaakte fout echter niet zozeer tot het inhoudelijke tekenprincipe herleid te worden. Hij bestempelt de toop namelijk als *asyllogiston*, wat hij aan de hand van het voorbeeld 'Iedere slechterik is nog geen dief' verheldert. Iets dergelijks had hij ook bij toop (7) kunnen doen (wat hij op de aangehaalde plaats in *De sophisticis elenchis* ook doet). Het lijkt erop dat hij met *asyllogiston* hier heel specifiek 'formeel ongeldig' bedoelt, want in 1.2.18 en 2.25.12 verwijst hij voor een uitleg van het 'asyllogistische' karakter van deze argumentaties naar de *Analytica* (*priora* 2.27), waar deze gevallen geduid worden in termen van ongeldige syllogistische figuren.[407] Het zou hier dus kunnen gaan om de ongeldigheid van de redeneervormen die aan de argumentaties ten grondslag liggen en niet om incorrecte argumentatieschema's. Ook hierop kom ik terug.

Toop (6), 'door toeval', is een complex geval. Een argumentatieschematisch als-dan-principe lijkt niet direct te formuleren. Toch lijkt de misleiding te berusten op een gedachtegang die op een of andere manier in een topisch principe om te zetten moet zijn. De bedrieglijkheid lijkt namelijk te schuilen in een aannemelijke 'overinterpretatie' van de werkelijkheid waarnaar in de argumentatie verwezen wordt. In het voorbeeld van de knagende muizen, wordt aan het knagen een niet-aanwezige opzettelijkheid toegekend. Een vergelijkbare 'overinterpretatie' zien we bij toop (8), 'door niet-oorzaak', waarbij aan een temporele samenhang een afwezig causaal verband wordt toegeschreven. Beide vormen van misleiding lijken te parasiteren op endoxale veronderstellingen, dat wil zeggen op plausibele generalisaties die bij het publiek leven op basis van hun ervaringen: 'handelingen hebben meestal een opzet' en 'temporele samenhang wijst vaak op oorzakelijk verband'. Met deze generalisaties kunnen de volgende wat complexe topische principes verbonden worden: 'Als een handeling verricht is, kan meestal opzettelijkheid aangenomen worden en kan deze handeling op basis van deze opzettelijkheid beoordeeld worden' en 'Als twee zaken op elkaar volgen, dan kun je vaak de ene (eerste) als oorzaak van de andere (tweede) als gevolg beschouwen'. Hiermee kan op aanvaardbare wijze geargumenteerd worden. Maar dan moet wel een voorwaarde vervuld zijn: het concrete geval mag geen uitzondering op de regel zijn. Met andere woorden, bij toop (6) en (8) kan een argumentatieschematisch als-dan-principe geformuleerd worden, maar de besproken fout zit niet in het principe op zichzelf; de fout zit in een incorrecte toepassing, omdat een voorwaarde voor correct gebruik niet vervuld is. Het lijkt erop dat Aristoteles deze gevallen van incorrecte toepassing als gevolg van onvervulde toepassingsvoorwaarden (die bij alle in beginsel correcte principes mogelijk zijn) apart noemt en benoemt omdat ze frequent zijn.

Toop (9), 'door het weglaten van het wanneer en hoe', en ook toop (10),

'door het verwarren van het algemene en bijzondere', lijken weer niet met argumentatieschematische principes te maken te hebben. Al wijst Aristoteles daar zelf niet op, de aan de kaak gestelde fouten lijken hier net als in toop 1 en 2 te schuilen in een gebrekkigheid van het taalgebruik: algemeen geformuleerde principes zijn vaak onduidelijk over hun toepassingsbereik (toop (9)) en begrippen, zoals 'waarschijnlijk', kunnen absoluut en relatief opgevat worden. Men zou dit specifieke gevallen van 'homonymie', toop (2), kunnen noemen. Net als in de lijst van 2.23 zien we in de lijst van 2.24 zo overlappende klassen.

Overzien we dit resultaat, dan valt de heterogeniteit van de lijst op. De besproken argumentatiefouten vallen in de volgende typen uiteen:

I er wordt in het geheel niet geargumenteerd (toop (1) en waarschijnlijk (4));

II de argumentatie slaat niet op de kwestie, is irrelevant (mogelijk bij toop (4));

III de argumentatie klopt niet door een of andere vorm van onjuiste betekenistoekenning aan een woord, een uitdrukking of een hele uitspraak (toop (2), (9) en (10));

IV de argumentatie verloopt volgens een te reconstrueren argumentatieschematisch principe dat in de gegeven gevallen op de een of andere manier tot onaanvaardbare argumentatie leidt (er zijn drie nader te bespreken typen: toop (3), toop (5)-(7) en toop (6)-(8)).

De eerste conclusie die we hieruit kunnen trekken, is dat Aristoteles met 'topen van schijnbare enthymemen' zeker niet in het algemeen zoiets als 'incorrecte argumentatieschematische principes' bedoeld kan hebben. We kunnen immers in hoogstens de helft van de gevallen zo'n principe reconstrueren. Geheel in lijn met de vage algemene betekenis van 'toop' lijkt 'toop' in de context van 2.24 het beste omschreven te kunnen worden als methode of strategie (let op mijn *door-formulering* bij de meeste topen, die overeenstemt met de strekking van Aristoteles' formuleringen) om de indruk te wekken dat er (steekhoudend) geargumenteerd wordt. (In termen van Aristoteles geformuleerd: dat er (adequaat) enthymematisch, 'retorisch-syllogistisch', een conclusie wordt afgeleid.)

In de tweede plaats lijkt het ook nogal onzeker of Aristoteles in de gevallen waarin een als-dan-principe te reconstrueren valt, de argumentatiefout meer of minder bewust in termen van dit principe heeft gedacht. Om dit toe te lichten ga ik nader in op de drie typen onder IV, te beginnen met het meest opmerkelijke type: het type waaronder de topen (5) en (7) vallen.

Bij deze topen lijkt de fout niet zozeer in het te reconstrueren argumentatieschema (op basis van teken/gevolg) te schuilen, als wel in de te reconstrueren formele redeneervorm die 'achter' het argumentatieschema

schuilgaat. In termen van het vorige hoofdstuk: Aristoteles lijkt het enthymeem hier niet primair 'topisch' (gebaseerd op een pragmatisch geaard argumentatieschema), maar 'syllogistisch' (gebaseerd op een logisch geaarde redeneervorm) te benaderen.[408] Dit moet ook wel, want argumentatieschematisch gaat het in de topen (5) en (7) immers niet om onaanvaardbare, maar juist om heel respectabele argumentatiesoorten. In de moderne logisch-filosofische literatuur spreekt men van 'abductie' of 'inference to the best explanation',[409] waartoe in de argumentatietheorie onder andere het argumentatieschema 'van gevolg tot oorzaak' wordt gerekend.[410] In het alledaagse argumenteren zijn dit heel frequente, weliswaar geen dwingende, maar wel plausibele argumentatiewijzen.

Men kan zich daarom niet goed voorstellen dat Aristoteles deze soorten op grond van hun formele ongeldigheid voor de alledaagse praktijk helemaal zou willen afwijzen. Volgens de gangbare interpretatie doet Aristoteles dat buiten 2.24 ook niet.[411] Men wijst erop dat hij in 1.2.14-18, 2.25.8 en 12 argumentatie op basis van een *sêmeion*-in engere zin (niet-noodzakelijk teken) bespreekt als een vorm van een enthymeem, dus als een vorm van een echt enthymeem en niet als een vorm van een schijnbaar enthymeem, zoals in 2.24. Men legt dat zo uit dat Aristoteles in deze passages (niet-noodzakelijke) tekenargumentaties ondanks hun, ook ter plekke vastgestelde, formele ongeldigheid toch aanvaardt als in de praktijk plausibele argumentatietypen. Nu staat dat nergens met zoveel woorden – integendeel, uit 2.25.12 kan opgemaakt worden dat Aristoteles vindt dat (niet-noodzakelijke) tekenargumentatie op grond van zijn logische ongeldigheid altijd op correcte wijze weerlegd kan worden.[412] Anderzijds zijn er zeker plaatsen waaruit blijkt dat Aristoteles binnen de retorica wel degelijk niet-deductief geldige argumentaties aanvaardt, bijvoorbeeld de belangrijke plaats 1.2.9 met de omschrijving van enthymeem en 2.25.9-11 met de bespreking van de schijnweerlegging van *eikos*-argumentatie. (De tekst van de *Rhetorica* is hier weer op zijn minst onduidelijk, om niet te zeggen inconsistent.)

Bij de twee andere typen onder IV, toop (3) en de topen (6)-(8), hangt de fout wel duidelijk samen met een te reconstrueren argumentatieschema. Maar er is, in mijn interpretatie, verschil. Bij toop (3), over delen en geheel, lijkt Aristoteles een schema waarvan toch redelijke toepassingen bestaan in zijn algemeen af te wijzen. Bij de topen (6)-(8), bij quasi-opzet en -oorzaak, wijst hij specifieke incorrecte toepassingen af. Mogelijk gaat het hier om niet meer dan een wat onevenwichtige presentatie van in wezen dezelfde typen fouten: zowel bij toop (3) als bij toop (6)-(8) doelt Aristoteles kennelijk op fouten die het gevolg zijn van het niet vervuld zijn van toepassingsvoorwaarden van in principe aanvaardbare schema's. Dit voert tot de kwestie waardoor de argumentatieschematisch te duiden topen in 2.23 en 2.24 zich nu onderscheiden.

Het verschil is dus niet dat het bij de topen in 2.24 om in principe incorrecte argumentatieschema's gaat en bij de topen in 2.23 om in principe cor-

recte. Om één directe vergelijking te trekken: de causale topen in respectievelijk 2.23.25 (uit echte oorzaak) en 2.24.8 (toop 8, uit quasi-oorzaak) staan niet voor een respectievelijk in principe correct en incorrect schema. Bij nadere beschouwing gaat het achtereenvolgens om een schema waarvan wel degelijk ook onjuiste toepassingen bestaan (als de echte oorzaak er is, is het gevolg er nog niet altijd) en een incorrecte toepassing van een schema dat in het algemeen best opgaat (als twee dingen temporeel samengaan zijn ze vaak oorzakelijk verbonden). Met andere woorden, er is geen zuivere tegenstelling. Men kan hoogstens stellen dat de schema's in 2.24 frequenter onjuist worden toegepast en daarom apart in dit hoofdstuk met argumentatiefouten zijn gezet.

Voordat ik afsluit met een beschouwing over de belangrijke bijdrage die Aristoteles met 2.24 ondanks de geconstateerde onduidelijkheden aan de drogredenstudie heeft geleverd, ga ik nog in op de vraag of Aristoteles dan nergens anticipeert op het moderne idee van de evaluatie van het gebruik van argumentatieschema's aan de hand van kritische vragen die specifiek zijn voor een bepaald type schema. In 2.23 noch 2.24 is hier veel van te merken, zo zal wel duidelijk zijn geworden. Een meer voor de hand liggende plaats daarvoor is dan ook 2.25 over refutatie.

De uiteenzetting over de weerlegging (*lysis*) valt in tweeën uiteen: het eerste deel (par. 1 tot en met 7) behandelt vijf verschillende methodes om te weerleggen, het tweede gedeelte (par. 8 tot en met 14) levert commentaar op de steekhoudendheid van weerleggingen bij vier typen enthymemen.

De vijf besproken weerleggingsmethodes zijn: het tegendeel van het standpunt van de andere partij afleiden (met een tegen-*syllogismos* oftewel tegen-enthymeem) en vier manieren om een tegenwerping (*enstasis*) (tegen een premisse of de conclusie[413]) naar voren te brengen: ontleend aan (de inhoud van) het te weerleggen enthymeem, ontleend aan iets overeenkomstigs, aan iets tegengestelds, aan een eerdere gezagsuitspraak (*ex heautou, ek tou homoiou, ek tou enantiou, ek tôn kekrimenôn*). Het is duidelijk dat het bij de laatste vier methoden gaat om topische principes,[414] maar de functie is die van een bespreking van vier 'bronnen' om aan tegenwerpingen te komen (opmerkelijk is de overeenkomst met de drie argumentatievormen in de *Ad Alexandrum* 1.13). Het gaat niet om een analyse van de aanvalsmogelijkheden bij deze principes wanneer de tegenpartij daar zijn argumentatie op baseert.

In de tweede helft bespreekt Aristoteles de ruimte voor weerlegging die vier typen enthymemen bieden: het enthymeem uit een *eikos* of waarschijnlijkheid, uit een *paradeigma* of voorbeeld, uit een *tekmêrion* of noodzakelijk teken en uit een *sêmeion* of niet-noodzakelijk teken. Dit lijkt de kant uit te gaan van een argumentatietheoretisch te duiden bespreking in termen van weerleggingsmogelijkheden op basis van kritische vragen per topisch principe dat in het geding is. Bij nadere beschouwing is de uiteen-

zetting echter in hoofdzaak op logische geldigheid gericht.[415] Zo merkt hij onder meer op dat het *tekmêrion*-enthymeem *alyton* (onweerlegbaar) is, omdat de afleiding in dit geval dwingend is – alleen als het aangevoerde gegeven op zich niet klopt, is een tegenwerping mogelijk (2.25.14). Voor de goede logische weerlegbaarheid van *sêmeion*-enthymemen verwijst hij naar de *Analytica (priora* 2.27), waar aangetoond is dat dergelijke enthymemen op een ongeldige redeneervorm berusten (vergelijk toop (5) uit de lijst hierboven) (2.25.12). En bij het weerleggen van typen op basis van een *eikos* wijst hij op de logische fout (*paralogismos* genoemd) die erin bestaat dat men de rechters het idee geeft met een tegenvoorbeeld de waarschijnlijkheid van het standpunt te hebben ontkracht, terwijl men slechts heeft aangetoond dat het standpunt (conclusie) niet noodzakelijk volgt uit de argumentatie (premissen) (2.25.10). Slechts terloops wordt er ergens op gewezen dat men voorbeeldargumentatie ook kan aanvallen door op gebrek aan analogie te wijzen (slot van 2.25.13).

Los van de verdienste die deze tweeledige behandeling van de weerlegging heeft, het betreft geen (voorloper van een) analyse van de argumentatieschematische drogredenen.

Aristoteles heeft er dus niet voor gekozen om de drogredenen bij het (lokale) argumenteren te bespreken in termen van kritische reactiemogelijkheden bij argumentatieschema's. Maar dat betekent niet dat zijn *Rhetorica* geen interessante bijdrage aan de leer van de drogredenen bevat. Afgezien van het feit dat het de eerste expliciete bijdrage in een retorisch handboek biedt, heeft het in elk geval de volgende twee verdiensten – deels verdergaand dan de bijdrage in *De sophisticis elenchis*.

Zonder dat de verschillende typen goed onderscheiden worden, noemt het werk verschillende bronnen waaruit bij het argumenteren drogredenen kunnen ontstaan: 1 dubbelzinnig taalgebruik als gevolg van quasi-argumentatieve indicatoren (toop (1)) en andere betekenisgebreken (de topen (2), (9), en (10)) (type I en III hierboven); 2 irrelevantie van de uitspraak (mogelijk toop (4)) (type II hierboven); 3 onaanvaardbare argumentatie als gevolg van incorrecte toepassing van tot argumentatieschema's herleidbare topische principes (de topen (3), (6) en (8)) (een deel van type IV hierboven); 4 schending van logische eisen die de gevolgde redenering ongeldig maken (de topen (5) en (7)) (het andere deel van type IV hierboven). Dezelfde indeling vinden we tegenwoordig in een van de meer invloedrijke moderne indelingen van drogredenen.[416]

In de tweede plaats bevat het een aantal typen drogredenen die repertoire hebben gehouden en dat ook terecht hebben omdat ze vaak aan te treffen zijn. Opmerkelijk daarbij is dat de beste voorbeelden daarvan, delen-geheel en niet-oorzaak, in de *Rhetorica* een andere uitleg hebben dan in *De sophisticis elenchis*, een uitleg die in de receptie niet voor niets de voorkeur heeft gekregen.[417]

Deel 3
De schoolse retorica van Hermagoras

14 De achtergronden van Hermagoras en zijn werk

Het retoricahandboek van Hermagoras van Temnos, het laatste werk waarvoor in dit boek aandacht wordt gevraagd, moet rond 150 v. Chr. geschreven zijn.[418] Dat is bijna twee eeuwen na de *Rhetorica ad Alexandrum* en de *Rhetorica* van Aristoteles. Maar niet alleen in jaren gemeten is de afstand tot die werken groot. Hermagoras leefde in heel andere maatschappelijke omstandigheden dan zijn voorgangers. Die veranderde omstandigheden hebben geleid tot een verschoolsing van de retoricahandboeken. Op die verschoolsing ga ik eerst in. Pas daarna introduceer ik Hermagoras en de problemen rond de reconstructie van zijn verloren handboek.

Verschoolsing van de retorica

De *Rhetorica ad Alexandrum* en Aristoteles' *Rhetorica* hadden nog de klassieke Griekse democratieën als achtergrond. Net als de oudere, verloren gegane handboeken vloeiden zij, direct of indirect, voort uit de behoefte aan adviesboeken die bestond bij burgers die in de democratische stadstaten moesten deelnemen aan juridische processen en politiek overleg. Aan deze situatie kwam overigens net een einde in de tijd dat aan beide werken de laatste hand werd gelegd. Immers, in 338 v. Chr. dolf Athene met zijn bondgenoten het onderspit tegen Philips van Macedonië bij de Slag bij Chaeroneia. Daarna kwam, door toedoen van Philips' zoon Alexander de Grote, een einde aan de Griekse democratieën. Zij maakten plaats voor de monarchieën van het Hellenisme (322 - 31 v. Chr.).

In deze monarchieën nu lijkt niet meer dezelfde behoefte aan retorische bijstand bestaan te hebben als in de vijfde en vierde eeuw, al bestond er – volgens recent inzicht[419] – plaatselijk nog wel ruimte voor democratische instituties met bijbehorende politieke en gerechtelijke welsprekendheid. Toch beroofde deze geringere maatschappelijke behoefte de retorici niet van hun emplooi. Integendeel, de vraag naar retorici nam alleen maar toe. Dat kwam doordat tijdens het Hellenisme het onderwijs zich sterk ontwikkelde én doordat de retorica zich een overheersende plaats in dit onderwijs wist te verwerven.[420] Retorici konden voortaan als schoolleraren aan de slag.[421]

De gewijzigde positie van de retorica moet de nodige invloed uitgeoefend hebben op de inhoud en functie van de retorische handboeken.

Enerzijds lijkt de directe band met de praktijk van volwassen sprekers, die nog zo duidelijk zichtbaar is in de *Rhetorica ad Alexandrum*, verslapt te zijn. Anderzijds zal in deze boeken ook nauwelijks plaats geweest zijn voor de theoretische verdieping van Aristoteles, al verwerkten (sommige?) retorici enige ideeën van Aristoteles en latere filosofen die over retorica geschreven hebben.[422] Waartoe deze positie wel geïnspireerd zal hebben, ligt voor de hand: schoolse uiteenzettingen, in sommige gevallen wat filosofisch 'opgewaardeerd'.

Helaas valt niet direct vast te stellen in welke vorm en mate deze vermoedelijke ontwikkelingen zich in feite hebben voorgedaan. Alle Griekse retoricahandboeken uit de hellenistische tijd zijn namelijk verloren gegaan.[423] We kunnen ons slechts een indirecte indruk vormen aan de hand van twee wel overgeleverde Latijnse handboeken uit de eerste eeuw voor Christus die dicht bij de verloren Grieks-hellenistische handboeken lijken te staan: Cicero's jeugdwerk *De inventione* en de anonieme *Rhetorica ad Herennium*, allebei waarschijnlijk in de loop van de jaren tachtig v. Chr. geschreven.[424] Van deze twee werken lijkt het tweede – een voortreffelijk compendium van de totale toenmalige retorische theorie – nog het beste beeld te verschaffen van een hellenistisch handboek.[425]

Wat in deze *Rhetorica ad Herennium*, in vergelijking met de *Rhetorica ad Alexandrum* en Aristoteles' *Rhetorica*, het eerste opvalt is de proliferatie van onderscheidingen en regels.[426] De leer van de delen van de rede is onder meer uitgebreid met de *divisio*, dat wil zeggen een aanduiding van het geschilpunt tussen de partijen (*stasis*, in dit werk *constitutio*, later in het Latijn *status* genoemd) plus een aankondiging van de argumentatie in de kern van de rede. Verder zijn bijvoorbeeld voor het *exordium*, toch bepaald niet verwaarloosd in de vierde eeuw, nog meer regels opgesteld. De leer van de taken van de redenaar, slechts in een aanzet aanwezig in de *Ad Alexandrum* en bij Aristoteles, is uitgewerkt tot zijn canonieke vorm: *inventio, dispositio, elocutio, memoria* en *pronuntiatio*. De *inventio* is niet ingericht volgens Aristoteles' idee van de drie nevengeschikte persuasiemiddelen *êthos*, *pathos* en *logos*, maar stelt de stasisleer met zijn vele vertakkingen centraal. De stijlleer (*elocutio*) is, met de vele onderscheiden stijlfiguren, bijna evenwaardig geworden aan de argumentatieleer.

Wat minder opvallend, maar zeker zo belangrijk, is het feit dat de schrijver van *Ad Herennium* voor de toepassing van de regels die hij geeft vaak in de eerste plaats aan schooloefeningen gedacht lijkt te hebben in plaats van aan de volwassen praktijk. Zo benadrukt hij aan het begin (1.1) en het eind (4.69) van zijn boek (vergelijk 2.7, 2.12 en 3.40) dat het leren van regels alleen zin heeft als men ze voortdurend leert toepassen in oefeningen (*exercitationes*). Ook bij de bespreking van diverse leerstukken is duidelijk dat hij daarbij aan schooloefeningen gedacht moet of zeker kan hebben.[427]

Dit wijst erop dat een hellenistisch retoricahandboek niet langer een handleiding voor volwassen sprekers was, maar een schoolboek voor retorica-onderwijs aan leerlingen van wat we tegenwoordig het middelbaar onderwijs zouden noemen. Binnen dit onderwijs leefde de theorie uit het handboek in symbiose met een vaste verzameling in moeilijkheidsgraad toenemende oefeningen. Dat wil zeggen van elementaire opsteloefeningen (met de Griekse term *progymnasmata* genoemd) tot declamaties over politieke en gerechtelijke kwesties (in het Latijn respectievelijk *suasoriae* en *controversiae* geheten). Belangrijke retorische leerstukken zoals de stasisleer waren, zo lijkt het, vooral op de declamaties uit dit curriculum toegesneden. In principe waren deze bedoeld als oefening voor volwassen politieke en gerechtelijke redevoeringen, maar daar kwamen waarschijnlijk niet alle leerlingen aan toe. Retorica zal in die periode voor sommigen (velen?) meer voor de school geweest zijn dan voor het leven.[428]

Hermagoras en het belang van zijn handboek

De *Rhetorica ad Herennium* waaruit dit beeld van een hellenistisch retoricahandboek oprijst, brengt ons meteen dicht in de buurt van Hermagoras van Temnos en zijn handboek. Althans bij die afdelingen uit Hermagoras' boek die ons interesseren: de delen over de vinding en ordening van de rede. De behandeling van de *inventio* en *dispositio* in *Ad Herennium* is volgens heersend filologisch inzicht[429] namelijk in hoge mate beïnvloed door één specifiek hellenistisch retoricahandboek, te weten het handboek van Hermagoras. Met name de wijze waarop de *inventio*, met de centrale plaats daarin van de stasisleer, in *Ad Herennium* behandeld wordt, kan volgens dit inzicht – ondanks enige aanpassing – tot Hermagoras herleid worden.[430] Verder lijkt Hermagoras' handboek minstens zo sterk op het onderwijs betrokken te zijn geweest.[431]

Deze sterke gelijkenis is daarom zo belangrijk, omdat het boek van Hermagoras zelf verloren is gegaan. Door deze gelijkenis, en de in veel opzichten nog grotere overeenkomst met Cicero's *De inventione* plus gegevens uit andere bronnen,[432] zijn wij in staat ons een vrij complete indruk te vormen van de inhoud en opbouw van het verloren boek van Hermagoras – al blijft er over, ook belangrijke, details onzekerheid bestaan. Daardoor kan het in deze studie toch goed besproken worden. Om te beginnen plaats ik Hermagoras en zijn werk in de geschiedenis van de klassieke retorica.

Over Hermagoras als persoon weten we een stuk minder dan over zijn leer. Veel meer dan het volgende is niet bekend. Hij kwam uit Temnos, een stad aan de kust van Klein-Azië, niet ver van de huidige Turkse stad Izmir. Hij zou retoricaleraar geweest zijn, mogelijk (ook) op Rhodos, en rond 150 v. Chr. geleefd hebben.[433] Uit wat we van zijn leer weten, is af te leiden dat hij, behalve met de toen gangbare retorica, ook vertrouwd was met de toenmalige filosofie – vooral die van de Stoa.[434]

Het werk van Hermagoras ontleent zijn belang aan het feit dat daarin aan de overigens al lang bekende *staseis* een centrale rol in de vinding en ordening van de rede werd toegekend. Dit wil zeggen dat Hermagoras in de vinding de (leerling-)redenaar eerst de *stasis* liet bepalen om hem daarna gericht, met behulp van per *stasis* geordende lijsten met topen, naar argumenten te laten zoeken. Daarnaast zag hij de tekst van de rede geordend rond de aanduiding van de *stasis* of het geschilpunt, in *Ad Herennium* de *divisio* genoemd.

Gaan we de verdere geschiedenis van de klassieke retorica na, dan kan gesteld worden dat Hermagoras' handboek niet alleen het invloedrijkste van alle hellenistische retoricahandboeken is geweest, het is überhaupt het belangrijkste retoricahandboek na Aristoteles in de Oudheid. Het bevat ook de derde en laatste wezenlijke bijdrage aan de antieke retorische argumentatietheorie. Latere Griekse werken hebben er weinig echt belangrijks aan toegevoegd en Romeinse nog minder.[435] Vastgesteld kan ook worden dat Hermagoras met zijn stasisleer het gezicht van de standaard-schoolretorica is gaan bepalen. Daaraan heeft ook de kritiek van Cicero in *De oratore* (2.117; 130; 133) niets kunnen veranderen.[436]

Kijken we terug in de geschiedenis, dan is het bij gebrek aan overlevering niet eenvoudig om Hermagoras met bepaalde tradities te verbinden. Ik laat deze kwestie rusten. Wel is het in dit boek verhelderend vast te stellen dat Hermagoras in het algemeen veel meer voortgeborduurd lijkt te hebben op de meer traditioneel en specifiek retorische benadering die we uit de *Ad Alexandrum* kennen dan op de 'filosofische' variant van Aristoteles. Ik stip alvast een paar hoofdzaken aan – details volgen in latere hoofdstukken.

Net zomin als de schrijver van de *Ad Alexandrum* plaatst Hermagoras *êthos* en *pathos* als evenwaardige persuasiemiddelen naast *logos*. Hermagoras' chronologische procedure om een rede voor te bereiden sluit – zo merkte ik, in afwijking van de gebruikelijke visie, al in hoofdstuk 11 op – eerder aan bij de benadering van *Ad Alexandrum* dan bij die van Aristoteles. Hetzelfde geldt voor zijn veel grotere aandacht voor de globale argumentatie (erg uitgewerkte stasisleer) dan voor de lokale argumentatie (mogelijk geen, of hoogstens weinig, aandacht voor concepten als enthymeem en abstracte topen).

Maar het feit dat Hermagoras grosso modo in de retorische traditie van de *Rhetorica ad Alexandrum* lijkt te staan, verhindert niet dat er toch ook een groot verschil is. De *Ad Alexandrum* is een erg praktisch werk vol specifieke verwijzingen naar de reële discussiesituaties waarin volwassen sprekers terechtkomen: naar rechtszaken en politieke vergaderingen. Het schoolse werk van Hermagoras miste – afgaande op de latere bronnen – dit soort verwijzingen. Voor zover in dit schoolboek naar discussiesituaties verwezen zal zijn, zal dat wel geweest zijn naar de situatie van een leerling die een declamatie-oefening moet houden.[437] Hierdoor was er bij

Hermagoras waarschijnlijk nog minder aandacht voor institutionele procedures in recht en politiek dan we eerder aantroffen in de *Ad Alexandrum* en bij Aristoteles.

De reconstructie van het verloren handboek

Vormt bij de *Rhetorica ad Alexandrum* en de *Rhetorica* van Aristoteles de status van de overgeleverde tekst het grote filologische probleem, bij Hermagoras is er dus niet eens een overgeleverde tekst. Hier is de filologische opdracht een zo volledig en betrouwbaar mogelijke reconstructie van zijn handboek te beproeven op basis van informatie in latere, wel bewaard gebleven geschriften. Omdat dit boek zo enorm invloedrijk was, ontbreekt het in het geheel niet aan dergelijke informatie, maar onder meer twijfel aan de authenticiteit van en tegenspraak tussen mededelingen stonden tot op heden een volledige consensus over een reconstructie onder filologen in de weg. De drie alomvattende reconstructiepogingen van Thiele (1893), Matthes (1958) en Barwick (1961, 1964 en 1965a en b) bijvoorbeeld hebben steeds tot een ander resultaat geleid. Dat neemt niet weg dat op hoofdlijnen zeker vast te stellen valt wat in Hermagoras' handboek gestaan moet hebben. Dit kost wel de nodige filologische inspanning, die ik me – in kritische discussie met de drie genoemde en andere filologen – voor de stasisleer in engere zin heb getroost in mijn dissertatie uit 1984 (Braet 1984); de leerstukken van de stasistopen, van het epicheireem en van de argumentatiefouten liet ik toen grotendeels nog buiten beschouwing. In dit boek gebruik ik de uitkomsten van de dissertatie, zonder de detailargumentatie eruit te herhalen; voor de drie buiten beschouwing gelaten onderdelen zie ik me verplicht in dit boek nog aanvullend filologisch onderzoek te rapporteren.[438] Ter inleiding schets ik hier mijn positie ten opzichte van de drie eerdere alomvattende reconstructievoorstellen.[439]

Nog steeds ben ik, net als in 1984, van mening dat van de drie alomvattende voorstellen de bijzonder grondige en scherpzinnige versie van Matthes terecht de meeste bijval heeft gevonden. Wel ben ik door mijn recente aanvullend onderzoek tot de conclusie gekomen dat Matthes zich over de indeling van de stasistopen, het epicheireem en de argumentatiefouten waarschijnlijk vergist heeft. Ten onrechte ziet hij ook voor die onderwerpen in Cicero's *De inventione* de betrouwbaarste bron. Daarnaast heeft zijn voorstel, afgezien van discutabele details,[440] drie belangrijke algemene tekortkomingen.[441]

Ten eerste wordt er in dit voorstel weliswaar al op overtuigende wijze gebruikgemaakt van moderne strafrechtelijke onderscheidingen voor de interpretatie van de *staseis*, maar de procesrechtelijke relatie tussen enerzijds de *staseis* en anderzijds de bewijslast van de partijen en de beslissingen van de rechter komt te weinig uit de verf – ook wel omdat Matthes, anders dan ik in 1984, in 1958 nog niet de beschikking had over de studie van de rechtshistoricus Horak uit 1972.

Ten tweede heeft Matthes in zijn studie van 1958 te weinig (expliciete) aandacht voor de zo karakteristieke chronologische inrichting van het verloren handboek van Hermagoras – een gemis dat nog sterker geldt voor de verzameling mededelingen over Hermagoras in latere bronnen die Matthes in 1962 als Hermagoras-*fragmenta* heeft samengebracht. Ik geef er daarom in deze studie de voorkeur aan te werken op basis van de volledige tekst van de beste beschikbare Hermagoras-bron voor mijn doel, Cicero's *De inventione*. Dit is het enige werk dat de chronologische aanpak van Hermagoras mogelijk min of meer op de voet volgt.[442] Andere belangrijke bronnen voor Hermagoras, in het bijzonder Quintilianus en het door sommigen aan kerkvader Augustinus toegeschreven fragment *De rhetorica*,[443] gebruik ik slechts als bevestiging, correctie en aanvulling.

Mijn derde bezwaar, dat ik in 1984 nog veel minder voelde, is dat de zo gedegen en voorzichtige Matthes toch nog te gemakkelijk gedacht lijkt te hebben over de mogelijkheden om Hermagoras' handboek te reconstrueren. Hij lijkt te weinig rekening te hebben gehouden met de mogelijkheid van vervormingen in de (indirecte[444]) overlevering in ons beschikbare bronnen voor de reconstructie van Hermagoras. In het bijzonder zijn visie op de relatie tussen Hermagoras en de twee oudste[445] en belangrijkste bronnen, Cicero's *De inventione* en de *Rhetorica ad Herennium*, zou wel eens te simplistisch kunnen zijn. Volgens hem (Matthes 1958, 81-100, schema op 99) gaan deze werken in hoofdzaak op één gemeenschappelijke Latijnse bron terug die weer, via een Griekse bewerking van het werk van Hermagoras, op Hermagoras teruggaat; door weglating en verplaatsing van de tekst van de gemeenschappelijke Latijnse bron zou *Ad Herennium* een minder betrouwbare bron voor Hermagoras zijn dan *De inventione.* Deze visie, onafhankelijk ook door Adamietz geformuleerd en op belangrijke punten bijgevallen door Barwick,[446] is nog steeds een goed startpunt, maar lijkt toch de volgende bijstellingen te behoeven.[447] In plaats van via (in hoofdzaak) één gemeenschappelijke Latijnse tussenbron en één Griekse bewerking gaan *De inventione* en *Ad Herennium* om te beginnen waarschijnlijk via *meerdere*, overigens erg verwante (Latijnse en Griekse) handboeken op Hermagoras terug.[448] In de tweede plaats wordt niet alleen in *Ad Herennium* door ingrepen van de auteur en/of zijn leraar afgeweken van de leer van Hermagoras, dit *geldt* voor bepaalde leerstukken *ook* voor *De inventione*. Weliswaar lijkt dit laatste werk voor de hoofdzaken van de stasisleer en vooral qua systematiek inderdaad dichter bij Hermagoras te staan, maar bij de stasistopen, het epicheireem en de argumentatiefouten heeft Cicero en/of zijn leraar *uit andere bronnen zaken toegevoegd* aan de traditie die het werk met *Ad Herennium* en mogelijk uiteindelijk met Hermagoras gemeen heeft.

Tot slot zij opgemerkt dat we ons moeten realiseren dat we alleen de inhoud en opbouw van het werk van Hermagoras kunnen reconstrueren. Van de letterlijke tekst is weinig meer dan één langer Grieks citaat bekend,

verder alleen begrippen en indelingen – het is misleidend dat de verzameling van informatie hierover door Matthes (1962) de aanduiding *fragmenta* (van Hermagoras) heeft gekregen.[449] Hoe Hermagoras zelf deze begrippen en indelingen in zijn boek behandeld heeft, kunnen we slechts bij benadering afleiden uit voornamelijk Latijnse bronnen. Behalve met de mogelijkheid van parafrase, moeten we in elk geval rekenen met vervorming door vertaling.

15 De hoofdlijnen van het verloren handboek van Hermagoras

Bij de *Rhetorica ad Alexandrum* en de *Rhetorica* van Aristoteles konden, ondanks de tekstproblemen, de hoofdlijnen van de bijdrage aan de argumentatietheorie in die werken meteen aan de overgeleverde tekst ontleend worden. Dat is niet het geval bij Hermagoras. Om bij hem die hoofdlijnen te kunnen vaststellen, moet eerst de inrichting van zijn verloren handboek gereconstrueerd worden. Dat doe ik in de eerste paragraaf hieronder. Ik ga daarvoor, zoals aangekondigd in het vorige hoofdstuk, uit van de opbouw van Cicero's *De inventione*.[450] Waar dat op grond van andere bronnen nodig is, breng ik correcties aan.

In een tweede paragraaf probeer ik vervolgens de hoofdlijnen van Hermagoras' bijdrage aan de argumentatietheorie vast te stellen. Daarvoor richt ik me om te beginnen op de chronologische *inventio*-handleiding die kennelijk in *De inventione* beoogd is. Ik volg daarbij wel de geest van dit traktaat, maar niet steeds de letterlijke tekst, die onder meer in chronologisch opzicht soms gebrekkig is – zoals in geen enkele andere Hermagorasbron de chronologie volmaakt gevolgd wordt.[451] In noten verantwoord ik mijn afwijkingen van *De inventione*, waarbij het soms ook gaat om een aanvulling op basis van andere bronnen of om een weglating ter wille van de grote lijn. In totaal kom ik op negen *inventio*-stappen.

Behalve de vinding is, zoals aangegeven in hoofdstuk 1, ook de ordening of *dispositio* nog relevant voor de argumentatietheorie. Die wordt in de afgebroken *De inventione* niet meer behandeld. Ik zal daarvoor, zoals verantwoord is in het vorige hoofdstuk, uitwijken naar *Ad Herennium*.[452] De andere taken van de redenaar, die Hermagoras ook besproken moet hebben, laat ik in overeenstemming met de afbakening van de argumentatietheorie in hoofdstuk 1 buiten beschouwing. Ik zal de *dispositio*, gereconstrueerd als tiende stap van de zich voorbereidende redenaar, in directe aansluiting bij de negende en laatste *inventio*-stap nog behandelen aan het eind van paragraaf 15.2. Zo worden in die paragraaf de hoofdlijnen in tien stappen aangeduid.

15.1 De inrichting van het verloren handboek van Hermagoras[453]

De opbouw van *De inventione* is gebaseerd op drie indelingen, die zich als volgt onderling verhouden.[454]

1 officia oratoris (taken van de redenaar)	*2 genera causarum* (soorten redevoeringen)	*3 partes orationis* (delen van de rede)
1.1 inventio (vinding)	*2.1 genus iudiciale* (gerechtelijke rede)	*3.1 exordium* (inleiding)
		3.2 narratio (feitenoverzicht)
		3.3 partitio (indeling)
		3.4 confirmatio (bewijsvoering)
		3.5 reprehensio (weerlegging)
		3.6 conclusio (slot)
	2.2 genus deliberativum (politieke rede)	
	2.3 genus demonstrativum (ceremoniële rede)	

(Het onderstaande vervolg wordt in de onvoltooid gebleven *De inventione* wel aangekondigd,[455] maar niet behandeld.)

1.2 dispositio
(ordening)

1.3 elocutio
(verwoording)

1.4 memorio
(memorisering)

1.5 pronuntiatio
(voordracht)

In dit bouwplan vormen de taken van de redenaar de hoofdindeling. Aan de eerste taak hiervan, de vinding, zijn zowel de tweede indeling (de drie soorten redevoeringen) als de derde indeling (de delen van de rede) ondergeschikt. Dit wil zeggen dat de vinding eerst uiteenvalt in de vinding per type redevoering en dat vervolgens bij de vinding van de gerechtelijke rede besproken wordt hoe de redenaar de inhoud van de opeenvolgende delen van de rede kan vinden.[456]

Deze wat vreemde opbouw moet begrepen worden in het licht van de geschiedenis van de retorica tot *De inventione*.[457] Zoals we in hoofdstuk 2 hebben gezien, waren de oudste retoricahandboeken uit de vijfde en begin vierde eeuw v. Chr. waarschijnlijk ingedeeld volgens de delen van de rede. Ze behandelden waarschijnlijk ook alleen de gerechtelijke rede. Later, zoals reeds in de *Ad Alexandrum* het geval is en bij Aristoteles, kwamen er twee soorten redevoeringen bij: politieke en ceremoniële redes. Nog weer later moeten retorici de leer van de taken van de redenaar bedacht hebben. In *De inventione* zijn deze drie indelingen, uit drie fasen van de geschiedenis van de retorica, op de bovenstaande manier gecombineerd. De vraag is in hoeverre bij deze combinatie Hermagoras gevolgd is.

Het is aannemelijk dat ook het handboek van Hermagoras een of andere variant van de takenleer als hoofdindeling heeft gekend.[458] Ten eerste kennen alle bronnen die op dit punt relevant zijn voor Hermagoras een of andere takenleer als hoofdindeling, al wordt deze nergens met zoveel woorden aan Hermagoras toegeschreven. Ten tweede schrijft Quintilianus in 3.3.9 impliciet een takenleer à la *De inventione* aan Hermagoras toe. Hij zegt namelijk dat Hermagoras een variatie (zie noot 458) heeft aangebracht op de meest gangbare takenleer, dit wil zeggen op de leer zoals we die onder andere uit *De inventione* kennen. Onder meer op grond van deze mededeling mogen we aannemen dat de takenleer van Hermagoras enigszins afgeweken zal hebben van die in *De inventione*. Als gevolg van onvolledigheid en tegenstrijdigheid van de overlevering is echter niet precies vast te stellen in welke mate dit het geval was. Gelukkig is dit voor ons doel niet zo'n probleem – zelfs de kwestie van de plaats van de leer van de delen van de rede in zijn handboek, die ik zo meteen aansnijd, is niet echt belangrijk voor een reconstructie van zijn bijdrage aan de argumentatietheorie.

De indeling in drie soorten redevoeringen daarentegen lijkt Hermagoras niet in zijn boek opgenomen te hebben.[459] Waarschijnlijk volgt de jonge Cicero op dit punt niet Hermagoras, maar een 'tussenbron' die de aanpak van Hermagoras heeft gecombineerd met een aanpak zoals we die van Aristoteles kennen.[460] Uit andere Hermagoras-bronnen blijkt dat Hermagoras bij de vinding niet uitging van de drie soorten redevoeringen, maar van een tweedeling van de retorische stof in algemene en bijzondere vraagstukken.[461] Wat deze tweedeling inhield, komt aan de orde in de volgende paragraaf.

Van de aangeduide leer van de delen van de rede mag weer wel aangenomen worden dat iets dergelijks een plaats heeft gekregen in het handboek van Hermagoras.[462] Het is echter niet zeker dat deze leer ook bij hem, net als in *De inventione*, bij de vinding is besproken. Matthes, daarin door anderen bijgevallen, acht het waarschijnlijk dat Hermagoras de leer van de delen van de rede bij de ordening heeft behandeld.[463] Dat zou overeenstemmen met wat Aristoteles eerder en Cicero in *De oratore* later gedaan heeft. Ook hier zou in de overlevering tussen Hermagoras en *De inventione* een verschuiving aangebracht zijn. Ik kom er later op terug, maar spreek alvast als mijn mening uit dat het goed mogelijk is – maar niet zeker – dat *De inventione* op dit punt wel degelijk trouw is aan Hermagoras.

Het meest karakteristiek aan de vermoedelijke inrichting van Hermagoras' handboek lijkt al met al de chronologische ordening van de adviezen aan de redenaar. Dat blijkt in de eerste plaats uit de takenleer, waarin een reeks achtereenvolgende stappen in het voorbereiden en het houden van een rede wordt aangeraden. Het blijkt ook uit de interne organisatie van de richtlijnen bij de zo gedetailleerd besproken eerste stap, de vinding. In *De inventione*, maar ook in andere bronnen voor de reconstructie van Hermagoras, wordt bij de vinding een reeks chronologisch geordende substappen onderscheiden. Temporele aanduidingen (doe *eerst* dit, *dan* dat en *vervolgens* ...) wijzen onmiskenbaar op een chronologisch recept.[464] Hermagoras was er kennelijk op uit de (leerling-)redenaar bij de vinding een chronologische handleiding te bieden die van de eerste kennisname van het voorgelegde thema leidt tot de verwerking van dit thema in de verschillende delen van de redevoering. In deze chronologische *inventio* heeft Hermagoras, zo zal blijken, een centrale rol gegeven aan de stasisleer.

In de volgende paragraaf zal ik om te beginnen de vermoedelijke chronologische *inventio*-handleiding van Hermagoras in negen stappen reconstrueren. Zoals aangekondigd, laat ik daarbij vervolgens een reconstructie van de *dispositio* op basis van *Ad Herennium* als tiende stap aansluiten.

15.2 Hermagoras' chronologische handleiding voor het vinden en ordenen van de rede[465]

Zoals we zullen zien, is Hermagoras' leer vooral van toepassing op gerechtelijke redes. Gezien verschillende schoolse trekken van de leer had Hermagoras echter niet zozeer volwassen pleiters op het oog, als wel schoolleerlingen die een quasi-gerechtelijke declamatieopdracht krijgen. Als voorbeeld van zo'n opdracht zullen we later tegenkomen: bereid je in de rol van Orestes voor op een verweer tegen de aanklacht dat je je moeder Clytaemnestra hebt vermoord.[466]

In zijn chronologische handleiding ging Hermagoras uit van het thema dat de leerling krijgt voorgelegd. Van dit thema moet de leerling om te beginnen, aan de hand van een aantal preliminaire onderscheidingen, vaststellen of het überhaupt geschikt is voor een retorische behandeling, dat wil zeggen voor een redevoering (stap 0-3). Als dit het geval is, kan de stapsgewijze vinding van de inhoud van de rede plaatsvinden: eerst de bepaling van de *stasis* (*status*), dan de keuze van het belangrijkste argument hierbij, daarna van de rest van de argumentatie en tot slot van de stoffering van de inleiding, het feitenoverzicht en het slot (stap 4-9). Nadat zo de volledige inhoud van de rede gevonden is, kan de inhoud zo doelmatig mogelijk geordend worden (stap 10).

Ik som de tien stappen eerst kort op, vat ze dan in een schema samen en leg ze tot slot in detail uit.[467]

In drie preliminaire stappen kan de leerling-redenaar:

0 alle hem voorgelegde thema's
1 ontleden in retorische thema's (*politika zêtêmata*, *quaestiones civiles*) en niet-retorische thema's;
2 de retorische thema's splitsen in bepaalde, bijzondere vraagstukken (*hypotheseis, quaestiones finitae*) en onbepaalde, algemene vraagstukken (*theseis, quaestiones infinitae*);
3 de bepaalde, bijzondere vraagstukken – de specifiek retorische – onderverdelen in vraagstukken met *stasis*, *status* en vraagstukken zonder *stasis*, *status* (*asystata*).

Wanneer het gaat om een bepaald vraagstuk met *stasis*, dan is het thema geschikt voor een redevoering. Nu kan de vinding van de rede stapsgewijs plaatsvinden. De leerling-redenaar moet nu:

4 de vraagstukken met *stasis* splitsen in logische vraagstukken (*logika zêtêmata, status rationales*) en wettelijke vraagstukken (*nomika zêtêmata, 'status' legales*);
5 bij de logische vraagstukken kiezen uit vier *staseis*: *1 stochasmos, coniectura*; *2 horos, definitio*; *3 poiotês, qualitas*; *4 metalêpsis, translatio*

en bij de wettelijke vraagstukken ook uit vier (quasi-)*staseis*: *1 rhêton kai hypexairesis, dictum et exceptio*; *2 antinomia, leges contrariae*; *3 amphibolia, ambiguitas*; *4 syllogismos, ratiocinatio*;

6 bij de keuze voor een kwalitatief verweer (*poiotês, qualitas*) kiezen uit twee argumentatiemogelijkheden: een absolute verdediging (*antilêpsis, absoluta*) of een relatieve verdediging (*antithesis, assumptiva*);

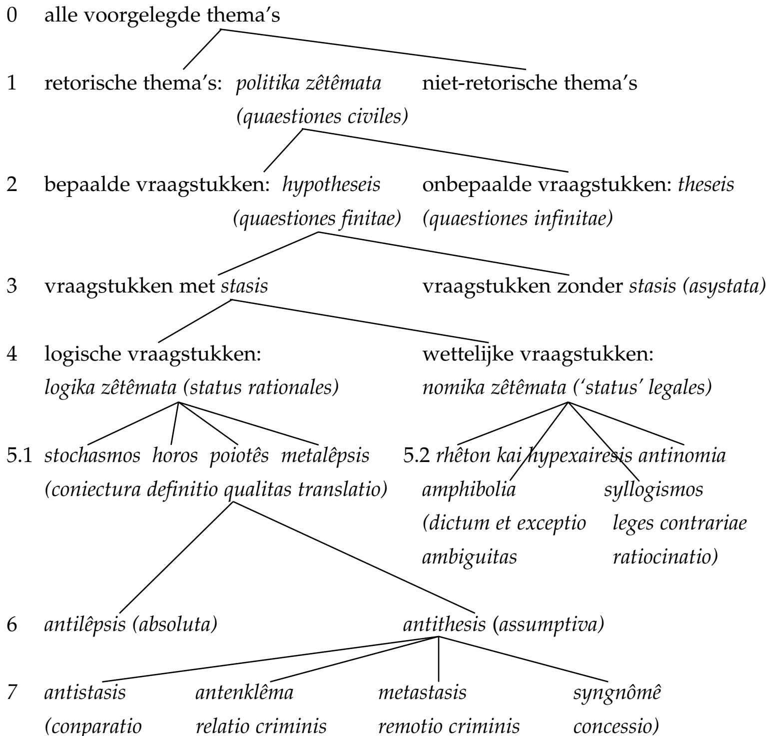
7 bij de keuze voor een relatieve verdediging vervolgens kiezen uit vier argumenten: *1 antistasis, conparatio*; *2 antenklêma, relatio criminis*; *3 metastasis, remotio criminis*; *4 syngnômê, concessio*;

8 hierna met de stasistopen zoeken naar de verdere inhoud van het argumentatieve deel van de rede;

9 vervolgens met de topen van de inleiding, het feitenoverzicht en het slot zoeken naar de inhoud van de niet-argumentatieve delen;

10 tot slot de gevonden inhoud zo strategisch mogelijk ordenen, onder meer door in de argumentatie de sterkere argumenten aan het begin en einde en de zwakkere in het midden te plaatsen.

In schema:

8 stasistopen: vinding van het argumentatieve deel van de rede

9 topen van niet-argumentatieve delen: vinding van de niet-argumentatieve delen

10 ordening van de volledige rede

Toelichting per stap:

1 Volgens Hermagoras vallen alleen *politika zêtêmata (quaestiones civiles*, maatschappelijke vraagstukken) onder de retorica. Dus slechts als de leerling-redenaar vaststelt dat het aan hem voorgelegde thema op dit terrein ligt, komt het in principe voor retorische behandeling in aanmerking.[468]
Een *politikon zêtêma* is een publiek vraagstuk dat de burger als lid van de *polis* aangaat en dat vraagt om een oordeel van deze zelfde burger. Hoewel Hermagoras de indeling in de drie aristotelische redevoeringen niet in zijn stelsel heeft opgenomen, geven de onderwerpen van deze betogen goed aan om welke zaken het bij een *politikon zêtêma* gaat: om gerechtelijke en politieke geschillen en zedelijke waarderingen. Alleen rekende Hermagoras niet slechts deze hypothetische stof tot de retorica, maar ook bepaalde thetische vraagstukken: zie de nu volgende stap 2.

2 Wanneer de stof een maatschappelijk vraagstuk vormt en dus voor een retorische behandeling geschikt is, doen zich volgens Hermagoras twee mogelijkheden voor: het gaat ofwel om een *hypothesis (quaestio finita,* bepaald vraagstuk) ofwel om een *thesis (quaestio infinita,* onbepaald vraagstuk).[469]
Een *hypothesis* ontleent de bepaalde, bijzondere aard aan de vermelding van *peristaseis (circumstantiae,* omstandigheden). Deze (zeven) omstandigheden, die overigens niet allemaal vermeld hoeven te worden, kunnen aangeduid worden door topische vraagwoordjes: *quis* (wie)*? quid* (wat)*? quando* (wanneer)*? ubi* (waar)*? cur* (waarom)*? quem ad modum* (hoe)*? quibus adminiculis* (waarmee)*?* Wanneer alle omstandigheden aanwezig zijn, hebben we te maken met een zekere persoon (*quis*), die iets doet, denkt of zegt (*quid*), op een bepaald tijdstip (*quando*), op een zekere plaats (*ubi*), met een zekere reden (*cur*), op een bepaalde wijze (*quem ad modum*), met zekere hulpmiddelen (*quibus adminiculis*). Een schoolvoorbeeld is een verdachte, die wellicht een moord heeft gepleegd, op een zeker tijdstip en een bepaalde plaats, op grond van een of ander motief, op een bepaalde wijze, met bijvoorbeeld een gif. (Dit is de eerste, en bepaald niet de laatste keer, dat blijkt dat de leer van Hermagoras vooral op strafzaken binnen het *genus iudiciale* van toepassing is. Of beter: op declamatie-oefeningen met een gefingeerde strafrechtelijke inhoud.)

Voor het onderscheid tussen *hypothesis* en *thesis* is vooral de *peristasis* 'persoon' van belang. Het eerste type vraagstuk heeft betrekking op concrete personen, bij het tweede wordt daarvan geabstraheerd. Een *hypothesis* is daarom: 'Moet Orestes gestraft worden voor de moord op zijn moeder?' en een *thesis*: 'Moet een moedermoordenaar gestraft worden?' In het tweede vraagstuk is het concrete lid van de klasse, Orestes, vervangen door een abstracte aanduiding van de hele klasse. Ook de andere *peristaseis* worden in een *thesis* onbepaald gelaten.[470]
De volgende stappen beperkten zich bij Hermagoras zeer waarschijnlijk tot de *hypotheseis*.[471]

3 Bij de *hypothesis*, het bijzondere vraagstuk, doen zich weer twee mogelijkheden voor, die de leerling-redenaar op het spoor komt door te vragen: *an consistat?* heeft de zaak *status (stasis)?* Zo ja, dan behoort de zaak tot de *synestôta zêtêmata,* zo nee, dan tot de *asystata zêtêmata,* vrij vertaald: behandelbare en onbehandelbare zaken.[472] Uit de leer van de *asystata* blijkt dat we bij deze twee mogelijkheden moeten denken aan een rechtsgeding. Een dergelijk geding heeft *stasis*, kan doorgang vinden, als aanklager en verdediger beiden aannemelijke argumenten hebben om hun standpunt te staven en de rechter kans ziet tot een uitspraak te komen. In de moderne gerechtelijke praktijk kan bijvoorbeeld een zaak geseponeerd worden als het Openbaar Ministerie onvoldoende bewijs ziet. Bij de klassieke declamatieopdrachten, waarvoor de stasisleer dus in de eerste plaats bedoeld lijkt, werden kennelijk soms absurde opdrachten gegeven die niet te behandelen waren omdat het *asystata* waren.
Om na te gaan of hij, de declamator op school, al dan niet met een *asystaton* te maken heeft, moet hij het *krinomenon*-schema opstellen. Hierbij stelt de leerling zich voor dat hij in de rechtszaal is en de tegenpartij tegenover zich vindt. Hij probeert dan te voorspellen wat de andere partij zal zeggen en bereidt daarop een reactie voor. Uit de tegengestelde beweringen ontspringen steeds vragen voor de rechter. Geconcretiseerd aan het populaire declamatieonderwerp van Orestes, ziet dit schema er als volgt uit (de Griekse term bij 4 is onzeker en ontbreekt bij 5).[473]

AANKLAGER | VERDEDIGER

1 *kataphasis* (*intentio*, aanklacht)
'jij hebt je moeder gedood'

2 *apophasis* (*depulsio*, verweer)
'ik heb haar rechtmatig gedood'

3 *zêtêma* (*quaestio*, vraagstelling)
'was hij gerechtigd haar te doden?'

5 *infirmatio rationis* (ontkrachting)
'zonder proces doden is onjuist'

4 *synechon* (*ratio*, rechtvaardiging)
'zij had mijn vader gedood'

6 *krinomenon* (*iudicatio*, beoordelingspunt)
'was de daad gerechtvaardigd door het doden van de vader?'

RECHTER

Afgezien van de controle op de mogelijkheid van een *asystaton*, is de belangrijkste functie van het schema het bepalen van de *stasis* en, in het verlengde hiervan, het beoordelingspunt voor de rechter. Als dat eenmaal is vastgesteld, kan de spreker gericht naar argumenten voor zijn pleidooi gaan zoeken.[474]

Het innemen van de *stasis* komt neer op het kiezen van het *zêtêma* (de *quaestio*, de vraagstelling): nummer 3 in het schema. Afhankelijk van de inhoud van het verweer kan die vraagstelling een feitelijk en een juridisch karakter hebben. In het Orestes-voorbeeld is het laatste het geval. Een feitelijk karakter zou de vraagstelling in deze zaak krijgen, wanneer bij het verweer voor een ontkenning gekozen was: 'ik heb haar niet gedood', vraagstelling: 'heeft hij haar gedood?'

Hoewel de bronnen elkaar tegenspreken over de vraag hoe Hermagoras *stasis* (in het Latijn dus *status* of *constitutio*) precies heeft gedefinieerd, is het duidelijk dat deze term verbonden moet worden met de aard van de vraagstelling die voortvloeit uit de botsing van aanklacht en verweer.[475] Aangezien de aanklacht altijd hetzelfde is, wordt de *stasis* in feite bepaald door de wisselende inhoud van het verweer. In totaal zijn hier vier mogelijkheden: de vraagstelling kan van feitelijke aard zijn of van drie soorten juridische aard.

4 Deze vier mogelijkheden vormen de vier *staseis (status, constitutiones)*, die Hermagoras de *logika zêtêmata (status rationales)* heeft genoemd om ze te onderscheiden van de *nomika zêtêmata ('status' legales)*. Dit onderscheid kan het beste verduidelijkt worden aan de hand van, alweer, een rechtszaak.[476] Bij een rechtszaak kan het geschil enerzijds draaien om de feitelijkheden van de zaak, anderzijds om de toepassing van de wet op deze feitelijkheden. Met een voorbeeld: de discussie kan aan de ene kant gaan om de vraag of de aangeklaagde wel gedaan heeft waarvoor hij is aangeklaagd of om de aanwezigheid van verzachtende omstandigheden, en aan de andere kant om de kwestie of een bepaalde wet wel van toepassing is op deze daad. Ook in dit laatste geval onderscheidt Hermagoras, die een voorliefde gehad lijkt te hebben voor de vierdeling, vier soorten vraagstukken.

5.1 Wanneer de discussie zich richt op oordeelsvorming over de feitelijkheden van de zaak doen zich de volgende vier vraagcategorieën, *staseis* of *status* voor:[477]

(1) *ei esti (an sit:* bestaat het, of toespitst op een strafzaak: *an fecerit:* heeft de aangeklaagde het ten laste gelegde gedaan) *(stochasmos, status coniecturalis)*;
(2) *ti esti (quid sit:* wat is het, hoe moet het omschreven worden, of weer toegespitst op een strafzaak: *quid fecerit:* wat heeft de aangeklaagde gedaan, hoe moet zijn daad juridisch omschreven worden) *(horos, status definitivus)*;
(3) *poion ti esti (quale sit:* hoe is het, hoe moet het beoordeeld worden, of bij een strafzaak: *an iure fecerit:* heeft de aangeklaagde rechtmatig gehandeld) *(poiotês, status qualitatis)*;
(4) *pros ti estin (ad aliquid:* waarop heeft het betrekking, of bij een rechtszaak: *an induci in iudicium debeat:* moet de zaak voor de rechtbank gebracht worden) *(metalêpsis, translatio)*.

Deze vier soorten vraagstellingen vloeien, zoals gezegd, voort uit de botsing van de aanklacht en het verweer. Als het verweer een ontkenning inhoudt, moet de rechter nagaan of de aangeklaagde het misdrijf waarvan hij beschuldigd wordt wel begaan heeft. Omdat hij daarnaar moet gissen op grond van aanwijzingen als een motief voor de misdaad, heet deze *stasis* in het Grieks *stochasmos*, gissing (in het Latijn *coniectura*). Wordt als verweer aangevoerd dat de misdaad niet onder bijvoorbeeld 'tempeldiefstal', maar onder het veel minder ernstige gewone 'diefstal' valt, dan moet de rechter beslissen of de daad in kwestie wel al die kenmerken heeft die deze doen vallen onder de delictsomschrijving (*horos*, *definitio*) 'tempeldiefstal' (al bij Aristoteles 1.13.9). Bij het kwalitatieve verweer (*poiotês*, *qualitas*) draait het vooral om de vraag of er omstandigheden waren die de daad in dit bijzondere geval rechtvaardigen of de dader verontschuldigen. *Metalêpsis* (verandering*, translatio,* overdracht) verwijst naar een procedureel verweer: de vraag is dan of de aanklager wel ontvankelijk is, de rechter wel bevoegd en dergelijke.

Vanaf dit niveau van de keuze van de *stasis* betreffen de indelingen van Hermagoras ook werkelijk de vinding van de redevoering. Voor de rede van de verdediger in een strafzaak betekent de keuze van een bepaalde *stasis* dat hij een bepaald type verweer als standpunt voor zijn betoog kiest.[478] Voor de aanklager valt er, volgens modern inzicht, niets te kiezen: hij moet uiteindelijk bij alle vier de stasispunten overtuigen.[479] Nader beschouwd komt dit erop neer dat hij in eerste instantie 1) zijn aanklacht aannemelijk moet maken door te bewijzen dat de aangeklaagde gedaan heeft waarvan hij hem beschuldigt en 2) dat dit valt binnen de gekozen

omschrijving van het misdrijf. In tweede instantie moet hij in staat zijn 3) een kwalitatief en 4) een procedureel verweer overtuigend te ontkrachten.

In hoeverre de *staseis* ook gelden buiten echte en gefingeerde strafredes komt in hoofdstuk 16 aan de orde.[480]

5.2 In een rechtszaak kan de discussie zich ook toespitsen op de uitleg van de wet (in verband met de toepassing van de wet op de feiten). Dat kan allerlei problemen met zich meebrengen, die meer in het algemeen kunnen voorkomen bij het interpreteren van teksten. Hermagoras onderscheidt bij deze *nomika zêtêmata* of wettelijke vraagstukken weer vier gevallen:[481]

(1) *rhêton kai hypexairesis* (gezegde en uitzondering, *scriptum et voluntas,* letter en geest): de ene partij gaat uit van een letterlijke uitleg van de tekst en de ander van de geest van de tekst of de bedoeling van de opsteller;
(2) *antinomia (leges contrariae,* elkaar tegensprekende wetten): de ene partij wil deze wet toepassen en de andere gene wet die de eerste tegenspreekt;
(3) *amphibolia (ambiguitas,* dubbelzinnigheid): de partijen leggen dubbelzinnige teksten verschillend uit;
(4) *syllogismos (ratiocinatio,* analogieredenering): de ene partij zegt dat het geval niet bij wet is geregeld, de andere wil via een analogieredenering de kwestie onder een wet laten vallen.

Hermagoras heeft deze typen geschillen waarschijnlijk geen *staseis* genoemd en ze naast de vier 'echte' *staseis* geplaatst.[482] In feite zijn het bijkomende geschilpunten die zich in een proces bij alle *staseis* kunnen voordoen waar het toepassen van een wet aan de orde is (alleen bij het feitelijke geschilpunt dus niet). Dit is met name bij het definitiegeschilpunt het geval. De stasisdiscussie draait daar om de vraag of het delict de eigenschappen heeft die vereist zijn om onder de delictsomschrijving te vallen. De wetsinterpretatiediscussie is een andere. Stel, bijvoorbeeld, dat de daad aan twee delictsomschrijvingen beantwoordt of dat er twee wetten bestaan voor een en dezelfde delictsomschrijving, welke van de twee wetten moet dan worden toegepast (valt onder *antinomia, leges contrariae*)?

6 Bij de derde *stasis*, *poiotês* of *qualitas,* die dus betrekking heeft op de vraag of de daad van de aangeklaagde rechtmatig was, heeft Hermagoras – na een hier weggelaten onduidelijke vierdeling[483] – eerst twee hoofdcategorieën onderscheiden.[484] De verdediger kan enerzijds stellen dat zijn daad *op zichzelf* niet in strijd was met het (hoogste) recht: *antilêpsis, absoluta.* Of hij kan anderzijds omstandigheden *buiten* de daad *erbij halen* en stellen dat de handeling weliswaar op zichzelf

onrechtmatig was, maar toch op grond van de omstandigheden te rechtvaardigen of te verontschuldigen: *antithesis, assumptiva*. In het eerste geval beroept men zich bijvoorbeeld op het natuurrecht als een hogere vorm van recht dan het positieve recht. Zo mag een vader zijn zoon niet onterven wanneer hij filosofie gaat studeren, want dat is diens natuurrecht en dat gaat boven het vaderlijke recht. In de tweede situatie doen zich, voor de laatste keer, weer vier mogelijkheden voor: zie de volgende stap.

7 Deze vier zijn: *antistasis (comparatio), antenklêma (relatio criminis), metastasis (remotio criminis)* en *syngnômê (concessio)*.[485]
Bij *antistasis* 'stelt' de aangeklaagde het voordeel dat zijn daad met zich mee heeft gebracht 'tegenover' het onrecht dat hij met zijn daad heeft aangericht. Anders gesteld: de aangeklaagde beweert dat hij moest kiezen tussen het nalaten van de daad met alle slechte gevolgen van dien en het begaan van de daad met alle goede gevolgen van dien. Hij zegt met andere woorden dat hij het minste van twee kwaden heeft gekozen. De aangeklaagde heeft bijvoorbeeld het kleinere kwaad van het sluiten van een akkoord met de vijand vergeleken met *(comparatio)* of afgewogen tegen *(compensatio)* het grotere kwaad van de vernietiging van zijn leger.
Bij *antenklêma*, tegenbeschuldiging, geeft de aangeklaagde van zijn kant de tegenpartij of het slachtoffer de schuld van zijn misdaad. De tegenpartij of het slachtoffer zou zelf iets misdadigs gedaan hebben dat zijn misdaad zou hebben uitgelokt en zou rechtvaardigen. De aangeklaagde heeft dus, volgens hem terecht, het recht in eigen hand genomen: Orestes doodde zijn moeder, omdat zij zijn vader gedood had. Men schuift de beschuldiging zo terug: *relatio criminis.*
Bij *metastasis,* verschuiving *(remotio criminis,* afschuiven van de schuld), schuift de aangeklaagde de schuld af door of de daad zelf op een derde of de verantwoordelijkheid ervoor op een derde of iets anders 'over te dragen'. Hieronder valt het 'Befehl ist Befehl'-argument en onder meer een beroep op overmacht.
Bij *syngnômê,* vergiffenis *(concessio,* bekentenis), wordt in de Latijnse traditie verschil gemaakt tussen *purgatio*, verontschuldiging op grond van bijvoorbeeld onwetendheid, en *deprecatio,* bede om vergiffenis zonder enige kwade opzet te ontkennen.

8 Niveau 5 tot en met 7 leveren de redenaar de stof om zijn standpunt te vullen (en bij de onderdelen van *poiotês*, *qualitas* ook het argument hierbij).[486] Hij heeft nu nog stof nodig voor de argumenten bij dit standpunt (respectievelijk de verdere ondersteuningen), dat wil zeggen voor het argumentatieve deel van de rede. Alleen met een toereikende argumentatie kan hij het gekozen standpunt met succes verdedigen. (Na de

vinding van het argumentatieve deel moet natuurlijk ook nog de vinding van de niet-argumentatieve delen van de rede plaatsvinden: zie stap 9.)[487]

Wellicht heeft Hermagoras zelf of anders een navolger op dit punt een onderscheid gemaakt tussen de *inventio* in ruimere en de *inventio* in engere zin. In deze opvatting begint de *inventio* of *heuresis* in ruimere zin met de *intellectio, noêsis:* het begrijpen of analyseren van het voorgelegde vraagstuk om uiteindelijk de *stasis* en het *krinomenon* te bepalen. Het belangrijkste instrument hierbij is het *krinomenon*-schema. Het eindpunt van de *intellectio, noêsis*, is dan ook de keuze van het beoordelingspunt voor de rechter. Voor de redenaar is zijn standpunt ten aanzien van die vraag het uitgangspunt van zijn vinding van het argumentatieve deel van de rede: de *inventio* of *heuresis* in engere zin (waarna de vinding van de niet-argumentatieve delen volgt).[488]

De kracht van Hermagoras' vindingsleer schuilt nu in de lijsten met zogenaamde stasistopen.[489] Dat zijn lijsten met topen of typen standaardargumenten die geschikt zijn om er een bepaald soort standpunt mee te verdedigen. Er zijn lijsten voor een ontkennend standpunt, een herdefinitie, een kwalitatief en een procedureel verweer (de vier *staseis*) (ook voor een standpunt bij de *zêtêmata nomika*). Kortheidshalve geef ik hier alleen een indruk van zo'n lijst met stasistopen aan de hand van *stochasmos, coniectura*: is de daad gepleegd?

Volgens *De inventione* vallen de topen (*loci*) bij deze *stasis* uiteen in: *ex causa, ex persona* en *ex facto ipso* (ontleend aan de oorzaak of reden, de persoon en de zaak zelf).[490] De belangrijkste toop bij *ex causa* is het motief. Bij *ex persona* gaat het om eigenschappen zoals geslacht, leeftijd, afkomst en levensstijl, die aanwijzingen kunnen vormen. Onder *ex facto ipso* moet men nagaan wat voor, tijdens, in relatie met en na de daad gebeurd is. De sub*locus* 'tijdens de daad' valt dan weer uiteen in de plaats, de tijd, de gelegenheid en de middelen. Enzovoort. De aanklager moet aan de hand van deze topen het feit overtuigend bewijzen en de verdediger moet daarmee het feit op zijn minst in twijfel trekken.

Nu na de *intellectio, noêsis*, waarin het standpunt van de redevoering bepaald wordt,[491] ook de *inventio, heuresis* in engere zin, dat wil primair zeggen de vinding van het argumentatieve deel van de rede, besproken is, is het grote verschil tussen de retorische argumentatieleer van Aristoteles en Hermagoras duidelijk geworden. Bij Aristoteles staat het lokale niveau van de enkelvoudige argumentatie centraal: het enthymeem en zijn bouwstenen. Hermagoras daarentegen richt alle aandacht op de globale structuur van de samengestelde argumentatie die het gehele betoog van hoofdstandpunt tot subargumentatie omvat.

Slechts in een soort aanhangsel wordt in op Hermagoras teruggaande handboeken nog aangegeven hoe de redenaar zijn lokale argumenten

in een redeneervorm in de rede kan presenteren.[492] De belangrijkste vorm hiervan, waarvan weer verschillende varianten zijn overgeleverd, is een merkwaardige uitbreiding van het enthymeem: het epicheireem *(epicheirêma, ratiocinatio).* In één van zijn varianten bestaat dit epicheireem uit de volgende vijf uitspraken: twee premissen, plus twee ondersteunende uitspraken hierbij en de conclusie. Met het (in de Hermagoras-bronnen overigens niet gebruikte) standaardvoorbeeld van de sterfelijke Socrates gaat dit als volgt:

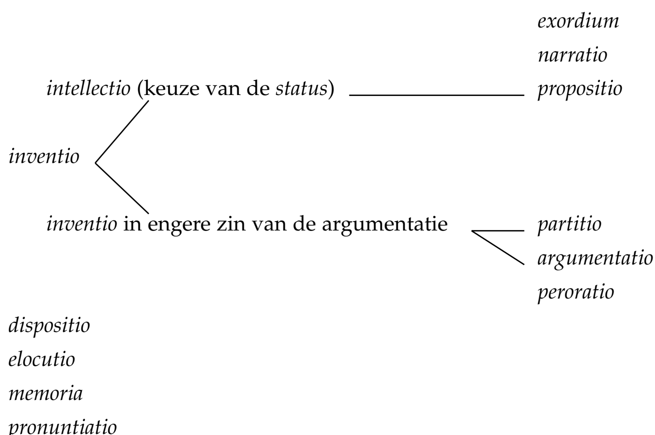
(1) alle mensen zijn sterfelijk *(propositio:* major-premisse),
(2) want alle mensen zijn tot op heden gestorven *(adprobatio propositionis:* ondersteuning van de major-premisse),
(3) Socrates is een mens *(adsumptio:* minor-premisse),
(4) want Socrates heeft de noodzakelijke menselijke eigenschappen *(adprobatio adsumptionis:* ondersteuning van de minor-premisse),
(5) dus Socrates is sterfelijk *(complexio:* conclusie).

9 Nadat de leerling-redenaar zo de inhoud van het argumentatieve deel van zijn rede heeft gevonden, laat Hermagoras hem de stof van de andere delen zoeken.[493] Dit lijkt voor de onderdelen die aan de argumentatie voorafgaan onlogisch, maar dat is het niet. Pas nadat de redenaar weet wat hij gaat betogen, kan hij goed inschatten hoe het publiek tegenover zijn zaak zal staan. Op basis van deze inschatting zal hij in de inleiding de nadruk leggen op het trekken van de aandacht, het instrueren of het welwillend stemmen. En omdat in de *narratio* precies die dingen verteld moeten worden waarop men in de argumentatie voortborduurt, kan ook dit deel van de rede pas effectief bedacht worden na het bedenken van de argumentatie.

Bij deze twee inleidende delen en bij de peroratie lijkt Hermagoras in hoofdzaak de traditie van de vroegste handboeken voortgezet te hebben. Tussen de *narratio* en de argumentatie voegde hij nog twee kleine tekstdelen in, die respectievelijk het stasis-standpunt van het betoog en de indeling van de komende argumentatie bevatten. Hermagoras vatte beide delen onder de term *diairesis,* indeling; later[494] gebruikte men wel respectievelijk *propositio* en *partitio*, dat wil zeggen: standpunt en indeling.

In deze laatste variant kunnen we de volgende koppeling tussen de taken van de redenaar en de delen van de redevoering aanbrengen.[495]

TAKEN VAN DE REDENAAR | DELEN VAN DE REDE

Duidelijk is dat in deze aanpak de stasisleer de hoofdrol in de argumentatieleer speelt. Bij de eerste en belangrijkste taak van de redenaar, de vinding, gaat het er primair om de *stasis* vast te stellen. Daarna dient met de stasistopen de bijpassende argumentatie gezocht te worden. Tot slot moet er dan voor gezorgd worden dat de inhoud van de niet-argumentatieve delen op de *stasis* en de argumentatie afgestemd is. Dit vindingsproces vindt zijn neerslag in de indeling van de rede. De rede moet om de *propositio* met de formulering van de *status (stasis)* draaien.[496] Daarbij dienen de *partitio* en de *argumentatio* op basis van de stasistopen naadloos aan te sluiten. Op deze argumentatieve delen behoren op hun beurt de niet-argumentatieve delen afgestemd te worden. Hermagoras gebruikt met andere woorden de stasisleer om tot een even doelgerichte als functionele invulling van alle in zijn ogen noodzakelijke delen van een argumentatieve redevoering te komen.

10 Bij stap 8 en 9, dus bij het zoeken van de inhoud van het argumentatieve deel en van de niet-argumentatieve delen van de rede, is reeds een flink voorschot genomen op de ordening van de rede. De gevonden stof is immers al geordend in de grootste samenstellende delen van de rede, van inleiding tot en met slot. Toch valt er nog meer te ordenen, bijvoorbeeld de verschillende argumentaties die samen de *argumentatio* vormen. Afgaande op een (weliswaar niet zo betrouwbare) bron voor Hermagoras als *Ad Herennium* zou Hermagoras bij de *dispositio*, ordening, wel eens de volgende richtlijnen verstrekt kunnen hebben.[497] Een spreker doet er in het algemeen het beste aan om zowel bij het ordenen van de delen van de rede als bij het ordenen van de leden van een epicheireem de bij stap 8 en 9 besproken standaardordening aan te houden. Als de situatie daarom vraagt, dient daarvan afgeweken te

worden. In de *argumentatio* kan het beste voor de 'Nestoriaanse' ordening van de argumentaties geopteerd worden, dat wil zeggen voor een ordening sterk-zwakker-sterkst.[498]

16 De discussiesituatie bij Hermagoras

Hermagoras was, afgaande op de overlevering, veel minder duidelijk over de discussiesituatie(s) die hij op het oog had, dan de schrijver van de *Ad Alexandrum* en Aristoteles. Die laatste twee auteurs concentreerden zich, zo bleek in hoofdstuk 4 en 10, op de drie discussiesituaties die als canoniek voor de hele klassieke retorica zijn gaan gelden: de gerechtelijke, politieke en ceremoniële situatie. Doordat Hermagoras blijkens zijn bronnen in zijn leerboek niet uitging van deze drie situaties, maar van de tweedeling in *theseis* en *hypotheseis* (zie stap 2 van het vorige hoofdstuk), is het situationele bereik van zijn leer niet meteen duidelijk. *Theseis* en *hypotheseis* zijn immers geen aanduidingen van soorten situaties, maar van soorten vraagstukken. In welke typen discussiesituaties deze algemene en bijzondere vraagstukken besproken kunnen of moeten worden, staat nog te bezien. Daaraan is de volgende paragraaf gewijd.

Pas nadat er voldoende helderheid is ontstaan over de situaties waaraan Hermagoras gedacht moet hebben (16.1), kunnen de kernkwesties van dit hoofdstuk aan de orde gesteld worden. Net als in hoofdstuk 4 en 10 zijn dit twee kwesties. Ten eerste de wijze waarop in de veronderstelde situaties de discussies geacht worden te beginnen en te eindigen (16.2). En ten tweede de manier waarop Hermagoras dacht over de bewijslastpunten van de betrokken partijen en de vraagpunten voor de rechters (16.3).

16.1 De beoogde situaties

Het vraagt een lange filologische exercitie om te achterhalen welke discussiesituaties Hermagoras voor ogen kan hebben gehad. Dat komt in de eerste plaats doordat in de twee oudste en meest gedetailleerde bronnen, *De inventione* en *Ad Herennium*, Hermagoras' uitgangspunt van de tweedeling in *theseis* en *hypotheseis* vervangen is door Aristoteles' driedeling in soorten redevoeringen. En in de tweede plaats doordat in het (latere) werk *De rhetorica* van pseudo-Augustinus, dat wel getrouw uitgaat van de tweedeling van Hermagoras, het beeld weer te onvolledig en brokkelig is om veel aan te hebben.

Het enige dat met behoorlijke zekerheid vastgesteld kan worden, is dat Hermagoras wilde dat een zich voorbereidende (leerling-)redenaar een

reeks chronologisch geordende vindingstappen zou zetten. Deze moest beginnen met een analyse van het opgegeven onderwerp en eindigen met de verwerking daarvan in een te houden redevoering. Wat echter in veel gevallen meer of minder onzeker blijft, is welke inhoud en functie een bepaalde stap had – met alle consequenties van dien voor het vaststellen van het situationele bereik van de leer. Vooral bij de eerste stappen zijn die gevolgen groot. Zo is onvoldoende duidelijk welke discussiesituaties Hermagoras in gedachten gehad kan hebben bij stap 1: de beperking tot maatschappelijke vraagstukken (*politika zêtêmata, quaestiones civiles*) en met name bij stap 2: de tweedeling daarvan in algemene en bijzondere vraagstukken (*theseis* en *hypotheseis*, *quaestiones infinitae* en *finitae*). Ik heb de interpretatieproblemen bij deze stappen in paragraaf 15.2 al aangeduid. Het loont voor mijn doel niet de moeite daar hier nog dieper op in te gaan. Beter is houvast te zoeken bij die stappen die duidelijker aanknopingspunten bieden voor het achterhalen van de situaties waarop de leer berekend was. Dat zijn vooral stap 3-8, met als kern de stasisleer en het daarmee verbonden leerstuk van het *krinomenon*-schema. Omdat dit schema het beste aangrijpingspunt vormt, begin ik met dit te herhalen.

AANKLAGER		VERDEDIGER
1 *kataphasis* (*intentio*, aanklacht) 'jij hebt je moeder gedood'		*2* *apophasis* (*depulsio*, verweer) 'ik heb haar rechtmatig gedood'
	3 *zêtêma* (*quaestio*, vraagstelling) 'was hij gerechtigd haar te doden?'	
5 infirmatio rationis (ontkrachting) 'zonder proces doden is onjuist'		*4* *synechon* (*ratio*, rechtvaardiging) 'zij had mijn vader gedood'
	6 *krinomenon* (*iudicatio*, beoordelingspunt) 'was hij door het doden van zijn vader gerechtvaardigd?'	
	RECHTER	

Zoals ik in paragraaf 15.2 al heb opgemerkt, doet dit schema onmiddellijk denken aan de situatie van een rechtsgeding en wel, gegeven het voorbeeld, aan een strafgeding. Daarop wijzen zowel de rollen van aanklager, verdediger en rechter als de inhoud van de zes onderdelen van het schema van aanklacht tot beoordelingspunt. Verder lijken de functies van het schema voor de redenaar niet zozeer te wijzen op een reëel geding als wel op een gefingeerd geding in een leersituatie. Het heeft er alle schijn van dat het schema bedoeld is voor een leerling-redenaar die een gerechtelijke

declamatie-oefening moet voorbereiden. De eerste functie (stap 3 in 15.2) is: nagaan of het opgedragen thema wel *stasis* heeft of een *asystaton* vormt, dat wil zeggen onbehandelbaar is doordat de aanklager en/of de verdediger geen goede vulling van de elementen kan vinden of de rechter niet tot een oordeel kan komen. Moderne filologen[499] zijn van mening dat dit een typisch schoolse functie is. Ook de tweede functie (stap 4-7 in 15.2), het afleiden van het *krinomenon*, is volgens reeds klassieke opvattingen én naar modern filologisch inzicht eerder iets voor een schooljongen dan voor een volwassen redenaar (een volwassen spreker gaat heus niet op zo'n expliciet-schematische manier bepalen wat hij de rechter wil voorleggen en waarop hij zijn argumentatie moet richten).[500] Daaraan kan nog toegevoegd worden (zie paragraaf 15.2) dat de illustraties bij het *krinomenon*-schema volgens veel specialisten geuren naar declamatie-oefeningen.

Deze exclusief schoolse duiding gaat mogelijk wat ver, maar ongetwijfeld is het juist dat de leer van Hermagoras primair past op een schoolse variant van de strafrechtelijke situatie. De vraag is echter welke beperkingen deze oriëntatie met zich meebracht. Was er daardoor bij Hermagoras niets of weinig te vinden over reële strafprocessen, bleven de civiele gedingen geheel buiten beschouwing en had hij helemaal geen aandacht voor niet-gerechtelijke situaties, zoals de toch klassieke politieke en ceremoniële situaties en mogelijk zelfs nog andere? Dit zijn helaas opnieuw kwesties die filologisch detailwerk vragen en dan nog onzekere antwoorden opleveren. Iets moet er hier toch over gezegd worden.

De leer van Hermagoras mag dan primair voor school bedoeld zijn, dit wil nog niet zeggen dat Hermagoras geen oog had voor de reële situaties waarvoor de scholing toch wel bedoeld was – of elke leerling daar nu mee te maken kreeg of niet. Een goed voorbeeld van zijn aandacht voor de echte praktijk vormt zijn vierde *stasis*: *metalêpsis* of procedureel verweer. Hiervan wordt in *De inventione* 1.19 gezegd dat Hermagoras deze bedacht heeft, dat wil zeggen dat Hermagoras aan deze in de oratorische praktijk al langer onderkende *stasis* de vierde plaats in zijn stelsel heeft toegekend. Dit wijst erop dat Hermagoras zijn leer, ondanks het mogelijk vooral schoolse karakter, wel degelijk wilde afstemmen op de procedurele randvoorwaarden die zo bepalend zijn voor het verloop van reële processen. Anders dan in een abstract-ideale (of een zuiver schoolse) discussiesituatie kan in een rechtszaak niet door iedere willekeurige deelnemer over elk willekeurig onderwerp gediscussieerd worden. In welke mate Hermagoras bij deze zo aan specifieke rechtsstelsels gebonden *stasis* verwezen heeft naar concrete, naar plaats en tijd uiteenlopende, regelgeving is moeilijk te bepalen. Wat wel gezegd kan worden is dat zowel in *De inventione* (2.57 en volgende) als *Ad Herennium* (1.22 en 2.19) juist bij deze *stasis* naar de afwijkende Romeinse processituatie verwezen wordt en technisch-juridische categorieën genoemd worden.[501] Of hieruit afgeleid mag worden dat Hermagoras zelf ook verwezen zal hebben naar specifie-

ke procedures van processen uit zijn tijd en omgeving, is onduidelijk. In het algemeen ontbreken in de Hermagoras-bronnen in elk geval de naar verhouding talrijke en precieze verwijzingen naar bestaande procesrechtelijke procedures zoals we die kennen uit *Ad Alexandrum*. Ondanks de betrokkenheid van de argumentatierichtlijnen in engere zin – met betrekking tot het hoofdstandpunt tot en met het laagste subargument – op ook reële processen, vinden we nauwelijks sporen van aanpassing van het geheel van de discussierichtlijnen aan institutionele procedures in bestaande discussiesituaties. Al dan niet onder invloed van de verschoolsing lijkt de argumentatieleer van Hermagoras zich enigszins losgezongen te hebben van reële discussiesituaties.

Het *krinomenon*-schema lijkt helemaal op (gefingeerde, maar ook reële) strafrechtelijke situaties toegesneden. Dat blijkt wel het duidelijkst uit de vulling die element 4, in het Latijn de *ratio*, kan krijgen. Het gaat hier, in hoofdzaak, om verschillende mogelijkheden om zich als beschuldigde op verzachtende omstandigheden te beroepen. Dit soort verweer wijst op een strafzaak. Met andere woorden, door de specifieke vulling van dit element lijkt het *krinomenon*-schema en daarmee de stasisleer en de leer van Hermagoras in het algemeen beperkt tot strafrechtelijke situaties. Toch wordt er in Hermagoras-bronnen als *De inventione* (1.7) en *Ad Herennium* (1.2) ter inleiding gewerkt met een tweedeling in straf- en civiele zaken, waarna de laatste soort niet helemaal verwaarloosd wordt (er worden bijvoorbeeld erfeniszaken besproken).[502] Terwijl in *Ad Herennium* het *krinomenon*-schema tot gerechtelijke situaties beperkt wordt, wordt het schema in *De inventione* van meet af aan (1.10-19) van toepassing verklaard op alle drie de soorten redevoeringen van Aristoteles, wat ook incidenteel geïllustreerd wordt met politieke voorbeelden (onder andere 1.17). En in de latere Romeinse retorica wordt, zoals we kunnen afleiden uit onder meer Cicero's *De oratore* en Quintilianus, de stasisleer zelfs niet alleen op deze als hypothetisch op te vatten drie soorten redevoeringen toegepast, maar ook op thetische discussies.[503] Alleen de toepassing op civiele zaken lijkt echter hermagoreïsch. Voor zover hij ook aandacht gegeven heeft aan politieke en ceremoniële redes, lijkt hij daarop niet zijn *krinomenon*-schema en stasisleer losgelaten te hebben, maar volstaan te hebben met een andersoortige aparte behandeling in de vorm van een aanhangsel zoals we die ook in *Ad Herennium* (3.2-15) en *De inventione* (2.155-178) aantreffen – de laatste passage in weerwil van het eerder verkondigde ruimere bereik van het *krinomenon*-schema. Opnieuw is het hier niet de plaats om dit verder uit te pluizen.[504] Geconcludeerd kan namelijk worden dat de werkelijk waardevolle toevoegingen van Hermagoras aan de argumentatietheorie die goed gereconstrueerd kunnen worden, betrekking hebben op (gefingeerde en reële) gerechtelijke situaties, in hoofdzaak strafrechtelijke situaties.

16.2 Het beginnen en beëindigen van de discussie

Voor Hermagoras' opvattingen over het beginnen en afsluiten van de discussie zijn we vooral aangewezen op *De inventione* en *Ad Herennium*. Relevant zijn hier de exordiale en peroratieve gerechtelijke[505] lijsten met topen. Beide lijsten, die in hoofdzaak identiek zijn,[506] geven mogelijk een goede indruk van wat er over deze materie in Hermagoras' handboek gestaan moet hebben.[507] Maar niet alleen die topenlijsten zijn van belang. Zeker zo opmerkelijk is dat in de marge van deze lijsten twee elementen uit respectievelijk *Ad Alexandrum* en Aristoteles' *Rhetorica* ontbreken: ten eerste suggesties voor de sprekers om bij wijze van verweer op procedurele overtredingen in de opening te wijzen en ten tweede normatief randcommentaar over de procedurele verwerpelijkheid 'an sich' van deze topenlijsten.

Exordium

De exordiale topen uit *De inventione* en *Ad Herennium* dienen drie doelen die we al tegenkwamen in de *Ad Alexandrum*: 1 het trekken van de aandacht, 2 het mogelijk maken om het komende betoog te volgen (te begrijpen) en 3 het welwillend stemmen van het publiek ten opzichte van de spreker en zijn zaak (in het Latijn wordt – bij het tweede element wat minder gelukkig[508] – gesproken van *attentus*, *docilis* en *benivolus* maken). De topenlijsten zelf, dat wil zeggen de verzamelingen clichématige onderwerpen of (typen) uitspraken, verraden ook een ononderbroken traditie die onder meer al in de *Ad Alexandrum* te vinden is. Voorbeelden van adviezen (topen) die zowel in de twee oudste Latijnse handboeken als *Ad Alexandrum* voorkomen, zijn:

(1) (ten dienste van *attentus* maken) wijs op het belang van de zaak voor (onder meer) het publiek;[509]

(2) (ten dienste van *docilis* maken) duid kort de hoofdzaak van de discussie aan, te weten het geschilpunt tussen beide partijen;[510]

(3) (ten dienste van *benivolus* maken) wijs bescheiden op je eigen verdiensten voor de staat; prijs (onder andere) het oordeelsvermogen van het publiek.[511]

Wat de twee Latijnse boeken en *Ad Alexandrum* verder gemeen hebben, is dat de inleiding afgestemd moet worden op de houding van het publiek. In de *Ad Alexandrum* kwamen we dat ook tegen. Daar is dat een kanttekening bij de derde exordiale functie, het welwillend stemmen, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen een welgezind, vijandig en neutraal publiek. In de Latijnse werken wordt er, Hermagoras weerspiegelend,[512] een wat meer abstracte methode gevolgd. Er worden soorten zaken onderscheiden op basis van de mate waarin de te verdedigen positie strijdig is met maatschappelijke normen (*doxa*), die weer de hou-

ding van het publiek bepaalt.[513] Afhankelijk van het type zaak moet meer of minder werk gemaakt worden van bepaalde exordiale functies. Iemand die zich bijvoorbeeld moet verdedigen tegen een beschuldiging van tempeldiefstal, een 'paradoxale' situatie waarin een zeer ernstige normschending ter discussie staat, moet vooral proberen welwillender te stemmen. Voor hopeloze zaken wordt nu – mogelijk ook op Hermagoras teruggaand[514] – zelfs een apart type inleiding onderscheiden, de *insinuatio* oftewel de inleiding langs een omweg, bijvoorbeeld een anekdote.[515]

Wat echter in de Latijnse handboeken en mogelijk dus ook bij Hermagoras in vergelijking met *Ad Alexandrum* (en Aristoteles) ontbreekt, is aandacht voor het buiten werking stellen van vooroordelen (*diabolai*) en in verband hiermee verwijzingen naar de schending van procedures. Verder worden er in de Latijnse handboeken, anders dan bij Aristoteles, nergens reserves uitgesproken tegen het opwekken van emoties of algemenere kanttekeningen bij de redelijkheid van exordiale technieken geplaatst. De gehele behandeling van het begin van de discussie, evenals die van het slot, is zonder scrupules louter gericht op het zo effectief mogelijk behartigen van de belangen van de eigen zaak. In het hoofdstuk over drogredenen zal ik daar nader op ingaan.

Peroratio

De peroratieve topenlijsten in *De inventione* en *Ad Herennium* passen bij een driedeling van het slot die mogelijk ook Hermagoras al kende.[516] Behalve uit een recapitulatie van de hoofdzaken moet, volgens beide werken, een slot uit twee emotionerende onderdelen bestaan: het opwekken van verontwaardiging ten opzichte van de tegenpartij en van medelijden ten opzichte van onze partij.[517] In het bijzonder bij de emotionerende delen worden lijsten met topen verstrekt. Op die lijsten figureren opnieuw richtlijnen die een lange traditie kennen. Sommige daarvan zijn al bekend uit de *Ad Alexandrum*, zoals de volgende adviezen:

(1) (ten dienste van het opwekken van verontwaardiging) zeg dat we anderen aanmoedigen misdaden te plegen als we deze beschuldigde niet straffen;[518] wijs op het unieke karakter van de misdaad;[519]

(2) (ten dienste van het opwekken van medelijden) verwijs naar verloren voorspoed of naar tegenslagen in het verleden, het heden en de toekomst (waaronder die als gevolg van het verliezen van deze zaak).[520]

Deze adviezen worden zowel in *De inventione* als *Ad Herennium* aangeduid als *loci* (ook *loci communes*), waaraan in *De inventione* (1.100) wordt toegevoegd dat voor het opwekken van verontwaardiging ook alle *loci* voor de *confirmatio* bruikbaar zijn. Met andere woorden, dezelfde *loci* worden gezien als bruikbaar om argumenten aan te ontlenen om de eigenlijke aanklacht te ondersteunen of te ontkrachten en als hulpmiddelen om emoties mee op te wekken. Hiermee is nog niet expliciet aangegeven dat emotione-

rende topen een argumentatieve functie (kunnen) hebben, maar de overlap tussen argumentatieve en peroratieve topen wordt in *De inventione*, anders dan in de *Ad Alexandrum*, wel aangestipt. Evenals in dat laatste werk worden bij het formuleren van vele emotionerende topen ook werkwoorden als *demonstrare* (aantonen) en *ostendere* (laten zien) gebruikt, die impliceren dat de spreker niet zomaar een opmerking moet maken, maar het gerechtvaardigd zijn van de emotie moet beargumenteren. Om een enkel voorbeeld aan te halen (toop voor het opwekken van verontwaardiging in *De inventione*, 1.102): 'met de zesde toop wordt aangetoond (*demonstratur*) dat de daad opzettelijk was'. De geïmpliceerde argumentatiestructuur lijkt, analoog aan de pathos-opwekkende enthymemen van Aristoteles, vaak te zijn:

(1) aan te voeren gegevens over de (mis)daad of over betrokkenen in kwestie = expliciet argument,

↓

(2) kwalificatie van de daad of persoon in kwestie als opzettelijk, laaghartig, onfortuinlijk = al dan niet expliciet te verwoorden standpunt = goede reden voor het publiek om de beoogde emotie te gaan voelen,

↓

(3) optreden van de beoogde emotie, zoals verontwaardiging of medelijden (automatisch optredend na 2 bij een normaal-redelijk reagerend publiek, eventueel ook in de rede als standpunt te verdedigen; bijvoorbeeld: nu ik u heb aangetoond hoe onfortuinlijk ik wel ben, meen ik aanspraak te kunnen maken op uw medelijden).

De gegevens die als 'expliciete argumenten' worden gesuggereerd, kunnen irrelevant zijn voor de eigenlijke aanklacht: verloren gegane voorspoed hoeft geen enkele relatie met de aanklacht te hebben. Maar niet zelden zijn ze, mits niet te algemeen-clichématig gebracht, niet geheel irrelevant. Iemands levenswandel bijvoorbeeld kan, zeker in de Oudheid, meegewogen worden bij de straftoemeting. En emotionerende omstandigheden als herhaalde tegenslag kunnen ook gelden als verzachtende omstandigheden, waardoor emotionerende 'argumentatie' tegelijk argumentatie bij de derde *stasis* kan vormen.[521]

In paragraaf 19.1 kom ik nog op de (on)redelijkheid van deze emotionerende argumentatie terug.

16.3 Bewijslastpunten voor de sprekers en vraagpunten voor de beoordelaars: staseis (1)

Hermagoras' verdienste voor de ontwikkeling van de argumentatietheorie schuilt in de eerste plaats in een betere behandeling van de bewijslast-

punten voor de sprekers en vraagpunten voor de beoordelaars dan we in de *Ad Alexandrum* en bij Aristoteles hebben aangetroffen. Weliswaar is ook Hermagoras, blijkens zijn bronnen, bij zijn leer van de *staseis*, net als de schrijver van de *Ad Alexandrum*, expliciet alleen gericht op het optimaliseren van de winstkansen van de partijen. Maar impliciet worden hierin veel beter de noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor strafbaarheid behandeld en bevat de leer in verband hiermee ook een normatief richtsnoer voor de argumenterende partijen én de oordelende rechter. Dit wil ik in de rest van deze paragraaf behandelen door te analyseren wat daarover in de bronnen voor Hermagoras[522] te vinden is. Dat wil zeggen dat ik naga wat daarin, expliciet en impliciet, gezegd wordt over de *staseis* bij drie rollen die in het *krinomenon*-schema, en daarmee in de leer van de *staseis*, geïmpliceerd worden: aanklager-verdediger-rechter.

Laten we eerst de rol van de verdediger onder de loep nemen. Die rol werpt het helderste licht op de leer van de *staseis* en krijgt in de bronnen voor Hermagoras ook de meeste aandacht.

In zijn hermagoreïsche stasisleer voor beginners schrijft Quintilianus (3.6.83) dat de verdediger vier wegen openstaan: [523]

(1) het is verreweg het meest effectieve verweer als men kan ontkennen wat ten laste gelegd wordt;
(2) daarna komt de argumentatie waarin men aantoont dat de daad iets anders is dan wat ten laste gelegd wordt;
(3) de derde vorm, waarin verdedigd wordt dat de dader in zijn recht stond, is de meest eerzame;
(4) mochten we in deze drie gefaald hebben, dan is er nog één, laatste redmiddel om met behulp van het recht te ontsnappen aan een aanklacht die noch ontkend noch verdedigd kan worden: beweren dat de procedure niet rechtmatig is.

In termen van het *krinomenon*-schema zijn dit de vier mogelijkheden om het verweer inhoud te geven. Hiermee corresponderen de vier *staseis* (zie stap 5 in het vorige hoofdstuk):
(1) het verweer van het type ontkenning leidt tot de eerste *stasis*, die bij Hermagoras *stochasmos (coniectura)* heette;
(2) het verweer van het type herdefinitie (geen moord, maar doodslag) leidt tot de tweede *stasis*, die bij Hermagoras *horos (definitio)* heette;
(3) het verweer van het type rechtvaardiging of verontschuldiging leidt tot de derde *stasis*, die *poiotês (qualitas)* genoemd wordt;
(4) het verweer van het type procedureel bezwaar leidt tot de vierde *stasis*, die bij Hermagoras *metalêpsis (translatio)* heette.
Deze vier *staseis* hebben enkele opvallende logische en psychologische eigenschappen.

Logisch gezien zijn ze uitputtend: ze bestrijken alle denkbare reactiemogelijkheden van een verdediger. Met andere woorden: het verweer-element uit het *krinomenon*-schema kan alleen maar met een van deze vier soorten uitspraken gevuld worden. Ten tweede is het voor de verdediger voldoende bij een van de vier *staseis* de rechter voor zich te winnen. Ten derde zijn de vier *staseis*, op de laatste na, vooronderstellingsgewijs geordend. De keuze van *stasis* 2 vooronderstelt het toegeven bij *stasis* 1 en de keuze van *stasis* 3 het toegeven (minstens tot op zekere hoogte) bij *staseis* 1 en 2. De vierde verdediging vooronderstelt niet dat men op de vorige punten heeft toegegeven, want logisch beschouwd gaat het hier om een preliminair onderzoek naar de procedurele correctheid van het geding, waarbij de uitslag bij de drie andere *staseis* tussen haakjes wordt geplaatst.[524]

Met name het derde logische kenmerk wordt in de bronnen benadrukt en psychologisch geduid. De vooronderstellingenrangorde wordt gezien als een terugtrekvolgorde van sterkere naar zwakkere verdedigingslinies. In dit verband bevreemdt het dat het tegenwoordig in beginsel zo sterke procedurele verweer op de laatste plaats staat. Toen zag men er kennelijk een formele uitvlucht in waarmee men de verdenking op zich laadt materieel geen verweer te hebben.

Al met al valt het vanuit het gezichtspunt van de moderne normatieve argumentatietheorie op dat de schrijvers in het kielzog van Hermagoras de psychologische, strategisch-persuasieve, aspecten van de *staseis* veel meer accentueren dan de logische. In een modern-normatieve analyse zou men de tweede logische eigenschap op de voorgrond plaatsen en daarmee het verband tussen de *staseis* en de verdeling van de bewijslast in strafprocessen. Voordat ik hier op inga, wend ik me tot de taak van de aanklager. Deze taak wordt in de bronnen voor Hermagoras, systematisch beschouwd, niet adequaat behandeld. De beste uiteenzetting vindt men opnieuw bij Quintilianus. In aansluiting bij zijn hierboven weergegeven omschrijving van de *staseis* als vier verdedigingslinies stelt hij (3.6.85) het volgende.[525]

> De aanklager moet niets anders voor ogen hebben dan dat hij tracht te bewijzen dat het ten laste gelegde werkelijk gedaan is, dat de daad deze was en geen andere, dat de dader niet het recht had dat te doen, en dat hijzelf het recht heeft de dader te vervolgen.

Deze omschrijving lijkt voor meer dan één uitleg vatbaar. Misschien mag men eruit afleiden dat Quintilianus de *staseis* zag als vier punten van bewijslast die alle vier door de aanklager bewezen moeten worden. Hij zou dan ingezien hebben dat de vier *staseis* corresponderen met de vier noodzakelijke hoofdargumenten die een aanklager moet aanvoeren voor zijn, veelal impliciete, conclusie dat de verdachte gestraft moet worden.

Kijken we evenwel naar de manier waarop Quintilianus kritiek levert op het *krinomenon*-schema, dan gaan we er toch weer aan twijfelen of hij een heldere kijk op de taak van de aanklager had. Ook hem lijkt ontgaan te zijn dat het schema eenzijdig gericht is op de verdediger en eigenlijk alleen geschikt is om diens positie te bepalen.[526]

Evenals bij de bespreking van de rol van de verdediger stel ik hier een nadere analyse van de bewijslast uit. Het is doelmatiger eerst de rol van de rechter te bekijken.

Over deze rol nu wordt in de bronnen voor Hermagoras' leer van de *staseis* gezwegen. Dat is begrijpelijk, want deze leer is een onderdeel van het systeem van de klassieke retorica dat alleen productierichtlijnen voor de sprekers en geen receptierichtlijnen voor het publiek bevat. Ook wanneer in deze leer expliciet naar een activiteit van het publiek wordt verwezen, zoals met de term *krinomenon* (datgene wat – door het publiek – beoordeeld wordt), ontbreekt elke richtlijn. Zo wordt wel aangegeven hoe je als spreker het *krinomenon* moet zoeken en hoe je verder je hele redevoering daarop moet richten, maar op welke wijze het publiek tot een juist oordeel kan komen, wordt niet (expliciet) behandeld. De rol van het publiek wordt slechts aangeduid in termen van retorische effecten die de spreker beoogt bij dat publiek. Uiteindelijk draait het daarbij om het *peithein/persuadere*, het overtuigen en overreden. Dat wil zeggen: overreden tot een gunstige beslissing op grond van het zo opportunistisch mogelijk gekozen *krinomenon*.[527]

Ondanks het feit dat Hermagoras zijn leer van de *staseis* consequent presenteert vanuit de persuasieve oogmerken van de redenaar (zoals we bij de verdediger gezien hebben), is het mogelijk en voor een goed inzicht in deze leer noodzakelijk de impliciete handleiding die de leer inhoudt voor het oordelende publiek te expliciteren. Deze analyse zal aan het licht brengen dat de leer op twee manieren te gebruiken is. Enerzijds om zo effectief mogelijk je partijdige belangen te behartigen, anderzijds om zo rationeel mogelijk een onpartijdig oordeel te vellen. De eerste functie is de klassiek-retorische, de tweede is voor het eerst opgemerkt door de jurist Meyer, die in 1951 stelde dat de leer van de *staseis* niet alleen een werktuig is voor de advocaat maar ook voor de rechter. In 1972 is dit door de rechtshistoricus Horak systematisch uitgewerkt.[528]

Horak merkt op dat de *staseis* weliswaar 'unzweifelhaft advokatorischen Charakter' hebben, maar bij nader inzien 'durchaus nicht ausschliesslich vom Anwalt und seiner Verteidigungsaufgabe her' gezien moeten worden. Elke *stasis* stelt uiteindelijk 'eine allgemeine, nicht auf den Anwalt allein bezügliche Problemstellung dar, die ebenso dem Gericht, ja auch dem Rechtswissenschaftler zur Beurteilung einer Straftat dienen kann'.

Deze conclusie trekt Horak aan het eind van zijn beschouwing waarin hij aantoont dat de inhoud en indeling van de *staseis* overeenkomt met de

'sogenannte analytische Aufbau des Verbrechensbegriff (oder besser, weil weiter: des Begriffs der Straftat)', zoals die in de negentiende eeuw door Franz von Liszt en Ernst Beling ontwikkeld is. In dit zogenoemde rechtstheoretisch schema valt een 'Verbrechen' ('Straftat', 'strafbaar feit') uiteen in een 1 tatbestandsmässige, 2 rechtswidrige, 3 schuldhafte menschliche Handlung. Dit komt – in de Latijnse terminologie – globaal overeen met 1 *definitio,* 2 alle *substatus* van *qualitas*, uitgezonderd *purgatio*, verontschuldiging, en *deprecatio*, bede om vergiffenis, 3 *purgatio* (*deprecatio* valt buiten het schema).

De doorslaggevende parallellie tussen de leer van de *staseis* en het rechtstheoretisch schema ziet Horak in het systematische karakter van beide leren. Aan de hand van beide stelsels kan uitputtend worden nagegaan of men te doen heeft met een strafbaar feit. Hierbij maakt men gebruik van een vragenlijst waarin elke volgende vraag pas relevant wordt als de vorige met 'ja' beantwoord is. Dit geldt niet alleen voor de hoofdstasis, maar ook voor de zeer belangrijke subtypen van *qualitas (poiotês*), die een verbluffende parallellie met de moderne strafuitsluitingsgronden vertonen.

Men kan stellen dat de strafrechtdogmatici Von Liszt en Beling met hun rechtstheoretisch schema de leer van Hermagoras opnieuw hebben uitgevonden. Alleen is bij hen de leer van de *staseis* geen praktisch instrument bij het pleiten, maar een theoretische constructie om de notie 'Verbrechen' te definiëren. Met Horak kan men stellen dat dit geen principieel verschil is: de beoordelingspunten van de 'Rechtswissenschaftler' en die van de 'Anwalt' en het 'Gericht' zijn identiek. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat het rechtstheoretisch schema al snel 'naar zijn oorsprong', dat wil zeggen naar de pleitzaal, is teruggekeerd. Dat gebeurde toen dit schema ging dienen als richtsnoer voor die artikelen in het strafprocesrecht die de argumentatieve gang van zaken in strafgedingen regelen. Met name in het Nederlandse strafprocesrecht heeft dit geleid tot artikelen die onbewuste, maar volmaakte kopieën zijn van de klassieke leer van de *staseis*, al worden de *staseis* daarin dan vanuit de optiek van de oordelende rechter gezien.[529]

Het gaat hier om de artikelen 348 en 350 van het Wetboek van Strafvordering. Deze geven de vraagpunten aan waarover de strafrechter zich na afloop van de terechtzitting een oordeel moet vormen. Ik parafraseer de artikelen op de wijze die in de rechtskundige literatuur gebruikelijk is en vermeld meteen de overeenkomstige *stasis.* Kortheidshalve neem ik aan dat de gelijkstellingen – in Latijnse terminologie – geen toelichting behoeven.[530]

A De *formele* of *voorvragen* van artikel 348 (globaal = *Translatio*)
1 Is de dagvaardiging geldig?
2 Ben ik, rechter, bevoegd?

3 Is de officier van justitie (de aanklager) ontvankelijk?
4 Zijn er redenen om de vervolging te schorsen?

B De *materiële* of *hoofdvragen* van artikel 350
1 Is het feit bewezen? (bewijsvraag) (= *Coniectura)*
(Zo ja:)
2 Is het feit strafbaar? (kwalificatievraag: is het bewezen feit onder een strafbepaling te rubriceren?) (= *Definitio)*
(Zo ja:)
3 Is de dader strafbaar (vraag naar mogelijk aanwezige strafuitsluitingsgronden, zoals overmacht) (= *Qualitas)*
(Zo ja:)
4 Welke sanctie moet opgelegd worden?

Uit deze symmetrie tussen het Nederlandse strafprocesrecht en de klassieke leer van de *staseis* volgt dat de *staseis* voor de strafrechter de betekenis van vaste beoordelingspunten hebben. Anders gezegd: de *staseis* vormen een reeks punten die voor de rechter vast moeten komen te staan, 'bewezen moeten worden', voordat hij zich verplicht voelt een sanctie op te leggen. Dit maakt duidelijk dat de leer van de *staseis* een bewijslastleer is. Wat voor soort bewijslastleer is echter nog de vraag.

Uit wat ik tot nu toe heb opgemerkt, volgt niet meer dan dat de *staseis* vaste punten zijn die 'bewezen moeten worden'. We weten nu *wat* in een strafproces 'bewezen moet worden', niet *wie* 'moet bewijzen'. De kwestie van de verdeling van de bewijslast over de deelnemers aan het strafgeding is, met andere woorden, nog open. In het voorafgaande heb ik al wel gesuggereerd dat de aanklager bij alle *staseis* bewijs moet leveren en de verdediger kan volstaan bij één *stasis* de rechter voor zich te winnen, maar dit behoeft nog adstructie en precisering. Pas dan zal duidelijk zijn wat de *staseis* in termen van bewijslast voor de aanklager en de verdediger inhouden.

De verdeling van de bewijslast in een strafproces wordt bepaald door wat rechtskundigen de vorm van het proces noemen. Die vorm wisselt per periode en land. Zo kende men in de Oudheid de *praesumptio innocentiae* niet en verschilt bijvoorbeeld het gemengd inquisitoir-accusatoire Nederlandse proces van het meer zuiver accusatoire Angelsaksisch geding. Met al deze verschillen varieert de verdeling van de bewijslast en daarmee de betekenis van de *staseis* voor de betrokkenen. Aan de ingewikkelde situatie in het Nederlandse proces ga ik hier voorbij. Ik beperk me tot een vergelijking tussen het moderne, Angelsaksische, accusatoire strafproces met presumptie van onschuld en het klassieke proces, dat eveneens accusatoir is, maar geen presumptie kent.[531]

In moderne zin hebben de *staseis* voor de betrokkenen, beknopt gesteld, de volgende betekenis (ik gebruik weer de Latijnse terminologie):

- de aanklager moet, wil hij een sanctie verkrijgen, zelf de *status coniecturalis* en *definitivus* in één keer aan de orde stellen in de tenlastelegging en vervolgens overtuigend beargumenteren; bij de *status qualitatis* en *translationis* kan hij er om te beginnen van uitgaan dat er geen strafuitsluitingsgronden zijn en de procedure correct is tot de verdediger het tegendeel beargumenteert, maar deze argumentatie moet hij dan wel overtuigend weerleggen; alle *status* houden voor hem uiteindelijk een punt van bewijslast in;
- de verdediger moet, wil hij aan een sanctie ontkomen, naar keuze of de aangevoerde stelling/argumentatie bij de *status coniecturalis* of bij de *status definitivus* aanvechten, of zelf de *status qualitatis* of de *status translationis* beargumenteerd aan de orde stellen: bij geen enkele *status* heeft hij evenwel een bewijslast, het is voldoende, als hij bij ten minste één *status* toereikende twijfel wekt aan het standpunt van de aanklager (als gevolg van de presumptie van onschuld geldt immers *in dubio pro reo:* bij twijfel vóór de verdachte);
- de rechter moet, alvorens tot het opleggen van een sanctie over te gaan, in de eerste plaats nagaan of de aanklager – nog afgezien van een reactie van de verdediger – bij alle *status* hem overtuigd heeft (daarvoor is overtuigende argumentatie bij *coniectura* en *definitio* nodig, waarna aangenomen wordt dat er geen strafuitsluitingsgronden zijn, zoals ook verondersteld is dat de procedure correct is), en in de tweede plaats of hij eventueel door de verdediger gewekte twijfel bij enige *status* overtuigend heeft weggenomen: de *status* houden voor hem beoordelingspunten in waarbij de aanklager uiteindelijk van zijn bewijslast ontheven moet zijn.

  In de klassieke variant is er slechts dit verschil dat de verdediger, door het ontbreken van de presumptie van onschuld, niet genoeg heeft aan het wekken van twijfel bij minimaal één *status,* hij krijgt bij een overtuigend betoog van de aanklager bij minstens één *status* een bewijslast te dragen: in de klassieke leer zijn alle *status* gezamenlijk punten van bewijslast voor de aanklager en is elke *status* afzonderlijk een mogelijk punt van bewijslast voor de verdediger.[532]

17 De globale argumentatie bij Hermagoras: staseis (2) en lijsten met stasistopen

Hermagoras was er bovenal op uit de (leerling-)redenaar een stap-voor-stap-methode te bieden voor de vinding en ordening van de rede. Zijn handboek moet voor een belangrijk gedeelte bestaan hebben uit een chronologisch geordende procedure om van een opgedragen thema te komen tot een uitgewerkte rede. De eerste stappen waren preliminair: nagaan of het thema wel voor retorische behandeling geschikt is. De volgende stappen hadden betrekking op de eigenlijke vinding van de inhoud van de rede; de stap van het strategisch ordenen van de rede sloot hier naadloos op aan. Zowel bij de vinding als bij de ordening draaide de handleiding van Hermagoras om de *stasis*. Bij de vinding moet de (leerling-)redenaar allereerst de *stasis* vaststellen, voordat hij naar de verdere argumentatieve en niet-argumentatieve inhoud van de rede gaat zoeken. En bij de ordening moet de spreker ervoor zorgen dat de gehele rede goed aansluit bij de formulering van het *krinomenon*, het beoordelingspunt voor de rechters, dat uit de *stasis* voortvloeit.

In moderne terminologie (en conceptualisering) betekent dit dat Hermagoras zowel bij de inhoudsvinding als bij de ordening van de rede de globale, dat wil zeggen de tekstomvattende argumentatie centraal stelde. Zijn stasisleer bevat impliciet een bewijslastleer voor een strafrechtelijke discussiesituatie (zie het vorige hoofdstuk), maar is expliciet een leer voor de vinding en ordening van de globale argumentatie in strafrechtelijke redes.

In het vervolg van dit hoofdstuk zal gereconstrueerd worden wat deze leer te bieden heeft. Net als bij Hermagoras zelf valt de bespreking in tweeën uiteen. Eerst gaat het om de afleiding van het *krinomenon*. Daarna betreft het de verdere structurering van de rede vanuit dit beoordelingspunt met behulp van de stasistopen (leveren de subargumenten op niveau 3). In deze tweeledige bespreking passeren de in hoofdstuk 5 en 11 al onderscheiden niveaus 1 (hoofdstandpunt), 2 (substandpunt of hoofdargument geleverd door de stasiskeuze) en 3 (subargumenten gevonden met de stasistopen) weer de revue, maar er zullen enige verfijningen en aanvullingen noodzakelijk blijken.

17.1 De vinding van stasis tot en met krinomenon

Waarschijnlijk is het handboek van Hermagoras, na enige preliminaria over het afbakenen van de retorische stof, begonnen met een stappenplan om achtereenvolgens de *stasis* en het *krinomenon* (beoordelingspunt voor de rechter) te bepalen. Pas na de afleiding van het beoordelingspunt volgde de vinding van de verschillende delen van de rede, vanaf het *exordium* tot en met de *peroratio*. Zo wordt het althans in Cicero's *De inventione* gepresenteerd en dit werk is zeker voor deze materie de beste bron voor Hermagoras.[533]

Nadat Cicero in de paragrafen 1.10-16 van dat werk duidelijk heeft gemaakt dat de vinding van een rede moet beginnen met het vaststellen van de *constitutio* (Cicero's term voor *stasis*),[534] schrijft hij daar vanaf 1.17 tot en met 1.19 het volgende:

– als de *constitutio* is vastgesteld moet meteen (*statim*) nagegaan worden of de zaak enkelvoudig of samengesteld is (*simplex/iuncta*) en, in het laatste geval, of de zaak meervoudig of vergelijkend is;
– vervolgens (*deinde*) moet bekeken worden of het geschil draait om de feitelijkheden van de zaak of om de toepassing van een geschrift (*in ratione/in scripto*) (onder het tweede hoofdje bespreekt Cicero kort vijf soorten schriftelijke kwesties die hij nadrukkelijk onderscheidt van de *constitutiones*, zonder de relatie goed duidelijk te maken);
– en daarna (*ac tum*) moet, met behulp van het al in hoofdstuk 4.2 en 4.3 besproken *iudicatio*-schema (1 *intentio*, 2 *depulsio*, 3 *quaestio*, 4 *ratio*, 5 *infirmatio rationis*, 6 *iudicatio*),[535] het beoordelingspunt afgeleid worden (*iudicatio*), met aansluitend reeds het belangrijkste argument uit de verdere argumentatie (*firmamentum*);[536] aangezien een zaak meer dan één (sub)geschilpunt kan hebben (1.19 en 1.14) kan het nodig zijn verschillende *iudicationes* en *firmamenta* af te leiden;
– dan (*tum*) pas moet begonnen worden met opstellen van de redevoering vanaf het *exordium*.

Deze passage uit *De inventione* geeft niet met zekerheid, maar wel met redelijke waarschijnlijkheid een goede indruk van wat bij Hermagoras gestaan moet hebben. Er zijn drie punten waarbij de vraag gesteld kan worden of Cicero de leer van Hermagoras weergeeft: de inhoud, de chronologische presentatie en de plaats in het gehele handboek van de hierboven staande handleiding. Inhoudelijk gezien lijkt Cicero, op details na,[537] inderdaad Hermagoras te volgen.[538] Op grond van onder meer *De rhetorica* 15-16 moeten, na de afleiding van de *iudicatio* en het *firmamentum*, mogelijk nog wel de *asystata* toegevoegd worden.[539] Of, tweede punt, ook de chronologische presentatie van Cicero bij Hermagoras voorkwam, lijkt wat minder zeker.[540] Wel vinden we deze chronologische presentatie ook

in andere bronnen, met vergelijkbare afwijkingen van de zuivere chronologie die ik hieronder probeer aan te geven.[541] En wat het derde punt betreft, *De inventione* volgt met de afleiding van de *iudicatio* vóór het opstellen van de rede vanaf het *exordium* de door Matthes (1958) en Adamietz (1960) aangenomen gezamenlijke Latijnse bron beter dan *Ad Herennium*. In *Ad Herennium* wordt deze afleiding, na voorafgaande behandeling van het *exordium* enzovoort, pas behandeld bij de regels voor de argumentatieve kern van de rede (maar de afleiding is wel al eerder verondersteld).[542] Omdat de vooropplaatsing van de *iudicatio*-afleiding ook de meest logische plaats is als men de gehele redevoering op de *iudicatio* gericht wil zien[543] en omdat Quintilianus vanaf 3.10 en *De rhetorica* in feite ook zo beginnen, lijkt het waarschijnlijk dat Hermagoras ook deze ordening kende.

Hoewel het niet vaststaat dat Hermagoras zelf een zuiver chronologische volgorde had, lijkt het zeker in zijn geest te zijn wanneer ik nu eerst een zuiver chronologische reconstructie probeer te geven. Ik werk op basis van de voorstelling van zaken bij Cicero, aangevuld met wat daar ontbreekt.[544] Ik ga daarbij, net als Hermagoras kennelijk geneigd was te doen, uit van een verdediger in een strafzaak:

1 eerst moet bepaald worden of de zaak enkelvoudig is of samengesteld (en in het tweede geval: meervoudig of vergelijkend), dat wil zeggen één of meer aanklachtpunten, *intentiones*, telt;[545]

2 vervolgens moet per aanklachtpunt (in feite reeds met behulp van het *iudicatio*-schema) nagegaan worden of het punt *stasis* heeft of niet, dus mogelijk een *asystaton* is: onverdedigbaar of voor de rechters onbeslisbaar;[546]

3 als het punt *stasis* heeft, kiest men vervolgens[547] de *stasis*vraag (*quaestio*) en de beoordelingsvraag (*iudicatio*)[548] die persuasief het beste uitkomen, waarbij het beschikbaar zijn van een geschikte *ratio* voor een bepaalde *stasis*keuze en een geschikt *firmamentum* voor de beoordelingsvraag bepalend zijn;[549] bij alle gekozen *stasis*vragen, behalve bij conjecturale vragen, kan een schriftelijke (wettelijke) kwestie als bijkomende vraag aansluiten.[550]

In de linkerkolom hieronder staat wat deze reconstructie voor het vindingsproces van de globale argumentatie van een verdedigend strafpleidooi tot en met het *firmamentum* oplevert – gevolgd wordt het Orestesvoorbeeld uit *De inventione* 1.18-19, met slechts één *depulsio*, *ratio*, enzovoort. In de rechterkolom zijn de bijbehorende vragen voor de rechter genoteerd. Toelichting volgt onder het schema.

VERDEDIGER	RECHTER
1 verweer (*depulsio/apophasis*): **substandpunt (hoofdargument)** ('ik heb mijn moeder rechtmatig gedood') (als reactie op de aanklacht, *intentio/kataphasis*)	
	stasisvraag (*quaestio/zêtêma*) ('was hij gerechtigd haar te doden?')
2 rechtvaardiging van het verweer (*ratio/synechon*): **subargument** ('zij had mijn vader gedood')	
	beoordelingspunt (*iudicatio/ krinomenon)* ('was het feit dat zij zijn vader had gedood voldoende rechtvaardiging?')
3 sterkste ondersteuning (*firmamentum*/Griekse term onduidelijk): **sterkste subsubargument** ('de houding van de moeder tegenover het gezin was zodanig dat de kinderen de aangewezen personen waren om haar te straffen')[551]	

Deze duiding van de argumentatiestructuur gaat ervan uit dat het (impliciete) hoofdstandpunt van de verdediger is: 'Ik moet niet gestraft worden', zoals het impliciete hoofdstandpunt van de aanklager is 'De beschuldigde moet gestraft worden'. De reactie op de aanklacht, die een bepaalde stasiskeuze inhoudt, is hierbij een substandpunt of het hoofdargument. De *ratio* is dus een subargument. Bedacht moet worden dat bij een keuze voor *coniectura/stochasmos* de *ratio* et cetera overbodig is (zie de noten 538 en 548): dan wordt na de keuze van het substandpunt/het hoofdargument meteen met de stasistopen naar de subargumenten van een verweer bij een feitelijke ontkenning gezocht, zoals een alibi-argument. Alleen bij de keuze voor de eerste *stasis* is het schema dus beperkt tot de eerder onderscheiden niveaus 1 en 2 van de globale argumentatiestructuur. Bij de andere *staseis* wordt reeds in het *krinomenon*-schema tot een lager niveau in deze structuur afgedaald en komen de stasistopen ook pas op dit lagere niveau in het vizier.

De moderne terminologie '(hoofd/sub/subsub)argument' is natuurlijk anachronistisch. Afgaande op zijn bronnen kunnen we aan Hermagoras ook niet zulke abstracte categorieën toeschrijven; naar alle waarschijnlijkheid dacht hij in concrete specifiek-inhoudelijke eenheden. Dat blijkt niet alleen uit zulke termen als 'aanklacht' en 'verweer', maar bijvoorbeeld ook uit de specifieke betekenis die toegekend wordt aan de *ratio*. Dit element wordt namelijk niet in het algemeen omschreven als rechtvaardiging van elk type verweer. Het wordt in zijn omschrijving beperkt tot een recht-

vaardiging bij een kwalitatief verweer. Cicero althans omschrijft de *ratio* in *De inventione* 1.10 als een rechtvaardiging van de toegegeven handeling (*justifying motive*, in de vertaling van dezelfde term in *Ad Herennium* door Caplan 1954, 51). Dit wil zeggen als een goede reden voor een handeling in plaats van als een (sub)argument voor het (sub)standpunt dat geponeerd is in het verweer. Het gevolg is dat de *ratio* volgens deze omschrijving in feite niet past als subargument bij een definitorisch en een procedureel verweer (zie voor het ontbreken van een *ratio* bij een feitelijk verweer hierboven). Meer in het algemeen is het *krinomenon/iudicatio*-schema (nog) niet gedacht en geformuleerd in termen van argumentatieve categorieën die voor alle *stasis*keuzen opgaan.[552]

17.2 De vinding en de ordening van de argumentatieve delen van de rede: lijsten met stasistopen

Afgaande op een bron als Cicero's *De inventione*, moet Hermagoras de (leerling-)redenaar na de vinding van het beoordelingspunt dus hebben laten beginnen met het bedenken van de inhoud van de opeenvolgende delen van de rede, vanaf het *exordium*.[553] Dit zoeken van de inhoud per rededeel brengt al een bepaalde ordening van de gevonden stof met zich mee, namelijk een verdeling over de inleiding tot en met het slot. Dit wil zeggen dat bij het uitvoeren van de eerste taak van de redenaar, de *inventio* (vinding), in feite al werk verricht wordt dat – niet als zodanig aangeduid – behoort tot de tweede taak, de *dispositio* (ordening). Daardoor blijft in een werk als *Ad Herennium*, zoals gezegd een goede alternatieve bron voor Hermagoras voor de ontbrekende bespreking van de *dispositio* in *De inventione*, bij de tweede taak van de redenaar maar weinig te bespreken over.[554]

Wat er over de vinding vanaf het beoordelingspunt en over de ordening precies in Hermagoras' handboek gestaan heeft, laat zich helaas met veel minder zekerheid reconstrueren dan zijn ideeën over de afleiding van het beoordelingspunt. Dat komt ten eerste doordat Cicero's *De inventione* hierover een veel minder betrouwbare bron lijkt te zijn, ten tweede doordat de naam van Hermagoras hier bij belangrijke onderdelen als de lijsten met stasistopen in geen enkele bron valt en ten derde doordat de mogelijk meest authentieke bron, *De rhetorica*, vóór de behandeling van deze zaken afbreekt. Met de nodige voorzichtigheid blijf ik in dit hoofdstuk van *De inventione* als hoofdbron voor de *inventio* uitgaan, maar ik haal er ter vergelijking en controle wel meer systematisch *Ad Herennium* bij en gebruik ook vaker Quintilianus om de vermoedelijke of mogelijke intentie van Hermagoras te achterhalen. Voor de *dispositio* wijk ik, zoals ik verantwoord heb in hoofdstuk 14, uit naar *Ad Herennium*.[555]

In het vervolg stel ik eerst vast wat uit de behandeling van de *inventio* van de delen van de rede in *De inventione* (en, ter vergelijking, in *Ad Herennium*) in principe aan Hermagoras kan worden toegeschreven. Daarna concentreer ik me helemaal op de mogelijk hermagoreïsche richtlijnen voor de globale argumentatie in deze behandeling. Die worden verstrekt bij de drie argumentatieve delen van de rede: de *partitio* (*divisio*), de *confirmatio* plus *reprehensio* (*confutatio*) die samen de *argumentatio* vormen,[556] en de *enumeratio* in het slot. De belangrijkste richtlijnen betreffen de stasistopen die bij de *argumentatio* worden besproken. Tot slot volgt nog een korte analyse van de *dispositio*-richtlijnen.

Inventio

De vinding, en deels dus ook al de ordening, van de delen van de rede is in *De inventione* als volgt ingericht.

Boek 1 (dit boek heeft, volgens Cicero, zonder onderscheid betrekking op alle drie de soorten redevoeringen):

exordium (1.20-26)
narratio (1.27-30)
partitio (1.31-33)
confirmatio (1.34-77) (niet per *stasis*, maar algemeen gehouden)
reprehensio (1.78-96) (niet per *stasis*, maar algemeen gehouden)
digressio (1.97)
conclusio (1.98-109)

Boek 2 (afzonderlijke behandeling van de drie soorten redevoeringen):
nadere redesoort-specifieke behandeling van de *confirmatio* en *reprehensio*:

bij het *genus iudiciale* (2.14-154) (per *stasis*, in aansluiting bij het *iudicatio*-schema)
bij het *genus deliberativum* (2.155-176) (zonder *staseis*)
bij het *genus demonstrativum* (2.177-178) (zonder *staseis*)

Deze inrichting kan Cicero niet helemaal aan Hermagoras ontleend hebben. Om te beginnen past de algemene, niet-stasis-specifieke behandeling van de *confirmatio* en *reprehensio* in boek 1 slecht in diens systematiek. Maar ook de drie behandelingen van de *confirmatio* en *reprehensio* per soort redevoering uit boek 2 is in deze vorm on-hermagoreïsch, want Hermagoras heeft in zijn werk – zoals gezegd – de driedeling van de soorten redes niet gevolgd. Omdat Hermagoras' werk vooral op de gerechtelijke rede was gericht en omdat alleen in *De inventione* 2.14-115 duidelijk wordt aangesloten op de keuze uit de vier *constitutiones* (*staseis)* en de bijbehorende afleiding van de *iudicatio* (1.10-19), ga ik ervan uit dat alleen deze behandeling van de *confirmatio* en *reprehensio* dicht bij Hermagoras staat. Daarom zal ik me in het vervolg van dit hoofdstuk tot de stasis-spe-

cifieke behandeling van de gerechtelijke rede in boek 2 beperken. In de twee volgende hoofdstukken zal ik ingaan op de vraag in hoeverre de algemene behandeling van de *confirmatio* en *reprehensio* in boek 1 mogelijk nog sporen van Hermagoras vertoont. Aan boek 2.115-154 (schriftelijke kwesties), 2.155-176 (politieke rede) en 2.177-178 (gelegenheidsrede), zal ik helemaal voorbijgaan, al heeft Hermagoras zeker iets over het eerste onderwerp gezegd.

Afgezien van de algemene behandeling van de *confirmatio* en *reprehensio*, lijkt de leer van de delen van de rede uit boek 1 van *De inventione* wel een goed beeld te geven van Hermagoras. Het heeft er alle schijn van dat bij de andere delen, van *exordium* tot en met *conclusio*, de behandeling in hoofdzaak overeenstemt met de aanpak die Hermagoras gekend zal hebben. Weliswaar is de behandeling van deze delen eveneens in naam algemeen, maar zowel een nadere beschouwing van de gegeven richtlijnen als de grote parallellie met de adviezen in de gerechtelijke boeken 1 en 2 van *Ad Herennium* maakt duidelijk dat het in feite gaat om een bespreking van Hermagoras' voorkeursgenre: de gerechtelijke (straf)rede. In hoeverre de verstrekte richtlijnen per deel allemaal ook zo bij Hermagoras voorkwamen, moet van geval tot geval bekeken worden – bij voorbaat kan gezegd worden dat hier weinig echte zekerheid is te bieden. Wat wel zeker is, is dat Hermagoras in elk geval dezelfde rededelen onderscheidde als we aantreffen in boek 1 van Cicero's jeugdwerk.[557]

Al met al lijkt het voor een reconstructie van Hermagoras' richtlijnen voor de *inventio* (en deels dus ook al de ordening) van de delen van de rede redelijk om uit te gaan van de volgende passages in *De inventione* (steeds te vergelijken met overeenkomstige passages in *Ad Herennium*).

De inventione 1.20-26 (vgl. *Ad Herennium* 1.5-11):	*exordium*, inleiding
De inventione 1.27-30 (vgl. *Ad Herennium* 1.12-16):	*narratio*, feitenoverzicht
De inventione 1.31-33 (vgl. *Ad Herennium* 1.17):	*partitio*, indeling
De inventione 2.14-115 (vgl. *Ad Herennium* 2.3-2.26):	*confirmatio/reprehensio* (gerechtelijke bewijsvoering en weerlegging)
De inventione 1.97 (niet in *Ad Herennium*):	*digressio*, uitweiding
De inventione 1.98-109 (vgl. *Ad Herennium* 2.47-50):	*conclusio*, slot

Van deze delen bevatten het *exordium*, de *narratio*, de *digressio* en het emotionerende deel van de *conclusio* geen elementen die tot de globale argu-

mentatie van de rede horen. Wel moeten ook deze delen afgestemd worden op de *iudicatio*. Zo staat er bij het *exordium* dat men zich moet afvragen hoe het publiek staat tegenover de *iudicatio* (*De inventione* 1.20-21) en bij de *narratio* dat het overzicht van de feiten de kiemen moet bevatten van de argumentatie die past bij de *iudicatio* (*De inventione* 2.45, zie ook *Ad Herennium* 2.3). Ik ga nu na wat er in de overige delen, die wel onder het bereik van de globale argumentatie vallen, over deze argumentatie gezegd wordt.

De *partitio* (*De inventione* 1.31) of, met een andere term, de *divisio* (*Ad Herennium* 1.17), bestaat uit twee onderdelen: een aanduiding van het geschilpunt tussen de partijen en een aankondiging van de argumentatie in de kern van de rede. Ondanks enige onduidelijkheid in de bronnen, lijkt het de bedoeling van Hermagoras geweest te zijn dat het eerste deel uitmondt in een formulering van de *iudicatio* in de rede (of stopt bij de *quaestio*): 'Dat Orestes zijn moeder heeft gedood, daarover zijn we het eens, de vraag is of hij daartoe gerechtigd was?' Karakteristiek voor de expliciet persuasieve doelstelling van de richtlijnen is hier het advies dat de pleiters het vraagpunt voor de rechters partijdig, in hun eigen voordeel, moeten verwoorden. De verdediger moet in dit geval zeggen: 'Zij geven toe dat Agamemnon is gedood door Clytaemnestra, maar ze stellen dat ik desondanks mijn vader niet had mogen wreken'.[558] Voor het tweede deel worden door Cicero en in *Ad Herennium* enigszins verschillende richtlijnen gegeven,[559] maar de gemeenschappelijke kern is toch wel dat de redenaar het advies krijgt na de verwoording van het geschilpunt de komende argumentatie puntsgewijs in de volgorde van behandeling aan te kondigen. Wat die puntsgewijze aankondiging precies moet inhouden, is niet duidelijk. Voor de aan te kondigen punten worden slechts vage woorden gebruikt als *res* (*De inventione* 1.31 en *Ad Herennium* 1.4 en 17) en *partes* (van de *confirmatio, De inventione* 1.98). Wat men zou verwachten, namelijk dat de hoofdonderdelen van de lijst met stasistopen die men zal gebruiken aangekondigd moeten worden, wordt niet met zoveel woorden gezegd. (Een voorbeeld als *Ostendam adversarios, quod arguamus, et potuisse facere et voluisse et fecisse*, 'Ik zal aantonen dat mijn tegenstanders in staat waren het ten laste gelegde te doen, dat ze dit wilden en in feite ook deden', *De inventione* 1.33, dat precies de hoofdonderdelen van de lijst met conjecturale topen bij Quintilianus 7.2.27 aanduidt, is niet echt representatief voor de behandeling.) Er is bij de behandeling van dit tweede, aankondigende, onderdeel van de *partitio* (*divisio*) al met al geen duidelijke verwijzing naar leerstukken van Hermagoras. Daarom is er ook aan getwijfeld of dit deel wel aan hem ontleend is.[560] Zekerheid lijkt hier niet over te krijgen, evenmin als over de precieze inhoud.

Bij de *confirmatio* en de *reprehensio* (in *Ad Herennium* wordt dit tweede deel *confutatio* genaamd) komt het er volgens de voorstelling van zaken in het tweede boek van zowel *De inventione* als *Ad Herennium* op aan argu-

mentaties te kiezen die aansluiten bij de twee delen van de *partitio (divisio)*: (1) bij de aanduiding van het geschilpunt en (2) bij de aankondiging van de argumentatie. Dit betekent dat bij, bijvoorbeeld, een conjecturaal geschilpunt en een aankondiging van een conjecturale argumentatie passende conjecturale argumentaties geselecteerd moeten worden. Daarvoor wordt in beide werken in de eerste plaats een geordende lijst met conjecturale topen aangeboden. Daarnaast worden nog niet-technische typen argumenten zoals getuigenverklaringen en dergelijke (vergelijk de *epithetoi* in *Ad Alexandrum* en de *atechnoi* bij Aristoteles) en zogenoemde *loci communes* besproken. Voor de andere stasiskeuzen worden vergelijkbare richtlijnen gegeven. Ik beperk me hier tot de uitvoerige en karakteristieke richtlijnen voor de *constitutio coniecturalis*. Schematisch weergegeven komen deze in *De inventione* en *Ad Herennium* op het volgende neer:

***Coniectura*topen uit *De inventione* 2.16 e.v.**	***Coniectura*topen uit *Ad Herennium* 2.3 e.v.**
Categorie A: de echte stasistopen (2.16-45)	
I *ex causa* (uit de oorzaak) (2.17-28a)	I *probabile* (waarschijnlijkheid) (2.3-5)
1 *impulsio* (impuls)	1 *causa* (vgl. 1 en 2 *De inv.*)
2 *ratiocinatio* (overweging)	2 *vita* (vgl. 5 *De inv.*)
aanvulling bij 1 en 2 *conlatio* (vergelijking)	II *conlatio* (2.6) (vgl. aanvulling bij 1 en 2 *De inv.*)
II *ex persona* (uit de persoon) (2.28b-37)	3 *conlatio*
3 *nomen* (naam)	
4 *natura* (aard)	
5 *victus* (levenswijze)	
6 *fortuna* (voorspoed)	
7 *habitus* (gewoonte)	
8 *affectio* (emotie)	
9 *studium* (belangstelling)	
10 *consilium* (opzet)	
11 *facta* (daden)	
12 *casus* (voorvallen)	
13 *orationes* (redes)	
ad 1-2 en 3-13: onderling afstemmen	
III *ex facto ipso* (uit de daad zelf) (2.38-42)	III *signum* (teken) (2.6-7)
III.I *continentia* (omstandigheden) (2.39)	4 *locus* (vgl. 17 *De inv.*)

14 tekens voor de daad	5 *tempus* (vgl. 18 *De inv.*)
15 tekens tijdens de daad	6 *spatium* (duur) (vgl. 18 *De inv.*)
16 tekens na de daad	7 *occasio* (vgl. 19 *De inv.*)
III.II *negoti gestio*	8 *spes perficiendi*
(daaduitvoering) (2.39-49)	(succeskans)[561]
17 *locus* (plaats)	9 *spes celandi* (geheimkans)[562]
18 *tempus* (tijd)	IV *argumentum* (aanwijzingen) (2.8)
19 *occasio* (gelegenheid)	10 voor de daad (vgl.14 *De inv.*)
20 *facultas* (hulpmiddelen)	11 tijdens de daad (vgl. 15 *De inv.*)
III.III *adiunctum negotio*	
(2.41) (vergelijkend)	12 na de daad (vgl. 16 *De inv.*)
21 *maius* (groter)	V *consecutio*
22 *minus* (kleiner)	13 *consecutio* (vgl. 25 *De inv.)*
23 *aeque magnum* (even groot)	
24 *simile* (overeenkomstig)	
25 *eventus* (uitkomst)	
III.IV *consecutio* (gedrag achteraf)	
26 *consecutio*	
	VI *approbatio* (bevestiging)
	14 *approbatio*[563]

Categorie B (2.46-47)	
Niet-technische typen argumentatie	behandeld onder *approbatio*[564]
Categorie C (2.47-48)	
Loci communes (gemeenplaatsen)	behandeld onder *approbatio*[565]

Zoals men in één oogopslag kan zien, bestaat er grote overeenkomst tussen de argumentatiesoorten bij *coniectura* in *De inventione* en *Ad Herennium*. Maar de belangrijkste categorie, die van de echte of eigenlijke stasistopen (A), is wel heel anders ingedeeld: Cicero heeft een driedeling en *Ad Herennium* een zesdeling. Daarnaast zijn er nog veel andere, minder opvallende verschillen in behandeling. Zo worden de categorieën niet alleen verschillend benoemd, maar ook uiteenlopend omschreven. Ook de nadere richtlijnen voor de aanklager en de verdediger zijn, ondanks treffende inhoudelijke overeenkomsten, zeker niet identiek. In het volgende hoofdstuk zal ik betogen dat Matthes en Adamietz te gemakkelijk aanne-

men dat de indeling en de behandeling van Cicero ook in dit geval dichter bij Hermagoras, respectievelijk de aangenomen gemeenschappelijke Latijnse bron staat. Volgens mij kan alleen met een redelijke mate van zekerheid aangenomen worden dat, waar de categorieën en richtlijnen in *De inventione* en *Ad Herennium* inhoudelijk overeenstemmen, iets dergelijks ook bij Hermagoras besproken zal zijn. Hoe hij dit precies gedaan zal hebben, is eigenlijk niet te achterhalen. Het is niet zeker dat de in het algemeen gedetailleerdere en duidelijkere bespreking van de afzonderlijke richtlijnen door Cicero het beste beeld van Hermagoras geeft. Toch zal ik hiervan uitgaan om niets te missen dat mogelijk toch bij Hermagoras heeft gestaan.[566]

Uit de richtlijnen die Cicero vanaf 2.16 geeft, kan opgemaakt worden dat met elk van de genoemde argumentatiesoorten een conjecturale argumentatie gevormd kan worden. Maar voor een overtuigende argumentatie, zo zullen we zien, acht hij normaliter een combinatie van argumentatiesoorten nodig. Anders gezegd: de globale argumentatie voor een conjecturaal standpunt bestaat gewoonlijk uit een samengestelde argumentatie, dat wil zeggen uit een of andere samenvoeging van enkelvoudige argumentaties. Hieronder ga ik na wat in *De inventione* over dit samenvoegen wordt gezegd.

Dat Cicero van mening was dat een spreker voor zijn conjecturale standpunt gewoonlijk meer dan één soort argumentatie dient aan te voeren, blijkt om te beginnen uit de manier waarop hij de drie hoofdcategorieën A, B en C introduceert. Na de behandeling van de zesentwintig stasistopen van categorie A zegt hij in 2.46 dat een conjecturaal standpunt vaak ook ondersteund kan worden door *quaestiones* (ondervragingen op de pijnbank), *testimonia* (vrije getuigenissen) en *rumores* (geruchten): vergelijk de *epithetoi* uit de *Ad Alexandrum* en de niet-technische persuasiemiddelen van Aristoteles. Het staat er niet expliciet bij, maar de suggestie is dat men er als spreker – indien mogelijk – goed aan doet om naast een of meer argumentaties op basis van de zesentwintig stasistopen van categorie A nog argumentaties op basis van getuigenissen en dergelijke aan te voeren (categorie B). En na een onderscheid gemaakt te hebben in *loci proprii* (aan een bepaalde zaak gebonden) en *loci communes* (bij verschillende zaken bruikbaar) (2.47-48), heeft hij het over het aanvoeren van twee soorten argumentaties binnen categorie C. Enerzijds zijn dat argumentaties op basis van *loci communes certi* (zoals de *loci* voor het opwekken van *indignatio* en *conquestio*, topen om verontwaardiging en medelijden op te wekken) die amplificerend-emotionerend gebruikt kunnen worden wanneer het publiek al overtuigd is. Anderzijds gaat het om argumentaties op basis van *loci communes dubii* om het nooit helemaal overtuigende gebruik van getuigenissen en dergelijke, maar ook van argumentaties op basis van stasistopen, te ondersteunen of te ontkrachten. Dit lijkt zo begrepen te moeten worden: voer na argumentaties op basis van stasistopen (A) en

eventueel op basis van getuigenissen en dergelijke (B) nog twee soorten argumentaties aan (C): amplificerend-emotionerende argumentaties en pro- en contra-argumentaties in verband met het gebruik van getuigenissen en dergelijke (B) en het gebruik van argumentaties op basis van stasistopen (A).[567]

Benoemd in termen van moderne argumentatietheorieën gaat het bij deze combinatie A-B-C om twee soorten samengestelde argumentatie. Het gecombineerde gebruik van argumentatie op basis van stasistopen en op basis van getuigenissen en dergelijke (A-B) is een vorm van nevengeschikte argumentatie: tezamen maken deze typen argumentatie de globale argumentatie sterker, waardoor de kans groter wordt dat de globale argumentatie voor een kritische beoordelaar als voldoende wordt ervaren. De pro- en contra-argumentatie bij het gebruik van getuigenissen en dergelijke en argumentaties op basis van stasistopen zijn een vorm van onderschikkende argumentatie: men probeert met de C-argumentaties de B- en de A-argumentaties te ondersteunen of te ontkrachten, waardoor deze laatste argumentaties voor een kritische beoordelaar (on)aanvaardbaar worden. Meer in het bijzonder gaat het, om met Toulmin te spreken, om 'warrant-establishing argumentation' of het tegendeel: onderschikkende argumentatie om de impliciet gebruikte als-dan-regel in een B- of A-argumentatie te ondersteunen of te ontkrachten.[568] De amplificerend-emotionerende argumentatie is in feite argumentatie voor een ander standpunt dan het reeds afdoende beargumenteerde conjecturale standpunt. Het kan de strafmaat betreffen, bijvoorbeeld door afschuwwekkende details aan te voeren kan men het standpunt ondersteunen dat er streng gestraft moet worden.

Tot zover de aanwijzingen voor het samenvoegen van argumentaties uit de categorieën A, B en C. Ook de verschillende argumentaties binnen een van deze categorieën moeten kennelijk niet in hun eentje, maar in combinatie gebruikt worden. Overigens is Cicero hier niet erg duidelijk over; het duidelijkst op dit punt is hij nog bij categorie A, de categorie van de zesentwintig eigenlijke stasistopen. Ik zal me hiertoe beperken, waarbij ik soms interpretatiehulp zoek bij *Ad Herennium* en bij Quintilianus in zijn boek 7. Hoe Hermagoras deze eigenlijke stasistopen precies behandeld heeft, valt in feite niet vast te stellen. Het volgende betreft op zijn best enige suggesties die, meer of minder afwijkend, ook door Hermagoras gegeven zouden kunnen zijn.

De eerste suggestie over het samenvoegen van twee of meer argumentaties van categorie A treffen we aan in het begin van de bespreking van de lijst met zesentwintig topen. Cicero zegt daar (2.16) dat in een concreet geval niet alle, maar slechts een aantal van de topen uit de lijst bruikbaar zijn (wel lijkt het zo dat de lijst in die zin volledigheid claimt dat alle argumentaties die in het algemeen bij *coniectura* voor kunnen komen, opgenomen zijn). Hoe vaag dit ook is, dit impliceert toch wel dat er steeds een

combinatie van topen gebruikt moet worden om een voldoende overtuigende argumentatie te krijgen.

Een tweede suggestie gaat uit van het onderscheid dat Cicero maakt tussen de overtuigingskracht van de afzonderlijke subcategorieën: *ex causa* wordt het *fundamentum* van het conjecturale betoog genoemd, want alleen als er een of ander motief gegeven wordt, kan men iemand ervan overtuigen dat een daad gepleegd is (2.19). Dit kan als volgt begrepen worden: zorg er vooral voor dat argumentatie op basis van een reden, indien mogelijk, onderdeel uitmaakt van de aangevoerde topische argumentatie. Pas als deze component aanwezig is, is de globale argumentatie optimaal overtuigend.

Andere, nog meer verstopte, suggesties voor het combineren van argumentaties bevatten de praktische tips voor de aanklager en verdediger voor het gebruik van elke toop (vanaf 2.19). Neem bijvoorbeeld de raadgevingen voor de aanklager bij *impulsio*. Zo'n aanklager, heet het (2.19), doet er om te beginnen goed aan de kracht van de impuls breed uit te meten (te amplificeren). Vervolgens moet hij, via het aanvoeren van voorbeelden en parallellen, aannemelijk maken dat iemand onder invloed van een dergelijke impuls tot de misdaad in kwestie in staat is. Of neem het advies uit 2.24, waar Cicero zegt dat (vanuit het oogpunt van de aanklager) tot de toop *ex causa* de volgende argumenten behoren: niemand anders had een motief voor de misdaad, of een zo sterk of een toereikend motief, of – als anderen wel een motief hadden – dat anderen het aan *potestas*, of *facultas* of *voluntas* ontbrak. Wat we in dit laatste voorbeeld zien, valt te interpreteren als een advies om een bepaalde vorm van samengestelde argumentatie aan te voeren: het argument dat de beschuldigde een motief had, is pas toereikend als het aangevuld wordt met het argument dat anderen geen of een zwakker motief hadden of gehinderd werden. Of in termen van het Toulmin-model: met dit laatste argument wordt geanticipeerd op de rebuttal dat de warrant 'als iemand een motief heeft, is hij de dader' te algemeen is en uitzonderingen mogelijk maakt.[569]

Wat in het algemeen bij de topen *ex causa* tot en met *ex facto ipso* opvalt, is dat adviezen die geduid kunnen worden in moderne termen van samengestelde argumentatie veelal te maken hebben met het voorkomen of wegnemen van mogelijke kritiek van de tegenpartij. Ik geef nog een paar wat anders geaarde voorbeelden. In 2.32-33 waarschuwt Cicero de aanklager dat hij bij het combineren van *ex causa* en *ex persona* zijn argumenten bij het tweede punt over de levensloop, de aard enzovoort moet afstemmen op het bij het eerste punt aangevoerde motief: bijvoorbeeld een gierige aard bij gierigheid als motief. Pas dan, begrijpen we, zijn de aangevoerde argumenten niet kwetsbaar voor kritiek, onder meer voor de opmerking dat we inconsistent zijn. In 2.34 wordt daar, voor het geval dat de beschuldigde *ex persona* niets verweten kan worden (wat, begrijpen we weer, tegen ons gebruikt zou kunnen worden), onder meer aan toege-

voegd dat men desnoods zijn toevlucht kan nemen tot de bewering dat iedereen die daartoe geneigd is ooit voor het eerst een misdaad begaat.

Naast deze richtlijnen, die dus goed normatief-argumentatietheoretisch te duiden zijn, zien we bij de adviezen aan beide partijen de zeer karakteristieke en frequent aanbevolen persuasieve strategie om zich bij onhoudbaarheid van een bepaald argument terug te trekken op een iets minder sterk geacht 'naastliggend' argument (2.32; 34; 37). Dit is een soort voortzetting in het klein van de leer van de *staseis*, met zijn vier in kracht afnemende verdedigingslinies. Wat in dit verband aan de behandeling van de lijst met topen *ex causa* tot en met *ex facto ipso* in *De inventione* opvalt, is dat het idee dat in principe alle topen uit de lijst in de gegeven volgorde in de rede aangevoerd moeten worden in dit werk impliciet blijft. Duidelijker zijn in dit opzicht de schrijver van *Ad Herennium* (2.5) en, vooral, Quintilianus (7.2.27; 35; 39; 42; 43 en 44), die ondubbelzinnig aangeven dat de indeling en volgorde van de topenlijst behalve een heuristische checklist ook een dispositionele structuur voor een zo effectief mogelijke presentatie van de argumentatie in de rede inhoudt. Overigens blijkt uit andere topenlijsten dan die van *coniectura* dat Cicero in *De inventione* dit ook wel zo bedoeld zal hebben, zie bijvoorbeeld 2.79 en volgende en 2.116 et cetera.

Tot slot: in overeenstemming met het leerstuk dat de gehele redevoering, zowel die van de aanklager als die van de verdediger, op de *quaestio/iudicatio* gericht moet zijn en niet alleen de verdediger maar ook de aanklager met de behandeling van één van de vier *staseis* kan volstaan, wordt in *De inventione* de indruk gewekt dat de argumentatie in een gerechtelijke rede uit niet meer en niet minder dan de topen van één bepaalde *stasis* plus bijbehorende gemeenplaatsen bestaat (bij *coniectura* nog aangevuld met niet-technische argumenten). Dit wil zeggen dat Cicero combinaties van *staseis* niet behandelt, al wordt de mogelijkheid van een combinatie van *constitutiones* (*staseis*) en verschillende *iudicationes* wel opengehouden. Hetzelfde geldt voor de combinatie van *staseis* en de schriftelijke kwesties.

Bij deze analyse van de richtlijnen voor het vinden en ordenen van de coniecturale argumentatie in de *confirmatio/reprehensio* in *De inventione* zal ik het, zoals aangekondigd, laten. Andere *staseis* erbij halen zou, vrees ik, te veel vergen van de lezer en zou ook weinig nieuws toevoegen. Wel zou daardoor duidelijker worden dat de lijsten per *stasis* de relevante typen argumenten bevatten. Door het verschil met de andere lijsten zou het meer opvallen dat *loci ex causa* tot en met de niet-technische bewijzen inhoudelijk precies passen bij een feitelijk standpunt. Pas door alle stasislijsten te bekijken wordt optimaal duidelijk dat de stasisleer niet in de laatste plaats een leer is waarin per type hoofdstandpunt lijsten met relevante typen argumenten worden aangeboden. Dit relevantiecriterium blijft overigens

ook in dit verband impliciet: in de lijsten gaat het expliciet om typen argumenten die persuasief effectief geacht worden te zijn bij een bepaald soort standpunt (een effectiviteit die, zonder dat dit aangeduid of onderkend wordt, berust op het feit dat ze door kritische beoordelaars als relevant worden ervaren).

Na de beschouwing van de richtlijnen voor de *partitio* (*divisio*) en de *confirmatio*/*reprehensio* (*confutatio*) ben ik toe aan het laatste deel van de rede dat met de globale argumentatie verbonden kan worden: het eerste deel van het slot, de *conclusio*. Dit eerste slotdeel wordt zowel in *De inventione* (1.98) als *Ad Herennium* (2.47) *enumeratio* genoemd. Het lijkt bedoeld als een exacte weerspiegeling van het tweede deel van de *partitio* (*divisio)*: een opsomming in de volgorde van behandeling van de hoofdargumenten (*De inventione* slot van 1.98 en slot van 1.99, *Ad Herennium* slot van 2.47). Ook in deze recapitulerende versie ontbreekt de verwachte verwijzing naar de indeling van de lijsten met stasistopen.

Voordat ik de resultaten van deze paragraaf recapituleer in een schema van de globale argumentatie, ga ik eerst nog na wat in *Ad Herennium* apart vermeld wordt over de *dispositio* voor deze argumentatie.

Dispositio

Gezien de reeds talrijke impliciete en expliciete opmerkingen over het ordenen van de argumentatie in het kader van de richtlijnen voor de *partes orationis*, is het begrijpelijk dat er in de paragrafen 3.16-18 van *Ad Herennium* die aan de tweede taak van de redenaar, de *dispositio*, gewijd zijn niet veel extra's over de ordening is te vinden.[570]

Er wordt daar in het begin (1.16-17) met een tweedeling gewerkt: de ordening kan een standaardkarakter hebben of daarvan op grond van specifieke omstandigheden van de zaak afwijken. In het eerste geval worden om te beginnen alle delen van de rede in de reeds besproken volgorde gepresenteerd. Verder worden ook de verschillende componenten van een epicheireem (de uitgebreide vorm van een enthymeem die ik in het volgende hoofdstuk zal bespreken) in de eerder behandelde volgorde in de rede aangevoerd. Bij een afwijkende ordening kan bijvoorbeeld de rede met een of ander bijzonder sterk argument begonnen worden. Dat kan bijvoorbeeld wanneer de *narratio* niet erg aannemelijk lijkt.

In paragraaf 1.18 wordt daar nog het leerstuk van de nestoriaanse ordening van de argumenten in de *confirmatio* en *confutatio* aan toegevoegd. Zoals Nestor in de *Ilias* zijn minder sterke strijders in het midden van de troep plaatste, zo moet een redenaar – zegt Quintilianus (5.12.14) – zijn sterkste argumenten in het begin en slot van de argumentatieve kern van de rede plaatsen en de zwakkere middenin. In *Ad Herennium* wordt, zonder de verwijzing naar Nestor, hetzelfde gezegd. Dit is wel een zinni-

ge en duidelijke raadgeving, maar het blijft onduidelijk hoe men zich dit precies over de *confirmatio* én de *confutatio* verdeeld moet voorstellen; bovendien vraagt men zich af hoe dit leerstuk zich verhoudt tot de eerder als vast gepresenteerde volgorde van de onderdelen van de lijsten met stasistopen. Mogelijk wijst dit op een niet-hermagoreïsch karakter van dit laatste dispositieleerstuk.

Boomstructuur van de globale argumentatie van een coniecturaal verweer
De globale argumentatie van een conjecturaal verweer volgens *De inventione* kan, bij wijze van samenvatting, als volgt in een boomstructuur worden weergegeven (doordat hier sprake is van *coniectura* volgt de boomstructuur het *iudicatio*-schema slechts tot de *ratio* die hier de gedaante aanneemt van de subargumenten gevonden met de stasistopen):

1 impliciet hoofdstandpunt ('Ik moet niet gestraft worden'),
2 substandpunt of hoofdargument (*depulsio*: verweer tegen de aanklacht, hier ontkennende stasiskeuze),
3.1 subargument 1 (te ontlenen aan de stasistopen *loci ex causa* enzovoort, dat het hoofdargument moet rechtvaardigen),
3.2 subargument 2 (ander subargument, te ontlenen aan *loci ex causa* etc., als extra rechtvaardiging van het hoofdargument),
3.n subargument n (subargument n, te ontlenen aan *loci ex causa* etc., idem) (eventueel nevengeschikt aan 3.1-3.n: een of meer niet-technische subargumenten),
4.1 subsubargument 1 (warrant establishing argument 1, ter ondersteuning van 3.1),
4.2-4.n subsubargumenten 2-n (mogelijke andere warrant establishing argumenten ter ondersteuning van 3.2-3.n)
(eventueel ook 'warrant establishing' subsubargumenten ter ondersteuning van niet-technische subargumenten).

Deze boomstructuur is – zoals gezegd – voor Hermagoras anachronistisch, omdat onderscheidingen en termen als (sub/subsub)argument en nevenschikkende argumentatie en dergelijke hem nog vreemd waren. Het is ook niet waarschijnlijk dat Hermagoras bewust aan welke tekstomvattende doorlopende structuur dan ook heeft gedacht. Wat wel heel passend voor hem als schools retoricus lijkt, is dat deze boomstructuur suggereert dat het opstellen van een pleidooi zoiets als een invuloefening is. Een pleidooi bestaat volgens deze structuur uit een aantal vaste invulplaatsen die met beperkt aantal te kiezen elementen gevuld kunnen worden.

Bij de richtlijnen voor het kiezen uit de mogelijke elementen laat Hermagoras zich expliciet steeds leiden door de persuasieve kracht van een element. Dat geldt van 'boven' tot 'onder', van de keuze van de *stasis* tot en met de keuze en ordening van stasistopen. Maar impliciet, zo maakt

de boomstructuur ook duidelijk, respecteert Hermagoras evenzeer de drie moderne eisen voor redelijke argumentatie: de aanvaardbaarheid, de relevantie en de voldoendheid van de argumentatie. Aandacht voor aanvaardbaarheid komt vooral tot uiting in de grote plaats die hij inruimt voor onderschikkende argumentatie. Hij adviseert steeds weer subargumentatie aan te voeren, tot het onderste niveau van een door het publiek aanvaardbare topische argumentatie bereikt is. Zijn oog voor relevantie spreekt uit de per *stasis* geordende topenlijsten. Daaruit blijkt heel duidelijk dat Hermagoras inzag dat een redelijk oordelend publiek per type standpunt (*stasis*) om specifieke bijpassende argumentatiesoorten vraagt. Dat hij ook besefte dat argumentatie in de derde plaats voor een dergelijk publiek ook voldoende moet zijn, blijkt opnieuw van het hoogste niveau tot en met het laagste niveau van de boomstructuur. Dat wil zeggen van de vier *staseis*, die pas tezamen voldoende bewijs voor de aanklager kunnen garanderen (al bespreken de Hermagoras-bronnen dit niet geheel adequaat) tot de stasistopen waarvan *De inventione* aangeeft dat een enkel argument op basis van een van de topen meestal niet toereikend is.

Net als de schrijver van de *Ad Alexandrum* zal Hermagoras slechts op intuïtieve gronden de pas door moderne theoretici geformuleerde eisen gerespecteerd hebben. Maar met zijn stasisleer heeft hij wel al veel systematischer en vollediger in kaart gebracht wat deze eisen voor gevolgen hebben voor de inrichting van een betoog. Dat hij deze vooruitgang bereikt heeft door expliciet alleen op persuasieve effectiviteit te letten, is minder paradoxaal dan het lijkt. Persuasieve effectiviteit vereist nu eenmaal in hoge mate het verdisconteren van kritische normen die kennelijk klassieke Griekse juryleden al aanlegden, niettegenstaande Aristoteles' strenge oordeel over hun inferioriteit.

18 De lokale argumentatie bij Hermagoras: het epicheireem en de stasistopen

De stapsgewijze vinding van de argumentatie eindigde bij Hermagoras, zoveel is wel zeker, met het gebruiken van de stasistopen. Met die stasistopen worden de lokale argumentaties gevonden. Zo kan een aanklager met behulp van de *ratiocinatio*-toop uit *De inventione* op een motief-argument voor zijn beschuldiging komen: de beschuldigde heeft het misdrijf gepleegd, want hij had dat en dat voordeel bij het misdrijf. Dit argument zal hij dan lokaal, in een korte passage, in de redevoering aanvoeren.

Over hoe een redenaar een bepaalde lokale argumentatie precies in een rede moet presenteren, vinden we in *De inventione* en *Ad Herennium* nog nadere richtlijnen. Deze betreffen de zogenoemde *tractatio*, de behandeling van de gevonden inhoud in de rede. Kort gezegd komen de richtlijnen erop neer dat de lokale argumentaties, die dus met de stasistopen gevonden zijn, als epicheiremen geformuleerd moeten worden. Dit epicheireem lijkt een variant van het retorisch syllogisme of het enthymeem van Aristoteles. Dit wil zeggen dat we in *De inventione* en *Ad Herennium*, net als bij Aristoteles, in iedere lokale argumentatie twee niveaus zien samengaan. Enerzijds is dat het niveau van de epicheirematische structuur (vergelijk het enthymematische niveau), anderzijds het niveau van de topische vulling van deze structuur: elke lokale argumentatie bestaat uit een epicheireem met daarin een topische relatie tussen standpunt en argumentatie.[571]

De vraag is echter of Hermagoras deze twee structuurniveaus ook onderkend heeft en of we zijn mogelijke leer op dit punt kunnen afleiden uit beide Romeinse werken – de enige in aanmerking komende bronnen voor deze leer. Zijn naam valt bij deze onderwerpen nergens en er wordt in deze werken nogal verschillend over geschreven. Bovendien bestaat er op dit punt ook nog eens twijfel aan de superioriteit van Cicero's werk als bron voor Hermagoras. Het gevolg van deze onduidelijke situatie is dat ik in dit hoofdstuk, meer dan in eerdere hoofdstukken het geval was en veel meer dan in dit boek wenselijk is, aandacht moet besteden aan de problemen in de overlevering. Zekerheid zal dit helaas niet opleveren. Vooral over het epicheirematische niveau blijven we in onzekerheid verkeren.

Om vast te stellen of en hoe Hermagoras over het epicheireem heeft geschreven, sta ik in paragraaf 18.1 eerst stil bij de behandeling van dit leerstuk in *De inventione* en *Ad Herennium*. Daarna ga ik na welke van de

varianten van het epicheireem uit die werken nog het beste past in de ons bekende systematiek van Hermagoras. Dat zal – anders dan gewoonlijk wordt aangenomen – niet de syllogistische variant uit *De inventione* blijken te zijn, maar de stilistisch-amplificerende variant van *Ad Herennium*. Het lijkt echter eveneens mogelijk dat ook deze variant niet bij hem voorkwam, want het epicheireem past hoe dan ook slecht in wat wij van zijn benadering weten.

Ik eindig dit hoofdstuk met een analyse van de aard en functie van de stasistopen (paragraaf 18.2). Voordat ik aan de analyse zelf toekom, moet ik echter opnieuw stilstaan bij de overleveringskwestie. Gelukkig is het in dit geval wel zeker dat Hermagoras uitvoerig over dit onderwerp heeft geschreven. Het is echter weer de vraag welke versie van de stasistopen het dichtst bij Hermagoras staat: die van *De inventione* of die van *Ad Herennium*. Overigens zal blijken dat het verschil tussen beide versies in hoofdzaak in de indelingen van de lijsten met topen schuilt. De topen op zichzelf komen in beide werken in hoge mate op hetzelfde neer en het is zeker mogelijk dat zij een goed beeld geven van wat hierover in Hermagoras' werk gestaan zal hebben. Anders dan bij het epicheireem is het daarom bij de stasistopen wel mogelijk een redelijk zeker zicht op de leer van Hermagoras te krijgen.

18.1 Het epicheireem[572]

Het epicheireem in De inventione en Ad Herennium

Cicero behandelt het epicheireem, door hem *ratiocinatio* genoemd,[573] in boek 1 bij de bespreking van de delen van de rede: bij de *confirmatio,* bewijsvoering. De behandeling van dit deel van de rede wordt expliciet (1.50) verdeeld in twee delen: 1.34-49 betreft de *inventio* of vinding van de lokale argumentaties, 1.51-77 de presentatie in de tekst van de lokale argumentaties (*tractatio*).[574] De presentatie kan twee vormen aannemen: 'alle argumentatie ... moet gepresenteerd worden als inductie (*inductio*) of als deductie (*ratiocinatio*, epicheireem)' (1.56). Na een korte bespreking van de inductieve vorm (1.56-1-56), behandelt Cicero uitvoerig het epicheireem (1.57-77).

De lange passage begint met een tamelijk vage definitie van *ratiocinatio*: 'een argumentatietype waarbij iets waarschijnlijks afgeleid wordt uit de feiten van de zaak zelf en waarbij, als de argumentatie naar voren is gebracht en op zichzelf duidelijk is geworden, de juistheid blijkt uit de eigen kracht en afleiding' (1.57).[575] Daarna gaat het over het aantal onderdelen van het epicheireem. In een eerste bespreking (1.57-66) betoogt Cicero dat hij het met de volgelingen van Aristoteles en Theophrastus eens is dat bij een normaal epicheireem vijf en niet drie onderdelen onderscheiden moeten worden. In een tweede bespreking (1.67-75) legt hij uit dat een

epicheireem onder omstandigheden ook wel uit vier, drie of twee onderdelen of zelfs één onderdeel kan bestaan. De twee besprekingen worden met een tiental concrete, erg ongelijksoortige voorbeelden van vijf- of minder-ledige epicheiremen gelardeerd. Nadere beschouwing zal leren dat de besprekingen ook twee verschillende visies op de vijf onderdelen van het (standaard)epicheireem bevatten: een meer stilistische en een meer argumentatieve. De eerste visie staat aan het begin van de eerste bespreking (1.58-59), de tweede visie wordt gegeven tussen de eerste en tweede bespreking in (1.67).[576]

Ik begin met een overzicht van de vijf onderdelen van het epicheireem. Per onderdeel geef ik steeds eerst de omschrijving uit de passage *De inventione* 1.58-59 (bij deze passage hoort voorbeeld I verderop) en daarna die uit passage 1.67 (bij deze formeel opsommende passage hoort geen voorbeeld).

(1) *propositio*	– de hoofdzaak van de argumentatie (1.58)
	– korte aanduiding van de toop (*locus*) waaraan de *ratiocinatio* haar kracht ontleent (1.67)
(2) *approbatio propositionis*	– ondersteuning van de *propositio* met verschillende redenen (*rationes*) en een maximale volheid aan woorden (1.58)
	– ondersteuning van de *propositio* met redenen die de korte aanduiding in de *propositio* duidelijker en aannemelijker maken (1.67)
(3) *assumptio*	– datgene wat men, in aansluiting bij de strekking van de *propositio,* wil aantonen (1.59)
	– datgene wat, in aansluiting bij de *propositio*, aangetoond moet worden (1.67)
(4) *approbatio assumptionis*	– andere ondersteuning, nu van de *assumptio* (1.59)
	– ondersteuning van de *assumptio* met redenen (1.67)
(5) *complexio*	– alleen de conclusie uit (1)-(4), of korte herhaling van (1) en (3) plus de conclusie daaruit (1.59)
	– korte aanduiding van wat volgt uit de gehele argumentatie (1.67)

Nu geef ik drie voorbeelden van epicheiremen uit *De inventione* (de Romeinse nummering is van mij: voorbeeld I is het eerste voorbeeld in de tekst, voorbeeld IV en V zijn het vierde en vijfde; de 'nummering' van subleden met (a), (b), (c) is ook van mijn hand en interpretatief).[577]

Voorbeeld I (1.58-59)

(1) *propositio*	zaken die met overleg gedaan worden, vergaat het beter dan zaken die zonder overleg gedaan worden
(2) *approbatio propositionis*	(a) een huis dat systematisch is ingericht, is beter dan een huis dat zonder systeem is ingericht (b) een leger dat geleid wordt door een bekwame bevelhebber, is beter dan een leger geleid door een dwaas (c) hetzelfde geldt voor een schip en zijn stuurman
(3) *assumptio*	van alle dingen wordt het heelal het beste geleid
(4) *approbatio assumptionis*	(a) de op- en ondergang van de hemellichamen verloopt volgens plan (b) de wisseling van de seizoenen is regelmatig en voordelig (c) de afwisseling van dag en nacht kent geen schadelijke afwijkingen
(5) *complexio*	dus het heelal wordt geleid met overleg
(alternatieve *complexio*:	herhaling van (1) en (3) plus deze conclusie)

Voorbeeld IV (1.66)

(1) *propositio*	als men voor alles naar wijsheid moet streven, dan moet men voor alles dwaasheid mijden
(2) *approbatio propositionis*	in dit geval overbodig, gezien de evidentie van (1)
(3) *assumptio*	men moet voor alles naar wijsheid streven
(4) *approbatio assumptionis*	weer overbodig, gezien de evidentie van (3)
(5) *complexio*	dus men moet voor alles dwaasheid mijden

Voorbeeld V (1.68-69)

(1) *propositio*	wetten moeten uitgelegd worden in het voordeel van de staat [d.w.z. naar de geest] en niet naar de letter
(2) *approbatio propositionis*	(a) [lang betoog waaruit moet blijken dat wetgevers hun wetten zo uitgelegd wilden zien]

	(b) want zoals de geneeskunde steeds gezondheid beoogt omdat zij daarvoor ontwikkeld is, zo zijn wetten in het voordeel van de staat bedoeld omdat ze daarvoor zijn opgesteld
[soort tussenstelling	wat hier in het algemeen is aangetoond, namelijk (1), geldt ook in deze zaak]
(3) *assumptio*	wat was voordeliger voor de staat Thebe dan het verslaan van Sparta, moet legeraanvoerder Epaminondas gedacht hebben [al had hij formeel geen bevel meer over het leger: zie 1.55]
(4) *approbatio assumptionis*	(a) wat zou voordeliger voor de Thebanen hebben kunnen zijn dan deze geweldige trofee? (b) het is duidelijk dat E. naar de geest en niet naar de letter diende te handelen (c) de juistheid van dit principe hebben we al aangetoond [in (1) en (2)] (d) E. zal het dus dwaas geacht hebben niet naar de geest te handelen
(5) *complexio*	als alle wetten uitgelegd moeten worden in het voordeel van de staat en E. in dit voordeel heeft gehandeld, dan heeft hij de wet niet overtreden

Op basis van deze omschrijvingen en voorbeelden wordt het epicheireem uit *De inventione* algemeen geduid als een uitgebreid (aristotelisch) syllogisme met duidelijk argumentatieve ondersteuningen van de major- en minor-premisse: [578]

(1) *propositio*	major-premisse
(2) *approbatio propositionis*	ondersteuning van de major-premisse
(3) *assumptio*	minor-premisse
(4) *approbatio asssumptionis*	ondersteuning van de minor-premisse
(5) *complexio*	conclusie

Voor deze duiding valt zeker wat te zeggen (zij maakt van Cicero's *ratiocinatio* een voorloper van het model van Toulmin uit 1958).[579] Ten eerste sporen de omschrijvingen van (1) en (3) voldoende met de interpretatie major- en minor-premisse en worden er ook onmiskenbare voorbeelden

van syllogismen gegeven, zoals IV. Ten tweede is duidelijk dat Cicero bij (2) en (4) aan argumentatieve ondersteuningen dacht: dit blijkt zowel uit de terminologie bij (2) en (4) (*approbatio*, ondersteuning of in moderne terminologie subargumentatie) als uit de uitleg bij voorbeeld IV (zie het betoog in 1.62 en volgende dat ondersteunende uitspraken weggelaten kunnen worden als (1) en (3) aan geen twijfel onderhevig zijn[580]).

Deze puur argumentatieve duiding laat echter stilistisch-amplificerende aspecten van de *ratiocinatio* buiten beschouwing. Ik wijs ten eerste op de oppositie 'kort' versus 'maximale volheid aan woorden' in de omschrijving van (1) en (2). Ten tweede verwijs ik naar de mogelijkheid van herhaling van (1) en (3) in (5) en opnieuw de wenselijkheid van kortheid in (5). Deze stilistische kant van het epicheireem lijkt bepaald niet secundair, aangezien gezegd wordt dat de *tractatio* dient ter versiering (*exornatio* 1.50) van de gevonden stof.[581]

Opmerkelijk is nu dat niet alleen de omschrijvingen in 1.58-59 en 1.67 achtereenvolgens de stilistische en de specifiek argumentatieve aspecten benadrukken, maar dat ook de meeste voorbeelden in relatief stilistisch-amplificerende (zoals V) en argumentatief-beknopte (zoals IV) uiteenvallen. Belangrijk lijkt daarbij dat de stilistische voorbeelden (zoals V over een rechtszaak die draait om letter en geest) retorisch geaard zijn en de argumentatieve (zoals IV) filosofisch of logisch/dialectisch zijn.[582] Met andere woorden: het belang van de stilistische en argumentatieve aspecten varieert met de context.

Door de dubbele benadering én door de twee soorten voorbeelden, retorische en filosofisch-logisch/dialectische, lijkt er niet – zoals men onuitgesproken aanneemt – van één (homogene) behandeling van de *ratiocinatio* of het epicheireem in *De inventione* sprake te zijn. Bij nadere beschouwing lijkt het te gaan om een heterogene behandeling met twee benaderingen: de syllogistische grondstructuur wordt nu eens met versiering (amplificerend-retorisch) en dan weer zonder versiering (beknopt logisch/dialectisch) gepresenteerd. De behandeling in *De inventione* wijst er echter niet op dat Cicero zich van twee gescheiden benaderingen bewust was. In beide besprekingen (1.57-66 en 1.66-77) lopen bijvoorbeeld de retorische en de filosofische voorbeelden door elkaar en er zijn ook voorbeelden die evenzeer retorisch als filosofisch aandoen (voorbeeld I). Wel lijkt het mogelijk dat Cicero twee benaderingen, van retorische en van filosofische oorsprong, vermengd heeft.

Ook in *Ad Herennium* wordt het epicheireem, dat daar in 2.2 ook met deze Griekse naam aangeduid wordt, behandeld in het kader van de delen van de rede. De plaats waarop het besproken wordt (2.28-30), is globaal gezien dezelfde als bij Cicero: na de behandeling van de vinding van de *confirmatio*. Opnieuw wordt het epicheireem gezien als een *tractatio*-vorm – in dit werk de enige vorm, er is geen *inductio*. Net als in *De inventione* wordt de

tractatio voorgesteld als het complement van de *inventio*: in de *tractatio* worden de argumentaties die in de *inventio* gevonden zijn, versierd en volledig uitgewerkt gepresenteerd in de tekst; ook hier wordt dit aangeduid als *expolitio*, polijsting (2.27).

In vergelijking met de bespreking in *De inventione* is de behandeling van het epicheireem in *Ad Herennium* heel beknopt. Er wordt één omschrijving gegeven van de eveneens vijf elementen van deze *tractatio*-vorm (die echter stuk voor stuk verschillen van de vijf onderdelen uit *De inventione*), en er wordt niet meer dan één voorbeeld gegeven. De vijf onderdelen van een epicheireem volgens *Ad Herennium* (2.28) zijn de volgende.

(1) *propositio*	kernachtige aanduiding van wat we willen aantonen
(2) *ratio*	reden (*causa*) waarmee kort aangeduid wordt dat de *propositio* waar is
(3) *confirmatio rationis*	ondersteuning met meerdere argumenten van de kort aangeduide *ratio*
(4) *exornatio*	versierend element waarmee, na afronding van de argumentatie (d.w.z. (1) t/m (3)), onze zaak meer aanzien en volheid wordt gegeven
(5) *conplexio*	conclusie die gehele eerdere argumentatie kort samenvat

Het enige voorbeeld uit *Ad Herennium* (2.28-30) (mijn 'nummering' van de subleden (a), (b), (c) enzovoort is weer interpretatief) is het volgende.

(1) *propositio*	we zullen laten zien dat Odysseus een reden had om Ajax te doden
(2) *ratio*	hij wilde zich immers ontdoen van zijn grootste vijand door wie hij zich terecht bedreigd voelde
(3) *confirmatio rationis*	(a) Odysseus zag dat hij gevaar liep, zolang Ajax in leven was; diens dood, hoopte hij, zou hem in veiligheid brengen (b) het was zijn gewoonte desnoods onrechtmatig vijanden uit te schakelen, zoals blijkt uit het geval van Palamedes (c) samenvattende herhaling van (a) plus (b)
(4) *exornatio*	(a) als mensen immers al een reden hebben voor een kleine misdaad, dan zeker voor een grote misdaad (b) als geld, machtswellust of een gering voordeel voor veel mensen een reden was

	om een misdrijf te plegen, dan is het geen wonder dat de bedreigde Odysseus niet terugdeinsde voor het doden van Ajax
	(c) het is geen wonder dat, gegeven hun karakters en onderlinge verhouding [worden specifiek aangeduid], Odysseus zijn tegenstander niet wilde laten leven
	(d) immers, als het ene wilde dier, zelfs zonder te kunnen overwegen, het andere verscheurt, dan is het geloofwaardig dat de niet alleen wilde, maar ook de berekenende Odysseus zijn vijand wilde doden
(5) *conplexio*	als ik dus beloofd heb een reden te geven voor Odysseus' misdaad en als ik aangetoond heb dat hij door vijandschap en angst bewogen werd, dan zal men moeten toegeven dat hij een reden voor zijn misdaad had

Bijna algemeen worden deze omschrijvingen en dit voorbeeld als niet-syllogistisch gezien en daardoor als principieel anders dan de behandeling in *De inventione*.[583] In het model van *Ad Herennium* ziet men geen major- en minor-premisse met ondersteuningen. Aan onderdeel 4 en 5 wordt geen argumentatieve, maar een ornamentatieve en herhalende functie toegekend.

Volgens mij is in de behandeling van het epicheireem in *Ad Herennium* het argumentatief-syllogistische aspect wellicht impliciet aanwezig,[584] maar valt de nadruk op de stilistisch-amplificerende kant. Anders dan Matthes (1958, 205-206) zie ik de fundamentele parallel tussen de behandeling in *De inventione* en *Ad Herennium* niet in de argumentatief-syllogistische kant, maar in het stilistisch-amplificerende aspect.[585] De overlap schuilt met name in het stilistisch-amplificerende aspect van de *ratiocinatio* van Cicero en de dominant en expliciet stilistisch-amplificerende uitleg van het epicheireem in *Ad Herennium*.

Deze overlap wordt duidelijk uit de parallellen tussen de behandeling van het epicheireem in *Ad Herennium* en het stilistisch-amplificerende aspect van de *ratiocinatio* in *De inventione.* De eerste parallel werd al aangestipt: in beide werken wordt aan de *tractatio* en daarmee aan het epicheireem een *exornatio/expolitio*-functie toegeschreven, een functie die in de behandeling van het epicheireem in *De inventione* het beste past bij de stilistisch-amplificerende uitwerking. De tweede parallel vormen drie stilistische eigenaardigheden die in *De inventione* ook weer voor de laatste benadering gelden: de gewenste kortheid van bepaalde elementen, de evenzeer gewenste uitgebreidheid van andere elementen en het idee van de herhaling in het laatste element. De derde parallel zien we in de school-

retorische voorbeelden die bij Cicero opnieuw deze benadering illustreren: zie het Epaminondas-voorbeeld (V) (vergelijk het Odysseus-Ajax-voorbeeld in *Ad Herennium*, ook een typisch declamatievoorbeeld).[586]

Voordat ik overga tot de relatie tussen het epicheireem en Hermagoras, vat ik eerst de nieuw gevonden overeenkomsten en verschillen tussen *De inventione* en *Ad Herennium* samen. In *De inventione* zien we zowel een 'filosofische' argumentatief-beknopte én een 'retorische' stilistisch-amplificerende uitwerking van de syllogistische grondstructuur. In de variant van *Ad Herennium* is met de nodige moeite ook wel iets syllogistisch te zien, maar domineert het 'retorische' stilistisch-amplificerende karakter. De overlap tussen beide werken schuilt in het stilistisch-retorische karakter. Een verklaring voor deze situatie is mogelijk dat Cicero aan de gemeenschappelijke stilistisch-amplificerende basis een argumentatief-syllogistische uitwerking heeft toegevoegd, waarbij hij uit bijkomende filosofische bronnen heeft geput.

Het epicheireem bij Hermagoras

Omdat *De inventione* en *Ad Herennium* in hoofdzaak teruggaan op Hermagoras en omdat in beide werken het epicheireem besproken wordt, wordt vrij algemeen aangenomen dat ook Hermagoras deze argumentatievorm besproken heeft. Die bespreking zou dan, stelde Matthes (1958, 208), geleken hebben op de syllogistische benadering van *De inventione*.[587] Op basis van de nieuwe uitkomst van de subparagraaf hierboven bekijk ik deze kwestie nogmaals. Ik ga daarvoor na welke van de versies van het epicheireem in beide werken het meest aansluit bij Hermagoras' uiteenzetting van de stasistopen. De mate van congruentie met het naastbijgelegen leerstuk dat zeer waarschijnlijk van Hermagoras stamt, de stasistopen, lijkt namelijk een bruikbaar criterium om te bepalen welke versie van een leerstuk dat veel minder zeker aan hem kan worden toegeschreven, het epicheireem, nog het beste in zijn systeem past en daarom het meest hermagoreïsch is.

Meer in het bijzonder ga ik uit van de richtlijnen voor het gebruik van de stasistopen (in de chronologisch eerdere *inventio*). Ik onderzoek op welke epicheireem-versie (in de chronologisch latere *tractatio*) daarin nog het duidelijkst wordt geanticipeerd. Voor dit onderzoek gebruik ik de beste bron voor Hermagoras' richtlijnen voor de stasistopen: boek 2 van *De inventione* (zie de volgende paragraaf). Ik spits me toe op de adviezen voor het toepassen van topen als *ex causa* in *De inventione* 2.16 en volgende. Bij de meest uitgewerkte van deze adviezen lijkt, impliciet en wel onbewust, op het volgende presentatie- of *tractatio*-model van lokale argumentatie geanticipeerd te worden (voor de aanklager).

(1) *intentio* of aanklacht: het aan te tonen standpunt of de conclusie (vermeld in het voorbeeld van het *iudicatio*-schema in *De inventione* 2.14-15, dat de geanalyseerde passage inleidt)

(2) aanvoering van een feitelijk gegeven, zoals de aanwezigheid van een bepaalde impuls zoals liefde of woede: argument of 'minor-premisse' gevonden met de subtoop *impulsio*, die samen met de subtoop *ratiocinatio* de toop *ex causa* vormt (vermeld in 2.18-19)

(3) amplificatie van de aangevoerde impuls zoals liefde of woede (vermeld in 2.19)

(4) (impliciet) aanname van het effect dat de onderhavige impuls als liefde of woede in het algemeen kan hebben op het gedrag van mensen (impliciete aanname van de topische regel of 'major-premisse' die rechtvaardigt dat uit het feitelijke gegeven, de impuls, wordt afgeleid dat de aangeklaagde gedaan heeft waarvan hij beschuldigd wordt; nergens blijkt uit 2.19 dat deze aanname als een regel of premisse moet worden uitgesproken; dat deze toch een belangrijke rol speelt in de argumentatie blijkt uit element (5), waarmee de houdbaarheid van deze aanname aangetoond moet worden)

(5) toelichting van de houdbaarheid van de aanname in (4), in het bijzonder door ondersteuning van de topische *impulsio*-regel met voorbeelden en parallellen (hieruit moet blijken dat de aangevoerde impuls en de misdaad in kwestie samengaan, vermeld in 2.19)

Voordat ik deze topisch te noemen presentatiestructuur ga vergelijken met de gevonden versies van het epicheireem, moet ik wel opmerken dat de structuur bij *ex causa* niet uniform is: bij *ratiocinatio*, de andere subtoop van *ex causa* naast *impulsio*, is de structuur iets anders dan ik hierboven heb afgeleid. Als ik daaraan toevoeg dat de structuur buiten *ex causa* en buiten de feitelijke *stasis* in het algemeen ook steeds enigszins wisselt, dan kan vooropgesteld worden dat bij de stasistopen zeker niet consequent aan één vaste presentatievorm gedacht lijkt te zijn, dus ook niet aan een epicheireem van welke vorm ook. In het vervolg gaat het dus om de vergelijking van een weliswaar redelijk representatief, maar wel 'ideaal' geval van een in *De inventione* te onderkennen topische presentatiestructuur met de verschillende epicheireem-versies.

Ik denk dat de vergelijking tot twee belangrijke conclusies voert. De eerste is dat, ondanks het feit dat de afgeleide topische presentatiestructuur met geen van de epicheireem-versies samenvalt, er toch een opvallende globale parallel is: de vijf leden, met daaronder een 'minor-premisse' (2) en een (impliciete) 'major-premisse' (4) en uitspraken waarin geamplificeerd wordt of ondersteund wordt met meerdere voorbeelden en parallellen (3) en (5). De tweede is dat, ondanks de aanwezigheid van de 'minor- en (impliciete) major-premisse', de topische structuur bij

nadere beschouwing het dichtst staat bij de stilistisch-amplificerende epicheireem-versie en wel het meest bij de presentatie daarvan in *Ad Herennium*. Ik neem aan dat de eerste conclusie geen toelichting behoeft, maar de tweede wel.

Dat de afgeleide topische presentatiestructuur goed beschouwd nauwelijks gelijkenis vertoont met de beknopt-argumentatieve versie van Cicero's *ratiocinatio* blijkt zowel uit een aantal detailverschillen als uit het verschil in 'totaalkarakter' van beide structuren. Ik wijs op drie detailverschillen in het door mij afgeleide model: het standpunt-voorop (1); geen subargument bij een minor, maar amplificatie (3); slechts een impliciete en een pas op de vierde plaats staande toop of major (4). Deze drie verschillen wegen veel zwaarder dan de parallelle aanwezigheid van een 'minorpremisse' (2) en conclusie (1). Maar nog belangrijker lijkt dat de structuren in hun totaliteit een ander karakter hebben: terwijl de beknopt-argumentatieve *ratiocinatio* een logisch-formeel karakter bezit, heeft de geïmpliceerde topische presentatiestructuur een psychologisch-inhoudelijk karakter. Weliswaar kunnen wij bij twee elementen (2, 4) aan een minor- en major-premisse van een syllogisme denken, maar in dit voorbeeld en in het algemeen in boek 2 van *De inventione* wordt in psychologische categorieën gedacht: respectievelijk in een (te amplificeren, 3) impuls voor gedrag en in een (impliciete) psychologische generalisatie die de stap van impuls naar misdrijf plausibel maakt (4).

De veel grotere, maar zeker niet volledige overeenkomst met in het bijzonder *Ad Herennium*-vorm van de stilistisch-amplificerende versie van het epicheireem laat zich eveneens in detail en globaal aanwijzen. Twee detailovereenkomsten in het afgeleide model zijn: het standpunt-voorop (1); de quasi-minor, ook hier in de vorm van *ratio* of *causa* (2). Toegegeven moet wel worden dat bijna even zwaar weegt dat de drie laatste leden van het *Ad Herennium*-epicheireem ontbreken in het model of nogal gevarieerd worden: het derde lid uit *Ad Herennium*-vorm, de ondersteuning van de minor-premisse, wordt amplificatie (3); het vierde lid, de *exornatio*, keert misschien terug in de voorbeelden en parallellen in (5). Van groter belang lijkt echter weer de globale overeenkomst die schuilt in het stilistisch-amplificerende karakter: in derde lid van het afgeleide model (3) moet, zo blijkt uit 2.19, in woord en gedachte geamplificeerd worden en in het vijfde lid (5) moeten reeksen voorbeelden en parallellen aangevoerd worden.

Mocht Hermagoras dus iets over het epicheireem gezegd hebben, dan zal dat eerder geweest zijn in de geest van de stilistisch-amplificerende versie van *Ad Herennium* dan in die van de syllogistische versie van *De inventione*, zeker in de argumentatief-beknopte uitwerking daarvan. Dit gaat in tegen de algemene superioriteit van *De inventione* als Hermagorasbron en tegen de visie van Kroll, Matthes en Adamietz op de passage over de *ratiocinatio* in het bijzonder,[588] maar kan verklaard worden door de omstandigheid dat Cicero juist in de passage waarin de *ratiocinatio* behan-

deld wordt het sterkst uit een extra, filosofisch vaatje tapt. Zoals ik eerder suggereerde, is het goed denkbaar dat Cicero de syllogistische versie van filosofische huize heeft toegevoegd aan de oorspronkelijke stilistisch-amplificerende versie van de gezamenlijke retorische traditie. Omdat Hermagoras deel kan hebben gehad aan deze laatste traditie, is het dus mogelijk dat Cicero deels nog wat van hem bewaard heeft.[589]

Maar heeft Hermagoras überhaupt wel een plaatsje ingeruimd voor welke vorm van epicheireem ook? Een sterke aanwijzing daarvoor vormt het feit dat in zowel *De inventione* als *Ad Herennium*, die hoe dan ook erg beïnvloed zijn door Hermagoras, dit leerstuk behandeld wordt. Twijfel wordt echter gewekt door het feit dat een bespreking van de *tractatio*, en daarmee van het epicheireem, even overbodig is als slecht past in de systematiek van Hermagoras' handboek. De richtlijnen voor het gebruik van de stasistopen zeggen namelijk al voldoende over de presentatie van de lokale argumentatie, en de bespreking van algemene *tractatio*-vormen treedt buiten de typisch hermagoreïsche aanpak van een behandeling van de vinding per *stasis*. Ik verwijs voor nadere uitleg naar Braet (2004b) en laat deze meer historisch-filologische kwestie hier rusten. Belangrijker is tot slot nog even stil te staan bij de functie en de betekenis voor de argumentatietheorie van het epicheireem en dan vooral van de versie die nog de grootste kans maakt bij Hermagoras gestaan te hebben: de stilistisch-amplificerende versie.

Naar het zich laat aanzien, is er een groot verschil in functie tussen het epicheireem en het enthymeem van Aristoteles. Het enthymeem is een descriptieve categorie die betrekking heeft op werkelijk gehouden, volwassen redevoeringen. Aristoteles lijkt dat begrip ontwikkeld te hebben om de vorm te beschrijven die syllogismen in dit soort redevoeringen aannemen. Het is ook gemakkelijk om in overgeleverde redevoeringen van Attische redenaars enthymemen aan te wijzen. Nergens presenteert Aristoteles het enthymeem als een prescriptief-didactisch middel om gevonden argumenten te presenteren in redevoeringen.

Het epicheireem daarentegen heeft een prescriptief-didactische status: het heeft – in zijn stilistisch-amplificerende vorm – primair betrekking op oefeningen in het retorica-onderwijs en op zijn best slechts indirect op de latere volwassen praktijk. Zowel in *De inventione*, waar sprake is van het geven van voorschriften (*praecepta*, 1.50), als in *Ad Herennium*, waar gerept wordt over een methode (*ratio*, 1.27) wordt de prescriptieve status expliciet gemaakt. Verder zijn, zoals al is aangeduid, de (stilistisch-amplificerende) voorbeelden ontleend aan declamatiethema's. Daarnaast heeft Cicero het aan het eind van zijn uiteenzetting (1.76) over het toepassen van zijn *ratiocinatio*-richtlijnen in schrijfoefeningen. Dit laatste doet denken aan *Ad Herennium* 4.58, waar over de *expolitio*, polijsting, als stilistische uitbreidingstechniek wordt gezegd dat die niet alleen in de *exornatio*, versiering, van een epicheireem in een echte rede kan worden toegepast, maar ook

(en gezien het *chreia*-achtige opstelvoorbeeld in 4.57: vooral) in stijloefeningen. Men kan zich daarom het volgende scholingstraject voorstellen: 1 elementaire *expolitio*-schrijfoefening, 2 verwerking van *expolitio*-elementen als voorbeeld- en analogieargumentaties in de *exornatio* van epicheiremen in declamaties, 3 idealiter verwerking van het op school geleerde in echte redevoeringen. In hoeverre men dat laatste in overgeleverde redevoeringen denkt te kunnen aanwijzen, lijkt met name af te hangen van de eisen die men aan een passage stelt voordat men deze een epicheireem wil noemen. Zeker de 'filosofische' uitwerking met argumentatieve ondersteuningen van major- en minor-premisse laat zich ook in de redes van Cicero zelf niet gemakkelijk aanwijzen.[590]

Als het juist is dat Hermagoras zelf ofwel in het geheel niets over het epicheireem heeft gezegd ofwel de stilistisch-amplificerende versie heeft besproken, dan betekent dit dat we hem niet de vanuit het oogpunt van de geschiedenis van de argumentatietheorie interessantere argumentatief-syllogistische variant mogen toeschrijven. Bij hem was hoogstens sprake van een schools-prescriptieve vermenging of verwarring van een argumentatie- en een stijlvorm en niet van een interessante uitbreiding van het enthymeem of syllogisme met subargumenten die nodig zijn als de hoofdargumenten onvoldoende aanvaardbaar voor het publiek geacht worden. Met andere woorden, bij Hermagoras was waarschijnlijk geen voorloper van het model van Toulmin aan te treffen.

18.2 De stasistopen

Anders dan bij het epicheireem valt er bij de stasistopen niet aan te twijfelen *dat* Hermagoras hierover geschreven heeft. Weliswaar valt bij de behandeling van stasistopen in de bronnen voor Hermagoras nergens de naam van Hermagoras, maar zowel klassieke karakteriseringen bij Cicero en Tacitus van zijn werk[591] als het feit dat zijn systematiek helemaal gericht was op de ordening van topen volgens de *staseis*[592] sluiten het uit dat bij Hermagoras niets over dit onderwerp te vinden was. Integendeel, we moeten aannemen dat zijn werk voor een groot deel bestond uit lijsten met topen per *stasis*. De essentie van zijn aanpak was immers: kies eerst de *stasis* en zoek dan in de per *stasis* geordende topenlijsten naar bruikbare argumenten voor je pleidooi. Maar evenals bij het epicheireem is het wel lastig om te bepalen *wat* hij er precies over gezegd heeft. Opnieuw komt dit doordat de twee belangrijkste bronnen voor de reconstructie van zijn leer op dit punt, *De inventione* en *Ad Herennium*, verschillende versies bevatten – al valt in dit geval iets gemakkelijker een gemeenschappelijke kern aan te wijzen. Ongelukkigerwijze zal ik dus ook in deze paragraaf stil moeten staan bij de filologische vraag naar de beste overlevering. Ik probeer dit wel zo kort mogelijk te houden, waarbij ik detailargumentatie in de noten plaats.

Ging het bij het epicheireem respectievelijk om de passages *De inventione* 1.50-77 en *Ad Herennium* 2.28-30, bij de stasistopen gaat het achtereenvolgens om *De inventione* 2.14-154 en *Ad Herennium* 2.3-26. Beide passages bevatten in hoofdzaak lijsten met topen per *stasis* (en per schriftelijke kwestie). Toop voor toop beschouwd zijn er zeker treffende overeenkomsten die onder anderen door Matthes (1958, vanaf 142) en Adamietz (1960, vanaf 57) herleid zijn tot de door hen aangenomen gemeenschappelijke bron.[593] Omdat deze bron (in hoofdzaak en indirect) op Hermagoras teruggaat, lijkt het – volgens de gedachtegang van beide Duitse filologen – aannemelijk dat bij Hermagoras iets gestaan zal hebben à la de overeenkomstige stasistopen in *De inventione* en *Ad Herennium*. Afgezien van mijn algemene scepsis ten aanzien van Matthes en Adamietz, is het probleem echter dat deze topen in de twee werken nogal verschillend behandeld worden. Niet alleen de indeling van de topen per *stasis* verschilt, ook de bespreking per toop is verre van identiek – ondanks de genoemde treffende en dus mogelijk hermagoreïsche overeenkomsten. Er stelt zich dus, afgezien van nog verdergaande twijfel aan de waarde van beide bronnen voor de reconstructie van Hermagoras, een dubbele overleveringsvraag: welke van de topenindelingen en welke van de aparte topenbesprekingen in *De inventione* en *Ad Herennium* staat mogelijk het dichtst bij Hermagoras? Pas nadat hierover meer helderheid is verschaft, kan ingegaan worden op de eigenlijke kwestie van deze paragraaf: welke aard en functie hadden de stasistopen bij Hermagoras?

De overleveringsvraag

Kortheidshalve spits ik de overleveringsvraag toe op de *stasis* die in dit verband het belangrijkste is en ook het meest uitvoerig behandeld wordt: *coniectura* (*stochamos*) – ook de *stasis* met het soort topen die stasistopen in engere zin genoemd kunnen worden.[594] Ik herhaal om te beginnen het overzicht van de twee behandelingen van de stasistopen in engere zin uit paragraaf 17.2.

*Coniectura*topen uit
De inventione 2.16-45

I *ex causa* (uit de oorzaak)
(2.17-28a)
 1 *impulsio* (impuls)
 2 *ratiocinatio* (overweging)
 aanvulling bij 1 en 2:
 conlatio (vergelijking)

II *ex persona* (uit de persoon)
(2.28b-37)

*Coniectura*topen uit
Ad Herennium 2.3-12

I *probabile* (waarschijnlijkheid)
(2.3-5)
 1 *causa* (vgl. 1 en 2 *De inv.*)
 2 *vita* (vgl. 5 *De inv.*)
 II *conlatio* (2.6) (vgl. aanvulling bij 1 en 2 *De inv.*)
 3 *conlatio*

3 *nomen* (naam)	
4 *natura* (aard)	
5 *victus* (levenswijze)	
6 *fortuna* (voorspoed)	
7 *habitus* (gewoonte)	
8 *affectio* (emotie)	
9 *studium* (belangstelling)	
10 *consilium* (opzet)	
11 *facta* (daden)	
12 *casus* (voorvallen)	
13 *orationes* (redes)	
ad 1-2 en 3-13: onderling afstemmen	
III *ex facto ipso* (uit de daad zelf) (2.38-42)	III *signum* (teken) (2.6-7)
III.I *continentia* (omstandigheden (2.39)	4 *locus* (vgl. 17 *De inv.*)
14 tekens voor de daad	5 *tempus* (vgl. 18 *De inv.*)
15 tekens tijdens de daad	6 *spatium* (duur) (vgl. 18 *De inv.*)
16 tekens na de daad	7 *occasio* (vgl. 19 *De inv.*)
III.II *negoti gestio* (daaduitvoering) (2.39-49)	8 *spes perficiendi* (succeskans)[595]
17 *locus* (plaats)	9 *spes celandi* (geheimkans)[596]
18 *tempus* (tijd)	IV *argumentum* (aanwijzingen) (2.8)
19 *occasio* (gelegenheid)	10 voor de daad (vgl.14 *De inv.*)
20 *facultas* (hulpmiddelen)	11 tijdens de daad (vgl. 15 *De inv.*)
III.III *adiunctum negotio* (2.41) (vergelijkend)	12 na de daad (vgl. 16 *De inv.*)
21 *maius* (groter)	V *consecutio*
22 *minus* (kleiner)	13 *consecutio* (vgl. 25 *De inv.*)
23 *aeque magnum* (even groot)	
24 *simile* (overeenkomstig)	
25 *eventus* (uitkomst)	
III.IV *consecutio* (gedrag achteraf)	
26 *consecutio*	
	VI *approbatio* (bevestiging)
	14 *approbatio*[597]

Dit overzicht toont zowel een grote overeenkomst als een groot verschil tussen beide werken: de topen komen, stuk voor stuk genomen, groten-

deels overeen, maar de indeling in respectievelijk drieën en zessen verschilt sterk. Lezen we de tekst van Cicero en de schrijver van *Ad Herennium* op de aangeduide plaatsen, dan zien we dat de overeenkomsten en verschillen tussen beide werken zich voortzetten bij de behandeling van de afzonderlijke topen.

Overeenkomst bestaat er om te beginnen tussen de opbouw van de behandelingen van de afzonderlijke topen. Eerst wordt een omschrijving gegeven van de, met een vaste term aangeduide, toop (bijvoorbeeld '*Causa est* ...', *Ad Herennium* 2.3; in *De inventione*, 2.17, wordt *causa* eerst gesplitst in *impulsio* en *ratiocinatio*, waarna deze subtypen omschreven worden). Daarna worden in beide werken meestal uitvoerige toepassingsrichtlijnen voor de aanklager en verdediger gegeven. Inhoudelijk gezien komen deze in hoge mate op hetzelfde neer. Bovendien zien we bij deze richtlijnen in beide werken geregeld een zeer karakteristieke persuasieve rangordening: probeer eerst dit sterkere argument te geven en als dat niet kan een minder sterk en als dat niet kan een nog minder sterk enzovoort. Ik geef één kort voorbeeld van gelijke richtlijnen én van de persuasieve rangordening: 'de verdediger moet, indien mogelijk, het motief (*causa*) ontkennen of op zijn minst heftig bagatelliseren', *Ad Herennium* 2.4 (vergelijk *De inventione* 2.25).[598] Een laatste overeenkomst zit in de voorbeelden die bij de omschrijvingen en de richtlijnen in beide werken worden gegeven. Vaak zijn die voor een deel gelijk, zoals bij de toop 'motief' (*causa*): geld en liefde als voorbeelden (*De inventione*, 2.17-18, *Ad Herennium* 2.3).

Verschil schuilt niet alleen in de inhoud van de omschrijvingen en de gemaakte onderverdelingen van de topen, want ook de toepassingsrichtlijnen dekken elkaar maar gedeeltelijk. Naast (kleinere) verschillen in inhoud en (grotere) verschillen in gedetailleerdheid, vallen hier de steeds wat andere formuleringen van ook inhoudelijk overeenkomstige richtlijnen op. Men vergelijke de zojuist geciteerde richtlijn voor de verdediger bij *causa* in *Ad Herennium* 2.4 met de versie in *De inventione* 2.25: 'De verdediger daarentegen moet in de eerste plaats de impuls (*impulsio*) ontkennen of hij moet, als hij deze moet toegeven, bagatelliseren en aantonen dat het slechts een zwakke emotie was en niet van die aard die gewoonlijk tot dit soort daden leiden.'[599]

Hoe vallen deze overeenkomsten en verschillen te verklaren?

De grote overeenkomst in zowel de soorten topen als de bijbehorende richtlijnen moet betekenen – zoals ook algemeen wordt aangenomen – dat beide werken hier op een of andere gemeenschappelijke traditie van een verzameling van topen met bijbehorende richtlijnen teruggaan. Het feit echter dat zelfs de inhoudelijk praktisch identieke richtlijnen steeds wat anders zijn geformuleerd, sluit uit dat één gemeenschappelijke, geschreven[600] Latijnse bron (onveranderd) is overgeschreven. Men moet minstens aannemen dat Cicero en/of de schrijver van *Ad Herennium*, of hun retoricaleraren,[601] de richtlijnen uit één gemeenschappelijke bron steeds wat

anders hebben geparafraseerd. Of verdergaand en waarschijnlijker: men moet aannemen dat er van de verzameling met topen en richtlijnen al (enigszins) verschillende versies in (enigszins) verschillende handboeken in omloop waren en dat *De inventione* en *Ad Herennium* in elk geval in deze passage op net verschillende handboeken teruggaan – al dan niet met bijkomende veranderingen door Cicero en de schrijver van *Ad Herennium* en/of hun leraren.[602]

De verschillen in de bespreking van de stasistopen in beide werken moeten verklaard worden uit ingrepen van vooral Cicero,[603] maar mogelijk ook van de schrijver van *Ad Herennium* en/of zijn leraar in de gemeenschappelijke traditie. Cicero moet daaraan een eigen indeling (de hoofddriedeling en verdere onderverdeling) en eigen omschrijvingen van de topen hebben toegevoegd. Kennelijk wilde hij bij de stasistopen aansluiten bij zijn bespreking van de algemene topen in boek 1 van *De inventione*, een bespreking die alleen bij hem voorkomt en minstens gedeeltelijk uit dialectisch-filosofische bron stamt.[604] In *Ad Herennium* zou de hoofdindeling in zessen een ingreep kunnen zijn[605] (dit soort ingrepen in de traditie komt in dit werk meer voor, vergelijk bijvoorbeeld de ingreep van de *doctor* [zie noot 601] in de stasisindeling van Hermagoras, 1.18). Wel doet de overeenkomst in typologie met al uit *Ad Alexandrum* bekende typisch retorische topenlijsten[606] vermoeden dat de voorstelling van zaken in *Ad Herennium* meer trouw is aan de retorische traditie. Daarnaast is het waarschijnlijk dat de schrijver van *Ad Herennium* in zijn algemene streven naar beknoptheid wat gesnoeid heeft in de traditionele richtlijnen per toop.[607]

Dit beeld bij de stasistopen stemt overeen met wat hierboven over het epicheireem gevonden is en in het volgende hoofdstuk bij de drogredenen geconstateerd zal worden. Ten eerste lijkt Cicero ook daar in beide gevallen het nodige te hebben toegevoegd uit filosofisch-dialectische bron. Ten tweede zijn de (sterk verschillende) indelingen van de lijst met (inhoudelijk sterk overeenkomende) drogredenen in geen van beide werken traditioneel, maar aan de traditionele reeks opgelegd. Het algemene beeld, voor zowel de stasistopen als het epicheireem en de drogredenen, is dat er inhoudelijk gezien een gemeenschappelijke traditie is, maar dat in beide werken aan deze traditie 'gesleuteld' is. In *De inventione* is dat gebeurd door toevoeging, in *Ad Herennium* door beknopping, en in beide werken door eigen indelingen.

Voor de reconstructie van de *coniectura*-topen en meer in het algemeen de stasistopen van Hermagoras volgt hieruit dat alles waarin *De inventione* en *Ad Herennium* verschillen terzijde geschoven wordt: op die punten kan een traditie waaraan Hermagoras mogelijk deelhad, vervormd zijn. Wat mogelijk wel een juiste indruk geeft van wat bij Hermagoras besproken kan zijn, zijn de overeenkomstige elementen. Dat zijn dus de afzonderlijke topen die in allebei de werken voorkomen. Gegeven het uitgangspunt van deze paragraaf dat het onmogelijk lijkt dat Hermagoras geen lijs-

ten met stasistopen gekend zou hebben, is er weinig reden aan te nemen dat de topen in die lijsten erg verschild zullen hebben van de topen die *De inventione* en *Ad Herennium* gemeen hebben. Juist het feit dat *De inventione* en *Ad Herennium* met hun – anders dan Matthes en Adamietz aannamen – waarschijnlijk uiteenlopende bronnen toch zoveel stasistopen gemeen hebben, wijst op een breed gedeeld vast repertoire. Het lijkt onwaarschijnlijk dat deze verzameling, minstens in de kern, niet ook bij Hermagoras voorkwam;[608] sterker nog, het is niet onaannemelijk dat Hermagoras als dominant auteur over de stasisleer de grondslag voor deze verzameling heeft gelegd – al zal hij ook hier, net als bij de stasisindeling, eerder oudere aanzetten hebben gesystematiseerd dan veel eigen topen hebben bedacht.

Een vraag is nog welke van de sterk vergelijkbare, maar niet identieke behandelingen per toop in beide Latijnse werken mogelijk het dichtst bij Hermagoras staat. Afgezien van het verschil in formulering zijn de besprekingen in *De inventione* meestal dus veel uitvoeriger en gedetailleerder,[609] maar soms is het omgekeerde het geval.[610] Voor een deel lijkt dit verschil te verklaren uit schrappen in de gemeenschappelijke traditie, maar toevoegingen zijn ook niet uit te sluiten. Dit valt echter nauwelijks uit te maken. Daarom kies ik voor het minste kwaad: om niets te missen van wat mogelijk (ongeveer op deze wijze en inhoudelijk gezien) bij Hermagoras heeft gestaan, ga ik bij de analyse in de volgende paragraaf uit van de meest uitvoerige en gedetailleerde bespreking. Ik claim uitdrukkelijk niet de formulering bij Hermagoras te kunnen vaststellen; het gaat om de inhoud.

Aard en functie van de stasistopen van Hermagoras

Na dit voorwerk met betrekking tot de overlevering probeer ik nu te bepalen welke aard en functie de stasistopen bij Hermagoras gehad kunnen hebben. Hierbij moet bedacht worden dat de besprekingen per toop in zowel *De inventione* als *Ad Herennium* nogal variëren in lengte en ingrediënten. Lang niet altijd zijn bijvoorbeeld een algemene omschrijving of aparte richtlijnen voor de beschuldiger en verdediger aanwezig. Mijn bepaling van aard en functie richt zich op de 'ideale' variant, dat wil zeggen de variant met alle mogelijke onderdelen – men mag aannemen dat in dit type handboeken weglatingen min of meer toevallig zijn en geen 'theoretische' betekenis hebben.

Afgaande op *De inventione* en *Ad Herennium* kan bij Hermagoras de omschrijving van een toop in deze 'ideale' variant uit de volgende drie onderdelen bestaan hebben:

(1) een benaming, zoals (in het Latijn) *causa* of *tempus*,[611] eventueel met een onderverdeling,
(2) een omschrijving, al dan niet met voorbeelden,
(3) toepassingsrichtlijnen voor beide partijen.

Een geparafraseerd geval is: *causa* (onderdeel 1) is de aanleiding voor het misdrijf die gevormd wordt door het verwachte te behalen voordeel, zoals geld, of te ontgaan nadeel, zoals negatieve gevoelens (onderdeel 2) (*De inventione* 2.17-18, *Ad Herennium* 2.3-4). De toepassingsrichtlijnen (onderdeel 3) die bij *causa* voor een beschuldiger in *De inventione* 2.19 worden gegeven, heb ik eerder al geanalyseerd:

(3.1) voer een feitelijk gegeven aan, zoals de aanwezigheid van een bepaalde impuls, bijvoorbeeld liefde of woede (dit eerste element komt overeen met het enkelvoudige advies; de volgende elementen maken het advies meerledig);
(3.2) amplificeer de aangevoerde impuls, zoals liefde of woede;
(3.3) (impliciet advies) ga uit van het effect dat de onderhavige impuls, zoals liefde of woede, in het algemeen kan hebben op het gedrag van mensen;
(3.4) licht de houdbaarheid van het aangenomen verband in (3.3) toe met voorbeelden en parallellen (hieruit moet blijken dat de aangevoerde impuls en de misdaad in kwestie samengaan).

In het ideale geval bestaat de omschrijving van een stasistoop dus uit (1) een benaming, (2) een omschrijving en (3) toepassingsrichtlijnen waarvan elke afzonderlijke richtlijn tot vier leden kan tellen (met één impliciet element).[612]

Welke aard en welke functie kan aan dit type toop worden toegekend? Een vergelijking met de gemeenschappelijke toop uit Aristoteles' *Rhetorica* – volgens de duiding in paragraaf 12.2 – kan hier verhelderend zijn.

(1) De benaming (*causa*), (2) de omschrijving ('aanleiding voor het misdrijf') en lid (3.1) van elke toepassingsrichtlijn hebben een dubbele suggestiefunctie. Voor de aanklager suggereren ze enerzijds de handeling die men ten laste legt ('de beschuldigde heeft een moord gepleegd') op een bepaalde manier te zien (bijvoorbeeld als een gevolg van een impuls). Anderzijds kunnen ze de aanklager op de gedachte brengen om als (expliciet) argument voor de tenlastelegging aan te voeren dat een bijpassende oorzaak, een bepaalde impuls, aanwezig was. Het accent valt zeker op de tweede suggestiefunctie: de topenlijst langslopend, daarbij de benamingen, de omschrijvingen en de toepassingsrichtlijnen tegenkomend, gaat de aanklager zoeken bij de feitelijke omstandigheden van de zaak[613] of er een feit aanwezig is dat valt onder de benaming/de omschrijving/het advies. Wel onbewust zal hij dan ook de aanklacht op een bepaalde, bijpassende wijze gaan zien.

Wat in de gevallen van een benaming, een omschrijving en een enkelvoudige toepassingsrichtlijn (zie noot 612) geheel impliciet blijft, is de garantiefunctie van de stasistoop. Nergens wordt duidelijk gemaakt waar-

om het met de toop gevonden expliciete argument geschikt is om het standpunt te rechtvaardigen. Van de daarvoor noodzakelijke topische regel, waarmee de aanvaardbaarheid van het argument overgedragen wordt op de aanvaardbaarheid van het standpunt, ontbreekt elk spoor. Tevergeefs zoekt men bij *causa* een (aristotelische) regel als 'Als de oorzaak aanwezig is, dan is het gevolg aanwezig' (Aristoteles, *Rhetorica* 2.23.25).

Dit stilzwijgen betekent echter niet dat de stasistoop ook geen garantiefunctie hééft. Het stilzwijgen betekent slechts dat Cicero en de schrijver van *Ad Herennium*, en dus mogelijk ook Hermagoras, zich ofwel niet voldoende bewust waren van het beroep dat in de stasistoop gedaan wordt op een algemene regel ofwel het niet nodig vonden in hun praktisch bedoelde werken deze voor het gezonde verstand vanzelfsprekende regel te expliciteren. Dat in elk geval Cicero toch wel enige notie van de regel had, blijkt uit de meerledige toepassingsrichtlijnen in *De inventione*. Hierin wijst element (3.4) 'voer ondersteunende voorbeelden en parallellen aan' er namelijk op dat Cicero inzag dat het toepassen van een toop staat of valt met de aanvaardbaarheid van het veronderstelde verband tussen het tenlastegelegde feit en het aangevoerde motief en dergelijke. In de moderne terminologie van Toulmin (1958): het feit dat hij adviseerde om *warrant establishing*-argumentatie in de vorm van voorbeelden en parallellen aan te voeren, wijst erop dat hij het belang van de *warrant* en de daarachter liggende topische regel goed aanvoelde. In een praktisch handboek is het niet nodig deze regels te expliciteren, maar theoretisch gezien blijven de stasistopen uit *De inventione* – en mogelijk dus ook die van Hermagoras – in dit opzicht op het vóór-aristotelische niveau van de *Ad Alexandrum* steken. De praktische én theoretische winst ten opzichte van dit laatste werk zit in het gebruik van de notie 'toop', de uitputtendheid van de topenlijsten en de (duidelijkere[614]) koppeling aan de *staseis*.

Wat naast het ontbreken van topische regels in de behandeling van de stasistoop in *De inventione* en in *Ad Herennium* als een tweede theoretische tekortkoming opvalt – een gemis dat mogelijk dus ook Hermagoras geldt –, is de geringe abstractheid van de besproken topen. Zeker in vergelijking met de meest abstracte topen uit Aristoteles' *Rhetorica*, zoals de topen uit tegendelen en uit meer en minder (2.23, 1 en 4), zijn deze stasistopen erg concreet. Mogelijk hangt ook dit samen met het didactische doel en de doelgroep van Hermagoras: voor leerling-redenaars zijn de concretere stasistopen, vooral ook door hun nauwe band met de *stasis* waar ze bijhoren, makkelijker te hanteren dan de abstracte categorieën van Aristoteles. Zo ziet in elk geval de latere Cicero het in *De oratore* 2.117, 130, waar hij zijn dialoogfiguren wat geringschattend laat opmerken dat de concrete stasistopen (à la zijn eigen jeugdwerk) wel geschikt zijn voor beginnende redenaars, maar dat rijpe redenaars in abstracte topen willen denken. En ook moderne filologen hebben er zo over geoordeeld, zoals Kroll – overigens een even groot kenner als verachter van de klassieke retorische theorie. Hij

typeert in zijn beroemde RE-artikel uit 1940 Hermagoras' stasisleer en daarin wel in het bijzonder de stasistopen als 'unfruchtbare scholastische Haarspalterei', die de indruk maakt 'als sei diese Lehre auf Schwachköpfe berechnet, die bei jedem Schritt gegängelt werden mussten' (1940: respectievelijk 1093 en 1092). Het nut voor de volwassen oratorische praktijk leek hem gering: 'Das System war im Grunde nur für die Schule da' (1094). (Ter ondersteuning van deze oordelen verwijst hij ter plekke naar onder anderen ... Cicero in *De oratore*.)

19 Drogredenen bij Hermagoras

Het werk van Hermagoras moet in het algemeen meer verwant geweest zijn aan de *Rhetorica ad Alexandrum* dan aan de *Rhetorica* van Aristoteles. Soms echter lijkt Hermagoras meer opgeschoven te zijn naar Aristoteles. Mogelijk is dit ook bij het onderwerp van dit hoofdstuk het geval. Uit de overlevering blijkt weliswaar nergens dat Hermagoras een echte expliciete drogredenleer à la Aristoteles in zijn werk heeft opgenomen, maar dit wil niet zeggen dat zijn werk niets bevat kan hebben dat hier dicht bij komt. Het feit dat zowel *De inventione* (1.78-96) als *Ad Herennium* (2.31-46) een lange lijst met argumentatiefouten bevat, roept op zijn minst de vraag op of ook Hermagoras met een dergelijke lijst gewerkt heeft. En mocht hij dat op een overeenkomstige manier gedaan hebben, dan heeft zijn aanpak in minstens één belangrijk opzicht geleken op die van Aristoteles. Zoals bij Aristoteles de drogredenen in boek 2, hoofdstuk 24 in een aparte lijst na de behandeling van correcte enthymeem-vormen in hoofdstuk 23 worden gepresenteerd, zo volgt de lijst met argumentatiefouten in *De inventione* en *Ad Herennium* en mogelijk dus ook bij Hermagoras in een aparte lijst na de behandeling van het (correcte) epicheireem. Deze presentatie, al dan niet reeds bij Hermagoras te vinden, is in elk geval op te vatten als een stap op weg naar een expliciete drogredenleer in de context van een 'gewoon' retorisch handboek.

Maar evenals bij het epicheireem, waarbij de foutenlijsten dus aansluiten, is het twijfelachtig of Hermagoras zoiets als deze twee opzichzelfstaande lijsten gekend heeft. Zijn naam valt bij deze lijsten opnieuw nergens en ook in dit geval past een dergelijke zelfstandige behandeling van weerleggingsmogelijkheden, los van de lijsten met stasistopen, niet zo goed bij zijn aanpak. Anderzijds wijzen de deels overeenkomstige lijsten in *De inventione* en *Ad Herennium* op het bestaan van een traditie van dit soort overzichten. En omdat beide werken in het algemeen zoveel leerstukken met Hermagoras gemeen hebben, is het zeker ook weer niet uitgesloten dat Hermagoras zoiets gekend heeft als wat we in *De inventione* en *Ad Herennium* vinden. Dit rechtvaardigt een nadere beschouwing in dit boek van deze lijsten als bijdragen aan de argumentatieleer die mogelijk ook bij Hermagoras aan te treffen zijn geweest, al dan niet in een wat andere vorm. Onderdeel van die beschouwing dient dan natuurlijk wel te zijn welke tekens in de behandeling in beide Latijnse werken in de richting van Hermagoras wijzen, of juist in het tegendeel.

In de hoofdstukken 7 en 13 werkte ik bij de behandeling van de drogredenen in de *Ad Alexandrum* en bij Aristoteles met een tweedeling tussen procedurele en argumentatieve drogredenen. De procedurele drogredenen bleken samen te hangen met de richtlijnen voor de inleiding en het slot van de rede. De argumentatieve drogredenen kwamen aan de orde bij de richtlijnen voor de argumentatie. In het geval van *De inventione* en *Ad Herennium* – en mogelijk dus ook Hermagoras – ligt een tweedeling tussen procedurele en argumentatieve drogredenen wat ingewikkelder. Dat komt doordat in de lijsten met argumentatiefouten in beide werken niet alleen, zoals men zou denken, argumentatieve drogredenen behandeld worden, maar ook flink wat procedurele. Omdat echter niet bij voorbaat duidelijk is welke dat zijn en omdat het ook niet handig is de lijsten in twee aparte paragrafen over procedurele en argumentatieve drogredenen te bespreken, kies ik in dit hoofdstuk voor de volgende indeling. In paragraaf 19.1 analyseer ik, analoog aan de paragrafen 7.1 en 13.1, de richtlijnen voor de inleiding en het slot in het licht van procedurele drogredenen. In paragraaf 19.2 onderzoek ik, dus maar gedeeltelijk parallel aan de paragrafen 7.2 en 13.2, de foutenlijsten om te zien wat daarin zowel aan argumentatieve als procedurele drogredenen te vinden is.

19.1 De drogredenen in verband met de inleiding en het slot (procedurele drogredenen)

In deze paragraaf gaat het nogmaals om de richtlijnen voor het *exordium* en de peroratie in *De inventione* en *Ad Herennium*, die waarschijnlijk dicht bij Hermagoras staan (zie paragraaf 16.2). De vraag is nu in hoeverre ook in deze richtlijnen, net als de tegenhangers daarvan in de *Ad Alexandrum* en bij Aristoteles, een besef van de mogelijkheid van procedurele drogredenen doorschemert.

De inleiding

Het eerste dat in dit verband opvalt, is dat de behandeling van het *exordium* in *De inventione* en *Ad Herennium* nogal afwijkt van wat we eerder in de *Ad Alexandrum* en bij Aristoteles aantroffen. Zoals ik in paragraaf 16.2 al heb opgemerkt, schuilt die afwijking hierin dat in beide werken slechts exordiale topen om aandacht, begrip en welwillendheid op te wekken besproken worden. Twee extra elementen uit de eerdere boeken ontbreken: de bespreking van het anticiperen en reageren op vooroordelen en dergelijke, en normatief randcommentaar bij de gegeven adviezen. Dat betekent dat twee 'kansen gemist' worden om het, al dan niet expliciet, over procedurele drogredenen te hebben. Die gemiste kansen zijn overigens niet van gelijke orde.

In *Ad Alexandrum*, zo zagen we in de paragrafen 4.2 en 7.1, worden veel

adviezen gegeven om te anticiperen op vijandig gedrag van het publiek en om vooroordelen bij dat publiek te bestrijden – het laatste ook bij Aristoteles. Daarbij wordt geregeld geadviseerd zich te beroepen op specifieke institutionele procedures, zoals het aantal spreekbeurten per partij, of op algemene regels voor redelijk discussiëren, zoals het principe dat men dient te oordelen op basis van de aangevoerde argumentatie en niet op basis van de eigenaardigheden van de spreker. De intentie van die adviezen was niet anders dan bij andere adviezen: ze zijn bedoeld om een partij zijn zaak gemakkelijker te doen winnen. Niettemin schuilt achter deze opportunistische adviezen, zo stelde ik, een onuitgesproken procedurele drogredenleer: met de verwijzingen naar schendingen van specifiek institutionele en algemene regels voor redelijk beoordelen wordt verwezen naar procedurele drogredenen die de kwaliteit van de discussie en oordeelsvorming aantasten.

Wat we in *De inventione* en *Ad Herennium* zien – en wat waarschijnlijk ook het geval was bij Hermagoras – is precies dezelfde opportunistische instelling als in *Ad Alexandrum*, maar door het ontbreken van passages over het anticiperen op en het pareren van *diabolai* nemen de opportunistische adviezen nergens de vorm aan van verwijzingen naar redelijk geachte procedures. Dit lijkt echter geen principieel verschil, maar slechts een voortvloeisel uit de verschillende omstandigheden waaronder de werken ontstonden. Een verklaring voor de 'omissie' bij Hermagoras en zijn Romeinse navolgers zou namelijk weleens de verschoolsing van de retorische handboeken kunnen zijn. De passages over anticiperen en vooroordelen, en daarin over het schenden van procedures, zijn in *Ad Alexandrum* nauw verbonden met de praktijk van het pleiten van volwassen sprekers in reële zaken. In declamatiesituaties, waarop Hermagoras c.s. (primair) gericht lijkt, passen dit soort adviezen niet of veel minder.

Het verschil met Aristoteles, althans met diens normatieve passages in de *Rhetorica*, is wel principieel. Nergens in de Latijnse handboeken en ook wel niet bij Hermagoras wordt enige reserve uitgesproken tegen het opwekken van emoties, zelfs niet in de hooggestemde inleidingen van *De inventione* die mogelijk (deels) op Hermagoras teruggaan. Zonder enig normatief commentaar worden nu niet alleen voor de peroratie, maar reeds voor de inleiding adviezen gegeven om gevoelens op te roepen (van medelijden met onze partij en haat en dergelijke ten opzichte van de tegenpartij[615]). Dit verbaast enigszins, omdat Hermagoras toch enige filosofische invloed ondergaan moet hebben van vooral de Stoa, welke school een niet-emotionerende retorica voorstond.[616] Effectiviteit is in deze twee handboeken het enige dat telt, geheel in overeenstemming met de hermagoreïsche omschrijving van de doelstelling van de orator: zo persuasief mogelijk spreken, het publiek zoveel mogelijk voor zich winnen.[617] Een oriëntatie die ook blijkt uit het feit dat Hermagoras – afgaande op *De inventione* en *Ad Herennium* – nergens, zoals Aristoteles dat wel doet,

gesteld zal hebben dat een inleiding en een slot in principe grotendeels irrelevant en schadelijk zijn, maar slechts geadviseerd zal hebben dat een inleiding alleen dan weggelaten kan worden als het publiek al op onze hand is.[618]

Het slot

Het gevolg is dat de gehele bespreking van de peroratie ongereflecteerd op louter effectbejag gericht is. Omdat het emotioneren kennelijk is toegestaan en omdat het effectief lijkt voor het behartigen van de eigen zaak, raden de auteurs het zonder meer aan. Zo blijft bijvoorbeeld de interessante kwestie van de variabele irrelevantie van de opgewekte emoties, die in paragraaf 16.2 al werd aangestipt, onbesproken. Niet de mate van relevantie voor zoiets als de strafmaat en daarmee de redelijkheid van een bepaald emotioneel appel is wat de schrijvers bezighoudt, maar de dosering van de appels met het oog op de gewenste beïnvloeding. De enige meta-opmerking over het opwekken van emoties heeft betrekking op de persuasieve regel dat overdaad schaadt: maak het niet te gek met het opwekken van medelijden, 'want niets droogt sneller dan tranen' (*De inventione* 1.109, *Ad Herennium* 2. 50[619]).

Anders dan de behandeling van de inleiding verschilt de bespreking van de peroratie in *De inventione* en *Ad Herennium*, en waarschijnlijk ook die van Hermagoras, niet duidelijk van de tegenhangers in de *Ad Alexandrum* en bij Aristoteles. Net als in de twee laatste gevallen gaat het in de Romeinse werken, en ook wel bij Hermagoras, bij de peroratie louter om richtlijnen voor enerzijds een recapitulatie van de hoofdzaken en anderzijds emotionerende onderdelen. Behalve uit een korte bespreking van het recapituleren bestaat de bespreking – zo zagen we reeds in paragraaf 16.2 – uit lange lijsten met topen om emoties op te wekken, topen die in veel gevallen teruggaan op wat we al kenden uit onder meer de *Ad Alexandrum*. Net zomin als bij het *exordium* wordt op enige manier verwezen naar procedures voor het redelijk afsluiten van de discussie en de zuivere oordeelsvorming of naar de principiële verwerpelijkheid van het emotioneren van het publiek vlak voordat dit een oordeel gaat uitspreken. Maar omdat dit, inconsequent genoeg en in tegenstelling tot bij het *exordium*, in de *Ad Alexandrum* en bij Aristoteles ook niet gebeurt, onderscheiden de Romeinse auteurs en ook wel Hermagoras zich in dit geval niet van hun verre voorgangers.

19.2 De drogredenen in de foutenlijsten (procedurele en argumentatieve drogredenen)[620]

In deze paragraaf bekijk ik eerst, ter introductie, de plaats, het doel en de

indeling van de foutenlijsten in *De inventione* en *Ad Herennium*. Pas daarna ga ik in op de aard en de mogelijk hermagoreïsche herkomst van de verschillende soorten fouten die in beide werken besproken worden.

De plaats, het doel en de indeling van de foutenlijsten in De inventione en Ad Herennium

De volgende overzichten geven aan waar men de lijsten in de twee werken kan vinden.

De inventione	*Ad Herennium*
Boek 1: algemene *inventio*-regels	Boek 1-2 *inventio*-regels voor gerechtelijke redes
(1) *exordium, narratio, partitio*	(1) *exordium, narratio, partitio*
(2) *confirmatio*:	(2-3) *confirmatio* én *confutatio* (gezamenlijk):
(a) algemene topen	(a) stasistopen
(b) *expolitio*: inductie en *ratiocinatio*	(b) *expolitio*: epicheireem en ***vitiosa argumentatio***
(3) *reprehensio* (apart), waarbij ***modi reprehensionis***	
(4) *conclusio*	(4) *conclusio*
Boek 2 bijzondere *inventio*-regels voor drie soorten redes, bij de gerechtelijke rede: stasistopen	Boek 3 (tot 3.16) regels voor de politieke en gelegenheidsrede

Zoals men ziet, plaatsen de schrijvers van *De inventione* en *Ad Herennium* de lijsten met argumentatiefouten (*modi reprehensionis* of weerleggingsmethoden en *vitiosa argumentatio* of ondeugdelijke argumentatievormen) deels hetzelfde en deels verschillend.

Beide auteurs situeren hun foutenlijsten in het kader van de behandeling van de *inventio* of vinding van de delen van de rede. De lijst staat aan het eind van de richtlijnen voor de argumentatieve delen, de bewijsvoering (*confirmatio*) en de weerlegging (*reprehensio/confutatio*) en daarmee vlak voor de bespreking van de *conclusio*, het slot van de rede.

Naast deze overeenkomst zijn er ook verschillen. Voor een deel hangen die samen met het feit dat Cicero de vinding in tweeën heeft gesplitst: in boek 1 bespreekt hij de *inventio* eerst in het algemeen, pas in boek 2 per type redevoering. De schrijver van *Ad Herennium* begint vanaf boek 1 meteen per type redevoering te werken. Een gevolg hiervan is dat de foutenlijsten bij Cicero in een algemene en in *Ad Herennium* in een gerechtelijke context besproken worden. Een ander verschil staat los van deze context.

Cicero plaatst de fouten in een aparte behandeling van de *reprehensio* (weerlegging). De bespreking valt buiten de *expolitio* (presentatie van de argumenten in de rede) en staat dus los van de wel onmiddellijk voorafgaande *ratiocinatio* (Cicero's term voor epicheireem, zie paragraaf 18.1). In *Ad Herennium* zijn de fouten ondergebracht bij de gezamenlijke behandeling van de *confirmatio* én *confutatio* (andere term voor weerlegging). Deze keer valt de lijst binnen de *expolitio*: de fouten worden gepresenteerd als *vitiosa argumentatio*, ondeugdelijke vormen van het epicheireem.

Als ik even vooruitgrijp op de vaststelling dat de lijsten – ondanks de verschillende naamgeving – grote inhoudelijke en zelfs letterlijke overeenkomsten vertonen, dan is duidelijk dat Cicero en de auteur van de *Rhetorica ad Herennium* dezelfde kennelijk traditionele leerstof wel globaal op dezelfde plaats behandelen, maar in detail verschillend inbedden. Dit verschillend omspringen met hetzelfde leergoed, dat we ook zullen zien bij het doel en vooral de indeling van de lijsten, wijst op actieve omgang met de traditie en op mogelijk vervorming van die traditie. Als de foutenlijst ook bij Hermagoras gestaan heeft, zou dat dus weleens op een wat andere manier geweest kunnen zijn.

Wat het doel van de lijsten aangaat, noemen beide auteurs: het de sprekers makkelijker maken om fouten bij de tegenpartij aan te vallen (*De inventione* 1.78, *Ad Herennium* 2.31). Alleen de schrijver van *Ad Herennium* voegt hier, op dezelfde plaats, nog een tweede functie aan toe: helpen fouten in de eigen rede te vermijden. Cicero had die tweede functie ook moeten noemen, want – zoals we zullen zien – heeft ook hij fouten opgenomen die de spreker zelf moet zien te vermijden. Waarschijnlijk gaat het om een slordige verwerking van de traditie bij Cicero. Zoals we in de volgende subparagraaf zullen zien, is het dubbele doel van het behandelen van argumentatiefouten ook goed voorstelbaar bij Hermagoras.

De indeling van de lijsten verschilt van werk tot werk volledig. Cicero verdeelt de manieren om de tegenpartij te weerleggen in vieren (1.79): I men aanvaardt één of meer premissen niet; II men aanvaardt de premissen, maar men bestrijdt dat de afgeleide conclusie daaruit volgt; III men toont de ondeugdelijkheid van het soort argumentatie aan; IV men plaatst naast een sterke argumentatie een even sterke of sterkere argumentatie. De schrijver van de *Rhetorica ad Herennius* behandelt de fouten afhankelijk van de plaats waarop ze optreden in het epicheireem (2.31): in de (I) *propositio* (nu *expositio* genoemd), het standpunt/de vooropgestelde conclusie; in de (II) *ratio*, het hoofdargument /premisse; in de (III) *confirmatio rationis*, ondersteunend subargument/subpremisse bij II; in de (IV) *exornatio*, versierende uitweiding; en in de (V) *conplexio*, samenvatting.

Dit verschil in indeling hangt samen met de uiteenlopende inbedding van de lijsten. In *Ad Herennium* wordt de lijst gepresenteerd in directe samenhang met het epicheireem: de foutenlijst geeft een overzicht van de fouten die men in deze vijfdelige versie van het syllogisme kan maken.

Cicero behandelt zijn fouten ook wel meteen na het epicheireem (door hem dus *ratiocinatio* genoemd), maar los daarvan en bewust teruggrijpend (1.79) op de alleen bij hem voorkomende bespreking van de algemene topen, meer in het bijzonder op de daar gehanteerde indeling in waarschijnlijke en noodzakelijke argumenten (*probabilia* en *necessaria*). Naar het zich laat aanzien gaat het bij de twee indelingen om een actief ingrijpen van beide auteurs of hun directe leermeesters in de overlevering. Het feit dat de lijsten goeddeels, deels letterlijk, dezelfde fouten, met gelijke voorbeelden, bevatten, wijst op een gemeenschappelijke traditie van een vaste verzameling fouten. Die verzameling lijken beide auteurs echter elk volgens hun eigen systematiek en niet zonder gebrekkigheden te hebben ingedeeld.[621] In hoeverre deze traditionele foutenverzameling ook bij Hermagoras aan te treffen was of zelfs door hem is opgesteld, zullen we in de volgende subparagraaf zien; het is in elk geval onwaarschijnlijk dat hij deze verzameling op een van de overgeleverde Latijnse manieren heeft ingedeeld.

De aard en de mogelijk hermagoreïsche herkomst van de argumentatiefouten in De inventione en Ad Herennium

Uitgangspunt van de analyse hieronder (in de linkerkolom) is de meer complete en meestal gedetailleerdere lijst van Cicero, die per fout ook het meest trouw lijkt aan de traditie.[622] De parallelle bespreking in *Ad Herennium* plaats ik in de rechterkolom.[623]

Fouten besproken in *De inventione* 1.78-96 (*modi reprehensionis*)	Tegenhangers in *Ad Herennium* 2.32-46 *(vitiosa argumentatio)*
I onjuiste premissen (uitleg in termen van kritische reactiemogelijkheden, meestal met (hier selectief weergegeven) voorbeelden:	
Waarschijnlijke argumenten (probabilia)	
1 *credibile* (1.80), kritische reactiemogelijkheden bij als algemeen geloofwaardig gepresenteerde gedachte (d.w.z. een waarschijnlijkheid):	
– wijs erop dat het om een evident *falsum* gaat, bijvoorbeeld bij de gedachte 'iedereen stelt geld boven wijsheid'	–
- voer *ex contrario* een tegen-waarschijnlijkheid aan ('wie verlangt niet méér zijn plicht te doen dan geld te vergaren?')	–
- wijs erop dat de uitspraak geheel ongeloofwaardig is (met voorbeeld)	–

- of dat wat slechts onder omstandigheden of voor enkelen van de groep opgaat ten onrechte wordt veralgemeend ('armen stellen geld boven plicht')	(deels) fout 1 bij de *propositio* (2.32): onjuiste generalisatie
– of wat zelden gebeurt ten onrechte als onmogelijk wordt voorgesteld ('verliefd worden op het eerste gezicht')	fout 2 bij de *propositio* (2.33): veralgemening van uitzondering
2 *signum* (1.81), kritische reactiemogelijkheden (bij een waarschijnlijk teken, zoals bloed voor moord):	(in bepaald opzicht) fout 2 bij de *confirmatio rationis* (2.39): quasi-dwingend teken
– wijs erop dat het teken geen of een onbeduidend teken voor het gestelde is of eerder in ons voordeel uitgelegd kan worden	–
– of 'vals' is (afwezig is)	–
– of op iemand anders wijst	–
3 *comparabile* (1.82), kritische reactiemogelijkheden bij een vergelijking	fout 1 bij de *exornatio* (2.46): onjuiste vergelijking
– wijs (o.a.) op verschil in ernst, tijd, plaats	
– maak duidelijk tot welke verschillende categorieën de vergeleken dingen behoren	
4 *iudicatum* (1.82-83), kritische reactiemogelijkheden bij een precedent-oordeel, o.a.:	fout 3 bij de *exornatio* (2.46)
– laak degenen die de uitspraak deden	
– geef verschil aan tussen de gevallen	
noodzakelijke argumenten (necessaria)	
5 *comprehensio* (1.83), kritische reactiemogelijkheden bij een dilemma (illustratie met het voorbeeld van de bescheiden man):	fout 1 bij de *confirmatio rationis* (2.38) : *duplex conclusio*
– keer het dilemma tegen de andere partij	
– vat het dilemma bij een van de hoorns	
6 *enumeratio* (1.84-85), kritische reactiemogelijkheden bij een disjunctie (steeds met een voorbeeld):	
– wijs op onvolledigheid van de opsomming	fout 3/4 bij de *propositio* (2.33): onvolledige disjunctie: twee erg gelijke subtypen
– wijs op een zwak onderdeel	–
– geef aan dat bepaald onderdeel zonder schade toegegeven kan worden	–
7 *simplex conclusio* (1.86), kritische reactiemogelijkheid bij een quasi-noodzakelijk teken:	min of meer fout 2 bij de *confirmatio rationis* (2.39): quasi-dwingend teken

– wijs erop dat de conclusie niet noodzakelijk samengaat met de premisse (bijvoorbeeld in 'als zij zijn moeder is, zal zij van hem houden')	

In categorie I onderscheidt Cicero dus zeven soorten fouten, die hij in twee hoofdsoorten laat uiteenvallen: 1 *credibile*, 2 *signum*, 3 *comparabile*, 4 *iudicatum* (1-4: *probabilia*), 5 *comprehensio*, 6 *enumeratio*, 7 *simplex conclusio* (5-7: *necessaria).* De meeste van deze fouten zijn, soms wat verschillend, ook terug te vinden in *Ad Herennium.* Het belangrijkste verschil bij deze categorie is dat in het laatste werk met een indeling naar de plaats in het epicheireem gewerkt wordt en niet met de tweedeling in *probabilia* en *necessaria*. Van deze verschillende indelingen, die dus eigenhandig door de twee auteurs of hun leraren in de traditionele foutenverzameling zijn aangebracht, zie ik verder af. Ik ga nu eerst de herkomst van de aparte soorten na.

De eerste vier soorten uit *De inventione*, die alle vier ook minstens voor een deel in *Ad Herennium* voorkomen, corresponderen met reeds uit de *Rhetorica ad Alexandrum* bekende argumentatietypen: 1 *credibile~eikos*, 2 *signum~sêmeion*, 3 *comparabile~homoion*, 4 *iudicatum~kekrimenon*.[624] Ook het verschil tussen waarschijnlijke en noodzakelijke tekens dat bij *signum* in beide Latijnse werken op de achtergrond aanwezig is, is reeds bekend uit de *Ad Alexandrum*.[625] Opvallend is dat van de afwijkende aristotelische interpretatie van nummer 1 en 2 in syllogistische termen[626] geen sporen te zien zijn. Het gaat om in specifieke zin retorische argumentatietypen die, relatief onberoerd door filosofische invloeden, tot onder anderen Quintilianus zullen voortleven.[627] Men mag aannemen dat ze gemeengoed zijn geweest in de retoricahandboeken uit het hellenisme – zie voor Hermagoras verderop.

De laatste drie soorten uit *De inventione*, waarvan de laatste zo goed als afwezig is in *Ad Herennium*, kennen we niet reeds uit de *Ad Alexandrum*. Deze onder de *necessaria* gerangschikte soorten lijken, in deze vorm, van aanzienlijk jongere datum en van filosofische origine. Vooral de versie van Cicero, met de propositielogische voorbeelden (onder andere 1.86), vertoont invloed van de Stoa.[628] Cicero verwijst bij deze soorten zelf (1.86) naar niet-retorische, dat wil zeggen filosofisch-dialectische bronnen (die hij ook bij zijn behandeling van zijn *ratiocinatio* lijkt aangeboord te hebben: zie paragraaf 18.1).

Tot zover de herkomst van de argumentatietypen waarmee de onderhavige argumentatiefouten corresponderen. De behandeling van de mogelijke fouten bij elk type stamt waarschijnlijk uit dezelfde bronnen waaruit de typen komen, want daarin worden bij die typen reeds weerleggingsmogelijkheden besproken die grosso modo overeenkomen met de reactiemogelijkheden die Cicero in zijn eerste categorie ook noemt (zie

tabel). Ik geef een paar voorbeelden uit de *Ad Alexandrum*. Als de tegenpartij bijvoorbeeld een teken aanvoert, zeg dan dat dit ook op iets anders kan duiden (36.34); als die partij zich op een zogenaamd analoog geval beroept, wijs dan op een doorslaggevend verschil (36.33).

Deze laatste voorbeelden illustreren meteen de aard van de argumentatiefouten in de *probabilia*-groep van Cicero. Het gaat hier om onjuist gebruik van argumentatietypen als tekenargumenatie, analogieargumentatie, gezagsargumentatie en dergelijke. Het onjuiste gebruik kan door een kritische tegenpartij opgespoord worden door te letten op de eisen die gelden voor het correct gebruik van deze typen, zoals de eis van afwezigheid van doorslaggevende verschillen bij analogie. We kunnen in deze benadering weer, net als bij *Ad Alexandrum*, een voorloper zien van de moderne argumentatieschematische benadering van bepaalde drogredenen. Wanneer een spreker een argumentatie gebruikt die op argumentatieschema's als tekenargumentatie, vergelijkingsargumentatie, gezagsargumentatie enzovoort berust, kan een criticus met behulp van de verzamelingen kritische vragen per schema nagaan of de schema's wel juist gebruikt zijn en in het geval van een negatief beantwoorde kritische vraag de argumentatie afwijzen of aanvallen.[629]

In de *necessaria*-groep van Cicero valt iets te bespeuren van fouten die te maken hebben met formele redeneervormen zoals het dilemma, de disjunctie en modus ponens. Tot een echt formeel-logische benadering van de fouten bij deze redeneervormen, zoals bijvoorbeeld de voor de hand liggende bevestiging van het consequens bij fout 7 (die Quintilianus, 5.9.3, wel noemt), komt het echter niet. Terwijl in de voorafgaande behandeling van de *necessaria* in *De inventione* 1.44 en volgende nog de formele geldigheid van de redeneringen binnen deze subcategorie op de voorgrond werd geplaatst, gaat het bij fout 4-7 om de materiële juistheid van de premissen.[630] Mogelijk heeft Cicero bespreking van formele ongeldigheid bewust buiten beschouwing gelaten omdat dit in retorisch bestek te ver zou voeren (vergelijk 1.86). In *Ad Herennium* is de filosofische invloed helemaal ver te zoeken, afgezien van het loutere voorkomen van tegenhangers van soort 5 en 6 bij Cicero en enkele aristotelisch aandoende standaardvoorbeelden bij *signum* (2.39).

Welke fouten uit categorie I zou Hermagoras nu besproken kunnen hebben en van welke is hij misschien de bedenker? De bedenker is hij wel van geen van de onderscheiden fouten, maar het lijkt waarschijnlijk dat Hermagoras van oudsher bekende typisch retorische begrippen als *eikota*, *sêmeia* en *tekmêria* et cetera (de *probabilia* van Cicero) op een of andere manier in zijn werk verwerkt heeft – Quintilianus, 5.9.12, rapporteert in elk geval zijn (als te ruim bekritiseerd) gebruik van *eikota*. Mogelijk stonden de weerleggingsmogelijkheden bij deze typen, net als in de *Ad Alexandrum*, wel bij de stasistopen en niet in een aparte lijst. Bij de *necessaria*-typen, waarbij Cicero een niet-retorische bron noemt, hebben we min-

der reden die ook bij Hermagoras te veronderstellen. Wat voor aanwezigheid bij Hermagoras pleit, is dat ze ook – op minder filosofische wijze – in *Ad Herennium* voorkomen.

II onjuiste conclusie (uit (toegegeven) premissen; uitleg ongeveer als bij I):	–
1 wijs erop dat de getrokken conclusie alleen uit de concessie volgt als woorden in deze concessie een andere betekenis wordt gegeven dan jij bedoelde (variant van dubbelzinnigheidsdrogreden) (1.87-88) (met voorbeelden)	– (fout 8 bij de *confirmatio rationis*, 2.40, is ander soort dubbelzinnigheidsfout)
2 wijs erop dat de getrokken conclusie stelliger geformuleerd is dan de toegegeven premissen toelaten (1.89) (met voorbeeld)[631]	–

De twee fouten die Cicero in categorie II onderscheidt – de conclusie volgt niet uit de concessie die de tegenpartij in feite gedaan heeft en de conclusie is te stellig geformuleerd (Matthes 1958, 90-96 en Adamietz 1960, 42-53) – ontbreken in *Ad Herennium*.

Het lijkt erop dat Cicero deze fouten niet uit de gemeenschappelijke retorische traditie heeft, maar weer uit bijkomende filosofisch-dialectische bron. De twee fouten van groep II worden namelijk in een sterk dialogische discussiecontext geplaatst. Ook de aard van de onderscheiden fouten van deze groep, vooral de dubbelzinnigheidsdrogreden, doet eerder aan een dialectische dan een retorische discussie denken. Dit, gevoegd bij het feit dat deze hele categorie met zijn twee soorten fouten niet in *Ad Herennium* voorkomt[632] en de voorbeelden nogal propositielogisch zijn (onder andere *modus tollens* in 1.87 en *modus ponens* in 1.89), suggereert een niet-retorische bron. Het lijkt niet waarschijnlijk dat Hermagoras deze fouten besproken heeft.

III onjuiste argumentatiesoort: a) op zichzelf onjuist, b) ontoereikendheid om het standpunt aannemelijk te maken; de uitleg is in de vorm van een korte omschrijving ('x *est quod* ...'), plus hier weer selectief of indicatief weergegeven concrete illustratie(s)	
Ad a) op zichzelf onjuist	
1 *falsum* (1.90): evidente onwaarheid, Socrates als onjuist voorbeeld van de bewering dat onverschilligheid voor geld wijsheid uitsluit	–

2 *commune* (1.90): argument dat ook de tegenpartij kan gebruiken (vanwege het te algemene karakter, zo blijkt uit het voorbeeld)	fout 3 bij de *confirmatio rationis* (2.39): verwijt dat ook op een ander/jezelf van toepassing is
3 *vulgare* (1.90): argument dat bij aanvaarding ongewenst precedent schept, met voorbeeld	fout 4 bij de *confirmatio rationis* (2.39): *vulgare*
4 *leve* (1.90): a) flauw smoesje achteraf ('als ik het me gerealiseerd had, dan had ik niet ...'), b) daad mooier voorstellen	fout 6 (= a) en fout 7 (=b) bij de *confirmatio rationis* (2.40): te late en valse suggestie
5 *remotum* (1.91): 'vergezocht': iets of iemand te ver weg in de oorzakelijke keten als schuldige aanduiden, met o.a. Scipio-voorbeeld	fout 5 bij de *propositio* (2.34): oorzaak te ver weg
6 *mala definitio* (1.91): te ruime, onjuiste of onvolledige definitie, met voorbeelden	(deels) fout 9 bij de *confirmatio rationis* (2.41): onjuiste definitie
7 *controversum* (1.91): iets betwistbaars aanvoeren voor een betwistbaar standpunt, met Ennius-citaat als voorbeeld	fout 5 bij de *confirmatio rationis* (2.39): *controversum*
8 *perspicuum* (1.92): het beargumenteren van een niet betwist standpunt, d.w.z. een niet betwist aspect in een zaak, bijvoorbeeld het feit van de moord aantonen, in plaats van in te gaan op de eigenlijke controverse, nl. of de moord al dan niet te rechtvaardigen of verontschuldigen was: Orestes-voorbeeld	fout 4 bij de *exornatio* (2.46): argumenteren i.p.v. amplificeren
9 *non concessum* (1.92): een betwist punt amplificeren i.p.v. beargumenteren, bijvoorbeeld het feitenbewijs niet leveren, maar de gruwelijkheid van de daad breed uitmeten: voorbeeld van Odysseus en Ajax	fout 5 bij de *exornatio* (2.46): amplificeren i.p.v. argumenteren
10 *turpe* (1.92): argument dat ongepast is gezien de tijd, de plaats, de spreker, het publiek, het onderwerp van de uiting (geen voorbeeld)	–
11 *offensum* (1.92): argument dat aanval inhoudt op (bijvoorbeeld de politieke gezindheid of de belangen van) het publiek, bijvoorbeeld voor een publiek bestaande uit Romeinse *equites* een wet prijzen die de privileges van deze groep aantast	fout 14 bij de *confirmatio rationis* (2.43): *offensum*
12 *contrarium* (1.93): daden van het publiek bekritiseren, zoals – sprekend voor Alexander de Grote – het verwoesten van ingenomen steden afkeuren	–

13 *inconstans* (1.93): argument dat andere uitspraak van de spreker tegenspreekt, met voorbeelden	fout 13 bij de *confirmatio rationis* (2.42): *inconstans*
14 *adversarium* (1.94): uitspraak doen die de eigen zaak schaadt, zoals wanneer een generaal bij het aanmoedigen van zijn soldaten wijst op de kracht van de vijand	–
Ad b) ontoereikend voor het standpunt	
15 minder punten aantonen dan je beloofd hebt (1.94) 16 slechts deel van een generalisatie aantonen, met voorbeeld (1.94)	fout 15 bij de *confirmatio rationis* (2.43): niet alles aantonen (tweede element van) fout 16 bij de *confirmatio rationis* (2.43): minder aantonen dan wat ter discussie staat
17 verdediging tegen andere beschuldiging dan geuit is, met voorbeeld (1.94)	fout 17 bij de *confirmatio rationis* (2.43): aanklager en verdediger behandelen ander punt
18 aanvallen van algemeen iets (bijv. beroep) vanwege slecht voorbeeld (slechte individuele beroepsbeoefenaar) (personen en zaken verwarren) (1.94)	fout 18 bij de *confirmatio rationis* (2.44): vak of beroep afwijzen op grond van de beoefenaars
19 iemand prijzen door erop te wijzen dat hij geluk heeft gehad in plaats van dat hij deugdzaam was (1.94)	–
20 prijzen van zaak A onnodig combineren met laken (ongunstig vergelijken) van zaak B, zonder voorbeeld (1.94)	fout 21 bij de *confirmatio rationis* (2.45): zie Cicero, hier met voorbeeld over personen
21 prijzen van zaak A zonder zaak B ook maar te noemen, zonder voorbeeld (1.94)	(deels) 20 bij de *confirmatio rationis* (2.45): beleidsalternatief niet noemen of slechts terloops noemen, met voorbeeld
22 over algemeenheden uitweiden i.p.v. bijzonder punt beargumenteren (bijv. over algemeenheid als 'vrede is wenselijk' i.p.v. over specifiek punt 'vrede is nu wenselijk' spreken)(1.95)	–
23 gebrekkige *ratio*: vier subtypen, nl. onjuiste, zwakke, circulaire, ontoereikende *ratio* (meestal geen omschrijvingen in dit geval, maar slechts voorbeelden, zoals 'vriendschap is het hoogste goed, want vriendschap gaat gepaard met vele genietingen' bij ontoereikende argumentatie) (1.95)	deels de fouten bij de *ratio*: resp. 2 (onjuist), 1 (zwak), 4 (circulair), 5 (ontoereikend) (2.35-37)

In categorie III onderscheidt Cicero 23 fouten, te veel om hier volledig te herhalen: zie de bovenstaande tabel. Opnieuw werkt hij met een, ongelukkige, tweedeling: a) op zichzelf onjuiste argumentatiesoorten (1 *falsum*, 2 *commune*, 3 *vulgare* enzovoort), b) ontoereikende argumentatiesoorten (15 minder punten aantonen dan je beloofd hebt, 16 slechts deel van een gene-

ralisatie aantonen en zo verder). In *Ad Herennium* ontbreekt de tweedeling weer, maar de onderscheiden soorten komen nergens zo overeen als in deze categorie en ook de volgorde is vaak gelijk. De gemeenschappelijke traditie lijkt met ander woorden nergens sterker door te werken dan hier, maar de kleine verschillen wijzen op zelfstandige verwerking en/of op iets verschillende bronnen.

Categorie III is, in tegenstelling tot categorie I en II, op enkele soorten – zoals 13 – na, noch uit de overgeleverde retorische traditie noch uit de filosofie bekend. Gezien het nagenoeg ontbreken van een logisch/dialectisch karakter verbaast het laatste niet. Het uitgesproken retorische karakter daarentegen doet, in samenhang met het feit dat de overeenkomst tussen de lijsten in *De inventione* en *Ad Herennium* nergens groter is dan hier, vermoeden dat er een verloren gegane retorische traditie naast/na de *Rhetorica ad Alexandrum* bestaan moet hebben waaruit de fouten uit deze categorie stammen. Op deze bronnenkwestie, met de mogelijke rol van Hermagoras daarin, ga ik in nadat ik eerst de inhoud van deze categorie bekeken heb.

Om te beginnen vallen de fouten in deze categorie op, doordat het soms fouten zijn die je niet zozeer bij de tegenpartij moet bekritiseren, als wel zelf moet zien te vermijden. Dit geldt onder meer de volgende, het publiek bruuskerende typen: III, 10, *turpe* (ongepast, onder meer gezien het publiek), III, 11, *offensum* (een argument waarin positief geoordeeld wordt over iets wat nadelig voor het publiek) en III, 12, *contrarium* (daden van het publiek afkeurend). Als de tegenpartij zo dom is dit soort argumenten aan te voeren, dan hoef je daar gewoonlijk niet op te wijzen, want het publiek zal de fouten zelf wel opmerken. In je eigen rede probeer je uiteraard wel dergelijke retorische blunders te vermijden.

Twee andere subgroepjes retorische blunders of de eigen zaak beschadigende fouten zijn: enerzijds III, 2, *commune* (ook door de tegenpartij te benutten) en III, 3, *vulgare* (ongewenst precedent scheppend) en anderzijds III, 19-21, over onhandig prijzen. Verder is er nog de opzichzelfstaande soort III, 14, *adversum*, het publiek op iets wijzen dat je eigen zaak schaadt (een generaal die wijst op de kracht van de vijand). Bij elkaar zijn dit 9 duidelijke gevallen, van de 23 in categorie III, die tot deze verzameling van retorische blunders behoren. Als we bedenken dat van de overige soorten er verschillende, behalve op een andere manier, ook als retorische onhandigheden uitgelegd kunnen worden (bijvoorbeeld de verderop te bespreken procedurele fouten III, 8, 9, 17 en 22), dan mogen we categorie III voor ongeveer de helft zien als een lijst van *vitia* of ondeugden die men moet vermijden in de (eigen) *argumentatio*, zoals die ook gegeven worden bij andere delen van de (eigen) rede. Met name de parallellie met de *vitia* van het *exordium*, met een aantal gelijke soorten (*commune* en *vulgare*) (*De inventione* 1.26 en *Ad Herennium* 1.11), valt op.

Kijken we nu naar de resterende soorten van categorie III, dus naar de

fouten waarop je normaliter vooral de andere partij zult aanvallen, dan blijken deze opnieuw in twee klassen uiteen te vallen.

De eerste klasse betreft argumentatiefouten in engere zin, dat wil zeggen in redeneringen: onjuist argument/premisse (III, 1, *falsum* en het eerste subtype van III, 23, onjuiste *ratio*), betwistbaar argument/premisse (III, 7, *controversum*) en zwakke, circulaire, ontoereikende *ratio* (overige subtypen III, 23). Deze groep is deels vergelijkbaar met categorie I, maar verschilt daarvan doordat hier het aangevoerde argument op zichzelf wordt aangevallen en niet de relatie tussen dit argument en het standpunt, anders gezegd: doordat hier het type argumentatie (zoals teken-, analogie-, gezagsargumentatie) geen rol speelt. Er is dus geen sprake van argumentatieschematische fouten.

De tweede klasse zijn geen argumentatiefouten in engere zin, maar procedurele discussiefouten waardoor de correcte oordeelsvorming over het ter discussie staande geschilpunt wordt gefrustreerd. In dit geval wordt geen (al dan niet correcte) argumentatie voor dit discussiepunt aangevoerd, maar worden irrelevante opmerkingen gemaakt. Hiertoe behoren III, 8, *perspicuum* (een niet betwist punt beargumenteren), III, 9, *non concessum* (amplificeren in plaats van argumenteren), III, 17, verdedigen tegen een andere beschuldiging en III, 22, beargumenteren van algemeenheid in plaats van het specifieke punt waarom het gaat. Hoewel een fout als 9 ook al bij onder anderen Aristoteles (*Rhetorica* 2.24.4) te vinden is, is deze klasse door zijn aard en omvang mogelijk de origineelste, aardigste en ook echt retorische bijdrage aan de leer van de drogredenen. Het gaat namelijk om drogredenen die duidelijk met de retorische discussiesituatie en vaak met de stasisleer samenhangen. Samen met de argumentatieschematische drogredenen nemen dit soort procedurele drogredenen in moderne benaderingen een belangrijke plaats in – een goed voorbeeld vormt het werk van Van Eemeren en Grootendorst, al is hun benadering (pragma-)dialectisch in plaats van retorisch.

Al met al valt van categorie III misschien wel het meest het verschil met categorie I op. Ten eerste bestaat categorie III ruwweg voor de helft uit retorische blunders die men zelf moet zien te vermijden. Ten tweede zijn de primair bij de tegenpartij aan te vallen fouten maar voor de helft argumentatiefouten in engere zin, de andere fouten zijn procedurele discussiefouten. Ten derde zijn de argumentatiefouten in engere zin, anders dan in categorie I, niet specifiek voor een bepaald argumentatieschema. Vandaar dat de behandeling van categorie III en I ook verschilt: bij III worden geen kritische reactiemogelijkheden gegeven die, impliciet, aanhaken bij kritische vragen per type argumentatieschema. Hoewel ook deze laatste benadering typisch retorisch genoemd kan worden en ook in het oudst overgeleverde retoricahandboek (de *Rhetorica ad Alexandrum*) domineert, vertoont categorie III sterkere retorische trekken, en wel de trekken van een verschoolste retorica en mogelijk in het bijzonder die van Hermagoras. Ik licht dit laatste toe.

Een eerste teken van verschoolsing én van Hermagoras zijn de gegeven voorbeelden in categorie III. Die voorbeelden zijn, voor zover zij niet door Romeinse zijn vervangen, vaak gelijk aan schoolvoorbeelden die ook bij de van Hermagoras stammende stasisleer gebruikt worden: Orestes, Odysseus en Ajax. Wijzen deze voorbeelden mogelijk al op toepassing binnen declamaties, een voorbeeld als dat van Alexander de Grote in III, 12 suggereert dit nog sterker.

Het tweede teken van verschoolsing én van Hermagoras is de subcategorie van de retorische blunders. Ik wees hier al op de parallel met de exordiale *vitia*. Dit is een schools aandoende uitbreiding van de klassieke behandeling van het *exordium* die beperkt was tot de drie exordiale functies van het *attentum, docilem* en *benevolum facere*. Omdat een andere (ook nogal schoolse) uitbreiding van de *exordium*-leer, namelijk de *doxa*-leer, op naam van Hermagoras geplaatst kan worden,[633] zou het kunnen dat de exordiale *vitia*-leer ook van hem stamt en dat zou dan ook voor dit deel van de foutenlijst kunnen gelden. Dit deel van de lijst zou dan – gepresenteerd als aparte foutenlijst – ook passen aan het eind van de behandeling van het argumentatieve deel van de rede, want ook de exordiale *vitia* worden opgesomd aan het eind van het bijhorende deel van de rede. (Ook als Hermagoras het epicheireem niet behandeld heeft –zie het vorige hoofdstuk – blijft dit het eind.)

IV even sterk of sterker contra-argument mogelijk (vooral in het *genus deliberativum*) (1.96)	–
1 hun voorstel is rechtvaardig, het onze noodzakelijk	
2 hun voorstel is voordelig, het onze eerbaar	

Categorie IV, net als categorie II zonder tegenhanger in *Ad Herennium*, bestaat in feite maar uit één fout, of beter, één weerleggingsmogelijkheid: bij wat tegenwoordig het pragmatische argument genoemd wordt, is het mogelijk om je op andere criteria te beroepen dan de tegenpartij. Dit is al bekend sinds de *Rhetorica ad Alexandrum* (34.9) en ook Aristoteles (*Rhetorica* 2.23.14**)** kent het pragmatische argumentatieschema. Categorie IV sluit dus aan bij de argumentatieschematische categorie I.

Hoewel het werk van Hermagoras vooral gerechtelijk van aard was, ontbrak het deliberatieve element er niet in.[634] Mogelijk heeft hij dus ook het vanouds bekende pragmatische argument en de bijbehorende weerleggingsmogelijkheden gekend.

Nu alle fouten in de lijsten de revue zijn gepasseerd, kan gezegd worden dat er al met al twee opmerkelijke parallellen met moderne drogredentheorieën bestaan: met de argumentatieschematische en met de procedu-

rele drogredenen in die theorieën. Dat wil zeggen dat er twee groepen fouten zijn waarbij redelijkheidsnormen in het geding zijn die parallellen vertonen met normen uit moderne behandelingen. De intentie waarmee de fouten in deze retorische lijsten besproken wordt, is natuurlijk anders. De bedoeling is niet zoiets als het ontwikkelen van een verzameling regels voor kritische discussies, maar het verstrekken van adviezen om je zaak hoe dan ook te winnen. Naast een heleboel andere adviezen horen daar ook adviezen bij om fouten in de zin van schendingen van redelijkheidsnormen door de tegenpartij uit te buiten. Omdat er – impliciet – van uitgegaan wordt dat het publiek deze normen hanteert, kan het retorisch effectief zijn om te wijzen op deze schendingen. Aangezien deze effectiviteit in feite de leidraad is waardoor de retorici zich laten leiden, kunnen ze – naast de parallellen met moderne drogredenen – in de foutenlijst ook retorische onhandigheden opnemen die niet met 'onze' drogredenen corresponderen, maar wel de effectiviteit van de rede aantasten.

20 Bevindingen

Hoe redelijk is de klassieke retorica nu gebleken? Welke expliciete en vooral impliciete verwijzingen naar normen voor redelijk discussiëren konden aangewezen worden in de drie gekozen, representatief te achten retoricahandboeken? Ik zet in dit hoofdstuk mijn bevindingen per besproken werk op een rij. Na een algemene karakteristiek sta ik bij elk werk stil bij de vier onderscheiden discussieniveaus: 1 de discussiesituatie, 2 de globale argumentatie, 3 de lokale argumentatie en 4 de drogredenen.

20.1 De praktische retorica van de schrijver van de *Rhetorica ad Alexandrum* (hoofdstuk 2-7)

De *Rhetorica ad Alexandrum*, uit ongeveer 340 v. Chr., is het enige boek van de vele 'gewone' retoricahandboeken uit de vijfde en vierde eeuw v. Chr. dat is overgeleverd. Het heeft de trekken die men van een handleiding verwacht die bestemd is voor burgers die om retorische adviezen verlegen zitten, omdat ze het woord moeten voeren in een rechtszaak of politieke vergadering: het is even praktisch als opportunistisch. Wat telt, is dat de burgers hun zaak winnen. Alles wat toegelaten is en effectief lijkt, wordt daarom zonder scrupules aangeraden. Maar dat betekent niet dat de schrijver alleen onredelijke middelen aanbeveelt. Integendeel, de meeste van zijn adviezen respecteren normen van redelijk discussiëren. Dat komt omdat hij kennelijk uitgaat van een grote mate van redelijkheid bij het beoordelend publiek, de jury in een rechtszaak en de leden van een vergadering bij politiek overleg (het publiek van gelegenheidsredes vormt geen oordeel over een zaak). Om een dergelijk publiek voor je zaak te kunnen winnen, is het nodig aan te sluiten bij eisen van redelijkheid die, bewust of onbewust, bij dit publiek leven – niettegenstaande hun menselijke zwakheden, waardoor ze ook vatbaar zijn voor onzakelijke methoden als het opwekken van irrelevante emoties. Zo kon het gebeuren dat een schrijver die louter uit was op het formuleren van effectieve adviezen tegelijk meestal rationele richtlijnen opstelde. Hoewel de adviezen nergens als 'regels voor redelijke discussies' geformuleerd worden, gaan ze vaak uit van voorwaarden voor redelijk argumenteren en oordelen die corresponderen met dergelijke regels. Deze voorwaarden zijn in de ons bekende

overlevering nergens eerder aangeduid. Daarom kan men stellen dat de *Ad Alexandrum* een eerste indirecte aanzet voor dergelijke regels bevat.

De discussiesituatie (hoofdstuk 4)

De *Ad Alexandrum* is, heel kenmerkend voor de klassiek-retorische traditie, gericht op een 'triadische' situatie waarin twee partijen niet elkaar, maar een derde beslissende instantie proberen te overtuigen. De belangrijkste van deze situaties zijn het politieke overleg, met een aan- en afradende spreker, en een gerechtelijk proces, met een beschuldiger en verdediger. Alle adviezen die verstrekt worden, beogen de winstkansen van de partijen te verhogen. Een redelijke oordeelsvorming over de zaak die ter discussie staat – een politiek voorstel, een aanklacht – is niet de zorg van de schrijver. Toch houdt hij in zijn adviezen geregeld rekening met voorwaarden voor een dergelijke oordeelsvorming.

Zijn adviezen voor het beginnen en eindigen van de discussiebijdragen van de partijen, anders gezegd voor het *exordium* en de *peroratio*, hebben helemaal een persuasief karakter. Niettemin verwijzen ze van tijd tot tijd ook naar procedurele regels voor een redelijke toetsing van standpunten. Dat valt het meest op bij de adviezen om ter inleiding de welwillendheid van het publiek te verwerven. Juist bij deze bij uitstek op een onredelijke situatie berekende adviezen (zie bij Aristoteles), raadt de schrijver aan zich te beroepen op institutionele regels als het recht op twee spreekbeurten en algemeen redelijke regels als het beginsel dat het publiek zijn oordeel op de feiten en niet op de persoon moet baseren. Natuurlijk worden deze adviezen verstrekt om de winstkansen van de partijen te vergroten, maar dit gebeurt in dit geval door te appelleren aan het gevoel voor redelijkheid bij het publiek.

Nog veel sterker en meer uitgewerkt treffen we dit beroep op redelijkheid aan bij de oudste versie van de bewijslastpunten voor de sprekers, c.q. de vraagpunten voor de rechters: de latere *staseis* in een strafrechtelijke situatie. Wat in de tekst van de *Ad Alexandrum* gepresenteerd wordt als drie steeds zwakker wordende verdedigingslinies, correspondeert in feite met drie later in de rechtswetenschap geformuleerde voorwaarden voor strafbaarheid. Ten eerste moet vast komen te staan dat de beschuldigde gedaan heeft waarvan hij beschuldigd wordt, ten tweede dat de daad niet te rechtvaardigen is en ten derde dat de dader niet te verontschuldigen is. De schrijver noemt deze drie mogelijkheden, omdat ze drie ontsnappingsroutes voor een beschuldigde vormen. Maar hij doet dit in de veronderstelling dat het publiek zo redelijk is dat het deze drie eisen stelt vóórdat het tot een veroordeling overgaat. Minder nadrukkelijk wordt er ook al een stelsel van bewijslast- en vraagpunten voor politieke discussies aangedragen: de criterialijst, die eveneens in hoge mate overeenkomt met moderne normatieve inzichten (de *stock issues*).

De globale argumentatie (hoofdstuk 5)
In de *Ad Alexandrum* vallen al de drie niveaus van de globale argumentatiestructuur aan te wijzen die later in het werk van Hermagoras veel duidelijker op de voorgrond treden. Hoewel in dit preconceptuele boek noties als *staseis* en *topoi* nog ontbreken, zijn de argumentatieniveaus die hiermee overeenstemmen al aanwezig: niveau (1) van het hoofdstandpunt; niveau (2) van de hoofdargumenten (worden geleverd door de stellingnamen bij de *staseis*) en niveau (3) van de subargumenten (te vinden met de per *stasis* geordende lijsten met *(stasis)topoi*). De richtlijnen voor deze niveaus hebben expliciet opnieuw een louter persuasieve pretentie, maar respecteren impliciet normen voor redelijk argumenteren. Zowel op het niveau van de hoofd- als van de subargumenten wordt er namelijk rekening gehouden met drie normatieve eisen. De argumenten moeten relevant, voldoende en aanvaardbaar zijn of door ondersteuning aanvaardbaar gemaakt worden. Voor politieke standpunten bijvoorbeeld worden andere hoofdargumenten gesuggereerd dan voor aanklachten (een kwestie van relevantie). De drie verdedigingslinies op hun beurt verwijzen samen al bijna voldoende naar de hoofdargumenten in een strafzaak. En het ondersteunen met onderschikkende argumentatie gaat door tot een voor een kritisch publiek aanvaardbaar argument is gevonden.

De lokale argumentatie (hoofdstuk 6)
Een lokale argumentatie wordt in moderne, maar ook al in aristotelische ogen gevormd door een enkelvoudige argumentatiestructuur die met een zeker argumentatietype of argumentatieschema wordt gevuld. Met andere woorden, de structuur 'standpunt plus één expliciet argument' krijgt een inhoud die bepaald wordt door de aard van de relatie tussen het standpunt en het expliciete argument, bijvoorbeeld een causale relatie ('de huizenprijzen zullen nog harder gaan stijgen, want de economie trekt weer aan'). Voor de enkelvoudige argumentatiestructuur op zichzelf had de schrijver van de *Ad Alexandrum* nog geen oog. Des te meer aandacht had hij voor de verschillende argumentatietypen waarmee die structuur gevuld kan worden. Hij had nog geen overkoepelende term voor argumentatietype, maar hij onderscheidt in zijn boek wel meer dan tien typen argumentatie. Het is mogelijk deze tot een hele serie moderne argumentatieschema's te herleiden, zoals argumentatie op basis van classificatie, tegendeel, analogie, precedent, voorbeeld, teken, gezag enzovoort. De schrijver ontwikkelt impliciet ook de eerste typologie van deze schema's. Net als in moderne typologieën kunnen zijn schema's ingedeeld worden op basis van het soort standpunt dat ermee ondersteund kan worden. Ook noemt hij al manieren om het gebruik van de verschillende argumentatietypen door de tegenpartij aan te vallen. Dat voert tot het laatste aandachtspunt.

De drogredenen (hoofdstuk 7)
Het hele idee van drogredenen is de schrijver van de *Ad Alexandrum* vreemd. Toch geeft hij aanwijzingen die vanuit het perspectief van de moderne normatieve argumentatietheorie neerkomen op adviezen voor het ontmaskeren van drogredenen. De schrijver geeft namelijk niet alleen adviezen om met eigen argumenten de bepleite zaak te versterken, maar ook tips om de argumenten van de tegenpartij aan te vallen. Meer in het algemeen adviseert hij kritische opmerkingen te maken over de opstelling van de tegenpartij en het publiek. Vanuit modern oogpunt is er sprake van adviezen om twee soorten drogredenen aan te wijzen. Aan de ene kant gaat het om argumentatieve drogredenen, dat wil zeggen fouten in de argumentatie in engere zin. Aan de andere kant om procedurele drogredenen, oftewel schendingen van procedures voor redelijk discussiëren en oordelen. Tot de laatste soort behoren de relatief talrijke verwijzingen naar overtredingen van institutionele voorschriften, zoals het voorschrift dat de jury tijdens het proces nog geen mening mag laten blijken. De eerste soort neemt vooral de vorm aan van adviezen om het gebruik van bepaalde argumentatietypen door de tegenpartij aan te vallen. Een voorbeeld vormt het advies om bij analogieargumentatie te wijzen op een beslissend verschil tussen de vergeleken gevallen. Deze laatste categorie correspondeert met de moderne argumentatieschematische drogredenen, die opgespoord kunnen worden aan de hand van de kritische vragen bij een bepaald schema.

20.2 De relatief theoretische retorica van Aristoteles (hoofdstuk 8-13)

De filosoof Aristoteles is er mogelijk door concurrentieoverwegingen toe gebracht zich met de maatschappelijk zo relevante retorica bezig te houden. In zijn *Rhetorica* (‘eindredactie’ rond 330 v. Chr.) behandelt hij ongeveer dezelfde stof als de schrijver van de *Rhetorica ad Alexandrum*. Dat wil zeggen dat ook hij de redes in de gerechtelijke, politieke en ceremoniële situaties bespreekt en daarbij ook ingaat op de inhoud, verwoording en ordening. Bovendien draait het ook bij hem om de persuasieve effectiviteit. Maar zijn kritisch-wetenschappelijke geest heeft hem tot een theoretischer uiteenzetting verleid dan hijzelf voor een praktisch vak passend gevonden moet hebben. Het is hieraan te danken dat zijn *Rhetorica* een aantal bijdragen aan de argumentatietheorie bevat die uniek zijn in de klassieke retorica. In de eerste plaats zijn dat zijn inleidende normatieve beschouwingen over de redelijkheid van de gegeven retorische discussiesituaties – in dit licht moet ook zijn fundamentele indeling in *êthos*, *pathos* en *logos* gezien worden. In de tweede plaats is dat zijn analyse van de enkelvoudige argumentatie met behulp van de concepten *enthymêma* en

topos. En in de derde plaats gaat het om zijn introductie van de notie drogreden in de retorica. Dat Aristoteles tot deze bijdragen in staat was, heeft te maken met het feit dat hij van zijn logische en dialectische studies kon profiteren, maar zijn *Rhetorica* laat ook zien dat de context van de retorica tot nieuwe inzichten in argumentatie kan leiden.

In de hoofdstukken over de relatief onbekende en weinig bestudeerde *Rhetorica ad Alexandrum* ging het me er in de eerste plaats om te laten zien dat in deze *Art of Cheating* (Cope) volop besef aanwezig is van voorwaarden voor redelijk discussiëren. Bij de bespreking van de bijna 'kapot bestudeerde' *Rhetorica* probeerde ik vooral een nieuw licht te werpen op bekende onderwerpen, zoals het enthymeem en de toop. Door te werken vanuit het perspectief van de moderne argumentatietheorie ben ik tot aanvullingen gekomen op de puur filologische en, vooral, op de filosofisch-logische benadering die bij mijn onderwerpen tot nu toe domineert. Daardoor zijn in dit boek niet alleen nieuwe interpretaties te vinden, maar is argumentatietheoretisch gezien ook adequater in kaart gebracht welke betekenis de *Rhetorica* heeft voor de geschiedenis van de argumentatietheorie.

De discussiesituatie (hoofdstuk 10)

Anders dan de schrijver van de *Ad Alexandrum*, en de andere retorici na hem, neemt Aristoteles de bestaande retorische discussiesituaties niet ongereflecteerd als gegeven aan. Geheel ongebruikelijk levert hij in inleidende hoofdstukken kritisch commentaar op de gebrekkige procedures en de onkritische houding van beoordelaars in deze situaties. Deze onvolkomenheden leiden volgens Aristoteles tot een vertroebeling van de oordeelsvorming, want sprekers worden erdoor verleid tot onzakelijke persuasiemiddelen als het opwekken van vooroordelen en emoties (*pathos*), irrelevante in- en uitleidingen en een wervende stijl en voordracht. Daartegenover plaatst Aristoteles wat door moderne auteurs een ideale discussiesituatie is genoemd: een situatie met institutionele procedures die onzakelijke middelen uitsluiten en met kritische beoordelaars. In zo'n situatie, zegt hij, zou slechts plaats zijn voor één soort persuasiemiddel: het enthymeem oftewel het retorische *syllogismos.* Het tegenover elkaar plaatsen van de reële situaties met hun onzakelijk-irrationele middelen en de ideale situatie met alleen het redelijke enthymeem wekt even de schijn dat Aristoteles met zijn *Rhetorica* een normatieve argumentatieleer voor een ideale situatie voor ogen stond. Dat blijkt al gauw niet het geval. Zijn werk bevat net als de 'gewone' retoricahandboeken een waardevrije behandeling van alle persuasiemiddelen die in de gegeven retorische situaties effectief zijn. Vandaar dat hij niet beperkt tot *logos* (enthymematische argumentatie gericht op het zakelijke verschil van mening). Hij ruimt ook volop plaats in voor *êthos* (de indruk die de spreker met de eigen voorgewende kwaliteiten maakt) en *pathos* (emoties die de spreker opwekt bij het publiek). Met andere woorden, Aristoteles veroordeelt én behandelt in één

werk irrationele middelen als *pathos* en *êthos* – over *êthos* spreekt hij zich niet duidelijk uit, maar ook dit middel moet hij irrationeel gevonden hebben. Geen wonder dat deze tweeslachtigheid tot verwarring en uiteenlopende interpretaties heeft geleid.

Zo heeft men voorgesteld een onderscheid te maken tussen de irrelevante emoties die in het openingshoofdstuk worden afgewezen en de, als relevant uitgelegde, emoties die in boek 2 behandeld worden. Ook heeft men het rationele karakter van de besproken emoties proberen te redden door te stellen dat deze in enthymemen vervat kunnen worden. Het onderscheiden van twee soorten emoties is echter even onhoudbaar als onnodig (zie ook hoofdstuk 13). En het opwekken van emoties kan wel gebeuren met behulp van enthymematische argumentatie, maar die atypische argumentatievorm moet onderscheiden worden van de normale argumentatie die gericht is op het zakelijke verschil van mening. In het algemeen zijn pogingen om de pathetische en ethische middelen die Aristoteles bespreekt een redelijk en aanvaardbaar karakter toe te schrijven misplaatst. Aristoteles stelt zich in zijn eigenlijke behandeling op een descriptief standpunt en bespreekt met even weinig scrupules als de gewone retorici alle middelen die effectief zijn in de gegeven, niet-ideale situaties. De veroordeling in de inleidende hoofdstukken is gedaan vanuit een normatieve invalshoek. In een vak als de retorica houdt die zienswijze volgens Aristoteles weliswaar een belangrijk inzicht gevend meta-perspectief in, maar geen beperkend kader voor de behandeling. De retorica is ook voor Aristoteles een descriptieve persuasieleer met effectiviteit als maatstaf. Daarbinnen ziet hij wel een grote rol weggelegd voor (enthymematische) argumentatie, die overigens – zoals expliciet wordt aangegeven – zowel redelijke als onredelijke vormen kan aannemen. Ondanks alle conceptuele innovatie is deze opvatting van de retorische discipline niet anders dan in de *Ad Alexandrum*, en niet anders dan het in latere retoricahandboeken zal blijven.

In het kader van een door hem geschetste ideale procesvoering heeft Aristoteles het in het openingshoofdstuk ook over de gewenste bewijslastpunten van de sprekers en de bijbehorende beoordelings- of vraagpunten voor de rechters – wat hij *amphisbêtêseis* noemt en wat later *staseis* zijn genoemd. Daaruit blijkt dat hij deze punten als cruciaal beschouwt voor een redelijke toetsing van standpunten in discussies. Hoofdstuk 3 van boek 1 bevat ook de eerste beredeneerde afleiding in de geschiedenis van een als uitputtend voorgesteld stelsel van bewijslast- en vraagpunten in welomschreven discussiesituaties. Maar mede als gevolg van zijn afwijkende systematiek besteedt hij verder opmerkelijk weinig aandacht aan de stasisleer, toch het kroonjuweel van de klassiek-retorische argumentatietheorie. Het lijkt er meer in het algemeen op dat Aristoteles en de 'gewone' retorici vaak complementaire interesses hadden, tot voordeel van de theorievorming.

De globale argumentatie (hoofdstuk 11)
De globale argumentatie wordt in de *Rhetorica* veel onduidelijker besproken dan in de *Ad Alexandrum* en bij Hermagoras. Aristoteles heeft nog minder moeite genomen om aan te geven welke bewering een redenaar in de drie besproken situaties als hoofdstandpunt naar voren moet brengen. Over de hoofdargumenten, die voortvloeien uit de (sub)standpunten die bij de *staseis* worden ingenomen, heeft hij wel het nodige te melden. Maar dat doet hij vaak erg terloops en niet geheel consistent – bij nadere beschouwing bevat de *Rhetorica* in respectievelijk boek 1 en boek 3 twee ongecoördineerde aanzetten tot een stasisleer. Wel is het mogelijk uit de verschillende vermeldingen van 'strijdpunten' reeds alle hoofdpunten en verschillende subpunten van het latere systeem van Hermagoras af te leiden. Het derde niveau, dat van de subargumenten die de spreker vindt met de stasistopen, kan slechts met veel moeite gereconstrueerd worden voor de gerechtelijke discussiesituatie. De globale argumentatiestructuur wordt door Aristoteles al met al bepaald stiefmoederlijk behandeld. Dat heeft zeker te maken met de afwijkende inrichting van de *Rhetorica*, maar de logicus Aristoteles had waarschijnlijk ook meer belangstelling voor de lokale enkelvoudige argumentatiestructuur. In elk geval heeft hij daar veel meer over te melden.

De lokale argumentatie (hoofdstuk 12)
De eerste verdienste van Aristoteles bij dit onderwerp is dat hij in de enkelvoudige argumentatie twee structuurniveaus heeft aangewezen: het enthymematische en het topische niveau. Dat wil zeggen dat volgens hem, net als in de moderne argumentatietheorie, in elke enkelvoudige argumentatie een enkelvoudige argumentatiestructuur samengaat met een topische structuur. Tussen een standpunt en het bijbehorende expliciete argument (een enthymeem, een enkelvoudige argumentatiestructuur) bestaat namelijk altijd een topische relatie zoals causaliteit of vergelijking (kortweg toop, de kern van een argumentatieschema). Met het introduceren van de begrippen 'enthymeem' en 'toop' heeft Aristoteles moderne onderzoekers handenvol werk bezorgd. Al is in hoofdzaak wel duidelijk wat hij ermee bedoelt, over de details bestaat veel onzekerheid. Bij de interpretatie maakt het veel uit welk kader men kiest, in het bijzonder of men de logica of de argumentatietheorie als uitgangspunt neemt.

Het *enthymeem* wordt door Aristoteles een retorisch *syllogismos* genoemd. Dat wil kennelijk zeggen: een deductieve redenering (een ruimer begrip dan wat wij onder 'syllogisme' verstaan) zoals deze gestalte krijgt in een redevoering. Hij schrijft er drie eigenschappen aan toe: (1) de premissen van die redeneringen worden gevormd door waarschijnlijkheden (*eikota*) en tekens (*sêmeia*), (2) het aantal premissen van die redeneringen is meestal minder dan in een prototypisch *syllogismos*, en (3) dit type *syllogismos*

berust op een gemeenschappelijke toop (*topos koinos*), zoals de toop uit het meer en minder waarschijnlijke geval. Met de eerste, niet zo belangrijke eigenschap bedoelt Aristoteles vermoedelijk dat waarschijnlijkheden en tekens de karakteristieke, maar niet de enige soort premissen van enthymemen zijn.

De tweede, al belangrijkere eigenschap werpt de vraag op of het een onderscheidende eigenschap van enthymemen is dat daarin een premisse verzwegen wordt. Anders gezegd: heeft een enthymeem maar één expliciete premisse in plaats van twee, zoals het standaardsyllogisme? Met behulp van het onderscheid tussen een pragmatisch en logisch niveau in een enkelvoudige argumentatie in de omgangstaal kan de vraag zo beantwoord worden: pragmatisch gezien zal in een enthymeem een bij het publiek bekend te veronderstellen premisse (gewoonlijk de major) onuitgesproken blijven, maar logisch beschouwd is deze premisse wel aanwezig in de redenering die aan de argumentatie ten grondslag ligt. Voor zover het in de *Rhetorica* gaat om redeneringen die herleidbaar zijn tot de syllogistische redeneervormen van de *Analytica priora*, kunnen de verzwegen premissen met behulp van deze vormen geëxpliciteerd worden – zoals Aristoteles ook zelf aangeeft. Maar in vele gevallen zijn de enthymemen in de *Rhetorica* niet tot deze redeneervormen te herleiden. Dan kan een moderne onderzoeker zijn heil zoeken bij de propositielogica om de verzwegen premisse te achterhalen. Aangezien Aristoteles nog geen volwaardige propositielogica kende, kon hij dat niet.

De derde en belangrijkste eigenschap heeft ook tot de meest principiële discussie geleid. Is er in de *Rhetorica* mogelijk sprake van een 'zweifache Enthymemtheorie' (Solmsen 1929)? Dat wil zeggen: zijn er, waarschijnlijk als gevolg van verschillende ontstaanslagen, twee onverenigbare opvattingen over het enthymeem in de *Rhetorica* aan te wijzen, een 'topische' uit de tijd van de *Topica* en een 'syllogistische' uit de tijd na de *Analytica*'s (of in recentere terminologie: een modern-inductieve of deductieve visie)? Dit dilemma waarover in moderne tijd de logica-historici Sprute (1982) en Burnyeat (1994; 1996) de meest indringende studies geschreven hebben, is in het licht van moderne argumentatietheorieën vals. Beredeneerd kan worden dat topische en syllogistische structuren geen alternatieve bouwstenen zijn voor enthymemen, maar dat elk enthymeem juist een combinatie te zien geeft van een topische (pragmatische) en een syllogistische (logische) structuur. Aristoteles zelf heeft dit niet zo voorgesteld. Hij legt in verschillende passages (uit verschillende tijden?) achtereenvolgens de nadruk op het topische en het syllogistische aspect. Niettemin kunnen in de enthymemen uit beide soorten passages, vanuit systematisch standpunt, wel degelijk steeds beide aspecten aangewezen worden.

De derde eigenschap is in feite ook aan de orde in de discussie over de functie en aard van de *gemeenschappelijke topen*, de *topoi koinoi* uit hoofd-

stuk 23 van boek 2. Het gaat hier om te beginnen om de sinds De Pater (1965; 1968) algemeen aangenomen selectie- en garantiefunctie van de gemeenschappelijke topen. Daarbij hoort de vraag waarop de garantiefunctie berust (volgens De Pater op de 'logische' aard van dit type toop). Daarnaast is er de kwestie of de toop als premisse onderdeel van het enthymeem uitmaakt of, analoog aan een redeneervorm als *modus ponens*, slechts als een extern principe het enthymeem structureert (vergelijk de kwestie van de impliciete premisse bij het begrip enthymeem). De oplossing die in dit boek voorgesteld wordt, is dat gemeenschappelijke topen enerzijds een tweeledige suggestiefunctie en anderzijds een garantiefunctie hebben. In de eerste plaats suggereren ze de redenaar, bij het ontwikkelen van zijn betoog, het te verdedigen standpunt op een bepaalde manier te zien. De toop causaliteit ('als de oorzaak er is, is het gevolg er ook') bijvoorbeeld kan de spreker op de gedachte brengen zijn standpunt ('hij heeft de moord gepleegd') voor te stellen als een gevolg van een bepaalde oorzaak. In samenhang daarmee zal deze toop hem aanzetten te kijken of er een oorzaak aangewezen kan worden waaruit dit gevolg voortvloeit. Zo ja, dan heeft hij een bruikbaar argument ('hij kon rekenen op een grote erfenis'). Doordat er tussen het zo geformuleerde standpunt en het aangevoerde argument volgens het gezonde verstand een aannemelijke oorzakelijke relatie bestaat, garandeert de gebruikte toop dat voor het publiek de aanvaardbaarheid van het argument overgedragen wordt op het standpunt. De drie functies zijn mogelijk, omdat de gemeenschappelijke topen weliswaar heel abstracte beginselen kunnen zijn, maar altijd nog gedachtesturende inhoudelijke termen bevatten en veelal een empirisch of normatief *endoxon* formuleren. Aangenomen dat een enthymeem volgens Aristoteles logisch gezien minstens twee premissen heeft, lijkt een gemeenschappelijke toop geen extern principe zoals een *modus ponens* te zijn. De toop is een relatief abstract beginsel dat schuilgaat achter de veelal impliciete major-premisse. Dit maakt het mogelijk om de toop te zien als de gegeneraliseerde als-dan-uitspraak in een modern argumentatieschema.

De drogredenen (hoofdstuk 13)
De *Rhetorica* bevat de eerste expliciete behandeling van drogredenen in een retoricahandboek. We treffen deze aan in de lijst met tien drogredenen in hoofdstuk 24 van boek 2. Maar daarnaast bevat dit boek ook impliciete beschouwingen over wat wij nu als drogredenen zien. De belangrijkste daarvan horen tot de categorie van de procedurele drogredenen. Het gaat om de bespreking van *êthos* en *pathos*, in de moderne argumentatietheorie onaanvaardbare, niet-argumentatieve middelen om het publiek voor een standpunt te winnen. Hoewel met name filosofen daar vaak anders over denken, blijkt uit een analyse van de behandeling van *pathos* dat Aristoteles daar net zo over dacht als moderne argumentatietheoretici.

Pathos zag hij als een effectief persuasiemiddel in reële situaties, maar ook als een onredelijk middel. Over *êthos* is hij veel minder duidelijk; toch moet hij ook dat middel als onredelijk gezien hebben. De lijst met tien expliciet als drogredenen aangemerkte 'schijnbare enthymemen' in 2.24, een retorische bloemlezing uit zijn behandeling in *De sophisticis elenchis*, heeft een heterogeen karakter. Bij nadere beschouwing blijken er vier bronnen in te kunnen worden aangewezen waaruit drogredenen kunnen voortvloeien: (1) dubbelzinnig taalgebruik als gevolg van quasi-argumentatieve indicatoren of andere betekenisgebreken, (2) irrelevantie van de uitspraak, (3) onaanvaardbare argumentatie als gevolg van incorrecte toepassing van tot argumentatieschema's herleidbare topische principes, (4) schending van logische eisen die de gevolgde redenering ongeldig maken. Deze typen drogredenen vinden we ook in de moderne argumentatietheorie terug. Opvallend is dat Aristoteles er, anders dan in aanzet de schrijver van de *Rhetorica ad Alexandrum*, nergens in zijn *Rhetorica* voor gekozen heeft om drogredenen te bespreken in termen van kritische vragen bij argumentatieschema's.

20.3 De schoolse retorica van Hermagoras (hoofdstuk 14-19)

De schoolse inslag, dat is misschien wel het eerste wat opvalt aan het verloren, maar in hoofdlijnen te reconstrueren handboek van Hermagoras van Temnos (iets na 150 v. Chr.). Staat de schrijver van de *Ad Alexandrum* midden in de praktijk van het procederen en vergaderen en getuigt Aristoteles' *Rhetorica* vooral van theoretische reflectie, het werk van Hermagoras ademt de sfeer van de schoolklas – al eist hij duidelijk meer van zijn leerlingen dan een moderne leraar zou durven. Voor mensen als Kroll (1940) is het werk hiermee, zoals gezegd, veroordeeld: onvruchtbare haarkloverij, in het volle leven onbruikbaar en in wezen slechts berekend op schoolgebruik (kolommen 1090-1094). Adequater lijkt het oordeel van de Hermagoras-kenner bij uitstek, Matthes (1958), die in verband met de stasisleer spreekt over een 'sorgfältig durchdachte Methodelehre' (p. 133), waaraan een 'kunftigen Anwalt' kennelijk wel degelijk wat kan hebben (p. 144, vergelijk p. 126). Vanuit het gezichtspunt van de geschiedenis van de argumentatietheorie is het belangrijkste dat Hermagoras met zijn didactische invalshoek de hoogste structuurniveaus in een argumentatieve discussie centraal heeft gesteld. Bovendien heeft hij met zijn chronologische procedure voor het bedenken en ordenen van een strafrechtelijk pleidooi deze structuren ook al voor één bepaalde discussiesituatie in detail beschreven. Anders dan in de logicistisch te noemen retorica van Aristoteles gaat het bij Hermagoras niet zozeer om het niveau van de lokale enkelvoudige argumentatie, maar om de niveaus die daaraan in feite

pas zin geven in het licht van een uitputtende toetsing van een standpunt in een discussie. Dat zijn het niveau van de discussiesituatie met de bijbehorende bewijslast-/vraagpunten en het grotendeels daardoor bepaalde niveau van de globale argumentatie. Met dit accent loopt Hermagoras vooruit op een moderne argumentatietheorie als de pragma-dialectiek, waarin ook zoveel aandacht is voor het niveau van de geschilstructuren en de bijbehorende rolverdeling van de partijen. Dat lijkt paradoxaal, omdat Hermagoras een retorisch en expliciet louter op effectiviteit gericht auteur is en de pragma-dialectici dialectisch georiënteerd zijn en redelijkheid als maatstaf hanteren. Maar het even onmiskenbare als impliciete redelijke karakter van de stasisleer overbrugt de kloof gemakkelijk.

De discussiesituatie (hoofdstuk 16)
Welke situaties Hermagoras precies op het oog had met zijn handboek is niet gemakkelijk vast te stellen. Uit de dominante plaats die hij aan het *krinomenon*-schema heeft gegeven, kan afgeleid worden dat hij in de eerste plaats aan strafprocessen dacht. Of waarschijnlijker, aan een schoolse voorbereiding daarop: quasi strafrechtelijke declamaties over thema's als de moedermoord van Orestes. Het schema heeft, argumentatietheoretisch gezien, een tweeledige functie. Enerzijds inventariseert het de bewijslastpunten voor de partijen, c.q. de vraagpunten voor de rechter, anderzijds stuurt het de opstelling van de globale structuur van het pleidooi.

De eerste functie is voor dit boek de belangrijkste en betreft de hoofdbijdrage aan de argumentatietheorie van Hermagoras. Mogelijk heeft deze retoricaleraar niet veel meer gedaan dan het in een volledig systeem brengen van al eerder onderkende stasis- en substasispunten. Toch heeft Hermagoras met zijn stasisleer een mijlpaal in de geschiedenis van dit vak opgericht. Ook hij was overigens, net als de schrijver van de *Ad Alexandrum*, op niets anders uit dan het formuleren van adviezen voor een zo effectief mogelijk verweer in een strafzaak. Even onvermijdelijk als onbedoeld heeft hij, al doende, een al nagenoeg compleet normatief stelsel van voorwaarden voor strafbaarheid ontwikkeld. De rechtshistoricus Horak heeft dit laten zien via een vergelijking met het rechtstheoretisch schema van negentiende-eeuwse Duitse rechtsgeleerden. In Nederland kan gewezen worden op de opmerkelijke parallel met de artikelen 348 en 350 van het *Wetboek van Strafvordering*. Afhankelijk van de vorm van een proces (inquisitoir, accusatoir, gemengd) en het toepassen van een principe als de presumptie van onschuld impliceert dit voor de pleitende partijen en de rechter wat variabele regelingen van de bewijslast. De kern van de regeling blijft echter om de stasis- en substasispunten van Hermagoras draaien.

De globale argumentatie (hoofdstuk 17)
De essentie van de methode van Hermagoras vormt dit advies: pleiter,

kies in onderlinge samenhang de stasis waar je je betoog wilt richten en de argumenten waarmee je je stellingname bij de gekozen stasis kunt verdedigen. Zijn er bijvoorbeeld goede argumenten, zoals een sluitend alibi, voor een ontkenning (stellingname bij de eerste stasis, *stochasmos*), kies dan vooral voor deze in principe sterkste verdedigingslinie. Om deze methode didactisch vorm te geven stelde Hermagoras een chronologisch geordende handleiding op die de leerling-pleiter van het opgegeven declamatiethema in een tiental stappen voert tot de inhoudelijk gedetailleerde uitwerking en vervolgens de ordening van zijn betoog. Tot de eerdere stappen horen (gestuurd door het *krinomenon*-schema) het bepalen van het hoofdargument (door de keuze van de stasis) en het zoeken van de subargumenten (met behulp van de stasistopen, zoals het alibi-argument). Deze procedure impliceert een bepaalde globale argumentatiestructuur van een gerechtelijk pleidooi. Dit is een eerste voorbeeld uit de geschiedenis van de invulling van een dergelijke structuur voor de kritische toetsing van een bepaald type standpunt.

De lokale argumentatie (hoofdstuk 18)
Het lijkt erop dat Hermagoras maar weinig belangstelling had voor de conceptuele details van de lokale argumentatie.

In het bijzonder aan het niveau van de *enthymematische structuur* is hij wellicht, evenals de schrijver van de *Ad Alexandrum*, helemaal voorbijgegaan. Dit lijkt in tegenspraak met het feit dat de twee belangrijkste bronnen voor de reconstructie van de leer van Hermagoras, Cicero's jeugdwerk *De inventione* en de anonieme *Rhetorica ad Herennium* (beide rond 85 v. Chr.), elk een uiteenzetting over het epicheireem bevatten. Deze uitgewerkte variant van het enthymeem past echter slecht in de systematiek van Hermagoras' handboek. Mocht dit boek toch een uiteenzetting over het epicheireem bevat hebben, dan zal dat eerder over de stilistisch-amplificerende variant van *Ad Herennium* geweest zijn dan over de syllogistische variant van *De inventione*. Een heranalyse van de behandeling van het epicheireem in *De inventione* en *Ad Herennium* leidde namelijk tot nieuwe vermoedens: de gemeenschappelijke kern van de behandelingen in beide werken is een retorische, stilistisch-amplificerende variant, waaraan Cicero uit filosofisch-dialectische bronnen een argumentatief-syllogistische versie heeft toegevoegd. Door toevoegingen uit deze niet-retorische bronnen lijkt Cicero's *De inventione* voor het enthymeem, de indeling van de topenlijsten en de argumentatiefouten, niet langer, zoals bij de *staseis*, de beste bron voor de reconstructie van Hermagoras, zoals Matthes ook voor deze leerstukken meende.

Het niveau van de *topische structuur* was ongetwijfeld wel vertegenwoordigd in het werk van Hermagoras. Alleen al zijn hoofdidee: 'Kies in onder-

linge samenhang de stasis en ondersteunende argumenten (te vinden met de stasistopen)' sluit afwezigheid van topenlijsten per stasis uit. Het probleem is dat de lijsten uit de in aanmerking komende bronnen, *De inventione* en *Ad Herennium*, nergens aan hem worden toegeschreven en onderling ook nogal verschillen. Dat wil zeggen dat bijvoorbeeld de indelingen van de belangrijkste lijst, voor de eerste stasis (*stochasmos*, *coniectura*), uiteenlopen en ook de behandeling per toop niet identiek is. Overigens komen de topen stuk voor stuk wel sterk overeen. Met weglating van de verschillen kunnen we zoiets als de lijsten uit *De inventione* en *Ad Herennium* wel aan Hermagoras toeschrijven. Kijken we nu naar de aard en functie van de topen, dan blijkt de behandeling in vergelijking met de gemeenschappelijke topen van Aristoteles op twee punten tekort te schieten. Er is een gebrek aan abstractheid en er ontbreken topische afleidingsprincipes, waardoor de topen alleen een suggestie- en geen garantiefunctie lijken te hebben. In vergelijking met de *Ad Alexandrum* is er alleen vooruitgang door het gebruik van de notie toop en de duidelijkere koppeling van de toop aan een bepaalde stasis.

De drogredenen (hoofdstuk 19)
In het algemeen staat Hermagoras veel dichter bij de schrijver van de *Ad Alexandrum* dan bij Aristoteles. Op één punt lijkt dit anders te liggen: mogelijk had ook Hermagoras een lijst met drogredenen in zijn werk. Dit vermoeden rijst, omdat *De inventione* en *Ad Herennium* allebei een lijst met argumentatiefouten bevatten die meteen na de behandeling van het epicheireem staat. Dit doet denken aan de opeenvolging van hoofdstuk 23 en 24 van boek 2 van de *Rhetorica*. Aan de andere kant past een aparte lijst met argumentatiefouten, los van de stasistopen, ook weer niet zo goed in het handboek van Hermagoras. Het is ook mogelijk dat Hermagoras wel (ongeveer) dezelfde fouten heeft behandeld als in de twee Latijnse bronnen voor zijn werk, maar dat niet in aparte lijsten heeft gedaan. Hoe dit ook zij, de foutenlijsten in *De inventione* en *Ad Herennium* verdienen ook om zichzelf onze aandacht. Het zijn de oudst overgeleverde grotendeels echt retorische typologieën van drogredenen. Overigens zijn de uiteenlopende *indelingen* van de lijsten in beide werken vrijwel zeker noch afkomstig van Hermagoras noch waardevol. Interessanter zijn de tientallen onderscheiden categorieën op zichzelf, die in beide werken weer grote overeenkomst vertonen. Vanuit modern perspectief kunnen de categorieën in drieën ingedeeld worden. Het gaat om (1) procedurele drogredenen (vaak aan de typisch retorische discussiesituatie gekoppeld, zoals ingaan op een niet-geuite aanklacht of op een reeds toegegeven stasispunt), (2) argumentatieschematische drogredenen (vergelijk het foutieve gebruik van argumentatieschema's als teken- en voorbeeldargumentatie in *Ad Alexandrum*), (3) op zichzelf onaanvaardbare argumenten (bijvoorbeeld feitelijk onjuiste argumenten). Interessant is dat er ook fouten wor-

den opgesomd die ontbreken in moderne overzichten, aangezien het gaat om retorische blunders die eerder de eigen zaak schaden dan de kritische toetsing van standpunten frustreren. Een voorbeeld vormt het aanvoeren van argumenten die beledigend zijn voor het publiek.

Noten

Hoofdstuk 1

1 Het woord 'argumentatietheorie' is dubbelzinnig: enerzijds is het de naam van een vak, zoals de naam 'logica', anderzijds is het de aanduiding van een bepaalde theorie over argumentatie, bijvoorbeeld de pragma-dialectiek (zie het voorwoord). Als ik spreek over 'de (moderne) argumentatietheorie' bedoel ik het vak; als ik doel op de verschillende (moderne) theorieën die binnen dit vak ontwikkeld zijn, dan spreek ik van '(moderne) argumentatietheorieën' of noem ik de theorie met name. Zie voor het gebruik van 'argumentatietheorie' als aanduiding van een vak bijvoorbeeld de titel van Van Eemeren e.a. (1996; 1997).

2 Zie bijvoorbeeld Van Eemeren e.a. (1996; 1997, hoofdstuk 2).

3 Zie Van Eemeren e.a. (1996; 1997, hoofdstuk 1).

4 Door Cope (1867) (deze te eenzijdige typering wordt afgewezen in Braet 1994 en 1996).

5 Zie voor de details van de volgende toelichting deel 1 over de *Ad Alexandrum*.

6 Wat in het vervolg over deze drie werken wordt gezegd, wordt nader uitgewerkt en verantwoord in (vooral) de hoofdstukken 2, 8 en 14.

7 Het valt niet uit te sluiten dat het werk van Aristoteles toch iets ouder is dan de *Rhetorica ad Alexandrum* (zie noot 33). Maar zelfs als dit zo zou zijn, valt de volgorde van behandelen in dit boek te verdedigen. Duidelijk zal namelijk worden dat, afgezien van conceptuele innovaties bij Aristoteles, beide werken ongeveer dezelfde stand van de geschiedenis van de retorica weerspiegelen. Het komt in feite hierop neer: Aristoteles' *Rhetorica* = ongeveer de *Rhetorica ad Alexandrum* + typisch aristotelische conceptuele innovaties. Ook al zouden die innovaties historisch gezien niet later zijn aangebracht, vanuit systematisch standpunt rechtvaardigen zij dat eerst het basissysteem besproken wordt waarop deze aristotelische 'transformaties' zijn uitgevoerd. (Vergelijk Chirons '*archaïsme doctrinale global* de la *Rh. Al.* par rapport à la *Rhétorique*' ter onderscheiding van 'antériorité chronologique *stricto sensu*' (2002, VIII, n. 5; zie ook de conclusie over de historische plaats van de leer van de *Ad Alexandrum* tussen Isocrates en Aristoteles op p. CLV).

8 Zie hoofdstuk 14.

9 Zie, behalve het vervolg van dit boek, ook Leeman en Braet (1987).

10 Zie hierover hoofdstuk 15.

11 Het belangrijkste thema van de *dispositio*leer, een zo persuasief mogelijke rangschikking van de argumenten, hoort tot de persuasie- in plaats van tot de argumentatieleer.

12 Zie voor de typering 'ingebedde argumentatieleer in de omvattende persuasieleer van de klassieke retorica' reeds Braet (1984).

13 Voor een (klein) deel zijn in de overzichten al resultaten van de komende analyses verwerkt.

14 Zie paragraaf 1.3 van Van Eemeren e.a. (1996; 1997).

15 Zie de verwijzing in de vorige noot.

16 In de logische analyse spreekt men van 'conclusie' en 'premisse'. Het argumentatietheoretische begrip 'argument' correspondeert in dit boek dus met de logische notie 'premisse'. Dat geldt ook voor het omgangstalige woord 'argument' in het Nederlands, maar men moet erop bedacht zijn dat in Angelsaksische logische literatuur 'argument' staat voor de combinatie van conclusie en premisse(n). Zie voor een bespreking van de verhouding tussen een argumentatietheoretische en een logische analyse paragraaf 1.2 van Van Eemeren e.a. (1996; 1997).

17 Er bestaat een zekere verwantschap tussen de logische notie 'redeneervorm' en het argumentatietheoretische begrip 'argumentatieschema', maar er bestaan doorslaggevende verschillen. Zie hiervoor Van Eemeren en Grootendorst (1992, 94-102) en paragraaf 1.3 van Van Eemeren e.a. (1996; 1997). In dit boek komt dit aan de orde in hoofdstuk 12 over het enthymeem en de gemeenschappelijke topen bij Aristoteles.

18 Zie voor 'theorieën' noot 1.

19 Zie Van Eemeren (ed.) (2001) en de daarin behandelde concepten.

20 Zie de verwijzingen naar bijvoorbeeld het werk van Toulmin, Perelman, Schellens, Walton, Blair en

Johnson en vooral dat van de pragma-dialectici Van Eemeren en Grootendorst (de verwijzingen zijn overigens met opzet beperkt gehouden, behalve wanneer moderne onderscheidingen gebruikt zijn als interpretatiehulp, zoals bij de afleiding van argumentatieschema's in de *Ad Alexandrum* in hoofdstuk 6). De pragma-dialectiek is, zoals duidelijk zichtbaar is voor de ingewijde, de belangrijkste moderne inspiratiebron van dit boek geweest. Maar het was niet mijn bedoeling de klassieke bijdragen louter in pragma-dialectische termen te beschrijven – daargelaten de vraag of ik daarvoor de aangewezen persoon zou zijn.

Hoofdstuk 2

21 De brief moet in elk geval geschreven zijn vóór Athenaeus, derde eeuw n. Chr.: Fuhrmann (1964a, 682, n. 2) en Barwick (1966, 218, met n. 1). Chiron (2002, XLV) plaatst de brief in de tweede eeuw v. Chr.

22 Spengels argumentatie, met verwijzingen samengevat door onder anderen Cope (1867, 406-408) en Fuhrmann (1964a, 681-682), is later nog door Wendland (1905) aangevuld.

23 Vooral sinds Fuhrmann (1964a, 684 e.v.) en Barwick (1966, 213 e.v.) onafhankelijk van elkaar de aanval van Buchheit (1960, 191 e.v.) op de stelling van Spengel hebben afgeslagen, kwam deze these sterker te staan dan ooit: vergelijk Mirhady's evaluatie van de discussie (Mirhady 1994, 56-61) (eerder Beck 1970, 91). Zie voor een toelichting van de bijna algemene toeschrijving aan Anaximenes ook Chiron (2002, LXXV).

24 Vergelijk voor de volgende overwegingen vooral Chiron (2002, vooropgestelde conclusie in n. 2, p. VII), die zich in de uitvoerige inleiding bij zijn editie en vertaling van de *Ad Alexandrum* opnieuw aangesloten heeft bij de twijfel van Cope (1867, 413-414).

25 Quintilianus (3.4.9) schrijft Anaximenes zeven *species* toe: *hortandi*, *dehortandi*, *laudandi*, *vituperandi*, *accusandi*, *defendendi*, *exquirendi*, *quod exetastikon dicit*. Dit stemt naar inhoud en volgorde precies overeen met de zeven *eidê* die in het begin van de *Ad Alexandrum* (1.1: 21b7-11) worden aangekondigd en vervolgens worden behandeld: *protreptikon*, *apotreptikon*, *enkômiastikon*, *psektikon*, *katêgorikon*, *apologêtikon*, *exetastikon*. (Zie voor vertalingen paragraaf 3.1 en de wijze van verwijzen naar de *Ad Alexandrum* en de *Rhetorica* van Aristoteles n.51 en n.243.)

26 Een met die van Quintilianus vergelijkbare (wel iets meer houvast biedende) mededeling van Syrianus, een retoricus uit de vijfde eeuw n. Chr., in zijn commentaar op *Over de staseis* van Hermogenes, deel 2, p. 11, 17-21 ed. Rabe, is waarschijnlijk gebaseerd op dezelfde (secundaire) bron als Quintilianus gebruikt heeft: zie de volgende noot.

27 Quintilianus vermeldt ter plekke, behalve de zeven (sub)typen, nog twee overkoepelende (hoofd)soorten die Anaximenes onderscheiden zou hebben, terwijl de (middeleeuwse!) handschriften van de *Ad Alexandrum* er drie hebben. Ook de volgorde van vermelding is anders. Bovendien legt hij het onderzoekende subtype anders uit dan in de handschriften. Hoewel er veel discussie is over deze afwijkingen (zie de subparagraaf *Tekstoverlevering* en de bespreking van de openingspassage in het volgende hoofdstuk), lijkt dit erop te wijzen dat Quintilianus de *Rhetorica ad Alexandrum* niet direct onder ogen heeft gehad, zeker niet in de oorspronkelijke vorm. Aangezien Syrianus vergelijkbare afwijkingen vertoont, gaat diens mededeling waarschijnlijk op dezelfde secundaire bron terug.

28 De historische toespeling staat in 8.8: 29b18-22: de hulpexpeditie van de Corinthiërs naar Syracuse in 344-343 v. Chr. De vondst van de papyrusfragmenten uit de derde eeuw v. Chr. (Grenfell en Hunt 1906, 114-138) heeft vrij algemeen tot ongeveer 300 v. Chr. als aangenomen laatste datering geleid (recentelijk bij Fuhrmann 1964a, 683, Mirhady 1994, 55 en – aangenomen dat de tekst een eenheid vormt – Chiron 2002, XL).

29 Blass (1892, 378), vgl. Brzoska (1894, 2086).

30 Zie Blass (1892, 378-382), Brzoska (1894, 2087-2088), Mirhady (1994, 60, n. 27) en Chiron (2002, LXXXIII-LXXXVIII). (De twee laatste publicaties met citaten uit/verwijzingen naar antieke bronnen.)

31 Mirhady (1994, 60-61, met n. 28) bijvoorbeeld vindt net als ik dat de toeschrijving aan Anaximenes 'has a narrow basis', maar bekritiseert 'the (overly) cautious practice of utilizing the label "anonymous"' (van onder anderen Cope 1867, 413-414). Zie ook Fuhrmann (1964a, 727). Vergelijk voor mijn voorzichtige standpunt echter de conclusie van Chiron (2002, CV-CVII).

32 Barwick (1966, 233) beredeneert, vanwege de bezigheden van Anaximenes, een eerdere laatste grens.

33 Aristoteles' *Rhetorica* heeft – zo zal in hoofdstuk 8 blijken – waarschijnlijk zijn huidige 'eindredactionele' vorm gekregen in uiterlijk 330, maar bevat vrij zeker restanten uit oudere versies, waarvan de alleroudste uit op zijn vroegst 360 zouden kunnen stammen. Qua mogelijke tijd van schrijven zouden dus beide auteurs, in elk geval voor delen van hun werk, elkaars voorganger hebben kunnen zijn en aan elkaar hebben kunnen ontlenen – al is het de vraag of de kennelijk primair voor

insiders bestemde *Rhetorica* van Aristoteles wel toegankelijk was voor de schrijver van de *Ad Alexandrum.*

34 Vergelijk voor het vervolg de iets afwijkende, meer gedetailleerde inventarisatie van Chiron (2002, LIV-LX) (eerder Barwick 1966, 230-244).

35 Zie voor de wijze van behandelen in de *Ad Alexandrum* vooral Fuhrmann (1960), die overigens – in tegenstelling tot vroegere auteurs – achter de nogal oppervlakkige overeenkomsten met Aristoteles principiële verschillen ziet.

36 Zie noot 33 voor de tijdsverhouding tussen beide auteurs.

37 Reconstructies als die van Barwick (1922 en 1966/1967) zijn al te speculatief en deels ook veel te simplistisch. Het is bijvoorbeeld, op grond van de al meermalen genoemde verschillen tussen de behandeling van de ordening, te eenvoudig om bij de ordening één bron aan te wijzen, te weten Theodectes.

38 Zie voor een overzicht van de 'Quellenfrage' tot 1970 Beck (1970, 152 e.v.). Chiron (2002, CVII-CLV) loopt nog eens alle mogelijke bronnen langs, constateert dat de meeste ideeën die wij uit de *Ad Alexandrum* kennen al eerder geformuleerd zijn, maar concludeert dat deze ideeën niet tot specifieke bronnen te herleiden zijn (hij ziet wel sterke verwantschap met (de school van) Isocrates, maar hij bestrijdt Barwicks these van directe ontlening van deel 2 aan Isocrates: pp. CXLVII-CXLVIII).

39 In de recente filologische literatuur wordt er terecht van uitgegaan dat mededelingen uit laatantieke bronnen over het begin van de retorica verdacht zijn.

40 Zie voor Isocrates *Tegen de sofisten* 19-20 en voor Plato en Aristoteles de verderop te noemen plaatsen. Zie voor de gangbare interpretatie van deze plaatsen Barwick (1922, 11-13), Solmsen (1941, 37) en Kennedy (1963, 54-58).

41 Cole (1991) heeft de *Phaedrus*-passage anders willen uitleggen dan ik hier in aansluiting bij de literatuur uit de vorige noot doe (130-132) en in het algemeen het bestaan van 'rule-based' handboeken vóór Aristoteles ontkend (71-94) (vergelijk voor dit laatste reeds Fuhrmann 1960, 124 en 1964, 705, n. 5, met oudere literatuur). Het laatste standpunt lijkt me op grond van mijn korte vergelijking van Aristoteles' *Rhetorica* en de *Ad Alexandrum* al aanvechtbaar; verder kan men zich niet voorstellen dat met name de auteur van het laatste werk zijn regels *ex nihilo* gecreëerd kan hebben.

42 Bedacht moet worden dat onvoldoende duidelijk wordt welke status de verschillende genoemde delen gehad hebben (zelfstandig deel of subdeel) en dat de weergave het karakter van een bloemlezing heeft. Plato's schets wordt bevestigd door vermeldingen in Aristoteles' *Rhetorica* (1.1.9: 54b16-19, 3.13.3: 14a36-b7 en 3.13.5: 14b12-18).

43 In het bijzonder Kennedy brengt dit steeds naar voren in zijn handboeken (1963, 27-29; 1980, 18; 1994, 15-16).

44 Vergelijk Kennedy (1959a, 1963, 52-52 en 1994, 17-19 en 30-35). In hoeverre de gerechtelijke handboekenschrijvers en de exemplarisch werkende politieke adviseurs scherp te onderscheiden zijn, en in hoeverre de eersten niet en de laatsten wel tot de sofisten gerekend kunnen worden, lijkt moeilijk uit te maken (vgl. ook Fuhrmann 1984, 21-22 en 27).

45 Hierover Beck (1970, 157-161) en Scholten (1990, 119-121) (bij beiden oudere literatuur, o.a. Kennedy 1959b).

46 Vergelijk voor het vervolg Scholten (1990).

47 Zie voor alle genoemde verwijzingen de opmerkelijke passage 36.37-42. Daarnaast zijn er passages waarin meer of minder duidelijk verwezen wordt naar een advocaat-cliënt-situatie (hierover Kennedy 1968, alwaar 421-422 over de *Ad Alexandrum*). Duidelijk is dit het geval in 36.13 (minder duidelijke verwijzingen ook elders in hetzelfde hoofdstuk, bijvoorbeeld in paragraaf 5-6), mogelijk ook in 22.8, waar gedoeld lijkt te worden op schrijven voor een cliënt (zie hierbij Cope 1867, 434, Wisse 1989, 51, n. 201 en Chiron 2002, n. 414 *ad loc.*).

48 In de filologische literatuur is het al heel lang usance dit op te merken, waarbij vaak gewezen wordt op de grote overeenkomst tussen de adviezen in de *Ad Alexandrum* en technieken in de overgeleverde redevoeringen van Attische redenaars. Twee karakteristieke voorbeelden hiervan zijn Blass (1892, 393) en Brzoska (1894, 2093) (deze auteur verwijst, 2088, ook naar Philodemus die meldt dat Anaximenes als doel had praktische redenaars voor de volksvergadering en de rechtbank te vormen).

49 Zie noot 27.

50 Afgezien van de genoemde problemen met de tekstoverlevering bevat de complete tekst van de *Ad Alexandrum* nog zoveel inconsistenties dat er wel gedacht is aan een compilatiewerk en aan verschillende auteurs. Vooral in de negentiende eeuw is dit geopperd, volgens Ipfelkofer (1889, 4 e.v.) wat al te gemakkelijk. Onlangs is de compilatiethese op een even ingenieuze als ongeloofwaardige wijze weer gelanceerd door Patillon (1997a). Ik kom er aan het eind van het volgende hoofdstuk nog even op terug, maar geef alvast mijn werkhypothese: de *Ad Alexandrum* is waarschijnlijk tussen 340-320/300 door één auteur – mogelijk Anaximenes – geconcipieerd, waarbij de onmiskenbare inconsistenties verklaard kunnen worden door onzorgvuldigheid dan wel onvermogen van de auteur en/of verwerking van uiteenlopende bronnen.

Hoofdstuk 3

51 Zie voor de tekstoverlevering het slot van het vorige hoofdstuk. De gevolgde editie is Chiron (2002) (zie p. CLXII e.v. voor de verschillen met de uitgave van Fuhrmann 1966, herzien 2000). Verwijzingen naar hoofdstukken en paragrafen zijn aan deze editie ontleend; alleen bij specifieke verwijzingen laat ik hierop zonodig de Bekker-bladzijden, -kolommen en -regels volgen (die ook in de editie-Chiron opgenomen zijn). Vertalingen in het Engels: Forster (1924, herzien en getoetst aan Fuhrmann 1966 door Barnes 1984) en Rackham (1937). De editie-Chiron bevat niet alleen een zeer uitvoerige inleiding en een Franse vertaling, maar ook heel veel informatieve noten.

52 Deze driedeling blijkt zowel uit de verderop te analyseren inhoud als uit de duidelijke overgangspassages in het werk. Buiten deze driedeling blijven de vervalste inleidende brief en het dubieuze hoofdstuk 38 (zie Chiron 2002, X-XII).

53 Vergelijk voor het vervolg van dit hoofdstuk het gedetailleerde analytische overzicht van Patillon (1997a, 112-117) en Chiron (2002, XIV-XL).

54 Afgezien van de *idiai homiliai*, discussies over privézaken, die in 1.2: 21b14 worden aangekondigd, maar slechts incidenteel in de beschouwing worden betrokken (zie verderop in de hoofdtekst). De vermelding hiervan lijkt in tegenspraak met de openingszin die slechts publieke redevoeringen aankondigt (over *idiai homiliai* Chiron 2002, n. 52 bij 1.2: 21b14 en over 'publieke redevoeringen', *logoi politikoi*', aldaar p. XIV, met n. 22).

55 Zie voor de term *dêmêgorikon* Chiron (2002, n. 44 bij 1.1: 21b1-2).

56 Speculaties over latere toevoeging – eerst dacht men alleen aan de epideiktische hoofdsoort en later dacht Furhrmann aan alle hoofdsoorten – zijn begonnen in de negentiende eeuw met Spengel. Zie de discussie hierover tussen vooral Buchheit (1960, 191 e.v.) enerzijds en Fuhrmann (1964a, 681 e.v.) en Barwick (1966, 214 e.v.) anderzijds en de evaluatie van deze discussie bij Chiron (2002, LXXXIX e.v.; hier verwijzingen naar Spengel en latere literatuur naast Buchheit, Fuhrmann en Barwick).

57 Het duidelijkst geldt dit voor de gerechtelijke situatie en het minst duidelijk voor de ceremoniële. Het theoretisch altijd denkbare optreden van een tegenpleiter wordt van de gerechtelijke, via de politieke, tot de ceremoniële situatie in de praktijk dan ook steeds minder waarschijnlijk. Bovendien is er in het bijzonder bij de epideiktische soort nog de complicatie dat deze toen vaak de vorm van een pronkrede aannam (zoals ook in de *Ad Alexandrum*, 35.2: 40b13, wordt opgemerkt – hierover Chiron 2002, n. 591 *ad loc.*).

58 De interpretatie van de drie eerste *eidê*-paren als de standaardinvullingen van de drie argumentatieve situaties blijkt het duidelijkst uit de paarsgewijze behandelwijze in boek 1 en 3. De voorbeelden van gecombineerd voorkomen zijn van mij, maar ze zijn ingegeven door een opmerking in die richting in 5.5.

59 Vergelijk Chiron (2002, XIV).

60 Vergelijk de meer gedetailleerde analyse in Beck (1970, 98 e.v.).

61 In de tekst (21b21-22) is sprake van aanzetten tot en afhouden van bepaalde *prohaireseis* (bedoelingen of voorkeuren), *logoi* (woorden) en *praxeis* (handelingen). Hetzelfde drietal keert terug in de definities van loven en laken en van onderzoeken. De auteur beperkt zich in zijn uitwerking echter tot handelingen (zie 1.4-5; de criteria worden hier ook expliciet op handelingen van toepassing verklaard); idem bij loven en laken (3.2 e.v.). Vergelijk Beck (1970, 98) en Chiron (2002, XVI, n. 20).

62 Deze eigenschappen worden bij Aristoteles *telê* en in de latere retorica *telika kephalaia* genoemd (zie Beck (1970, 98-99) en Chiron (2002, n. 57 *ad loc.*)).

63 Beck (1970, 104) wijst erop dat de thema's ontleend zijn aan de agenda van de volksvergadering. Bij hem (104 e.v.) is weer een gedetailleerdere analyse van het vervolg te vinden.

64 Zie voor de beperking tot handelingen noot 61.

65 Fuhrmann (1964a, 706-707) beargumenteert niet helemaal overtuigend dat dit laatste element niet in de oorspronkelijke definitie heeft gestaan (hij probeert de oorspronkelijke vorm te reconstrueren). Vergelijk echter de even opportunistische adviezen in Aristoteles' *Rhetorica* 1.9.28 e.v. Zie ook Chiron (2002, n. 168 *ad loc.*).

66 Door Spengel en Fuhrmann is voorgesteld om in 3.1: 25a40 *pragmata* (dingen) te schrappen (vgl. 3.2: 25a4-5). Hiertegen protesteert Chiron (2002, nn. 170 en 173 *ad loc.*), omdat volgens hem het loven en laken niet slechts op mensen slaat. Gezien de aard van de predikaten en de feitelijke behandeling in dit hoofdstuk gaat het echter wel degelijk slechts om mensen en hun handelingen.

67 Zie voor de volgorde misdaden-vergissingen Fuhrmann (1964a, 707-708). Zie ook Chiron (2002, n. 209 *ad loc.*).

68 Naast dit type aanklacht (op basis van 'slechtheid') wordt er nog een tweede, in de praktijk minder frequente soort onderscheiden (op basis van 'dwaasheid'): zie Chiron (2002, n. 211 *ad loc.*).

69 Zie hoofdstuk 5.

70 Zie over dit bijzondere type rede Chiron (2002, XXII).

71 Zie voor deze onzekere plaats Fuhrmann (1966; 2000 *ad loc.*).

72 Tussendoor worden onder meer nog zaken als het anticiperen op het betoog van de tegenpartij of op reacties van het publiek en recapituleren behandeld, taalhandelingen die in deel 3 ook als delen van de rede besproken worden.

73 Het was consequenter geweest als de *pisteis* in hoofdstuk 4 van deel 1 behandeld waren. Mogelijk zijn ze vanwege hun omvang in deel 2 geplaatst. Zie Fuhrmann (1960, 14, n. 1) over deze kwestie. De schrijver van de *Ad Alexandrum* lijkt zelf de inconsequentie ingezien te hebben, want hij zegt eerst (5.5: 27b36-38) dat deel 1 rede-specifieke middelen betrof en deel 2 algemene middelen zal behandelen, maar later (6.1-3) wijst hij erop dat de middelen in deel 1 ook algemeen te gebruiken zijn en de *pisteis* in deel 2 wel algemeen zijn, maar vooral gebruikt worden in gerechtelijke redes.

74 Zie voor een interpretatie van deze frase hoofdstuk 6.

75 Zie Chiron (2002, n. 257 *ad loc.*) voor nadere uitleg, met literatuuropgave, van dit type *pistis*. (Ook bij de andere *pisteis* geeft Chiron steeds uitleg en verwijzingen.)

76 Zie voor de onduidelijke tekstoverlevering op dit punt Chiron (2002, n. 283 *ad loc.*).

77 De betekenis van *tekmêria* (aanwijzingen of een soort tekens) in de *Ad Alexandrum* verschilt van de bekendere betekenis (noodzakelijke tekens) bij Aristoteles.

78 Zie voor deze onzekere plaats Fuhrmann (1966; 2000 *ad loc.*) en Chiron (2002, n. 302 *ad loc.*).

79 De aanhalingstekens wijzen op het grote verschil tussen de betekenis die hier in de *Ad Alexandrum* aan 'enthymeem' gehecht wordt en de bekendere betekenis bij Aristoteles.

80 Evenals bij het 'enthymeem' wordt bij deze soort een stijleis geformuleerd: in beide gevallen is beknoptheid vereist (resp. 10.3: 30a35-37 en 11.2: 30b4-6). Opmerkelijk is dat het *enthymêma* en de *gnômê* ook *schêmata* worden genoemd (18.4: 32b26) en daarmee ook tot de 'stijlfiguren' worden gerekend die verderop in de tweede helft van deel 2 behandeld worden.

81 Zie voor deze vertaling de analyse in hoofdstuk 6.

82 Zie voor tekstproblemen in deze passage Chiron (2002, n. 324 *ad loc.*).

83 Een interessante aanvulling is wel dat *sêmeia* en *elenchoi* nu expliciet op gerechtelijk terrein geplaatst worden: ze zijn, zo lezen we in 31a42 en 31b4, op rechters gericht.

84 Zie Chiron (2002, n. 349 bij 16.2).

85 In mijn concrete illustraties van de richtlijnen beperk ik me bovendien tot de politieke en gerechtelijke varianten.

86 Vergelijk Beck (1970, 120-121), die ook een overzicht van de wisselende benamingen geeft.

87 Bij de volgende analyse, met name bij de weergave van de *pisteis*, grijp ik vooruit op de resultaten van hoofdstuk 4.

88 Zie Chiron (2002, n. 565 voorafgaand aan 34.1) voor het onsystematische en verbrokkelde karakter van de behandeling van het slot in de *Ad Alexandrum*.

89 Bij de gerechtelijke subtypen wordt dit emotioneren aan het slot wel, bij de politieke subtypen niet expliciet tot het slotdeel gerekend (het wordt daar alleen als laatste behandeld).

90 Men krijgt de indruk dat deel 1 en 2 twee latere toevoegingen zijn aan de in beginsel complete behandeling van de stof die deel 3 biedt (dit deel 3, met als kern lijstjes met vaste soorten argumenten per type rede, doet sterk denken aan de rapportage in Plato's *Phaedrus* 266d5 e.v. over de bestaande gerechtelijke handboeken). De uitbreiding van deel 3 met niet-gerechtelijke redes lijkt, ter ontlasting van de uiteenzetting, eerst deel 1 opgeroepen te hebben. Vervolgens lijkt, opnieuw ter ontlasting, deel 2 uit deel 1 gelicht. Eén kanttekening moet hier wel gemaakt worden: de *Ad Alexandrum* is ten onrechte vaak voorgesteld als een inconsistent compilatiewerk (vgl. Chiron 2002, XLVII e.v.). Het werk bevat inderdaad de nodige oneffenheden (zie ook de volgende hoofdstukken) en er vloeien ongetwijfeld verschillende bronnen in samen, maar in vergelijking met de globaal parallel ingerichte *Rhetorica* van Aristoteles vormt het een veel consistenter gecomponeerd geheel. Op grond van de overeenkomst met Aristoteles is het onwaarschijnlijk dat de schrijver van de *Ad Alexandrum* de globale compositie heeft bedacht, wel kan hij ervoor gezorgd hebben dat deze in detail minder dissonanten bevat, al valt niet uit te sluiten dat ook dat aan voorgangers te danken is.

91 Een paradoxaal beeld levert op dit punt de vergelijking met de *Rhetorica* van Aristoteles op. Zoals we in hoofdstuk 9 zullen zien, wordt daarin al expliciet gezinspeeld op de latere chronologische takenleer, maar we zullen ook zien dat Aristoteles' eigen uiteenzetting niet chronologisch is. Bij de auteur van de *Rhetorica ad Alexandrum* lijkt het precies andersom te liggen. De chronologische aanpak blijft bij hem impliciet, maar vooral zijn behandeling van de gerechtelijke rede staat veel dichter bij die van Hermagoras dan bij Aristoteles het geval is.

Hoofdstuk 4

92 Deze opsomming vormt de eerste zin van de uiteenzetting als we afzien van de mogelijk geïnterpoleerde voorafgaande twee- of driedeling in politieke, ceremoniële en gerechtelijke redes: zie het vorige hoofdstuk.

93 Zie het vorige hoofdstuk, ook voor de plaats van de onderzoekende rede in deze driedeling.

94 Zie bijvoorbeeld Braet (1984, paragraaf 7.2 en daar vermelde literatuur).
95 Het beginsel van de presumptie van onschuld kwam bijvoorbeeld zelfs nog niet voor in het *Corpus Iuris Civilis* (529-534 n. Chr.), wel zoiets als 'wie stelt, moet bewijzen' (mededeling rechtshistorica Olga Tellegen).
96 Vergelijk, ondanks de verschillen, de regels voor de confrontatie-, openings- en afsluitingsfase in redelijke discussies van de pragma-dialectici Van Eemeren en Grootendorst (1982, 1984, 1992, 2000 en 2004).
97 Vergelijk de confrontatie- en afsluitingsfase in de pragma-dialectiek (zie de vorige noot).
98 Vergelijk de regels voor de bewijslast(verdeling) in de openingsfase van de pragma-dialectiek (zie noot 96).
99 Er moet onderscheid gemaakt worden tussen loven en laken in het kader van een gerechtelijke of politieke rede (een situatie waarin wel een tegenbetoog past) en zelfstandig ceremonieel gebruik (een situatie waarin geen tegenpleiter optreedt). Zie noot 57 bij het vorige hoofdstuk en het vervolg van de hoofdtekst.
100 Zie de behandeling van het politieke tegenbetoog in het volgende hoofdstuk.
101 Zie hiervoor hoofdstuk 3.
102 Zie hiervoor hoofdstuk 6.
103 Het is aardig erop te wijzen dat Alcidamas, een vroege retoricus die mogelijk invloed heeft gehad op de *Ad Alexandrum*, de retorica vanwege de aanwezigheid van pro- en contra-betogen als *dialogikê* heeft gekarakteriseerd (hierover Barwick 1966, 220).
104 De tegenstelling 'agonaal' versus 'niet-agonaal', wel en geen strijd bevattend, wordt in de *Ad Alexandrum* maar zeer terloops genoemd (35.2: 40b13). Meer hierover bij Buchheit (1960, 34, 124 e.v. en 221 e.v.).
105 Verder nog door de terloopse vermelding van de beoogde concrete instituties zoals de raad, de volksvergadering en de rechtbank (bijvoorbeeld in 2.1 en in 18).
106 Zie Chiron (2002, n. 360 bij 18.1) voor het verband tussen het anticiperen zoals behandeld in 18.1-10 en het wegnemen van vooroordelen (*diabolai*) bij het publiek in de inleiding dat in deel 3 besproken wordt.
107 Er waren ook instellingen waar dit verboden was: zie de aandacht hiervoor bij Aristoteles in paragraaf 10.1.
108 Vergelijk Beck (1970, 124-125). Zie voor *prothesis* 29.27: 37b35 (hierover Chiron 2002, n. 513 *ad loc.*). Dit laatste woord lijkt voor hetzelfde te staan als de herhaalde formulering 'kernachtige aanduiding van het onderwerp of de zaak in kwestie' (29.1: 36a34 en 29.3: 36b4).
109 Vergelijk Beck (1970, 125-126).
110 Vergelijk Beck (1970, 126-133).
111 Zie voor deze corrupte passage de edities van Fuhrmann (1966; 2000) en Chiron (2002, n. 633 *ad loc*).
112 Bij de gerechtelijke subtypen wordt dit emotioneren aan het slot wel, bij de politieke subtypen niet expliciet tot het slotdeel gerekend (het wordt daar alleen als laatste behandeld).
113 Vergelijk voor deze 'pathetische argumentatie' paragraaf 10.2 (het gaat hier om een atypische vorm van argumentatie die niet op het zakelijke geschilpunt is gericht, maar op het doen ontstaan van een emotie bij het publiek).
114 Zie bijvoorbeeld de motivering van de vrijheidsregel (de vrijheid om welk standpunt dan ook naar voren te brengen en in twijfel te trekken) uit de confrontatiefase in de pragma-dialectiek en de bespreking van Feteris van de regels met betrekking tot de dagvaarding en de tenlastelegging in het Nederlandse procesrecht (Feteris 1989, hoofdstuk 6, gaat via een vergelijking met de regels van de pragma-dialectiek, na hoe deze procesregels bijdragen aan de redelijke en doelmatige toetsing van standpunten).
115 Het moet wel een toegelaten partij zijn die het over een relevant onderwerp heeft. Zoals ook tegenwoordig bij formele discussies zoals vergaderingen en processen het geval is, kan niet iedereen maar spreekrecht eisen. Er bestaan allerlei voorwaarden voor deelname (die voorwaarden kunnen redelijk zijn, omdat ze bijvoorbeeld doelmatig zijn, maar ook onredelijk of cultuurgebonden, zoals de uitsluiting van vrouwen en slaven). In dit soort situaties kan ook niet over elk willekeurig onderwerp een standpunt ingenomen worden, het moet 'geagendeerd' zijn.
116 *Stasis* betekent letterlijk 'standpunt'. Elke gekozen *stasis* houdt een substandpunt oftewel hoofdargument in bij het hoofdstandpunt van de discussie, bijvoorbeeld het hoofdstandpunt 'Dit voorstel moet niet aangenomen worden' (het hoofdstandpunt van een tegenstander in een politieke discussie) of 'Ik moet niet veroordeeld worden' (het hoofdstandpunt van een beschuldigde in een strafproces). Zie verder het volgende hoofdstuk.
117 Dit hangt samen met het procesperspectief op het argumenteren in dit deel: zie het volgende hoofdstuk.
118 Dit geldt in het algemeen voor classici: zie bijvoorbeeld Cope (1867, 419), Volkmann (1885, 45-46), Jaeneke (1904, 23-24), Matthes (1958, 135, met n. 2), Fuhrmann (1960, 16, 20 en 27) en Chiron (2002,

CLII-IV, met verwijzing naar noten bij zijn editie/vertaling). Nadeau (1958) daarentegen zag reeds deliberatieve (politieke, beleidsmatige) 'stock issues' of *staseis* in de *Ad Alexandrum*.

119 Zie voor de typering als *hoofdargumenten* verder het volgende hoofdstuk.

120 Zie Nadeau (1958) voor de overeenkomst tussen de criteria in de *Ad Alexandrum* en de moderne *stock issues*. Braet en Schouw (1998) is een Nederlandse debathandleiding waarin de rol van de *stock issues* uitgelegd wordt (daarin ook verwijzingen naar Amerikaanse debathandboeken).

121 In dit hoofdstuk zal ook blijken dat in de lijsten van deel 1 een belangrijk criterium ontbreekt: de effectiviteit.

122 Ik zie er hier even vanaf dat niet de aanklacht (de tenlastelegging), maar een impliciete verdergaande bewering (de aangeklaagde moet gestraft worden) het hoofdstandpunt van een aanklager is: zie verder het volgende hoofdstuk en vooral hoofdstuk 17 over Hermagoras.

123 Er wordt onderscheid gemaakt tussen daden die voortkomen uit slechtheid (wel de meest frequente situatie) en uit dwaasheid.

124 Zie Chiron (2002, n. 215 *ad loc.*) voor de tekstproblemen bij deze plaats.

125 Zie voor parallelle passages in deel 2 en 3: resp. hoofdstuk 7 (10-14) en 36 (17-28, 31-36 en 43-44). Deze passages leveren geen andere bewijslast-/vraagpunten op, wel een aanvullend beeld van de posities van de procespartijen: zie het volgende hoofdstuk.

126 Zie voor de stasisterminologie, ook voor de termen in de rest van deze noot, hoofdstuk 17 over Hermagoras. Vergelijk voor een interpretatie van deze plaats ook de stasispassages in hoofdstuk 7 en 36 die vermeld zijn in de vorige noot. In de literatuur (zie noot 118) worden de eerste en derde verdedigingslinie algemeen als *stochasmos* resp. *syngnômê* geduid. De tweede linie wordt vaak gelijkgesteld met *antilêpsis*. Met Spengel (1862, 639) zie ik hier geen duidelijke scheiding tussen *horos* en *antilêpsis*. Verder bespeur ik bij de tweede linie nog – vaag aangeduid – rechtvaardigende subtypen van de *antithetikai*: *antistasis* ('in voordeel van de gemeenschap') en *antenklêma* (op basis van 36.43, vgl. Chiron 2002, n. 701 *ad loc.*; Matthes 1958, 135, n. 2 en Jaeneke 1904, 24 wijzen voor dit type nog op andere, m.i. onjuiste plaatsen).

127 In paragraaf 16.3 zal blijken dat de drie verdedigingslinies in de *Ad Alexandrum* al een groot gedeelte van de formele voorwaarden voor strafbaarheid vertegenwoordigen zoals die (pas!) in de negentiende eeuw door Duitse rechtsgeleerden zijn opgesteld.

128 Vandaar dat de redenaars uit de tijd van de *Ad Alexandrum* ook al volop gebruikmaken van de bewijslastpunten: zie bijvoorbeeld de vele verwijzingen in het handboek van Volkmann (1985). Mogelijk is de schrijver van de *Ad Alexandrum* hierdoor geïnspireerd, al is het omgekeerde ook mogelijk: de redenaars kunnen het van hem en zijn voorgangers hebben. Dat het hier om elementaire normatief-argumentatieve intuïties gaat waarover mensen van alle tijden al vroeg beschikken, bewijst de kleuter die opgevoerd wordt in Braet (2007, paragraaf 2.2).

129 Vergelijk Braet (1994 en 1996).

Hoofdstuk 5

130 Zoals ik in hoofdstuk 1 heb aangegeven, laat ik de ceremoniële subgenres vanwege hun afwijkende, niet-agonistische karakter buiten beschouwing.

131 In hoofdstuk 17 zal blijken dat deze voorstelling van zaken, die ook alleen bedacht is voor een verdediging in een strafzaak, een simplificatie inhoudt. Voor dit hoofdstuk volstaat dit vereenvoudigde drie-niveau-model, al zal blijken dat alleen een verdediger en een afrader zich tot één stasispunt (hoofdargument) kunnen beperken.

132 Er wordt wel een verband gelegd met in het bijzonder de gerechtelijke argumentatie: zie hierover hoofdstuk 3 en noot 140 hieronder.

133 Naast deze positieve bewijsvoering behandelt de auteur in hoofdstuk 33 nog de anticiperende weerlegging (*prokatalêpsis*) van de argumentatie van de tegenpartij. Dit levert echter geen nieuwe typen hoofdargumenten met bijpassende subargumenten op.

134 Zie paragraaf 4.1 voor het onderscheid tussen de reagerende *antilogos* en de initiërende variant van de afradende rede.

135 Behalve van de vermelde onderdelen is ook nog sprake van waarschijnlijk niet zozeer argumentatief als wel stilistisch bedoelde *enthymêmata* en *gnômai*: geadviseerd wordt elk afgerond onderdeel van de feitelijke en beoordelende argumentatie met 'enthymemen' en 'gnomen' te besluiten. Zie voor dit stilistisch gebruik 15.2: 31b25-26 en 22.1-2. (Chiron 1998, 363-364 maakt ook onderscheid tussen een stilistisch en een argumentatief gebruik, maar komt soms tot een andere toekenning van functies: gezien de context kent hij volgens mij ten onrechte een argumentatieve functie toe aan de vermeldingen in 39a34, 42b38 en 43a2.)
Bovendien staat er in 32.1 dat de hier weergegeven soorten argumenten het meest geschikt zijn voor politieke redevoeringen, maar dat alle andere argumenten waarover men de beschikking heeft ook gebruikt moeten worden.

136 Dat het waarschijnlijk hierom gaat, kan opgemaakt worden uit 7.7. In deze paragraaf bedoelt de

auteur hoogstwaarschijnlijk te zeggen dat *eikos*-argumentatie in politieke redevoeringen gebruikt kan worden voor het aannemelijk maken van het optreden van beoogde effecten van voorstellen.

137 Het bevreemdt enigszins dat in deze reeks *gnômai* zijn opgenomen, want in de ongeordende aankondiging in 38b33-34 ontbreekt dit type (daar is sprake van *enthymêmata*, die hier ontbreken).

138 Hij lijkt voor de subargumenten alleen te denken aan de *pisteis* in deel 2: zie ook bij de gerechtelijke redes.

139 Zoals gezegd, hangt dit mogelijk samen met het feit dat hier, vanaf 34.7, onderscheiden wordt tussen een discussie initiërende en een reagerende afrader.

140 Deze magere behandeling van de gerechtelijke subargumenten in deel 1 heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat deze als *pisteis* apart besproken worden in deel 2. Zoals ik in hoofdstuk 3 heb opgemerkt, zijn deze misschien vanwege hun omvang uit deel 1 gelicht en naar een nieuw deel 2 verplaatst.

141 Als minder relevant laat ik dus terzijde 36.43 en 36.19-25 over het anticiperen op de tweede verdedigingslinie. Op de laatste plaats worden drie van de latere *nomika zetêmata* of *status legales* van Hermagoras besproken (*antinomia*, *rhêton kai dianoia* en *amphibolia*, vgl. Chiron 2002, noten *ad loc.*), wat opgevat kan worden als een teken dat bij de tweede verdedigingslinie geen duidelijke grens is tussen *horos* en *poiotês*: de *nomika* zijn – zullen we bij Hermagoras zien – aan beide ondergeschikt.

142 Zie noot 135 over het niet opnemen van de stilistische 'enthymemen' en 'gnomen' om passages af te ronden.

143 Vergelijk voor deze tweedeling, met bijpassende Griekse terminologie, Chiron (2002, n. 661 *ad loc.*).

144 De voorstelling van zaken in de tekst is in feite nog wat complexer. Men moet voor betwiste feiten kennelijk altijd de twee soorten getuigenverklaringen aanvoeren, als deze er zijn. Het hangt dan van de status van de feiten af hoe men verder moet gaan (of: hoe men, bij afwezigheid van verklaringen, moet beginnen): bij overtuigende feiten kan men volstaan met (volgens mij stilistisch bedoelde) *enthymêmata* en *gnômai*, bij niet overtuigende feiten moet men *eikota* etc. aanvoeren (die men met eveneens stilistische *enthymêmata* en *gnômai* moet afronden).

145 Deze ongestructureerde criteria-reeks, zoals vermeld bij de aanklager, is minder duidelijk dan de tweedeling van de juridische hoofdargumenten die geïmpliceerd wordt door de behandeling bij verdediging: 'Het feit is niet te rechtvaardigen' en: 'De dader is niet te verontschuldigen'.

146 Deze paragraaf is een bewerking van een passage uit Braet (1994; 1996).

147 Beck (1970, 140, met noot 2) wijst op de persuasieve rangorde in de argumenten voor een voorstel. Zie ook het vervolg van de hoofdtekst.

148 Vergelijk onder meer de criteria bij 'informal logicians', bijvoorbeeld Johnson en Blair (1994, 55).

149 Vergelijk Volkmann (1885, 117) en Kennedy (1963, 89). Zie ook de inleiding op de analyse van de *pisteis* in het volgende hoofdstuk.

150 Zo lijkt 32.2 in samenhang met 14.8-9 uitgelegd te kunnen worden.

151 Zie voor deze interpretatie de analyse van de *paradeigmata* in het volgende hoofdstuk.

152 Zie voor nadere analyse van deze combinaties het volgende hoofdstuk.

153 Het gaat dan om parallelle gevallen als hoofdargumenten voor de effectiviteit van een voorstel.

Hoofdstuk 6

154 Weggelaten in dit overzicht worden onder meer tamelijk terloops genoemde middelen voor het toeschrijven van handelingen aan personen in hoofdstuk 3 en de al in hoofdstuk 4 (vooruitlopend op deel 2) gedeeltelijk aanwezige 'stasistopen'.

155 Zie voor deze middelen paragraaf 4.2.

156 Ik gaf reeds in hoofdstuk 3 aan dat *enthymêma* in de *Ad Alexandrum* iets anders betekent dan bij Aristoteles; zie ook het vervolg van de hoofdtekst van dit hoofdstuk.

157 Zie de registers in de editie-Fuhrmann (1966; 2000) en de editie-Chiron (2002) onder de term *topos*: in de oorspronkelijke tekst komt deze term waarschijnlijk niet voor.

158 Verantwoordelijk hiervoor lijkt in de eerste plaats dat in de *Ad Alexandrum* de notie 'argument' nog ontbreekt. Het dichtst in de buurt hiervan komt nog de categorie *pistis* (bij benadering weer te geven door 'bewijs'). Maar nergens blijkt dat de auteur de eenheid *pistis* zag als een element in een tweeledige structuur standpunt-argument. Verder wordt de term *pistis* niet gebruikt als een vormcategorie die alle argumentatiesoorten omvat, ook bijvoorbeeld de aanvullende argumentatiesoorten analogie enzovoort uit deel 1.

159 Ik zal in de noten verschillende keren naar moderne behandelingen van argumentatieschema's verwijzen. In deze behandelingen wordt geen uniform basisschema en geen uniforme notatiewijze gebruikt. Mijn notatiewijze sluit, vooruitlopend op paragraaf 12.2, het meest aan bij die van Kienpointner (1992): ik kies ervoor de verschillende schema's te presenteren als invullingen van een modus ponens-achtig patroon, met het topische principe als de veralgemeende als-dan-uitspraak (dit onderdeel van het schema omschrijft het best het type inhoudelijk verband tussen standpunt en argument in een enkelvoudige argumentatie dat het argumentatieschema kenmerkt, vergelijk Van Eemeren en Grootendorst 1992, 100).

160 Vanaf dit punt is dit hoofdstuk met kleine aanpassingen ontleend aan Braet (2001a; 2004a).
161 De schrijver geeft in 1.5: 21b30-31 aan dat de criteria in kwestie op alle handelingen, *praxeis*, van toepassing zijn en in 6.1 dat de hier besproken argumentatiewijze vooral in aan- en afradende redes, maar ook bij de andere soorten redes bruikbaar is. Verder is er in de besproken passage ook enige aandacht voor een hier weggelaten 'negatief' schema voor de afrader.
162 Deze door mij aangebrachte nummering van argumentatieschema's is natuurlijk in zoverre misleidend dat er een reeks gevormd wordt die de auteur zelf niet als zodanig presenteert.
163 In moderne overzichten van argumentatieschema's valt dit onder de categorie 'argumentatie op basis van classificatie' (of een vergelijkbare term, zie bijvoorbeeld Kienpointner 1992, 285, schema (9) en Walton 1996, 53-55).
164 Zie hierover Braet (2001a, 332-333; 2004a, 142-143, met verwijzingen naar moderne auteurs).
165 Chiron (2002, n. 79 ad 1.13) ziet de overeenkomst tussen de handeling van het *gehoorzamen aan* en de handeling van het *navolgen van* ouders; ik denk dat de structurele parallel domineert.
166 In de moderne literatuur wordt wel verschil gemaakt tussen letterlijke en figuurlijke analogieën; omgekeerd aan de door mij gekozen voorbeelden (zie echter het voorbeeld van de gezonde mensen en saamhorige samenlevingen 1.21: 22b33-36) wordt de figuurlijke analogie meestal als de analogie op basis van overeenkomstige verhoudingen gezien, zie bijvoorbeeld Kienpointner (1992, 384-393, met de verwijzing naar de bekende behandeling bij Perelman en Olbrechts-Tyteca 1958).
167 In de volgende drie schema's zal ik steeds in het algemeen over 'handelingen' spreken. In hoofdstuk 1 worden de drie geschematiseerde argumentatiewijzen echter slechts toegepast op handelingen die aan- of afgeraden worden. Maar de schema's worden stilzwijgend ook buiten een dergelijke context toegepast. Met name analogieargumentatie wordt zelfs nog ruimer gebruikt dan bij het beoordelen van handelingen. Volgens de schrijver kan men er ook het optreden van de effecten van (politieke) handelingen of het verricht zijn van (misdadige) handelingen mee aannemelijk maken (zie o.a. 7.8-9). Als we abstraheren van de aard van het standpunt dat ermee verdedigd wordt en de enigszins specifieke inhoud die de argumentatie daardoor krijgt (vergelijk Kienpointner 1992, 231-235 over meer en minder context-abstracte formuleringen van schema's), dan hebben we in *[2]-[4]* te maken met drie hoofdsoorten algemeen toepasbare argumentatieschema's.
168 In de moderne literatuur wordt in plaats van deze als-dan-regel vaak als 'premisse' opgenomen dat de twee vergeleken zaken overeenstemmem (zie bijv. Schellens 1985, 204 en Walton 1996, 77-78); die 'premisse' is echter een vooronderstelling die in het schema de als-dan-regel niet kan vervangen.
169 Dit is dus al het tweede argumentatietype waarbij in de *Ad Alexandrum* subtypen worden onderscheiden. In feite is dit kenmerkend voor alle argumentatietypen en bijbehorende schema's: er bestaan altijd de nodige varianten van. In de moderne argumentatieliteratuur wordt vaak aan het schema op basis van tegendelen en aan de vele denkbare subtypen daarbij voorbijgegaan, waarschijnlijk omdat de onderscheiden manieren om te argumenteren op basis van tegendelen in de praktijk weinig voorkomen (zie hierover Kienpointner 1992, 306-328, een van de weinige moderne behandelingen).
170 In de moderne literatuur kent men – voor zover mij bekend – deze combinatie van argumentatie op basis van autoriteit en precedent niet. Men onderscheidt de vormen apart, bijvoorbeeld Schellens (1985, 179-189) en Kienpointner (1992, 393-402) over autoriteitsargumentatie in het algemeen en Walton (1996, 94-95) over *argument from precedent*.
171 In dit verband is het misschien niet overbodig erop te wijzen dat bij amplificeren (en verkleinen) wel degelijk geargumenteerd wordt – of althans kan worden, want er bestaan ook niet-argumentatieve vormen. Dit wordt wat verdoezeld door de in de antieke retorica gebruikelijke tegenstelling tussen het bewijzen van betwijfelde feiten en het amplificeren van vaststaande feiten. Zie hierover Braet (2001b).
172 Zie Chiron (2002, n. 183 ad 3.6) voor de soms gecombineerde toepassing van deze methoden bij het amplificeren.
173 Uitgezonderd de relatief uitvoerige behandeling van *loci* in dit verband bij Perelman en Olbrechts-Tyteca (1958, par. 21 e.v.) vormt het schema voor gradueel-vergelijkende waarderingsargumentatie van Schellens (1985, 139-140) een van de weinige moderne voorbeelden. (Men vergelijke overigens de significantiecriteria die in handboeken voor 'academic debate', zoals Freeley (1993), gegeven worden bij het *issue of significance*.)
174 Vergelijk Goebel (1989, 43, met noot 6) en Chiron (1998, 353, met noot 10).
175 Zie voor de moeilijk te duiden omschrijvingen van de intrinsieke en extrinsieke *pisteis* de overigens weinig overtuigende analyse van Chiron (1998, 374-375) (er zijn ook tekstproblemen bij deze omschrijvingen: zie Chiron 2002 *ad loc*.) Zie voor het chronologische onderscheid tussen de oudere directe en de latere indirecte bewijzen Kennedy (1994, 88 e.v.) en Scholten (1990, 131 e.v.).
176 Vergelijk Goebel (1989, 43-44).
177 Vergelijk Chiron (1998, 352-353 en 2002, n. 262 *ad loc*.).
178 Bij aan- en afradende redes wordt in 7.7 geen enkele illustratie van *eikos*-argumentatie gegeven; in

32.1-2 wordt gerept van argumentatie op basis van de gewone gang van zaken om (de effectiviteit van?) voorstellen te verdedigen, maar die argumentatiewijze wordt niet toegelicht. Bij de gerechtelijke redes wordt buiten het feitenbewijs argumentatie op basis van emoties, respectievelijk gewoonte (voor de aangeklaagde) aangeraden voor het excuseren, respectievelijk rechtvaardigen van een toegegeven misdaad (7.13-14).

179 Van dit subtype, dat goed voorstelbaar is, ontbreekt een voorbeeld in de tekst.

180 Vergelijk Goebel (1989, 44-45) (ten onrechte stelt Goebel dat met de *pathê* door de verdediger niet geargumenteerd wordt).

181 Vergelijk Schellens (1985, 93) over 'quasi-voorspelling'.

182 Vergelijk Price (1975, 17) en Chiron (2002, n. 288 ad 8.5).

183 Aristoteles' *Rhetorica* 2.20 bevat ook fictieve voorbeelden; zie Price (1975, 27 e.v.) over de aard van de voorbeelden.

184 De behandeling in 29b21 (voorbeelden alleen uit het verleden) verschilt iets van die in 30a7-8 (ook uit het heden) (vgl. Price 1975, 16 en Chiron 2002, n. 298 ad 8.14).

185 Zie voor het verschil tussen indirecte inductieve generaliserende ondersteuning van een verzwegen als-dan-argument en *case-by-case-analogy* direct voor een standpunt Kienpointner (1992, 243-244).

186 Vergelijk Price (1975, 28) over de wisselende mate van algemeenheid van de bewering die met de voorbeelden ondersteund wordt.

187 Bijvoorbeeld Schellens (1985, 197-205) en Walton (1996, 77-80).

188 Deze omschrijvingen verdienen de voorkeur boven de gebruikelijke, misleidende vertalingen: ze geven aan dat deze woorden hier een andere betekenis hebben dan bij Aristoteles.

189 Zie voor het verschil tussen de twee soorten de overigens niet helemaal dwingende beschouwing van Chiron (1998, 360-365), waarin zeker juist is dat het *enthymêma* ook een niet-argumentatieve stilistische functie kan hebben (zie de opmerking hierover in hoofdstuk 3 hiervoor).

190 Bij het aanwenden van het tegendeel van *enthymêmata* voor de eigen zaak, een tweede toepassingwijze van dit type *pistis*, wordt wel geargumenteerd, en wel met een variant van *[3]*, op basis van tegendelen.

191 Net als *enthymêmata* hebben *gnômai* in elk geval ook een stilistische functie: zie noot 135. Uit de veel uitvoeriger behandeling van de *gnômai* in Aristoteles' *Rhetorica* 2.21, die zeer waarschijnlijk op hetzelfde verschijnsel slaat, kan onder meer afgeleid worden dat de stelregel eerder een opinie bevestigende dan een argumentatieve functie heeft (al is de stelregel impliciet in een enthymeem ingebed) (2.21.2-8 en 10) en zeer geschikt is om het *êthos* van de spreker tot uitdrukking te brengen (2.21.13 en 16).

192 Dit suggereert Chiron (1998, 370). Greg (1972, 51) interpreteert het *sêmeion* als niet-causaal.

193 Zie noot 83.

194 Vergelijk Schellens (1985, 89-114) en Kienpointner (1992, 328-364).

195 Vergelijk Kienpointner (1992, 338).

196 Zie voor tekstproblemen de editie-Chiron (2002 *ad loc.*).

197 Zie Chiron (2002, n. 323 ad 13.1, vgl. 1998, 374).

198 Bij het laatste voorbeeld, een alibi-verweer, is dit onmiskenbaar, maar ook de andere voorbeelden laten zich het best zo begrijpen. Het voorbeeld van de jongen is een adequate reactie op de beschuldiging dat hij de som geld in kwestie gestolen heeft en het foltervoorbeeld op een bekentenis die ons slecht uitkomt. (Behalve uit de aard van deze voorbeelden blijkt uit 14.6: 31b4 en uit 37.17.-18 het gerechtelijk domein van dit middel en de toepassing in het kader van het feitenbewijs.)

199 Vergelijk Walton (1996, 61-63).

200 Zie verwijzingen naar de moderne literatuur in noot 170.

201 Dit is bijvoorbeeld (in hoofdzaak) het geval bij Hastings (1962) en Schellens (1985; zie hierover ook Kienpointner 1992 voor uitvoerige weergave plus kritiek). Zie Braet (2001a; 2004a) voor een vergelijking van deze en andere moderne typologieën en de typologie in de *Ad Alexandrum.*

202 Van dit subtype, dat goed voorstelbaar is, ontbreekt dus een voorbeeld in de tekst.

203 Bijvoorbeeld Hastings (1962), Schellens (1985), Van Eemeren en Grootendorst (1992, hoofdstuk 15) en Walton (1996).

Hoofdstuk 7

204 De hedendaagse drogredentheorie waarin drogredenen het duidelijkst worden opgevat als schendingen van redelijkheidsnormen is die van de pragma-dialectiek (overzicht in o.a. Van Eemeren en Grootendorst 2000; 2004, hoofdstukken 6 en 7).

205 Zie Fuhrmann (1960).

206 Dit blijft tot de factor publiek beperkt; het anticiperen op de tegenpartij wordt louter in rechtszaken toegelicht. Zie voor deze wat inconsequente onderverdeling Chiron (2002, n. 368 *ad loc.*).

207 Vergelijk de vrijheidsregel in de pragma-dialectiek (verwijzingen in noot 204).

208 Hiermee wordt nog, op onduidelijke wijze, een verdeling naar vooroordelen op grond van het ver-

leden en het heden gecombineerd. Zie voor de gehele onderverdeling Chiron (2002, n. 633 *ad loc.*).
209 Vergelijk Beck (1970, 130) over het eerste advies.
210 Aristoteles beperkt dit tot het idee voor zover dat door de rede tot stand komt; de voorafgaande reputatie valt er niet onder. Dat ligt in de *Ad Alexandrum* anders.
211 Ik doel hier op *pisteis* als *tekmêria* en *enthymêmata* betreffende tegenspraken op het *eidos exetastikon*, de (inconsistenties) onderzoekende rede. Uitgelegd volgens bepaalde moderne inzichten gaat het hier voor een deel om adviezen om de *ad hominem*-drogreden te gebruiken en voor een ander deel om op redelijke wijze op inconsistentie binnen één betoog te wijzen.
212 Vergelijk Aristoteles' *Rhetorica* 3.15.0: 16a34-36.
213 Zie over deze opkomende, impopulaire, 'professionals' hoofdstuk 2.
214 Zie Chiron (2002, nn. 689 en 690 bij 36.37).
215 In feite staat er iets meer: toon het tegendeel van het overgeslagen punt aan, in dit geval de onrechtvaardigheid. Dit 'overvragen' van de antagonist bij stasispunten is kenmerkend voor de klassieke stasisleer (zie ook hoofdstuk 16).
216 Zie de verwijzingen in de slotnoot van het vorige hoofdstuk.
217 Zie behalve de verwijzingen in de vorige noot Schellens (1991).

Hoofdstuk 8

218 Zie Chroust (1965).
219 Zie hierover het volgende hoofdstuk; zie noot 223 voor de vraag in hoeverre de *Rhetorica* meer in het algemeen door Plato geïnspireerd is.
220 Zie Chroust (1964) over de betrouwbaarheid van de overlevering (Philodemus, ed. Sudhaus, vol 2, 50 e.v., Diogenes Laertius 5.3, Cicero *De oratore* 3.141, Quintilianus 3.1.14 en Aulus Gellius 20.5.).
221 Dit wordt vooral verondersteld door aanhangers van de genetische visie op de *Rhetorica*: zie noot 224.
222 Zie de bloemlezing met verwijzingen naar de verloren gegane *Synagôgê Technôn* bij Cicero in Kennedy (1991, 293-294; aldaar verwijzingen naar andere klassieke bronnen).
223 Zie hierover een studie als die van Hellwig (1973) en meer recentelijk bijvoorbeeld verschillende bijdragen in de bundel van Furley en Nehemas (eds. 1994). Ook al omdat Plato's, mogelijk overschatte, invloed op Aristoteles' *Rhetorica* van weinig belang lijkt voor de argumentatietheorie, zal ik er grotendeels aan voorbijgaan.
224 Zie voor deze genetische visie vooral Kantelhardt (1911), Barwick (1922, vgl. 1966/1967), Solmsen (1929) en Rist (1989, 85-86 en 136-144). (Kennedy 1963, 82-85, 1980, 61 en 1991 sluit in hoofdzaak bij respectievelijk Solmsen en Rist aan.)
225 Deze laatste visie hangt Düring (1966, 118-125) aan. De commentatoren Cope (1867 en 1877) en Grimaldi (1972, 1980 en 1988) zijn voorbeelden van auteurs die de gehele tekst als, in hoofdzaak, een eenheid zien.
226 Een voor de argumentatietheorie belangrijk voorbeeld is de zeer uiteenlopende, heel vroege of juist heel late, datering van hoofdstuk 23 van boek 2: zie hoofdstuk 12.
227 Men vergelijke alleen al de uiteenlopende dateringen in Kennedy (1963, 84-85) en Kennedy (1991, 303-305), met de daar genoemde literatuur.
228 Laatstelijk uitvoerig hierover Rist (1989); zie echter de scepsis bij Barnes (1995, 16-22), die overigens niet elke genetische veronderstelling afwijst (zie bijvoorbeeld de verwijzing naar Barnes 1981, 51-52, n. 55 in paragraaf 12.1).
229 Zie voor twee recente en uiteenlopende antwoorden Lossau (1981) en Sprute (1982). Een idee van de complexiteit van de kwestie geeft de oplossing van Kennedy (1991, 12-13), die uitkomt op een combinatie van alle drie de mogelijkheden.
230 Natuurlijk is er overlap tussen de hier gemeden 'metatheoretische' vraagstelling en de vraag naar de feitelijke functie van Aristoteles' uiteengezette retorische 'theorie'. Waar het mij om gaat, is zo dicht mogelijk bij de tekst en zijn aanwijsbare doel en publiek te blijven en algemene beschouwingen te vermijden.
231 Bijvoorbeeld Ross (1949, 276) en Randall (1960, 279 e.v.).
232 Bijvoorbeeld Hunt (1925, 143).
233 Fuhrmann (1984, 35), vgl. eerder reeds Kroll (1940, 1063).
234 Fuhrmann (1984, 33-34) geeft het begin van 1.3 als 'Beispiel für diese entwickelnde, ableitende, Merkmal aus Merkmal deduzierende Darstellensweise' die de *Rhetorica* in sommige passages kenmerkt. Brunschwig (1994, 89-91) vindt dat Aristoteles de deductieve pretentie in deze passage niet waarmaakt, evenmin als die van de drie *pisteis* in 1.2.3 (zie vooral ook de uitspraken over de driedeling van de *pisteis* in 2.1.2: 77b22: '*anankê*' en 3.1.1: 03b10: '*kai dia ti tosauta mona*'), maar dat verandert niets aan de theoretische strekking van de passages. De theoretische pretenties van deze passages uit het begin van het boek moeten, lijkt het, vooral gezien worden in het licht van de programmatische uitspraak in 1.1.2, die belooft dat op systematisch-uitputtende wijze de retorische middelen in kaart zullen worden gebracht.

235 Zie voor de voorschrijvende stijl Kennedy (1980, 73 en 79) en Most (1994, 183).
236 Een andere kwestie is in hoeverre de omschrijvingen van ethisch-politieke en psychologische principes in boek 1 en 2 een populair karakter hebben, waardoor ze afwijken van vergelijkbare principes in Aristoteles' filosofische werken. Hierover is veel geschreven, maar deze inhoudelijke vraag is in dit boek over argumentatietheorie minder belangrijk.
237 Een goede illustratie daarvan vormt Sprute (1982).
238 Zie ook de vele programmatische uitspraken (zoals in 1.4.4-7, 1.5.15, 1.8.7 en 1.10.19) waarmee Aristoteles te kennen geeft dat een te gedetailleerde en exacte behandeling niet past in een retorisch handboek. De *Rhetorica* is niet alleen in de wijze van behandelen tweeslachtig, ook in programmatisch opzicht is dit het geval: enerzijds suggereert het een causaal-verklarende *technê* te willen zijn (1.1.2), anderzijds een populair handboek.
239 Een goed voorbeeld vormt 1.2.8-9 met de verwijzingen naar de *Analytica*'s en de *Topica* voor de tweedeling enthymeem-paradigma. De vele verwijzingen naar zijn ander werk lijkt Aristoteles nu eens bedoeld te hebben als rechtvaardiging van een bepaalde bewering, dan weer als een handreiking voor degenen die er meer van willen weten (vgl. Hellwig 1973, 107).
240 Zie voor het beoogde (gemengde of louter filosofische) publiek van de *Rhetorica* Hill (1981, 140), Kennedy (1991, 25-28 en 304), Most (1994, 182-185) en Poster (1997).
241 In de literatuur - zie bijvoorbeeld de verwijzingen in de vorige noot - wordt enorm geworsteld met het feit dat Aristoteles ook vele onethische adviezen verstrekt. Ik kom daar later, vooral in de hoofdstukken 10 en 13, op terug.
242 Zie voor de invloed van de *Rhetorica* onder anderen Solmsen (1941), Düring (1966, 137-138 en 158), Kennedy (1980, 80-82; 1991, 305-309; 1994, 62-63), Wisse (1989) en Fortenbaugh en Mirhady (eds.) (1994).

Hoofdstuk 9

243 Overleveringsgeschiedenis bij Kassel (1971); gevolgde teksteditie Kassel (1976); commentaar bij Cope (1867 en 1877) en Grimaldi (1980 en 1988); vertalingen in het Engels van onder anderen Roberts (1924), Freese (1926) en Kennedy (1991); vertaling in het Nederlands Huys (2004) – de laatste vertaling wordt hier geciteerd; zie voor de bekende drieledige verwijzing naar boek, hoofdstuk, paragraaf echter, naast Kassel, bijvoorbeeld Freese of Kennedy (de drieledige verwijzingen bij Huys wijken hier deels van af).
244 Vergelijk het uitgewerktere en in een enkel detail afwijkende schema in Kennedy (1980, 69) (vergelijk voor de afwijking ook Marx 1900, 287). N.B. Met dit schema neem ik al een voorschot op de interpretatie in de volgende hoofdstukken. Ik wijk bijvoorbeeld af van de interpretatie van *logos* door Grimaldi (1972, 1980 en 1988).
245 Al kunnen *atechnoi* in principe in alle soorten redevoeringen gebruikt worden: vgl. Kennedy (1980, 68).
246 Spengel (1852, 476-495) en latere filologen zoals, onder anderen, Marx (1900). Zie hiervoor het volgende hoofdstuk.
247 Aristoteles zelf gebruikt de termen *êthos* en *pathos* niet voor de (tekstuele) persuasiemiddelen, maar voor respectievelijk het *karakter* van de spreker en de *emotie* van het publiek. Ook *logos*, dat erg meerduidig is en onder meer 'rede' en 'argumentatie' betekent, is bij Aristoteles geen vaste term voor het derde technische persuasiemiddel. Vergelijk Kennedy (1991, 37, n. 40).
248 Volgens Kassel (1976 *ad loc.*) is deze toelichting deels later door Aristoteles toegevoegd (zie hierover Kennedy 1991, 40, n. 49).
249 Deze interpretatie, door Ryan (1984) aangevochten, gaat uit boven de niet geheel duidelijke paragraaf 1.2.13: zie verderop mijn paragraaf 12.1. Zie eveneens de laatste paragraaf voor de hier gemakshalve gebruikte, maar misleidende termen 'premisse' en 'syllogisme'.
250 Zie Kennedy (1991, 46, n. 71).
251 In theorie zijn de eerste soorten ruimer: zie o.a. Hinks (1936) en Hellwig (1973) over deze materie.
252 De betekenis van *protasis* loopt van het vage 'uitspraak' tot – in logische terminologie – het specifieke 'premisse'; bij het laatste moet men in oorsprong denken aan een 'voorgehouden' premisse die een vragensteller ter concessie in een dialectische discussie aan de antwoorder 'voorlegt'.
253 Nog afgezien van de vierde soort: clichés pro en contra niet-technische middelen zoals getuigenissen.
254 Op deze opbouw wordt nadrukkelijk gewezen door Grimaldi (1980 en 1988) en Lossau (1981).
255 Zelfs de termen gebruikt hij in deze hoofdstukken, en hoofdstuk 1.9-15, niet of nauwelijks (zie voor plaatsen het register in Kassel 1976 en Wartelle 1982). In plaats daarvan gebruikt hij in de aankondigende en recapitulerende passages van deze hoofdstukken slechts voornaamwoordelijke aanduidingen met het voorzetsel *ek/ex* (uit): bijvoorbeeld slot 1.4.13 (*ex hôn* voor aan-/afraden), 1.6.18 (*ek tônde hoi syllogismoi*), 1.6.30 (*ek toutôn tas pisteis*), 1.8.1 (*ek tinôn tas pisteis* voor aan-/afraden), 1.8.7 (*ek*

tinôn tas pisteis over *sympheron*). Alleen in de algemeen recapitulerende verwijzingen naar boek 1 (4-15?) in 2.1.1, 2.18.2, 2.22.16 en 3.1.1 slot komen de termen *protaseis/eidê* (en *topoi*) voor.

256 Rist (1989, 85-86 en 137-141), bijgevallen door Kennedy (1991, 303), ziet in deze delen het oudste, vóór-enthymematische brokstuk (van vóór de *Topica*), de 'early core', waaruit de *Rhetorica* gecompileerd is. De voorbeelden van enthymemen bij deze hoofdstukken die o.a. Solmsen (1929, 21) en Sprute (1982, 154-155) geven, zijn zelf-geconstrueerd! Het heeft er alle schijn van dat het om een pre-enthymematische behandeling van thema's en principes per type redevoering gaat zoals die ook in de *Rhetorica ad Alexandrum* te vinden is.

257 Het belangrijkste in deze hoofdstukken lijkt de indeling in subtypen, zoals in historische en fictieve paradigma's en in aantonende en weerleggende enthymemen, en de bespreking van de oratorische functies, bijvoorbeeld de mogelijkheid om met een gnome zijn *êthos* te etaleren.

258 Recentelijk nog verondersteld door Kennedy (1980, 76 en 1991, 179, n. 126).

259 Dit is onduidelijk, evenals de relatie tussen de hier besproken vier 'enstasische' methoden en de hier weggelaten beschouwing over het bekritiseren van de verschillende typen enthymemen (op basis van een *eikos*, *paradeigma*, *tekmêrion* en *sêmeion* in 2.25.8-12).

260 Behalve door de slotzin van 2.26, die misschien later – al dan niet door vreemde hand – is ingevoegd; de status van alle overgangspassages is problematisch.

261 In tegenstelling tot de *Rhetorica ad Alexandrum* werkt hij per deel alle soorten redevoeringen af.

Hoofdstuk 10

262 Deels ook in hoofdstuk 2, waar Aristoteles op verschillende plaatsen doorgaat op de opmerking in 1.1.1 dat de retorica niet-vakspecifiek is en betrekking heeft op (politieke, ceremoniële en gerechtelijke) discussiesituaties waaraan leken deelnemen: zie het vervolg van de hoofdtekst over 1.1.12 e.v.

263 Zie Sprute (1982, 39, 'ideale Rhetorik', en 1994, 119, 'ideal rhetoric'), met terugverwijzing naar Hellwig (1973, 107: 'In einen Gedankenexperiment stellt er (Aristoteles in het openingshoofdstuk) die Rhetorik unter ideale Bedingungen'). Zoals ik verderop in de hoofdtekst toelicht, kan men beter niet zeggen dat dit idee van een ideale retorica aan het openingshoofdstuk ten grondslag ligt (Sprute 1982, 39). Hoewel het idee van een ideale retorica zeker een grote rol in dit hoofdstuk speelt, kan het verschil tussen het openingshoofdstuk en de volgende hoofdstukken beter niet in termen van ideaal versus realistisch, maar in termen van normatief versus descriptief omschreven worden. Veel maakt dat echter niet uit.

264 Af en toe (1.2.7: 56a33-34, 1.2.21: vooral 58a12-17) suggereert Aristoteles dat de retorica een onderwerploze, algemene argumentatieleer, of eventueel persuasieleer, zou zijn met een universeel toepassingsbereik. Maar deze (panretorische) visie zet hij niet door.

265 De persuasieleer die Aristoteles vanaf 1.2 ontvouwt, is niet helemaal descriptief. In tegenstelling tot de schrijver van de *Ad Alexandrum* maakt hij expliciet onderscheid tussen correcte en incorrecte argumentatie: zie het onderscheid tussen 'aantonen' en 'schijnbaar aantonen' in 1.2.3, dat onder meer lijkt door te werken in de splitsing tussen 2.23 en 2.24 (zie ook al 1.1.14).

266 Ik stip in deze noot een paar plaatsen aan. Meteen in het begin van zijn werk (1.1.2) poneert Aristoteles dat het mogelijk is een retorische *technê* te ontwikkelen door na te gaan waardoor sprekers in de praktijk succes hebben. Nergens blijkt uit deze passage een beperking tot sprekers in ideale situaties en tot succes louter via op de zaak gerichte argumentatie. In de tweede plaats kent hij aan de niet-argumentatieve richtlijnen van de handboekenschrijvers nog altijd een secundaire rol toe, terwijl hij met zoveel woorden zegt (1.1.4) dat deze in ideale situaties onbruikbaar zijn. Ten derde heeft hij het al in het openingshoofdstuk, in 1.1.12: 55a26-29, over het eenvoudige publiek dat bij de retorica hoort; welnu, een dergelijk publiek past niet bij een ideale situatie – zie vooral de hieronder nog te bespreken plaatsen in boek 3.

267 Zie over de behandeling van *êthos* en *pathos* in hoofdstuk 1 enerzijds en de vervolghoofdstukken anderzijds de volgende subparagraaf en hoofdstuk 13.

268 Vergelijk Sprute in noot 263.

269 Kassel (1976, 11) denkt als enige editeur (vgl. Grimaldi 1980 *ad loc.*) dat de eerste plaats een latere, al dan niet aristotelische, invoeging is.

270 Bijvoorbeeld het achtereenvolgens niet en wel 'technisch' verklaren van het opwekken van emoties in 1.1 en 1.2. Ook hier lijkt een verschuiving van een normatieve naar een niet-normatieve benadering voor verwarring te zorgen: in 1.1 (zie paragraaf 3, 9 en 11) verdient een middel slechts het predikaat 'technisch' als het argumentatief is, in 1.2.2 is het criterium dat het (persuasieve) middel door de redenaar zelf ontwikkeld moet zijn. Iets dergelijks lijkt aan de hand bij *pisteis*: in het openingshoofdstuk is dit begrip kennelijk normatief beperkt tot argumentatieve middelen, in het bijzonder het enthymeem (zie vooral 1.1.3 en 11), en in hoofdstuk 1.2 omvat het descriptief, naast argumentatie (*logos*), ook *êthos* en *pathos* (nog afgezien van de niet-technische *pisteis*).

271 Gezien deze toelichtingen in boek 3 is het niet nodig om een onderscheid te maken tussen het opwekken van *pathos* dat Aristoteles in 1.1 veroordeelt en het opwekken van *pathos* dat hij vanaf 1.2 bespreekt. Het is overbodig te beredeneren dat *pathos* in het tweede geval aanvaardbare vormen aanneemt, omdat het bij Aristoteles anders dan bij de handboekenschrijvers om 'relevante', met de zaak verbonden emoties zou gaan. Interpretatoren die dit proberen (meer recentelijk McCabe en Cooper in de bundel van Furley en Nehamas 1994, eerder onder anderen Grimali 1980 en 1988), om zo de indruk weg te nemen dat de *Rhetorica* inconsistent is en/of de filosoof Aristoteles verwerpelijke middelen behandelt, lossen een probleem op dat er niet is. Ik kom daarop terug wanneer ik in hoofdstuk 13 de drogredelijke status van *êthos* en *pathos* bespreek.

272 Er zijn, naast de mogelijk enthymematische vorm, zeker nog andere manieren om emoties op te wekken: indringende beschrijvingen (2.8.13-15), een emotionele stijl (3.7.3-5, vgl. Wisse 1989, 71-72) en gedrag (2.4.11-22, vgl. Kennedy 1991, 123). In Braet (1988; 1992) ging ik in op twee manieren om *êthos* tot stand te brengen: d.m.v. argumentatie en d.m.v. niet-argumentatieve indices in de tekst waaruit het publiek kan afleiden dat de spreker de drie 'ethische' eigenschappen bezit. Hiertoe behoort het tonen van een bepaalde politieke gezindheid (zie 1.8.6). Dit indexicale *êthos* is belangrijker dan de argumentatieve variant en kan ook de keuze van argumenten in logische enthymemen bepalen, maar is iets anders dan 'ethische argumentatie'.

273 Zie Wisse (1989, 26, noten 82 en 82) voor verwijzingen (voeg hieraan toe: McCabe 1994 en Cooper 1994). In Braet (1988; 1992) bekritiseerde ik vooral de opvatting van Grimaldi (de drie middelen geïntegreerd in één enthymeem).

274 Uitvoeriger hierover Braet (1992, 314-315).

275 Alleen in het (bijzondere) geval dat de emotie wel relevant is, is er een verband: zie hierover hoofdstuk 13.

276 Zie ook Aristoteles' verwijzing in 3.19.3.

277 Barwick (1922, 20 en 1967, 240), Wörner (1981, 64, 76-77) en Conley (1982, 303-305) voeren het enkele feit dat de richtlijnen in 2.2-11 aangeduid worden met de term *protaseis* (in 2.1.9: 78a29) en met *topoi* (in 2.3.17: 80b31, 2.22.16: 96b35 en 3.19.3: 19b27) als argument aan voor het enthymematische gebruik van de richtlijnen. Maar *protaseis* en *topoi* zijn niet altijd elementen van enthymemen: zie paragraaf 12.2 (vergelijk Wisse 1989, 27, met n. 88).

278 In deze noot en de volgende noten probeer ik de genoemde premissen te verbinden met de drie componenten die volgens Aristoteles (2.1.9) voor het opwekken steeds in de beschouwing moeten worden betrokken: (1) de gesteldheid van de personen die de emotie voelen, (2) de personen voor wie de emotie gevoeld wordt en (3) de redenen. De eerste premisse correspondeert met component (2). Deze personen zijn de spreker of zijn tegenstanders: zie de zeven passages in de *pathos*-hoofdstukken die vermeld en besproken worden in Wisse (1989, 21-22, met n. 59).

279 Deze premisse correspondeert met component (3). Een reden wordt gevormd door een handeling (of een toestand zoals ouderdom) van de spreker of zijn tegenstanders: zie de passages uit de vorige noot. Het onderscheid tussen de componenten (2) en (3) is problematisch. Aristoteles' bedoeling is misschien dat een spreker de twee soorten premissen combineert (zie de volgende noot).

280 Dit impliciete als-dan-argument moet afgestemd worden op de gesteldheid van het publiek: component (1). Aristoteles suggereert dat deze gesteldheid gemanipuleerd kan worden door de spreker, maar meestal is deze gegeven (bijv. de leeftijd of het bezit). In dit geval vindt component (1) geen weerslag in een premisse, maar wordt de keuze van de premissen afgeleid op basis van component (2) en (3) beperkt. Dus component (2) en/of (3) leiden, binnen de grenzen van component (1) tot een *pathos*-opwekkend enthymeem (vandaar Aristoteles' stelling, 2.1.9: 78a25-27, dat een spreker inzicht moet hebben in alle drie de componenten).

281 Deze specifieke premisse illustreert de abstractere *protasis/topos* 'mensen zijn boos op wie kwaad van hen spreekt en wie zich laatdunkend uitlaat over wat hun het meest ter harte gaat' (79a32-34). Volgens Kennedy (1991, 128, n. 21) wijst dit voorbeeld erop dat de oorspronkelijke context van deze passage filosofisch en niet retorisch was.

282 Dit betekent dat het opwekken van een emotie hier, in overeenstemming met Aristoteles' rationele psychologie (vgl. Fortenbaugh 1975), op rationele wijze verloopt; niettemin is het effect van de opgewekte emotie op het oordeel van het publiek irrationeel. Wisse (1989, 72-73, met n. 306) vat me verkeerd op; in feite zijn we het eens.

283 Het kan, zoals opgemerkt in noot 272, ook op een niet-argumentatieve, indexicale manier gebeuren.

284 Aristoteles zelf (3.14.7: 15a28-30) zegt dat het opwekken van vooroordelen (*diabolai*), te interpreteren als het aantasten van het *êthos* van de andere partij, door de aanklager in het slot moet gebeuren en het wegnemen van vooroordelen, te zien als het herstellen van het *êthos*, door de verdediger in de inleiding.

285 Vergelijk Wisse (1989, 53).

286 Deze paragraaf bevat al enige analyses en conclusies uit Braet (1999a) (dit artikel ligt verder ten grondslag aan het volgende hoofdstuk).

287 Naderhand zal deze beschrijving, van een ideale situatie, niet representatief blijken voor de opvattingen van Aristoteles over de gerechtelijke *staseis*. Hij neemt in feite, in de bestaande situaties, veel meer *staseis* aan.
288 Zie 1.13.10: 74a11, 3.15.2: 16a10, 3.16.6: 17a9, 3.17.1: 17b28.
289 Deze plaatsen zijn meer of minder adequaat geïnventariseerd in de literatuur, en geïnterpreteerd in termen van de latere hermagoreïsche *staseis*. Vanaf Spengel (1867, 180-182, 433, 443) is dit gedaan door auteurs als Cope (1867, 397-400), Marx (1900, 241-328), Navarre (1900, 261-263), Jaeneke (1904, 22-24) en Thompson (1972, 134-141; 1974, 267-277). Zie hierover het volgende hoofdstuk.
290 Deze afleiding is dus volgens Brunschwig (1994,-89-91) quasi-deductief en sluit in feite aan bij de traditie.
291 Dat het bij deze punten om niet-verplichte, slechts potentiële discussiepunten gaat, geeft Aristoteles niet duidelijk aan. Dat hij dit toch moet bedoelen, blijkt uit het feit dat hij in het kader van de behandeling van de *telê* opmerkt dat een punt als het gepleegd hebben van de daad toegegeven kan worden. Welnu, dit punt (het latere *stochasmos*), is een van de *koina*. Ook voor de andere *koina* geldt dat deze weggegeven kunnen worden, immers alleen de *telê* zijn punten waarbij hoe dan ook stelling moet worden genomen.
292 Zie Braet (1999a, 412-413).
293 Deze punten worden elders, terloops, wel genoemd: zie het volgende hoofdstuk.
294 Hultzén (1958) is het klassieke artikel waarin duidelijk gemaakt wordt dat, anders dan Aristoteles dus aanneemt, in politieke discussies andere *staseis* gelden dan in gerechtelijke zaken.

Hoofdstuk 11

295 Deze paragraaf is een bewerking van een gedeelte van Braet (1999a). Mijn inventarisatie leidt in vergelijking met eerder onderzoek (zie noot 289**)** niet tot andere vermeldingen en nauwelijks tot nieuwe interpretaties van verwijzingen naar aparte stasispunten. In feite kan ik me verenigen met Marx (zie de genoemde noot), die in dit opzicht – met uitzondering van subsoorten – de beste interpretatie van de *Rhetorica* heeft gegeven. Wel nieuw is mijn analyse van alle vermeldingen gezamenlijk in paragraaf 11.2.
296 Zie ook de herhaling van de *stochasmos*-vermelding, in dit geval met de componenten verleden, heden en toekomst, in 1.1.8: 54b13.
297 In het vervolg onderscheidt Aristoteles *horos*, definitie, niet duidelijk van *poiotês*, kwaliteit (vgl. Thompson 1974, 270). Jaeneke (1904, 23) misinterpreteert 3.17.1: 17b26 als een geval van *horos* in plaats van *poiotês.* Ook in het licht van moderne juridische inzichten is de grens tussen definitie (de kwalificatievraag) en kwaliteit (de strafuitsluitingskwestie) problematisch.
298 Vergelijk voor het vervolg Navarre (1900, 262-264; diens interpretatie van 3.15.4 is twijfelachtig), Marx (1900, 249-251), Jaeneke (1904, 23-24, dubieuze interpretaties van 3.15.4 en 3.17.1) en Thompson (1974, 271-273; onvolledig).
299 In de tekstoverlevering wisselend met *tropos* en *topos* aangeduid.
300 Ook deze paragraaf is een (nog meer aan de context aangepaste) bewerking van een deel van (Braet 1999a).
301 Marx (1900) en Thompson (1972; 1974) merken terecht op dat de behandeling in het eerste boek een incidenteler karakter heeft, maar hun beoordeling van dit verschil is onjuist. Marx (247-249) beperkt zich tot de vaststelling dat beide besprekingen teruggaan op eenzelfde verloren behandeling van de *staseis* door Aristoteles. Thompson (1974, 268-273) hecht te veel waarde aan het feit dat de behandeling in boek 3 completer en systematischer is en trekt de onjuiste conclusie dat boek 3 een betere en waarschijnlijk latere versie van de behandeling in boek 1 bevat. Zie verder mijn hoofdtekst.
302 We moeten niet te veel belang hechten aan de variabele volgorde *poiotês* en *poson,* het wisselend aantal subpunten onder *poiotês* en het feit dat *poson* soms onder- en soms nevengeschikt is aan *poiotês*. Mogelijk is dit mede een gevolg van de ontstaansgeschiedenis van de *Rhetorica,* maar Aristoteles streefde in dit niet-wetenschappelijke boek kennelijk ook niet naar complete consistentie. Aan het feit dat *horos* en *metalêpsis,* bij Hermagoras naast *stochasmos* en *poiotês* twee van de vier hoofd*staseis,* slechts incidenteel vermeld worden, kan zwaarder getild worden: dit wijst op een minder goed systematiseren van de gerechtelijke *staseis*.
303 Zie de kritiek hierop in paragraaf 10.3.
304 Thompson (1974, 273), die de samenhang tussen de *telê* en de *koina* in 1.3 niet heeft onderkend, denkt ten onrechte dat Aristoteles alleen in 3.17 oog heeft voor deze uitputtendheid.
305 Marx (1900, 248-249) en Thompson (1974, 268-273).
306 In Braet (1999a) concludeer ik dat de specifiek aristotelische gedachten over de *staseis* maar weinig sporen hebben nagelaten bij latere auteurs (in het bijzonder bij Hermagoras en Cicero).
307 De schadelijkheid van de daad, door Aristoteles ook vaak genoemd, o.a. in hoofdstuk 3 van boek 1 als niet-verplicht punt, heb ik eerder ook ondergebracht bij *poiotês*; de kwantiteit (*poson*) zie ik als onderdeel van de subargumentatie bij (3).

308 Op het eind van 1.3.9 en in de overgangspassage in 2.18.2-4.
309 Ook deze inconsistentie is misschien te verklaren met de ‘early core theory’ van Rist (1989, 85-86, 136-144) (vgl. Kennedy 1991, 303).
310 Laat staan dat wordt aangegeven hoe met een eventuele combinatie van topische enthymemen een globale argumentatie voor het te verdedigen standpunt moet worden gevoerd. Net als bij *pathos* (2.1.9) wordt slechts gesteld dat een spreker voor de vorming van zijn argumentatie drie invalshoeken moet hanteren. Onduidelijk blijft echter of en hoe deze spreker in zijn globale argumentatie meerdere argumenten of premissen moet combineren die ontleend zijn aan alle drie de perspectieven. Het enige dat wel duidelijk lijkt, is dat de lijsten van de drie invalshoeken gezamenlijk vrij volledig pretenderen op te sommen welke soorten argumenten een gerechtelijke spreker ter beschikking staan (in de bewijsvraag: zie het vervolg van de alinea in de hoofdtekst).
311 We zullen de inhoud en categorisering van deze kennelijk deels typisch aristotelische en deels traditionele lijsten (vgl. Cope 1877 *ad loc.*) later terugzien in de topen bij *stochasmos* van Hermagoras.
312 Vergelijk *Ad Alexandrum* 4.3.
313 Vergelijk Kennedy (1991, 176), die ook naar aanleiding van voorbeelden in dit hoofdstuk – net als bij 2.2 e.v. – suggereert dat het gaat om een uiteenzetting die afkomstig is uit een niet-retorisch werk.
314 Zie onder meer 3.1.3: 03b18: *kata fysin*, in overeenstemming met de natuurlijke volgorde.
315 Als we ons (meer in het algemeen, niet alleen met betrekking tot de *staseis*) afvragen waar Hermagoras zijn chronologisch geordende leer van de taken van de redenaar vandaan heeft, dan komen we niet bij Aristoteles uit. In tegenstelling tot wat, vooral in navolging van Solmsen (1941), vaak wordt aangenomen (bijvoorbeeld door Wisse 1989), anticipeert de *Rhetorica* niet duidelijk op de leer van de taken van de redenaar. Bij nader inzien staat Hermagoras’ chronologische aanpak, vooral die van de vinding, dichter bij de traditie van de *Ad Alexandrum*. Ik denk hierbij niet aan de volgorde inhoud-stijl-ordening (die dit werk immers gemeen heeft met Aristoteles’ *Rhetorica*), maar aan de behandeling van de inhoud. Evenals bij Hermagoras volgt deze behandeling, in deel 1 van de *Ad Alexandrum*, grotendeels het perspectief van de sprekers en hun argumentatieve opgaven. Vooral hoofdstuk 4, met de passage over het zich terugtrekken op zwakkere verdedigingslinies, staat veel dichter bij Hermagoras dan bij Aristoteles’ classificerende benadering van de *staseis*.
316 Het gaat echter te ver om, zoals Liu doet (1991, 58), te stellen dat de *Rhetorica* ‘a *deliberate* (mijn nadruk, A.B.) marginalization of *stasis*’ te zien geeft. Ook zijn verklaring voor deze ‘marginalization’ overtuigt niet.

Hoofdstuk 12

317 Vergelijk hoofdstuk 1.
318 Volgens Barnes (1981, 22-25) zou Aristoteles de term *syllogismos* nooit in ‘onze’, moderne betekenis van categorisch syllogisme met drie termen gebruiken, ook niet in *Analytica priora.* Hij zou er steeds ‘deductie-in-het-algemeen’ mee bedoelen en ons ‘syllogisme’ omschrijven. Zo gezien is de term voor Aristoteles niet dubbelzinnig.
319 Vroeger verklaarden auteurs als Marx (1900) en Solmsen (1929) dit inconsistente gebruik van de term *topos* uit de redactie/ontstaansgeschiedenis van de *Rhetorica*: zie hierover Sprute (1975, 82-87 en 1982, 172-177), die in het algemeen een goed overzicht biedt van de meerduidigheid van dit begrip bij Aristoteles.
320 De behandeling van het *paradeigma* in de *Rhetorica* is erg onevenwichtig: soms wordt het niet vermeld waar men het verwacht (in het openingshoofdstuk), soms wordt het nevengeschikt aan het enthymeem (in 1.2) en soms ondergeschikt (zoals in 2.25.8). Vanuit de optiek van de moderne argumentatietheorie verdient de onderschikking de voorkeur en gaat het bij het *paradeigma* om een van de mogelijke argumentatieschema’s die aan enthymemen ten grondslag kunnen liggen (met name het schema op basis van analogie: 1.2.9; in de lijst van 2.23 komt onder de naam ‘uit inductie’ echter ook het generaliserende schema op basis van voorbeelden voor: 2.23.11).
Eigenlijk zou in dit hoofdstuk minstens ook ingegaan moeten worden op de topische status van de *eidê* in 1.4-14 en de *koina*-principes in 2.19 en op hun rol bij het opstellen van enthymemen voor bepaalde soorten redes. Zie verderop in de hoofdtekst, met noot 343, waarom ik dit laat rusten.
321 Logisch georiënteerde auteurs concentreren zich op de deductieve geldigheid van de premisse(n)-conclusie-relatie: men gaat na in hoeverre daar bij een enthymeem, in afwijking van een normaal syllogisme, nog sprake van is (zie onder anderen Sprute 1982, Ryan 1984 en Burnyeat 1994; de laatste auteur, p. 19, noot 46, onderscheidt twee kampen: Sprute als ‘deductivist’ versus ‘the relaxed party’, bestaande uit de meeste andere auteurs – zoals Ryan en Burnyeat zelf – die het enthymeem als niet-deductieve ‘reasonable inference’ zien).
322 Deze paragraaf gaat, met kleine wijzigingen, terug op Braet (1997a; 1999b).
323 ‘*To de tinôn ontôn heteron ti [dia tauta] symbainein para tauta tôi tauta einai, ê katholou ê hôs epi to poly.*’ Vertaling hier van mij. Zie Kassel (1976, *ad loc.*) voor het weglaten van *dia tauta* in deze omschrijving. De bepaling ‘altijd of meestal’ (*ê katholou ê hôs epi to poly*) verbind ik met de premissen op

grond van de plaats van deze bepaling in de zin en Aristoteles' karakterisering van retorische premissen in 1.2.14: 57a22-33 en vooral 2.22.3: 96a2-3. Wörner (1981, 82-85 en 1990, 353-355) laat de bepaling slaan op het volgen van de conclusie uit de premissen. Burnyeat (1994, 20-30) voelt daar ook het meeste voor, maar stelt dat verbinding met de premissen uiteindelijk op hetzelfde neerkomt: de waarschijnlijkheid waarom het, naast noodzakelijkheid, gaat bij een enthymeem slaat volgens hem op de premisse(n)-conclusie-relatie. Ik betwijfel of uit de aangehaalde omschrijving van enthymeem afgeleid moet worden dat Aristoteles aan een waarschijnlijke afleiding dacht: in de *Topica*, waarnaar in de omschrijving verwezen wordt, neemt Aristoteles immers ook formeel geldige afleidingen uit waarschijnlijke premissen aan.

324 Vanwege de dubbelzinnigheid die het woord voor ons heeft, zal ik het Griekse *syllogismos* steeds onvertaald laten; men doet er dus goed aan hierbij aan deductie-in-het-algemeen te denken en niet per se aan het categorisch syllogisme (zie noot 318).

325 Ryan (1984, 19, 32 en 34) benadrukt terecht het belang van de voorbeelden, maar hij neemt iets te gemakkelijk aan dat alle voorbeelden in 2.23 voorbeelden van enthymemen zijn (zie verderop in de hoofdtekst).

326 In 2.25 staat nog een aantal lastig te interpreteren voorbeelden van onderdelen (premissen of conclusies?) van enthymemen.

327 Behalve de algemeenheid van de conclusies (waar men in de retorica bijzondere conclusies verwacht) suggereert de als-dan-vorm de functie van een afleidingsprincipe, dat standpunt en argument verbindt. Uit de *Topica* en de *Analytica's* blijkt echter dat Aristoteles de premisse(n)-conclusie-relatie ook met deze als-dan-vorm weergaf.

328 Zie hiervoor Braet (1997a; 1999b), waar ik betoog dat *eikota* en *sêmeia* in feite niet de enige soorten premissen/argumenten van enthymemen zijn. Aristoteles lijkt deze, in de retorische traditie zo dominante, soorten als *pars pro toto* te gebruiken voor alle typen retorische premissen/argumenten.

329 Er is ook nog het verschil in vooruitwijzende en achteruitwijzende ordening: 'als argument, dan standpunt' versus 'standpunt, want argument'. Sprute (1982, 139) acht de laatste variant ten onrechte kenmerkend voor syllogistische enthymemen: zie de vier aangehaalde voorbeelden.

330 Vergelijk Wörner (1981, 83-84 en 1990, 354-355) en Burnyeat (1994, 14 en 18). Barnes (1981, 24, noot 2) is sceptisch over deze interpretatie.

331 Zie voor de interpretatieproblemen bij deze passage Burnyeat (1994, 22).

332 Vergelijk Van Eemeren en Grootendorst (1992, hfst. 6). Madden (1952, 374) en Eggs (1984, 251) gaven al eerder (aanzetten tot) een 'pragmatische' interpretatie van verzwegen premissen in enthymemen.

333 Meer recentelijk lijkt, in studies als die van Ryan (1984) en Burnyeat (1994; 1996), de kwestie verlegd naar: in hoeverre is het enthymeem te beschouwen als een (niet per se syllogistische) deductief geldige redeneervorm?

334 Van Eemeren en Grootendorst (1992, 94-102), Kienpointner (1992, 231-250), Van Eemeren e.a. (1997, 24-26).

335 Of anders gezegd (zie noot 333): ofwel uit deductief geldige ofwel inductieve redeneervormen bestaan. Raphael (1974), die Solmsen wel op zijn valse dilemma aanvalt, doet dit niet op de manier die hier verdedigd wordt, maar door te stellen dat zowel de 'syllogistische' als de 'topische' enthymemen (in moderne zin) inductief zijn en geïntegreerd kunnen worden. Raphael onderkent echter niet dat zij in haar duiding 'inductief' (en 'deductief') in een moderne, niet-aristotelische zin gebruikt (zie de kritiek hierop van Ryan (1984, 17 en 34-38). Zie Burnyeat (1994, 28-29) voor het belangrijke verschil tussen de moderne en de aristotelische betekenis van inductie en deductie.

336 Ondanks het feit dat Sprute aan de topische enthymemen in 2.23 (meestal) propositielogische redeneervormen ten grondslag ziet liggen, doet hij het voorkomen alsof topische en syllogistische enthymemen alternatieve 'Argumentationsschemata' zijn (1982, 187). Veel logici zullen overigens de door argumentatietheoretici (zie noot 334**)** onderscheiden structuurniveaus niet willen aannemen. De op de logica georiënteerde Burnyeat (1994, 31, met n. 77) neemt kennelijk aan dat de als 'informal' gekarakteriseerde topische redeneervormen weliswaar niet syllogistisch, maar wel op andere – deels nog wel te ontwikkelen – formeel-logische wijze behandeld kunnen worden.

337 Er bestaat, zoals gezegd in noot 159, geen standaardnotatiewijze voor argumentatieschema's. Zie deze noot voor mijn notatiewijze. Bij dit aristotelische schema probeer ik verder zo dicht mogelijk bij Aristoteles' terminologie te blijven ('predikaten die toekomen aan subjecten' voor *hyparchein*, wat Huys (2002) in zijn aangehaalde vertaling van het meer-en-minder-principe weergeeft met 'gelden voor').

338 Zie voor dit verschil ook de volgende paragraaf.

339 Vermeldenswaard is dat mijn interpretatie, die duidelijk ingegeven lijkt door argumentatietheoretische inzichten, in feite wordt gedeeld door op de logica georiënteerde auteurs als Sprute. Sprute zelf bijvoorbeeld (vgl. ook Schepers 1972a) roept ook de propositielogica te hulp om vat te krijgen op de redeneringen waarom het in 2.23 gaat – de syllogistiek lijkt hem hier in het algemeen veel minder geschikt voor (1982, 183 e.v.). Verder neemt ook hij aan dat het Aristoteles in 2.23 niet om deze ach-

terliggende formele propositielogische redeneervormen te doen is, maar om 'die Struktur von Prämissen' (186), d.w.z. de niet geheel te formaliseren topische structuren.

340 Zie bijvoorbeeld de poging om het teken met alle posities van de middenterm te verbinden (vgl. de kritiek van Sprute 1982, 107 op het voorbeeld van de deugdzame wijzen in *Rhetorica* 1.2 en *Analytica priora* 2.27).

341 In de 'oudere' topische passage 2.24.5 wordt van een enthymeem uit een niet-noodzakelijk teken alleen maar het ongeldige karakter benadrukt: *asyllogiston*.

342 Zie noten 255 en 356.

343 Ik roep nog in herinnering dat de *koina*-principes in 2.19 niet alleen tussen de *eidê* van 1.4-14 en de gemeenschappelijke topen van 2.23 behandeld worden, maar daar qua abstractie ook het midden van houden. Hieraan kan toegevoegd worden dat, anders dan Aristoteles in 1.2.22 suggereert, de *eidê* en de *topoi koinoi* elkaar (en de *koina*-principes) niet uitsluiten: ze overlappen elkaar als steeds abstracter wordende principes of varianten van argumentatieschema's (de abstracte 'meer en minder'-toop uit 2.23.4 bijvoorbeeld komt niet alleen in 2.19.3 voor, nu beperkt tot 'meer en minder mogelijk zijn', maar ook in 1.14.6: 75a11-13, nu nog beperkter tot 'a fortiori in staat zijn tot het plegen van een misdrijf' (contra de *eidê*-interpretaties van Grimaldi 1972, 115-135 en Sprute 1982).

344 Deze paragraaf gaat, iets aangepast (ook het aanhangsel ontbreekt daar), terug op Braet (2002; 2005).

345 De telling van het aantal topen in 2.23 wordt bemoeilijkt door het feit dat per paragraaf wel met één benaming (van het 'uit-type', zoals 'uit tegendelen') één toop aan de orde lijkt te komen, maar dat de benaming soms meer dan één topisch principe dekt (zie bijvoorbeeld 2.23.4, met verschillende principes onder 'meer en minder').

346 Ook de topen van de schijnbare enthymemen horen er, gezien de aankondiging in 2.22.17, bij; om complicaties te voorkomen, laat ik die in deze paragraaf buiten beschouwing: zie hiervoor het volgende hoofdstuk.

347 Omdat Aristoteles in 1.20-22, wat topen als 'meer en minder' aangaat, duidelijk een parallel trekt tussen de retorica en de dialectica en omdat hij in 2.23 voor een belangrijk gedeelte topen behandelt die ook in de *Topica* besproken worden (voor meer uitleg verwijst hij daar soms naar), biedt ook dit laatste werk aanknopingspunten voor de interpretatie van de gemeenschappelijke topen in de *Rhetorica*. Dit dient echter wel met de nodige voorzichtigheid te gebeuren, gezien bepaalde verschillen tussen dialectische en retorische argumentaties. In de literatuur over Aristoteles' gemeenschappelijke topen worden deze verschillen te veel veronachtzaamd en worden de *Topica* en de *Rhetorica* in dit opzicht te gemakkelijk over één kam geschoren (zie verder Braet 2002; 2005).

348 Vergelijk voor deze componenten de literatuur in de noten 353 en 355 (die echter wel in hoofdzaak gericht is op de *Topica*, wat *onder meer* meebrengt dat de voorbeelden uit component 4 een andere inhoud hebben).

349 Ik zal niet op component 5 ingaan. Het meest interessant zijn de opmerkingen over het drogredelijk gebruik.

350 Zie noot 353.

351 Laatstelijk hierover (overigens n.a.v. de *Topica*) Primavesi (1996) en Slomkowski (1997): zie de noten 368 en 370.

352 Aristoteles gebruikt deze vereenvoudigde formulering zelf ook bij de formulering van een tweede principe onder het hoofdje 'meer en minder' (2.23.4: 97b16).

353 Over deze historische kwestie, maar dan naar aanleiding van de *Topica*, Stump (1978, 166-178) versus de m.i. inhoudelijk dus juiste De Pater (1965, vooral 116 en 143 en 1968, vooral 166 en 173-174) (met latere relativeringen bij Green-Pedersen 1984, 23-24 en 1987, 409 en Kakkuri-Knuuttila 1993, 37-39). Zie over de herleidbaarheid van advies en principe, eveneens in de *Topica*, ook Primavesi (1996, 98-99) en Slomkowski (1997, 55 en 170).

354 Behalve de top-down-volgorde van stap 1 en 2 is in de argumentatieve praktijk ook een bottom-up-volgorde – eerst 2 en dan 1 – of een soort gelijktijdige wisselwerking mogelijk. De redenaar kan vanuit een aanwezig concreet argument op het topisch principe plus de invulling van het standpunt komen of argument en principe plus concreet standpunt kunnen zich min of meer tegelijk aandienen.

355 In veel opzichten komt deze functionele interpretatie overeen met eerdere interpretaties, vooral op basis van de *Topica*, sinds De Pater (1965 en 1968) (belangrijk is de deels instemmende, deels afwijzende bespreking in Sprute 1982, 157-168) en Brunschwig (1967, XXXVIII-XLVII) (belangrijke verdere uitwerking in Primavesi 1996, 83-88). Dit geldt enerzijds de functies van de topische stappen (2) en (3) uit het schema (bij De Pater resp. de zoek-/selectiefunctie en de garantie-/probatieve functie), anderzijds het idee dat het argument en het standpunt invullingen ('concretiseringen' bij Brunschwig) zijn van het topische als-dan-principe. Het belangrijkste verschil is mijn toevoeging van stap (1) (vandaar mijn wijziging van 'selectiefunctie' in dubbele 'suggestiefunctie'): men ziet over het hoofd dat het gegeven standpunt weliswaar randvoorwaarden aan de keuze van de toop

stelt, maar dat omgekeerd de toop – het daardoor pas verdedigbare – standpunt nader bepaalt. Aristoteles zelf geeft in zijn *Topica* lang niet altijd, maar toch geregeld aan (bijv. 2.2: 109a34-35 en 2.6: 112b21-22) dat de vragensteller moet beginnen met het standpunt dat de antwoorder heeft ingenomen te duiden in termen van een topisch principe.

356 Een dergelijk misverstand wordt onder meer in de hand gewerkt door het feit dat in De Pater (1965, 122 en 133) een topisch principe ook wel 'formule d'inférence' wordt genoemd. Dit gevoegd bij de duiding van dit soort principes als logische wetten (zie hierover verderop noot 361) wekt verkeerde suggesties – al wijst De Pater in noot 356, p. 147, bij een hernieuwd gebruik van de typering 'formule d'inférence', op het verschil met de logische *modus-ponens*-regel.

357 Volgens Stump (1978, 186-187) en vooral Green-Pedersen (1984, 68-71), die voor de topen van Boëthius enigszins tastend tot een vergelijkbare uitleg komen. (*Soundness* dat gewoonlijk staat voor een ware conclusie die geldig is afgeleid, is nog wat te beperkt: het gaat erom dat de conclusie aanvaardbaar is.)

358 Vanaf toop (4) is het paragraafnummer in de *Rhetorica* één nummer hoger! Bij elk nummer vermeld ik, zo mogelijk, de uit-benaming van Aristoteles zelf. Daarna expliciteer ik – met steun van de vertalers en commentatoren – het als-dan-principe op basis van Aristoteles' bijna altijd impliciete behandeling (ik sluit daarbij zoveel mogelijk aan bij de formuleringswijze van een van de weinige expliciete principes, namelijk nummer 4: zie noot 337). Ik geef per nummer slechts een van de soms meerdere varianten, zoals ik ook maar één voorbeeld ter illustratie geef (de vertaling van het voorbeeld is ontleend aan Huys).

359 Vergelijk Green-Pedersen (1984, 26 en 1987, 408) en Kienpointner (1989, 139 en 1992, 127). Hierbij moet opgemerkt worden dat dit geldt volgens tegenwoordig gangbare formeel-logische maatstaven. De Pater heeft hier, in het verlengde van middeleeuwse intentionalistisch georiënteerde logici, een andere opvatting over (zie verderop noot 361).

360 In de post-aristotelische topische traditie wordt bij Boëthius en lateren een onderscheid gemaakt tussen twee soorten aanduidingen van topen: d.m.v. een *differentia* (bijvoorbeeld: *a genere*, uit het genus) en d.m.v. een *maxima propositio* (bijvoorbeeld: 'wat gezegd kan worden van het genus, kan gezegd worden van de species'). Volgens moderne interpretaties (Stump 1978, 196-197 en Green-Pedersen 1987, 410-411) dient de *differentia*-aanduiding, die verwijst naar de kenmerkende term in de eerste helft van het maxime, om de premissen van een topisch syllogisme te vinden. Dit is een duidelijke voortzetting van Aristoteles, al hebben de enthymemen in 2.23 geen syllogistische vorm (in engere zin, met drie termen).

361 Vergelijk voor het vervolg met name Sprute (1982, 186-189), die zich verzet tegen de simplificerende herleiding van de garantiefunctie tot een 'logische wet' in De Pater (1965, 122-127 en 1968, 179). Zie voor verdere kritiek op dit laatste en voor de diversiteit van de topische relaties ook Green-Pedersen (1984, 26-28 en 1987, 408). (Inmiddels heeft De Pater [De Pater en Vergauwen 1992, 229, 234-235, 238-239 en 242] zijn visie nader omschreven: hij geeft nu aan dat een toop 'logisch' is in een andere dan de nu gangbare betekenis [239], namelijk in de middeleeuws intentionalistische zin van relationele principes zoals die tussen geslacht en soort [236].)

362 Toop (14) (2.23.15) gaat over tegengestelde gevolgen; toop (17) (2.23.18) over gelijke gevolgen; toop (20) (2.23.21) over motieven. Zie het aanhangsel bij deze paragraaf.

363 Toop (6) (2.23.7) gaat over het tegen een ander gebruiken van zijn woorden; toop (16) (2.23.17) over een vorm van analogie. Zie opnieuw het aanhangsel.

364 Zie 1.1.11: 55a17, 1.2.13: 57a10 en 2.25.2: 02a34. De term is prominenter aanwezig in de *Topica*, waar deze ook omschreven wordt: 1.1: 100b21-23. De term lijkt vooral te slaan op de algemene *protaseis* die met de dialectische topen geselecteerd worden, maar de retorische gemeenschappelijke topen beantwoorden ook goed aan de omschrijving.

365 Het is opvallend dat Aristoteles in de *Rhetorica* principes ongeclausuleerd als algemene waarheden presenteert die hij in andere werken veel genuanceerder bespreekt (vgl. het commentaar van Sieveke 1980, 272, n. 135 bij de simplistische presentatie van de toop uit oorzaak en gevolg in 2.23.25).

366 Zoals al opgemerkt in de vorige paragraaf is de enthymeem-status van de voorbeelden in 2.23 wat twijfelachtig vanwege hun algemene als-dan-karakter; zie nu het vervolg van de hoofdtekst.

367 Zie eerder in de hoofdtekst voor het veel belangrijkere verschil in garantiefunctie tussen een topisch principe en een logische afleidingsregel (*inference rule*).

368 Vergelijk voor een dergelijke interpretatie (Ryan 1984, 49). Van Solmsen (1929, 163-166) tot Primavesi (1996, 87-88) is de uitleg van de toop als extern principe dominant in de literatuur; afgaande op 2.23 lijkt deze uitleg terecht.

369 Zie echter noot 366.

370 Het meest uitvoerige pleidooi hiervoor is recentelijk gehouden door Slomkowski (1997, 43-67), met slechts één sterk argument, namelijk dat Aristoteles' omschrijving van (ook enthymematische) *syllogismoi* meer dan één premisse impliceert: zie hiervoor de vorige paragraaf.

371 Zie voor een nadere beschouwing, ook van de vraag in hoeverre Aristoteles in 2.23 al anticipeerde op het idee van een combinatie van propositielogische redeneervormen en argumentatieschema's, het slot van Braet (2002, 2005).
372 De grens tussen al dan niet argumentatieschematische topen is lastig te trekken, het hangt er ook vanaf hoeveel moeite men voor een afleiding van een principe wil doen (vergelijk voor mijn afwijzingen van een argumentatieschematisch karakter De Pater 1965, 125, n. 283 en Sprute 1982, 164-165).
373 Vergelijk de vermelding van zulke handboeken bij (13) (Uit gevolgen), (21) (Uit voors en tegens) en (27) (Uit gemaakte fouten).
374 Zie noot 358 voor de gevolgde methode bij het omschrijven van elk onderdeel van de lijst. Sommige topen zouden op verschillende plaatsen ondergebracht kunnen worden: (14) en (17) bijvoorbeeld zijn niet alleen causaal van aard, maar berusten respectievelijk ook op een tegenstelling en een vergelijking.

Hoofdstuk 13

375 Zie bijvoorbeeld de commentaren van Cope (1877 II, 300) en Grimaldi (1988, 337) (vergelijk Kennedy 1991, 204-205). Zwak aan deze uitleg is dat men er het normatieve hoofdstuk 1 en ander werk bij moet halen. Voor de uitleg als gebruiksadvies (zonder toelichting vermoedelijk zo opgevat bij Sprute 1982, 109-115) pleit de wijze waarop 2.24 zelf soms is geformuleerd – zie bijvoorbeeld 2.24.3: 01a26 – en de waardenvrije uiteenzetting vanaf 1.2 in het algemeen.
376 Zoals bijvoorbeeld ook in Hamblins moderne klassieker *Fallacies* wordt opgemerkt (Hamblin 1970, 74).
377 Vergelijk de probleemdeugdelijkheid en conventionele deugdelijkheid als uitgangspunten van de pragma-dialectiek (Van Eemeren en Grootendorst 1982; 1984; 2000 en 2004).
378 Bijvoorbeeld in de pragma-dialectiek (zie naast de verwijzingen in de vorige noot vooral Van Eemeren en Grootendorst 1992).
379 Zie de verwijzingen in noot 271 en in noot 385.
380 Een ander probleem vormt de mogelijk enthymematische status en daarmee mogelijk rationele inslag van *pathos*: dit werd al besproken in paragraaf 10.1.
381 Zie noot 379.
382 Bijvoorbeeld door Wisse (1989, 19, met noot 44).
383 Een aanwijzing hiervoor is de parallellie tussen de volledige paragraaf 2.1.8 en de expliciet veroordelende regels 54b8-11 in 1.1.7.
384 Ook het politieke voorbeeld aan het eind van 2.1.4 lijkt gedeeltelijk zo uit te leggen.
385 Zie voor deze interpretatie vooral McCabe (1994) en Cooper (1994), maar ook meer terloopse passages in Wardy (1996, 64) en Striker (1996, 297-298). Geen van deze vier auteurs beroept zich overigens op de besproken voorbeelden, waarmee ze hun sterkste troeven niet uitspelen.
386 Om te beginnen is daar het feit dat Aristoteles in zijn strengste gedaante het beïnvloeden van een oordeel over de juridische aspecten hoe dan ook afkeurde. Daarnaast is het de vraag of hij, in een mildere en meer realistische stemming, het opwekken van emoties daarvoor een aanvaardbaar middel zou vinden. Zelfs wanneer die emoties relevant zijn, zag Aristoteles deze waarschijnlijk als irrationele stoorzenders. In de *Rhetorica* wordt dit niet duidelijk besproken (zie echter 1.1.7: 54b8-11). Haalt men er zijn andere werken bij, dan blijkt echter dat Aristoteles van mening was dat emoties altijd, ook als ze redelijke gronden hebben, de objectieve oordeelsvorming aantasten. Dat komt onder meer doordat ze een verkeerde perceptie van de feiten in de hand kunnen werken. Men denke aan het cliché dat liefde blind maakt of aan het aangehaalde aristotelische voorbeeld dat verlangen en hoop maakt dat men te gemakkelijk denkt dat een hachelijke onderneming wel zal slagen. Zie hierover Leighton (1982, I).
387 Opgemerkt moet worden dat het interpreteren van de functie van de richtlijnen in 2.2-11 erg lastig is. Aristoteles suggereert wel aan het eind van de meeste hoofdstukken dat de voorafgaande richtlijnen gebruikt kunnen worden om bij het publiek bepaalde gevoelens voor onze partij en tegen de andere partij op te wekken, maar het hoe blijft onduidelijk. Hij geeft niet eens de gerechtelijke of deliberatieve context aan (volgens Kennedy 1991, 122, 128 en 130, zijn de richtlijnen oorspronkelijk ook niet voor dit soort oratorische contexten, maar voor een filosofische context opgesteld: zie bijvoorbeeld het filosofievoorbeeld). Zie voor een duiding van de toepassing van de richtlijnen paragraaf 10.2 en Braet (1988; 1992): de richtlijnen lijken argumenten aan te dragen om het publiek over te halen bepaalde gevoelens te gaan koesteren.
388 Solmsen heeft in een beroemd artikel (1938, 393) ten onrechte beweerd dat Aristoteles, anders dan de handboekenschrijvers, de emoties gelijkelijk met alle delen van de rede verbindt. In feite brengt hij ze in boek 1 en 2 met geen enkel deel in verband en in deel 3 speciaal – maar niet uitsluitend (o.a. 3.17.9 e.v.) – met de in- en uitleiding.
389 Met dit al levert Aristoteles dus geen bijdrage aan de actuele discussie (zie bijvoorbeeld Brinton

1988 en 1994 en Walton 1992 en 1997) over mogelijke vormen van aanvaardbaar emotioneel argumenteren.

390 Aristoteles bekritiseert in zijn openingshoofdstuk gerechtelijke handboeken en in rechtszaken is – ook volgens zijn eigen opvatting, zoals we zagen – *pathos* veel belangrijker dan *êthos*.

391 Vergelijk Sprute (1991) zoals besproken in noot 393.

392 Sprute (1991) is nog veel uitvoeriger over de dubieuze manieren die Aristoteles bespreekt om een positief *êthos* te creëren (niet alleen door feiten te verdraaien, maar ook door opportunistisch aan te sluiten bij de politieke en andere opvattingen van het publiek).

393 Deze afkeurende omschrijving van *êthos* als drogreden bij Van Eemeren, Grootendorst en andere pragma-dialectici (Van Eemeren en Grootendorst 1992, 135, Van Eemeren en Snoeck Henkemans 2006). Classici en filosofen leggen vaak juist de nadruk op het rationele karakter van *êthos* (in tegenstelling tot *pathos*), bijv. Wisse (1989), Wörner (1990) en Fortenbaugh (1995, kol. 1521, plus n. 27); Sprute (1991) is in deze kringen een van de weinigen die stelt dat Aristoteles *êthos* evident als een onzakelijke persuasiemethode beschouwt (maar zijn noot 6 overtuigt niet: op de aangeduide plaatsen wijst Aristoteles *êthos* hoogstens impliciet en indirect af door *logos* het enige aanvaardbare middel te noemen).

394 De standaardvorm van gezagsargumentatie, het aanhalen van een ander als autoriteit, behandelt Aristoteles – naast de niet-technische *pisteis* zoals getuigenissen – als toop 11 in 2.23.12 en als de vierde weerleggingsmethode in 2.25.7. Het gaat hier om het precedent scheppende eerdere oordeel van gezaghebbende personen, een vorm die we ook in de *Ad Alexandrum* tegenkwamen. De behandeling is waardenvrij: deze vorm van gezagsargumentatie is kennelijk volgens Aristoteles in de praktijk effectief, maar daarmee nog niet per se rationeel-aanvaardbaar.

395 Op andere plaatsen (1.9.1: 66a25 en 3.17.16: 18b24-26) verwijst hij duidelijker naar het creëren van een negatief *êthos* bij de tegenpartij (vgl. Sprute 1991, 292, met n. 8).

396 Als diatribe, zie Kennedy (1991, *ad loc.*).

397 Deze paragraaf berust op Braet (2006).

398 Zie Sprute (1982, 109-115) (vgl. Wörner 1990, 339-357) en Ryan (1984, 71-74).

399 Net als 2.23 voor een belangrijk deel een waarschijnlijk om praktische redenen beknopt gehouden 'bloemlezing' is uit de *Topica*, is 2.24 dat uit *De sophisticis elenchis* (zie Hamblin 1970, 70-73, voor de overeenkomsten en verschillen met dit werk).

400 Ontleend aan de vertaling van Huys (2004) (soms iets door mij bekort).

401 Filologisch commentaar bij deze lijst bij Cope (1877 II, 300-322) en Grimaldi (1988, 337-354). Zie voor nadere besprekingen door vooral filosofen de verwijzingen in de vorige en volgende noten.

402 Vergelijk Tindale (1999, 170) en noot 407 verderop.

403 Zie voor de duiding van *symbebêkos*, accidens of toeval, Sprute (1982, 113, n. 225) en Eggs (1984, 312). In mijn verderop nog uitgewerkte duiding leg ik niet de nadruk op het toevallige van de daad, maar op de ten onrechte toegeschreven opzettelijkheid ervan.

404 Zekl (1997, 651, n. 430) wijst in een noot erop dat *hepomenon*, dat hij vertaalt met 'Folge', staat voor (niet per se temporele) 'Zusammenhang von Ereignissen und/oder Fakten'. Het gaat dus niet om logisch volgen.

405 Deze niet-argumentatieve duiding bij Sprute (1982, 111), Eggs (1984, 309) en Ryan (1984, 73-74). Maar al zegt Aristoteles zelf dat er bij deze toop van geen enthymeem sprake is, dit wijst niet per se op de afwezigheid van elke vorm van argumentatie. Aristoteles kan bedoeld hebben dat er geen enthymeem voor het feitenbewijs is aangevoerd.

406 In feite gaat het hier, bij uitzondering en wel onbewust, om een fout op het globale argumentatieniveau van de stasispunten: de spreker suggereert ten onrechte dat een van de noodzakelijke bewijslastpunten al vaststaat.

407 De door mij aangehaalde voorbeelden van toop (5) en (7) zijn te herleiden tot de ongeldige tweede figuur. Bij toop (5) wordt nog een andere illustratie gegeven (met een algemene bewering in het standpunt en een voorbeeld in de argumentatie) die tot de derde figuur gerekend kan worden (vgl. Sprute 1982, 108 en 112, Burnyeat 1994, 36, n. 91). Zie de volgende noot voor de vraag of een passage in 2.24 via 1.2.14-18 en 2.25.12 met de *Analytica priora* in verband mag worden gebracht.

408 Deze uitleg strookt niet met de genetische visie van Solmsen, waarin 2.24 tot de topische laag wordt gerekend (1929, 23 en 211). Het is zeker denkbaar dat *asyllogiston* in 2.24 nog niet de specifiek-technische betekenis heeft van 'ongeldig volgens de syllogistiek van de *Analytica priora*'. De term lijkt echter wel te moeten slaan op het niveau van de deductieve geldigheid, al had Aristoteles daar in de pre-analytische 'laag' nog geen uitgewerkte theorie voor.

409 Burnyeat (1994, 35 en 38) en Krabbe (1997, 4-5).

410 Bijvoorbeeld Schellens (1985, par. 5.5).

411 Zie voor de in deze alinea weergegeven gangbare interpretatie (deze houdt in dat Aristoteles in 1.2.14-19 en 2.25.8-14 formeel-ongeldige tekenargumentatie accepteert vanwege het praktische nut): Solmsen (1929, vooral 23), Sprute (1982, 108-109) en Burnyeat (1994, 34-35 en 38) (volgens Sprute geldt dit ook voor 2.24.5) (zie ook Ryan 1984, 83-88 en Eggs 1984, 312-316).

412 Anders dan bij de bespreking van het weerleggen van *eikos*-argumentatie in 2.25.9-11 (zie verderop in de hoofdtekst) gaat Aristoteles eraan voorbij dat wijzen op het niet-dwingende karakter van (niet-noodzakelijke) tekenargumentatie onvoldoende is om de conclusie zijn plausibele karakter te ontnemen.
413 Zie voor dit probleem, dat hier niet van belang is, vooral Sprute (1982, 115-130); verder Ryan (1984, 143) versus Cope (1867, 269-270).
414 Vergelijk Sprute (1982, 120-128), die echter de eerste van de vier syllogistisch noemt. Volgens Solmsen (1929, 28-29) vertegenwoordigt het eerste deel over de weerlegging de topische 'laag' van de *Rhetorica*.
415 Volgens Solmsen (1929, 27 e.v.) gaat het in de tweede uiteenzetting, met *asyllogiston* als sleutelwoord, om de latere post-analytische 'laag'. In hoeverre de twee uiteenzettingen in 2.25 inconsistent zijn, zoals Solmsen dacht, kan in het midden gelaten worden. Wel is het zo dat de tweede uiteenzetting erg (laat-)aristotelisch aandoet en de eerste trekken met *Ad Alexandrum* gemeen heeft. Sprute (vorige noot) duidt ook de eerste uiteenzetting dus deels al als syllogistisch.
416 Ik doel hier natuurlijk op de pragma-dialectiek: categorie 1 correspondeert met overtredingen van regel 10, categorie 2 met overtreding van regel 4, categorie 3 met regel 8 en categorie 4 met regel 7 (volgens de nieuwe regelvolgorde van regel 7 en 8 in Van Eemeren en Grootendorst 2004). Overigens zij erop gewezen dat mijn interpretatie van elk van de tien drogredenen niet geheel volgens lijnen van de pragma-dialectiek is uitgevoerd (in toop 3 bijvoorbeeld zullen pragma-dialectici geen argumentatieschematische, maar een logische fout zien).
417 Vergelijk Hamblin (1970, 79-80 en 84) en, met een retorische verklaring voor het verschil in de behandeling in de *Rhetorica*, Eggs (1984, 308-310).

Hoofdstuk 14

418 Matthes (1958, 71). Recente specificering: 140-130 v. Chr. (Brittain 2001, 307).
419 Tot voor kort werd het voortleven van (marginale) democratie en welsprekendheid tijdens het hellenisme te weinig onderkend. Zie nu Schenkeveld (1996, B. I, met noot 1).
420 Het klassieke werk hierover is Marrou (1948), in het bijzonder de hoofdstukken VII en X (samenvatting bij Schenkeveld 1996, B. III).
421 Mogelijk wijst de grote plaats in het onderwijs ook op het voortduren van de maatschappelijke relevantie van retorische scholing, maar tussen onderwijsprogramma en maatschappelijke behoefte heeft wel vaker een kloof gegaapt. Er zijn zeker nog andere verklaringen voor een groot aandeel in het curriculum, zoals de geschiktheid als leerstof.
422 Een beknopt overzicht van de bemoeienissen van filosofen met de retorica in het hellenisme geeft Kennedy (1994, hfst. 5); zie voor de vrij geringe, maar naar verhouding misschien nog forse, doorwerking van de filosofie in de retorica van Hermagoras de verwijzingen in noot 434.
423 Dat wil zeggen alle handboeken die, zoals de *Ad Alexandrum* en Aristoteles' *Rhetorica*, beoogden het hele terrein van de retorica te bestrijken. Van handboeken die zich tot een bepaald aspect, zoals de stijlleer beperkten, is er wel iets overgeleverd: Demetrius' *De elocutione* (uit ongeveer 100 v. Chr.; hierover Schenkeveld 2000).
424 Zie voor beide werken, hun onderlinge relatie en die tot de oudere Griekse handboeken het slot van dit hoofdstuk. Zie noot 445 voor de datering.
425 Enige voorzichtigheid is wel geboden, omdat er tekenen zijn die erop wijzen dat de schrijver van de onmiskenbaar schoolse *Ad Herennium* toch wat meer oog heeft voor de volwassen praktijk dan Griekse voorgangers. Tot die tekenen reken ik niet alleen diens kritiek op de al te theoretische aanpak van deze voorgangers (o.a. 1.1), maar mogelijk ook het ontbreken van een leerstuk als de *asystata*. Zie ook de hypothese van Achard (1989, XXII-XXXIV) dat de auteur een ervaren spreker van middelbare leeftijd geweest moet zijn, geen jonge retoricaleerling zoals Cicero toen deze *De inventione* schreef. Dit laatste werk is in twee opzichten zeker theoretischer: wat verder verwijderd van de volwassen praktijk en vooral abstract-filosofischer in de behandeling. In volgende hoofdstukken kom ik hier nog op terug in verband met de vraag in hoeverre *De inventione* een betrouwbare bron is voor Hermagoras.
426 Vergelijk voor het vervolg Kennedy (1963, 264-273 en 1972, 114-126).
427 Duidelijke voorbeelden van regels die zeker betrekking hebben op oefeningen: de schoolse variant van de *narratio* (1.12-13) en de *expolitio* (4.54-58). Ook in de vele mythologische en historische voorbeelden bij de stasisleer, die overeenkomen met thema's van latere declamatie-oefeningen, zien velen verwijzingen naar schoolse (declamatie-)opdrachten. Zie hiervoor, behalve de editeuren Marx (1894), Caplan (1954), Calboli (1969) en Achard (1989), bijvoorbeeld Bonner (1949, 15), Clarke (1953, 18-19) en Kennedy (1963, 267). Later drukt Kennedy (1972, 92) zich – ook gezien het feit dat de schrijver van *Ad Herennium* de declamatie-oefeningen zelf niet in dit verband noemt, op de vage verwijzing in 2.12 na – terecht voorzichtiger uit. Het is denkbaar dat de voorbeelden slechts de theorie willen illustreren, zonder naar oefeningen te verwijzen.

428 Over het ontstaan en de hellenistische fase van deze symbiose van theorie en oefeningen zijn we slecht ingelicht. Duidelijk is wel dat ten tijde van *Ad Herennium* in elk geval reeds zowel *progymnasmata* (daarnaar verwijzen de schoolse *narratio* en de *expolitio* in dit werk: zie vorige noot) als declamatie-oefeningen bestonden (waarop onder meer door Cicero in *De oratore* 1.149, 244; 2.100 gezinspeeld wordt). Later moeten de oefeningen nog wel een belangrijkere rol zijn gaan spelen, waarbij ze zich inhoudelijk steeds verder van de volwassen praktijk verwijderden. Zie recentelijk over de *progymnasmata* Patillon (1997b) en Hock en O'Neill (1986, 10-22); overzichtswerken over de declamatie-oefeningen zijn Bonner (1949) en Russell (1983) en voor het hele curriculum Clark (1957, Hfst. V-VIII) en Bonner (1977, hfst. XIII-XXI).

429 Zie het slot van dit hoofdstuk.

430 Zie voor de relatie tussen *Ad Herennium* en Hermagoras het slot van dit hoofdstuk.

431 Na verwijdering van de meer praktische trekken uit een boek als *Ad Herennium* houden we, voor de voorloper Hermagoras, een extra schools werk over.

432 Ook op de relatie tussen *De inventione* en Hermagoras ga ik aan het eind van het hoofdstuk in. Aldaar ook gegevens over aanvullende bronnen.

433 Matthes (1958, 70-72, met verwijzingen naar de *testimonia* in Matthes 1962). Zie voor de datering noot 418.

434 Thiele (1893, 170-176) en Matthes (1958, 135-136) hebben overigens terecht de band met de Stoa gerelativeerd. Omgekeerd hebben ook filosofen op het werk van Hermagoras gereageerd (dit in de context van de strijd tussen retorici en filosofen in het onderwijs in de tweede eeuw v. Chr.; zie nu Brittain 2001, hfst. 7).

435 Een goede maatstaf voor de Griekse auteurs is Hermogenes van Tarsus (tweede eeuw n. Chr.), waarschijnlijk de belangrijkste latere Griekse retoricus. Hoewel diens aanpassing van met name de stasisleer zeker interessant is (zie hierover Heath 1995), lijkt zijn werk voor de argumentatietheorie toch van veel minder belang dan dat van Hermagoras. (Heath 2004 – met een samenvatting van vele eerdere publicaties van deze auteur – breekt een lans voor de originaliteit en het belang van de latere Griekse retorica, maar ik houd voorlopig vast aan de indruk dat deze retorica eerder didactisch dan argumentatietheoretisch van belang is; toch verdient deze retorica meer aandacht van argumentatietheoretici dan ik in dit boek kan geven.) Bij de Romeinen hebben noch de oudere Cicero noch Quintilianus, ondanks andere verdiensten, veel waardevolle nieuwe inzichten aan de retorische theorie toegevoegd; dit geldt in versterkte mate voor de latere *Rhetores Latini Minores*, verzameld in Halm (1863).

436 Noch heeft Cicero een goede alternatieve argumentatietheorie te bieden: Braet (1989).

437 Meer hierover in hoofdstuk 16.

438 Zie paragraaf 17.2 en de hoofdstukken 18 en 19.

439 Vergelijk ook Braet (1984, 4.1.1) – daar ontbreekt nog mijn in het algemeen veel kritischer positie ten aanzien van Matthes over de onderwerpen uit de vorige noot en mijn derde hoofdbezwaar in het vervolg van de hoofdtekst.

440 Zie voor detailkritiek afkomstig uit mijn dissertatieonderzoek de noten bij de hoofdstukken 15 tot en met 17 (een samenvatting van al mijn 'oude' kritiekpunten op Matthes bevat Braet 1984, 205, n. 36). Recente andere detailkritiek in Heath (2002, samengevat in 2004).

441 Zie voor een algemene bespreking van de eerste twee van de drie volgende bezwaren en voor de uitwerking van de stelling dat Cicero's *De inventione* de beste bron is Braet (1984, 4.1.1), waar de belangrijkste bronnen voor de reconstructie van Hermagoras' (stasis)leer opgesomd worden en een evaluatie te vinden is van de waardering van de verschillende bronnen voor een reconstructie door filologen als Matthes (1958, 81-107), Adamietz (1960) en Barwick (1961, 1964, 1965a en b).

442 Voor de *dispositio*, die in *De inventione* niet meer behandeld wordt (zie het volgende hoofdstuk) kunnen we, met enig voorbehoud, onze toevlucht nemen tot de *Rhetorica ad Herennium*. Er zijn namelijk tekenen die erop wijzen dat Cicero bij voortzetting van zijn werk de *dispositio* op ongeveer dezelfde wijze behandeld zou hebben als in dat werk: zie *De inventione* 1.30 en 2.178 in combinatie met 1.9 – vergelijk de omschrijving van *dispositio* hier met *Ad Herennium* 1.3.

443 Zie voor Quintilianus als Hermagoras-bron Matthes (1958, 100-102) en Adamietz (1966). In het algemeen volgt Quintilianus een eigen aanpak, slechts in de opeenvolging van 3.10-3.11-4 lijkt hij qua systematiek dicht bij Hermagoras te staan. Zie voor *De Rhetorica* als Hermagoras-bron Matthes (1958, 104-107) en Barwick (1961). Dit werk, van belang als geschrift uit de zogenoemde school van Hermagoras, is – afgezien van andere bezwaren tegen de voorrang die Barwick er in zijn reconstructie aan wil geven (zie Braet 1984 en nu ook Heath 2002) – helaas te fragmentarisch en te brokkelig om als leidraad te kunnen dienen, want het breekt al bij het begin van de *inventio* af en de paragrafen sluiten onvoldoende op elkaar aan.

444 Matthes (1958, I) zelf maakt aannemelijk dat geen enkele overlevering in welke bron dan ook op directe kennisname van het werk van Hermagoras berust. Ook voor de beste en oudste bron, Cicero's *De inventione*, geldt dit.

445 Een precieze datering van *De inventione* en *Ad Herennium* lijkt onmogelijk. Ook valt niet goed te bepalen welke van deze twee ongeveer even oude werken het oudste is. Een en ander blijkt ook uit het verschil van mening onder filologen, die op basis van steeds wisselende en niet echt dwingende argumenten steeds met andere voorstellen komen. Vergelijk bijvoorbeeld de dateringen in Kennedy (1972, 106-110 en 113: beide werken vroege jaren tachtig, *De inventione* ouder) en Achard (1989, I-XIII en 1994, 5-10: beide werken 84-83, *Ad Herennium* het oudste werk). Ik neig tot de opvatting van Kennedy, maar laat de kwestie rusten als onvoldoende relevant voor dit werk.

446 Adamietz (1960, samenvatting 94-97) heeft, nog gedetailleerder dan Matthes (1958, 81-100) en onafhankelijk van hem (Adamietz 1966, 10, n. 9), de opvatting verdedigd dat in *De inventione* de gemeenschappelijke Latijnse tussenbron, die via een Griekse tussenbron op Hermagoras zou teruggaan, beter wordt gevolgd dan in *Ad Herennium*: in dit laatste werk wordt de gemeenschappelijke Latijnse bron herordend en beknopt weergegeven. Op dit laatste punt heeft Barwick (1965a, 57, n. 2, 61 en 1965b, 205; zie ook 1961, 309, n. 1) later zijn bijval betuigd. Aan deze consensus gaat Fuhrmann (1964b, 147) met zijn kritiek op het weglaten van *Ad Herennium* in Matthes (1962) wat te gemakkelijk voorbij, al denk ik dat het noodzakelijk is steeds de overeenkomsten en verschillen tussen beide werken in het oog te houden en dat in sommige gevallen, zoals het epicheireem, *Ad Herennium* dichter bij Hermagoras kan staan (zie vooral hoofdstuk 18).

447 Zie vooral paragraaf 17.2 en hoofdstuk 18 en 19.

448 Welke die handboeken precies geweest zijn, is moeilijk te zeggen. Gedacht kan bijvoorbeeld worden aan het werk van Athenaeus, een concurrent van Hermagoras die een andere variant van de stasisleer ontwikkelde (vergelijkbaar met die in *Ad Herennium*, vergelijk Achard 1989, XLVII). Waarschijnlijk was de schoolboekensituatie niet veel anders dan tegenwoordig bij schoolboeken voor een belangrijk vak: er zijn er veel van, de auteurs schrijven elkaar over, bepaalde succesvolle leerstukkken – zoals zeker de stasisleer – worden gemeengoed, maar daar worden bewust of onbewust wel meer of minder grote wijzigingen in aangebracht. Na een paar generaties kan dat een heel complex beeld van ontleningen, vervormingen en toevoegingen geven. De al complexe stamboom op p. 99 van Matthes (1958) lijkt te simpel of onderwaardeert minstens de 'Nebenquellen'.

449 Vergelijk Fuhrmann (1964b, 146).

Hoofdstuk 15

450 Editie en Engelse vertaling Hubbell (1949), editie en Franse vertaling Achard (1994) (hier gevolgd).

451 Braet (1984, par. 4.3.2 en 4.3.).

452 Editie en Engelse vertaling Caplan (1954), editie met Franse vertaling Achard (1989) (hier gevolgd). Commentaar Calboli (1969).

453 Deze paragraaf is gebaseerd op de reconstructie in Braet (1984): zie de verwijzingen in de volgende noten (naar andere oudere literatuur die daar, in Braet 1984, kritisch is verwerkt, wordt niet opnieuw verwezen).

454 Dit schema geeft de *logische onderschikking* van de drie indelingen aan. Het is een bewuste vereenvoudiging van de *volgorde* van behandeling in *De inventione*, die als volgt is: boek 1 behandelt de *inventio*-regels die gelijkelijk voor alle soorten redevoeringen gelden, waaronder ook de regels voor de delen van de rede (dus zogenaamd de delen van alle soorten redevoeringen, maar in feite vooral van de gerechtelijke rede), waarbij de regels voor de *confirmatio* en *reprehensio* niet per *stasis* zijn geordend; boek 2 geeft de *inventio*-regels voor de *confirmatio* en *reprehensio* ingedeeld per *stasis* (althans bij de gerechtelijke rede, bij de twee andere soorten redes wordt de stasisleer niet gebruikt) en soort redevoering.

455 *De inventione* 1.27, 29, 30, 49 en 2.178.

456 Zie noot 454 voor de *volgorde* van bespreking in *De inventione*.

457 Braet (1984, par. 3.2 en 3.3).

458 Braet (1984, par. 4.3.1). Daar worden eerdere reconstructies van Hermagoras' takenleer door Thiele (1893), Matthes (1958) en Barwick (1965b) kritisch besproken, met als conclusie een voorstelling van zaken die in het vervolg van de hoofdtekst en in deze noot beschreven staat. Relevante klassieke plaatsen zijn *De inventione* 1.9, *Ad Herennium* 1.3, Quintilianus 3.3.9 en *De rhetorica* 1. Alleen de plaats bij Quintilianus bevat een expliciete uitspraak over de takenleer van Hermagoras: daar staat dat Hermagoras het *iudicium*, de *partitio*, de *ordo* en de *elocutio* aan de *oeconomia* heeft ondergeschikt. De context van deze mededeling en de zaak zelf – wat een redenaar allemaal moet doen – maken aannemelijk dat er nog iets aan deze reeks vooraf is gegaan en iets op is gevolgd. Wat dit precies is geweest en wat de wel vermelde taken hebben ingehouden, valt door de gebrekkige overlevering niet echt vast te stellen. Plausibel lijkt de volgende reconstructie (in Latijnse terminologie): 1 *inventio* (in ruime zin, d.w.z. *intellectio* (standpuntbepaling) plus *inventio* in engere zin: vinding van de argumenten tot en met de inhoud van alle delen van de rede), 2 *iudicium* (selectie op bruikbaarheid van alle gevonden stof), 3 *partitio* (indeling-vooraf van de bruikbare argumenten), 4 *ordo* (rangschik-

king van de delen van de rede ten opzichte van elkaar en intern per deel), 5 *elocutio*, 6 *memoria* en 7 *pronuntiatio* (zie voor toelichting en een korte verantwoording de noten 473 en 487 e.v.; ik zal in dit hoofdstuk nr. 2, *iudicium*, en 3, *partitio*, als te onduidelijk en te onbelangrijk weglaten, maar die taken horen tussen mijn stap 9 en 10 – zie ook noot 495 met het bijbehorende schema).

459 Braet (1984, 43 met noot 37).

460 Matthes (1958, 98), Adamietz (1960, 17) en Barwick (1965a, 63 en 1965b, 201). Enige scepsis ten aanzien van deze mogelijk wat te simpele reconstructie – vandaar de aanhalingstekens om 'tussenbron' – is op zijn plaats: zie het slot van het vorige hoofdstuk.

461 Braet (1984, par. 4.2.2), met verwijzing naar *De inventione* 1.8, Quintilianus 2.21.21-22 en 3.5.14 en *De rhetorica* 5 en 7.

462 Braet (1984, 84 met noot 428).

463 Matthes (1958, 109, 114-121 (in het bijzonder 117 en 120, met noot 2), 190-191). Bijval bij Fuhrmann (1964b, 147) en Wisse (1989, 89, noot 42). Zie voor meer uitleg, plus bezwaren tegen deze duiding, noot 493.

464 Zie de temporele aanduidingen in *De inventione* 1.17-1.19. Een bespreking hiervan, en van vergelijkbare passages in andere bronnen, in Braet (1984, par. 4.3.2). Zie ook paragraaf 17.1 van dit boek.

465 Deze paragraaf is in hoofdzaak gebaseerd op hoofdstuk 4.2 en 4.3 van Braet (1984): zie de verwijzingen in de volgende noten (zie voor het weglaten van oudere literatuur noot 453).

466 In dit hoofdstuk werk ik verder met de hypothese dat dit soort voorbeelden in o.a. *De inventione* wijst op gerichtheid op declamatie-oefeningen in plaats van op volwassen pleidooien, maar zeker is dat niet, want het kunnen ook illustraties van de theorie zijn aan de hand van bekende gevallen: zie noot 427.

467 Pas bij de uitleg in detail zal ik de afwijkingen van *De inventione* verantwoorden.

468 Waarschijnlijk was deze stap bij Hermagoras in het begin van zijn handboek vertegenwoordigd door een definitie van de retorica die het bereik van de retorica beperkte. Latere retorici hebben hiervan de eerste stap van de zich voorbereidende redenaar gemaakt (zie bij Barwick 1965b, 195). Braet (1984, par. 4.2.1) bespreekt deze definitie (vgl. de uitleg in de volgende alinea) onder verwijzing naar Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 62 en *De rhetorica* 3 en 4 (deze plaatsen, en andere plaatsen in Hermagoras-bronnen waarnaar in volgende noten verwezen wordt, zijn ook te vinden in Matthes, 1962). In *De inventione* ontbreekt de definitie, maar 1.6 heeft dezelfde strekking. Overigens worden in dit werk de preliminaria (hier stap 1-3) überhaupt niet als chronologische *inventio*-stappen voorgesteld (zie ook noot 469 en 471 over stap en 2 en 3).

469 Zie noot 461. Ook van deze stap kan men zich afvragen of deze, zoals in late bronnen als *De rhetorica*, bij Hermagoras al de vorm aannam van een vraag voor een zich voorbereidende spreker.
Behalve op het in het vervolg van de hoofdtekst besproken kwantitatieve verschil in bereik wordt er in Braet (1984, par. 4.2.2) ook nog ingegaan op een inhoudelijk en kwalitatief verschil en op de kennelijk marginale positie van de *thesis* in de leer van Hermagoras. Dit laatste is de reden om er in dit boek niet te veel aandacht aan te besteden.

470 Deze illustratie aan de hand van het bekende Orestes-voorbeeld is van mij; Quintilianus (3.5.8) geeft een deliberatief voorbeeld: 'Moet Cato trouwen?' (*hypothesis*) versus 'Moet men trouwen?' (*thesis*).

471 Braet (1984, 47).

472 Braet (1984, par. 4.2.3) bespreekt dit onderscheid onder verwijzing (in noot 77) naar de zeer late klassieke bronnen. Daar hoort *De inventione* dus niet bij: daarin ontbreekt het leerstuk van de *asystata*; het verdient nadere beschouwing of de *asystata*, die pas uit post-quintiliaanse bron bekend zijn, wel terecht aan Hermagoras worden toegeschreven, vgl. Volkmann (1885, 100) en Martin (1974, 22). Recentelijk over deze late 'bronnen' Heath (1994 en 2002).

473 Zie voor dit voorbeeld *De inventione* 1.18-19 en 2.78-79. Er zijn van het *krinomenon*- of *iudicatio*-schema in de Hermagoras-bronnen allerlei varianten overgeleverd en het is niet met zekerheid te zeggen wat Hermagoras zelf onderwezen heeft; alle varianten zijn overigens op een onlogische wijze te eenzijdig op de verdediger gericht: zie Braet (1984, par. 4.3.3) (Duitstalige versie Braet, 1988). Zie nu ook Heath (1994).
In *De inventione* wordt het *iudicatio*-schema geïntroduceerd in een passage (1.16-19) met de karakteristiek de chronologie aanduidende verbindingswoorden (*statim*, meteen, *deinde*, vervolgens, *ac tum*, en daarna, *tum*, dan), die een reeks substappen van de *inventio* markeren. Deze substappen beginnen met het vaststellen van de *quaestio* (nr. 3 van het schema) en monden uit in het bedenken van de inhoud van de delen van de rede. De volgorde stemt niet helemaal overeen met de hier gepresenteerde logische reconstructie (die overigens niet de pretentie heeft dichter bij Hermagoras te staan); bovendien heb ik terwille van de overzichtelijkheid bepaalde details, zoals het onderscheid tussen een enkelvoudige en samengestelde zaak, *simplex* en *iuncta*, weggelaten (vgl. Braet 1984, paragraaf 4.3.4 en paragraaf 17.1 in dit boek).

474 De weergegeven nummering in het *iudicatio*-schema, met de aansluitende zoektocht naar argumenten, versimpelt in feite de chronologie van het vindingsproces: om strategisch voor een bepaalde

vulling van 3 te kunnen kiezen, moet vooruitgedacht worden naar 6 en de argumenten die men daarvoor tot zijn beschikking heeft. De redenaar kan eigenlijk niet weloverwogen voor een *stasis* kiezen zonder reeds de mogelijke argumenten te wegen, met andere woorden: hier begint in feite reeds het *iudicium* (*krisis*) dat Hermagoras formeel pas na de *inventio* geplaatst lijkt te hebben (zie noot 458).

475 Braet (1984, 48-49).

476 Braet (1984, par. 4.2.4).

477 Braet (1984, par. 4.2.5.1) bespreekt deze vier mogelijkheden onder verwijzing naar Hermogenes, *Peri staseôn* 2.16, *De rhetorica* 9 en Quintilianus 3.6.5 en 3.11.11, op welke plaatsen meer over deze vier vraagstellingen te vinden is dan in *De inventione* 1.10. Het gaat hier wel om relatief late bronnen. De typen *staseis* en hun benamingen *stochasmos*, *horos* enzovoort kunnen zeker aan Hermagoras worden toegeschreven; of hij ook bepaalde vraagstellingen per *stasis* kende en zo ja welke is minder duidelijk. Eigenlijk passen alleen de specifiek strafrechtelijke vraagvormen goed bij zijn leer. Zie hierover Braet (1984, n. 125 e.v. bij hoofdstuk 4).

478 In hoofdstuk 17 zullen we zien dat de *apophasis, depulsio*, verweer, bij nadere beschouwing het substandpunt oftewel het hoofdargument van de verdediger is bij zijn veelal impliciete echte hoofdstandpunt 'Ik moet niet gestraft worden'.

479 Zie hiervoor, en voor de situatie per *stasis* voor de aanklager, paragraaf 16.3.

480 Gezien de aard van het *krinomenon*-schema lijkt de stasisleer helemaal toegesneden op strafzaken. Toch laat Cicero in *De inventione* de passage 1.10-19, waarin hij dit schema introduceert, niet alleen op alle gerechtelijke, maar zelfs ook op politieke en ceremoniële redes slaan. Zie verder de volgende hoofdstukken.

481 Braet (1984, par. 4.2.5.2) onder verwijzing naar *De rhetorica* 11 en Quintilianus 3.6.61.

482 Braet (1984, 51-53) bespreekt, onder verwijzing naar onder meer de voorstelling van zaken in *De inventione* 1.10 e.v., de verhouding tussen de logische en wettelijke vraagstukken. De precieze leer van Hermagoras laat zich hier niet vaststellen.

483 Deze betreft een indeling die verwarrend veel lijkt op de indeling in drie soorten redevoeringen bij Aristoteles, maar die een andere uitleg verdient: hierover Braet (1984, par. 4.2.6), waarin onder meer ingegaan wordt op de verwarring die in *De inventione* 1.12 over dit punt bestaat. Mijn stap 6 is een onderverdeling van het derde subtype *poiotês* bij Hermagoras: de *stasis dikaiologikê*, het gerechtelijke kwalitatieve verweer.

484 Braet (1984, par. 4.2.7), met verwijzing naar *De inventione* 1.15 en Quintilianus 7.4.4 en 7.

485 Braet (1984, par. 4.2.8), met verwijzing naar *De inventione* 1.15 en Quintilianus 7.4.8-16.

486 Het standpunt (ingenomen bij de stasiskeuze) is dus eigenlijk een substandpunt of hoofdargument bij het impliciete hoofdstandpunt 'Ik moet niet gestraft worden', en het argument al een subargument: zie noot 478 met verwijzing.

487 Ik ga er in mijn voorstelling van zaken van uit dat Hermagoras in aansluiting bij het *krinomenon* (*iudicatio)* de gehele inhoud van het argumentatieve deel van de rede liet zoeken (m.b.v. de verderop te bespreken stasistopen) en dan pas de niet-argumentatieve delen vanaf het *exordium*. Dit is qua chronologie het meest logisch (vgl. Adamietz 1960, 12, met n. 1), maar wijkt iets af van *De inventione* en komt ook in andere Hermagoras-bronnen niet zo voor. *De inventione* 1.19 heeft na de *iudicatio* de bepaling van het *firmamentum*, het belangrijkste argument voor de argumentatie, en vervolgens het *exordium* etc., met bij het argumentatieve deel de rest van de argumentatie met de topenlijsten. In *Ad Herennium,* om nog een andere bron te noemen, volgt de vinding helemaal de volgorde van de delen van de rede, te beginnen met het *exordium*, wat minder logisch is en ook inconsistent, want het *iudicatio*-schema, dat hierin pas bij het argumentatieve deel van de rede wordt behandeld, wordt al eerder verondersteld (vgl. voor dit laatste Adamietz 1960, 19, 26 en meer in het algemeen Braet 1984, par. 4.3.2 en 4).

488 Of Hermagoras zelf of pas een navolger de *inventio* (*heuresis*) in ruimere zin gesplitst heeft in de *intellectio* (*noêsis*) en de *inventio* (*heuresis*) in engere zin, hangt vooral af van de kwestie of de openingspassage van *De rhetorica*, waarin hiervan sprake is zonder dat de naam van Hermagoras valt, al dan niet de leer van Hermagoras weergeeft. Matthes (1958, 121) denkt van niet, Barwick (1965b, 187-188) van wel. In Braet (1984, 65) wordt zowel het betoog van Matthes als vooral dat van Barwick weinig overtuigend genoemd en wordt de kwestie opengelaten (zie ook Wisse 1989, 92, voor meer twijfel aan de visie van Barwick). Braet (1984, par. 4.3.1 en 2) bespreekt deze kwestie uitvoerig in het kader van een reconstructie van de takenleer van Hermagoras in het algemeen en de eerste taak in het bijzonder; aangegeven wordt (p. 70) dat *De inventione* weliswaar het terminologische onderscheid tussen *intellectio* en *inventio* in engere zin niet kent, maar wel het zakelijke onderscheid. Recenter hierover Heath (2002, 288-289).

489 Braet (1984, par. 4.2.9) geeft, met verwijzing naar klassieke getuigenissen, aan dat het weliswaar zeer waarschijnlijk en zeer kenmerkend geweest is dat Hermagoras lijsten met stasistopen heeft opgesteld, maar dat het erg moeilijk is deze te reconstrueren – het betrouwbaarste beeld ervan tref-

fen we waarschijnlijk aan in boek 2 van *De inventione* (niet in boek 1), al wordt de uiteenzetting daar niet aan Hermagoras toegeschreven. Zie voor een aanvulling op de exemplarische weergave op deze plaats en een verdere bespreking van de problematiek van de reconstructie van de lijsten met stasistopen van Hermagoras paragraaf 17.2 en 18.2.

490 *De inventione* 2.16 e.v. (zie weer paragraaf 17.2 en 18.2 voor een verdere bespreking en voor de vraag in hoeverre hier Hermagoras gevolgd wordt).

491 Het standpunt in kwestie is dus een substandpunt: zie de noten 478 en 486.

492 Zie *De inventione* 1.50-77 en, ter vergelijking, *Ad Herennium* 2.27-30. Zie paragraaf 18.1 voor de verdere bespreking van deze passages met verschillende varianten van het epicheireem en de kwestie welke variant bij Hermagoras gestaan kan hebben, als hij al iets over het epicheireem gezegd heeft. Het Socrates-voorbeeld verderop komt uit Matthes (1958, 204-205), maar is door hem bedacht als (moderne) illustratie bij een variant die hoogstwaarschijnlijk niet bij Hermagoras voorkwam (zie weer paragraaf 18.1, alwaar ook aandacht voor Matthes' idee dat het epicheireem bij Hermagoras niet bij de *inventio*, maar pas bij de *dispositio* besproken werd).

493 Zie voor enige onzekerheid over deze volgorde noot 487. Zie Braet (1984, 4.4) voor de (in het vervolg vereenvoudigde) leer van de delen van de rede bij Hermagoras. Volgens Matthes en anderen (zie noot 463) geeft *De inventione*, doordat daarin de leer van de delen van de rede bij de vinding wordt besproken, geen correcte indruk van het handboek van Hermagoras. In dat handboek zouden de delen van de rede bij een volgende taak van de redenaar, te weten de ordening, besproken zijn. Volgens Matthes zou bij de vinding alleen de vinding van de argumentatie besproken zijn; de *tractatio* van de argumentatie (het presenteren van de argumentatie in de tekst in de vorm van epicheiremen) zou Hermagoras bij de ordening behandeld hebben, evenals alle andere regels voor de niet-argumentatieve delen (hierop zou volgens Matthes dan het *ordo* in de mededeling van Quintilianus 3.3.9 slaan). M.i. valt niet echt te bepalen hoe Hermagoras dit had. Voor mijn oplossing pleit dat in de belangrijkste Hermagoras-bronnen, naast *De inventione* en *Ad Herennium* ook *De rhetorica* (vooral 17 e.v.), de vinding op alle delen betrokken is en dit ook een logische oplossing is, die bijv. ook door Quintilianus en Fortunatianus, *Ars rhetorica* 2.12-31, voor de gerechtelijke rede gekozen is. Tegen Matthes pleit ook dat volgens hem de Griekse bewerker van Hermagoras, anders zo nauw aansluitend bij Aristoteles, de 'aristotelische' plaatsing bij Hermagoras van de delen bij de ordening ongedaan zou hebben gemaakt. Ook Matthes' uitgangspunt dat de leer van de delen van de rede eerder past in de ordening dan de vinding klopt niet, want die leer is van origine juist bovenal een vindingsleer per rededeel (in feite zijn de leren van de rededelen en van de taken alternatieve totaalperspectieven op de retorica).

494 Zie bijvoorbeeld Quintilianus 3.9 en 4.4-5.

495 In het volgende overzicht sluit ik, met toevoeging van de onderscheidingen *intellectio* – *inventio* in engere zin en *propositio* – *partitio*, bij *De inventione* aan (in plaats van *argumentatio* is daarin sprake van *confirmatio* plus *reprehensio*, en van *conclusio* voor *peroratio*). Hermagoras' takenleer en leer van de delen van de rede was dus iets anders: bij de taken plaatste hij tussen de *inventio* en de *dispositio* nog het *iudicium* en de *partitio* (indeling van de argumenten voorafgaand aan het opstellen van de rede, die kennelijk resulteerde in het rededeel met dezelfde naam; zie noot 458); bij de delen van de rede ging nog de uitweiding vooraf aan het slot (zie noot 462).

496 Vergelijk *De inventione* 1.4 en 2.52 en *Ad Herennium* 1.26 en 2.2.

497 Vergelijk *Ad Herennium* 3.16-18. Een aanwijzing dat iets dergelijks ook door Cicero behandeld zou zijn als hij met de *dispositio* verder was gegaan, vormt de kennelijke vooruitwijzing (cf. Matthes 1958, 191, n. 5) naar de afwijkende ordening in *De inventione* 1.30. Dit wijst erop dat dit leerstuk uit de gemeenschappelijke traditie en mogelijk uit het werk van Hermagoras stamt.

498 Matthes (1958, 117) en Wisse (1989, 88-90) zien in de karigheid van deze regels en in het excuus voor de behandeling van de *partes* bij de vinding in *Ad Herennium* 1.4 argumenten voor hun visie dat Hermagoras de delen van de rede bij de *dispositio* heeft behandeld. Maar als de delen al bij de vinding zijn besproken – wat volgens mij dus goed te verdedigen is – dan blijven er nu eenmaal weinig dispositieregels over. Een ander en belangrijker probleem vormt de geringe afstemming van de leer van de Nestoriaanse ordening op de hierboven nog niet besproken bijkomende dispositionele functie van de stasistopen (zie Braet 1984, 4.4.3 en in dit boek hoofdstuk 17).

Hoofdstuk 16

499 Bijvoorbeeld Volkmann (1885, 100) en Martin (1974, 22).

500 Zie bijvoorbeeld Cicero in *De oratore* 2, 132-141 en Quintilianus 3.11.21-23, van wie de laatste ter plekke in een noot door de moderne vertalers Butler en Cousin wordt bijgevallen (kritiek hierop in Braet 1984, 132 met noot 235).

501 Vergelijk Hohmann (1996, 785). Zie voor *Ad Herennium* 1.22 en 2.18 de bijbehorende noten van Caplan (1954).

502 Vergelijk Hohmann (vorige noot p. 784 voor de tweedeling, en p. 785, met noot 104, voor erfenisgevallen – met verwijzingen naar plaatsen in *De inventione* en *Ad Herennium*).
503 Braet (1984, hoofdstuk 5) en Braet (1989).
504 Braet (1984, par. 7.3) bevat een beschouwing over het bereik van de stasisleer in engere en ruimere zin (bij Hermagoras en andere klassieke retorici).
505 In *De inventione* staan de bedoelde topenlijsten in het algemene boek 1, dat zogenaamd gelijkelijk van toepassing is op alle drie de soorten redes van Aristoteles. In *Ad Herennium* worden deze lijsten aan gerechtelijke redes toegeschreven (overigens pas achteraf in 3.1). Dit laatste is, gezien de inhoud van de topen, terecht en geldt eigenlijk ook voor *De inventione* met praktisch dezelfde topen (zie het vervolg van de hoofdtekst en de volgende noot).
506 Dit komt door de gemeenschappelijke traditie, voor deze passages mogelijk de door Matthes (1958, 81-100) en Adamietz (1960) gepostuleerde gemeenschappelijke Latijnse bron, die ook voor deze onderdelen in *De inventione* trouwer gevolgd wordt (nauwkeurige vergelijking in Adamietz 1960, 21-33 en 53-57). Zie echter voor kanttekeningen bij de zienswijze van Matthes en Adamietz het slot van hoofdstuk 14.
507 Vergelijk Matthes (1958, 191, 192, 194 en 209; behandeling van het *exordium* aldaar 192-195, van de *peroratio* 209; Matthes is mogelijk toch nog te weinig voorzichtig: zie mijn scepsis aan het slot van hoofdstuk 14).
508 Zie bijvoorbeeld noot 52, p. 75 die Achard (1994) plaatst bij zijn vertaling ‘apte à comprendre’ van *docilis* in *De inventione* 1.20.
509 *De inventione* 1.23, *Ad Herennium* 1.7 en *Ad Alexandrum* 29.4.
510 *De inventione* 1.23, *Ad Herennium* 1.7 en *Ad Alexandrum* 29.1-2. Bestudering van deze plaatsen maakt duidelijk dat het hier gaat om het aanduiden van het geschilpunt tussen de partijen.
511 *De inventione* 1.22, *Ad Herennium* 1.8 en *Ad Alexandrum* 29.9.
512 Matthes (1958, 192, met verwijzingen naar de klassieke bronnen).
513 Zie vorige noot.
514 Matthes (1958, 194).
515 *De inventione* 1.20 en 23-25 en *Ad Herennium* 1.6 en 9-10.
516 Matthes (1958, 209) (zie mijn voorbehoud in noot 507).
517 *De inventione* 1.98, *Ad Herennium* 2.47.
518 *De inventione* 1.102, *Ad Herennium* 2.48 en *Ad Alexandrum* 4.6 (bij deze plaatsen en bij de verwijzingen in volgende noten blijkt dat in *Ad Alexandrum* de peroratieve richtlijnen van de twee Latijnse handboeken ook op andere plaatsen staan, zoals bij de derde stasis of bij de amplificatierichtlijnen: zie verderop in de hoofdtekst).
519 *De inventione* 1.103, *Ad Herennium* 2.49 en *Ad Alexandrum* 3.10.
520 *De inventione* 1.107, *Ad Herennium* 2.50 en *Ad Alexandrum* 34.6.
521 Vergelijk de verwijzing naar de derde stasis in *Ad Alexandrum* in de vorige noot.
522 Zie Braet (1984) voor de kwestie in hoeverre de hieronder te gebruiken bronnen – zoals Quintilianus bij zijn beginnersvariant van de stasisleer – een betrouwbaar beeld geven. In het algemeen kan gezegd worden dat wat ik hieronder meld niet letterlijk en in detail, maar wel naar de geest en in grote lijnen aan Hermagoras kan worden toegeschreven.
523 Zie hierover Braet (1984, 102-103). Vertaling van Gerbrandy (2001). (Zie voor een moderne vertaling van Quintilianus in het Engels nu, ter vervanging van de oude Loeb-vertaling van Butler, 1920-1922, de nieuwe Loeb-vertaling van Russell, 2001.)
524 Dat vindt men vooral bij de laat-Griekse retoricus Hermogenes goed omschreven (zie Braet 1984, 135).
525 Zie Braet (1984, 55). Vertaling Gerbrandy (2001).
526 Zie Braet (1984, 55 en 71-81).
527 Braet (1984, 95).
528 Braet (1984, 98-99 en 166-168, met verwijzingen naar Horak – zie ook het vervolg van de hoofdtekst).
529 Braet (1984, 173-177).
530 Zie vorige noot.
531 Braet (1984, 181-189; aldaar ook verdere verfijningen).
532 Braet (1984, 191-192). (Deze voorstelling van zaken is wel wat formalistisch: de verdediger heeft door het ontbreken van presumptie mogelijk bij één punt bewijslast, maar uit onder meer het via *Ad Alexandrum* bekende beginsel dat bij stakende stemmen de verdediger wint, blijkt dat men toch geneigd was aan de argumentatie van de aanklager hogere eisen te stellen.)

Hoofdstuk 17

533 Zie de hoofdtekst verderop met de noten 537 e.v.

534 Het vaststellen van de *stasis* wordt in 1.10 e.v. niet als eerste stap gepresenteerd; in plaats daarvan zet Cicero daar uiteen dat elk bijzonder vraagstuk draait om een van de vier *staseis*, omschrijft hij het begrip *stasis* enzovoort; pas vanaf 1.17 is expliciet van een chronologische procedure sprake.

535 Bij de eerste, feitelijke *stasis (stochasmos, coniectura)* is de *quaestio* volgens Cicero meteen de *iudicatio*: *De inventione* 1.19 (vgl. *Ad Herennium* 1.27 en Quintilianus 3.11.10-11) (zie Braet 1984, 76-77 voor de vraag of dit ook de opvatting van Hermagoras was).

536 Dit element ontbreekt in de toepassingen van het *iudicatio*-schema in boek 2 van *De inventione*, evenals in andere Hermagoras-bronnen (zie Braet 1984, par. 4.3.3 en 1988). Zie echter noot 549.

537 De afwijkende details zijn vijf in plaats van vier soorten *in scripto* en mogelijke afwijkingen in de *iudicatio*-afleiding. Zie voor de schriftelijke vraagstukken Matthes (1958, 182 e.v.). Ik verwijs in deze noot (en niet in alle verdere noten van dit hoofdstuk) nog eenmaal naar het voorbehoud dat ik in het slot van hoofdstuk 14 ten aanzien van Matthes heb geformuleerd. Zie voor de *iudicatio*-afleiding de twee vorige hoofdstukken.

538 Matthes (1962) neemt, waarschijnlijk ook omdat hij de authenticiteit van *De rhetorica* 1 bestrijdt (Matthes 1958, 106-107 en 121), de tweedeling *simplex/iuncta* niet op. Zie echter, behalve de vermelding hier bij Cicero, naast *De rhetorica* 1, nog Quintilianus 3.10 (vgl. Fuhrmann 1964b, 148, n. 5). Toegegeven moet wel worden dat in al deze drie gevallen de naam van Hermagoras niet genoemd wordt.

539 Zie hierover Matthes (1958, 178 e.v.). Het verdient, zoals in hoofdstuk 15 al gezegd is, nadere beschouwing of de *asystata*, die pas uit post-quintiliaanse bron bekend zijn, wel terecht aan Hermagoras worden toegeschreven. Vgl. Volkmann (1885, 100) en Martin (1974, 22) (zie voor voorzichtigheid met de latere bronnen nu ook Heath 2002 en 2004).

540 Vergelijk Adamietz (1960, 18).

541 Zie Braet (1984, par. 4.3.2, met een overzicht op pp. 70-71).

542 Adamietz (1960, 19, 26 en 37).

543 Dit wenst niet alleen Cicero (*De inventione* 1.14 en 2.52), maar ook de schrijver van *Ad Herennium* (1.26 en 2.2). Vergelijk verder Adamietz (1960, 19) en Kennedy (1972, 118).

544 Vergelijk de wat gedetailleerdere reconstructie in Braet (1984, 81). (Mijn reconstructie, geef ik daar in noot 393 aan, wijkt af van de deels persoonlijke en deels antieke ordeningen in Volkmann 1885, 38 e.v. en Martin 1974, 15 e.v.)

545 Bijna alle klassieke bronnen, evenals Volkmann en Martin (zie vorige noot), plaatsen deze vraag achronologisch na de volgende. Quintilianus (3.9.6 en 3.10.5) heeft mijn volgorde (Adamietz 1966, 202 noemt de volgorde van Quintilianus beter dan de omgekeerde in *De inventione* 1.17). Hoe het bij Hermagoras was, is hieruit niet af te leiden.

546 Zie voor het wellicht post-hermagoreïsche karakter van deze stap en de *asystata* noot 539.

547 Bij het nagaan of een punt *stasis* heeft, is het voorwerk voor het kiezen van een bepaalde *stasis* etc. al verricht: men heeft elke mogelijke *stasis*- en aansluitende beoordelingsvraag voor de rechters (*quaestio* en *iudicatio*) met daaropvolgende rechtvaardigingen (respectievelijk *ratio* en *firmamentum*) al verkend.

548 Zie noot 535 voor het (bij Cicero en andere Latijnse auteurs) samenvallen van beide vragen bij de feitelijke *stasis*.

549 Bedacht moet worden dat per punt ook een combinatie van *staseis*, zoals herdefiniëren en een beroep op verzachtende omstandigheden, mogelijk is en ook meerdere *rationes* en *firmamenta*, zoals twee *rationes* voor een kwalitatief verweer: bijvoorbeeld ‘ik heb de minste van twee kwaden gekozen’ en ‘het doel heiligt de middelen’. Zie bijvoorbeeld *De inventione* 2.12, 63-64 en 73, *Ad Herennium* 1.27 voor combinaties van *staseis* en Quintilianus 7.1.5 e.v. voor persuasief kiezen. Of Hermagoras het *firmamentum* kende, is dus onzeker (zie noot 536), maar een logisch element is het wel: voor een strategische keuze van de *iudicatio* (en eerder de *quaestio*) moet vooruitgekeken worden naar de argumenten die men kan aanvoeren (in feite is het *firmamentum* al een van de argumenten die men met de stasistopen vindt: het strategisch invullen van het *iudicatio*-schema en het gebruik van de stasistopen dient hand in hand te gaan).

550 De onderschikking van de schriftelijke kwesties aan de *staseis* is in de klassieke bronnen onduidelijk. De ordening van *De inventione* 1, 10-17: bepaal eerst de *stasis* en bekijk dan of je met een kwestie *in ratione* of *in scripto* te maken hebt, is – of deze nu van Hermagoras stamt of niet – onlogisch, want de eerste stap veronderstelt (terecht) dat elke behandelbare zaak een *stasis* heeft en de tweede doet het voorkomen of een zaak ofwel een *stasis* heeft (*in ratione*) ofwel om tekstinterpretatie draait (*in scripto*) (vgl. Adamietz 1960, 18).

551 In feite is het *firmamentum* in dit voorbeeld geen directe ondersteuning, geen echt subargument, bij de *ratio*, maar een reactie op de *infirmatio rationis*, de ontkrachting van de *ratio* door de aanklager: ‘zonder proces doden is onjuist’ (dus de dood van de vader is geen reden om zelf het recht in handen te nemen).

552 Zie Braet (1984, par. 4.3.3. [76-77 over *ratio*]) en Braet (1988). In verband met de moderne termino-

logie '(hoofd/sub/subsub)argument' en 'argumentatie' denkt men natuurlijk aan het voor het eerst voorkomen van de voorlopers hiervan in *De inventione* en *Ad Herennium*: *argumentum* en *argumentatio*: zie hierover noot 571.

553 Ik laat in deze paragraaf het dubieuze *firmamentum* (zie noot 536 en 549) buiten beschouwing, evenals de mogelijkheid dat de inhoud van de argumentatieve delen (bestaande uit het eventuele *firmamentum* en aanvullende argumenten) eerst gevonden worden (met de stasistopen) en pas daarna de niet-argumentatieve delen vanaf het *exordium*. Dit laatste is zeker het meest logisch (zie noot 487), maar het is onzeker wat daarover bij Hermagoras stond.

554 Zie noot 498 bij hoofdstuk 15.

555 Ter verantwoording van mijn reconstructie kan ik in dit geval slechts gedeeltelijk naar Braet (1984) verwijzen, want daarin is geen gedetailleerde reconstructie van Hermagoras' behandeling van de besproken leerstukken opgenomen (zie het slot van hoofdstuk 14).

556 De samenvattende term *argumentatio* is door mij toegevoegd.

557 Zie Braet (1984, par. 4.4.1). Volgens (de dus nog onvoldoende voorzichtige: zie het slot van hoofdstuk 14) Matthes (1958, 191) geeft de behandeling van de *partes orationis* in *De inventione* en *Ad Herennium* waarschijnlijk een goed beeld van de *partes*-behandeling bij Hermagoras, al valt hier nauwelijks iets echt te bewijzen.

558 In dit voorbeeld (ontleend aan *Ad Herennium* 1.17, weer opgehangen aan het specifieke *qualitas*-geval van moedermoordenaar Orestes) wordt ervan uitgegaan dat beide partijen het over iets eens zijn (wat bij *coniectura* niet het geval kan zijn); zie voor dit en andere problemen Braet (1984, 85-86).

559 Braet (1984, 85-86); aldaar ook een toelichting op mijn interpretatie van deze richtlijnen in het vervolg van de hoofdtekst.

560 Namelijk door Thiele (1893, 123-124). Thiele wordt op dit punt gekritiseerd door Matthes (1958, 202-203), die aannemelijk probeert te maken dat Hermagoras ook dit deel heeft gekend. Een argument voor het hermagoreïsche karakter van dit deel van de rede is nog dat alleen dan correspondentie verzekerd is met de voorbereidingstaak van de indelende ordening van de gevonden argumenten (de *partitio* uit Quintilianus' mededeling in 3.3.9; zie hoofdstuk 15).

561 Zie voor de ook hier bestaande, complexere, parallel met *De inventione* Adamietz (1960, 63-64).

562 Zie vorige noot.

563 Zie voor de parallel met *De inventione* Adamietz (1960, 66-69); het gaat hier niet meer om een stasistoop in engere zin, maar om wat Cicero onder de onderdelen B en C bespreekt.

564 Zie de vorige noot.

565 Zie noot 463. De term *loci communes* wordt in *Ad Herennium* anders gebruikt (de primaire betekenis vinden we volgens Adamietz 1960, 67 bij Cicero), maar de richtlijnen zijn zakelijk gezien hetzelfde.

566 Zie het volgende hoofdstuk voor een toelichting hierop.

567 De amplificerend-emotionerende argumentaties, bijvoorbeeld om verontwaardiging of medelijden op te wekken, kunnen in de peroratie terechtkomen (zie hierover eerder paragraaf 16.2), maar ook ergens binnen de argumentatieve kern van de rede, wanneer een bepaald punt bewezen geacht wordt (zie 2.49).

568 Zie hiervoor het volgende hoofdstuk. (Zie voor het Toulmin-model, uit Toulmin 1958, bijvoorbeeld Van Eemeren e.a. 1996; 1997.)

569 Dit duiden in termen van Toulmin (1958) (zie vorige noot) kan ook bij het aangehaalde voorbeeld uit 2.19: het (vaker gegeven) advies om voorbeelden en parallellen aan te voeren, kan opnieuw opgevat worden als de wenk om *warrant establishing argumentation* in een bepaalde topische argumentatie op te nemen, dat wil zeggen de *warrant* aanvaardbaar te maken met onderschikkende argumentatie: zie weer het volgende hoofdstuk.

570 Zie het begin van deze paragraaf met noot 554.

Hoofdstuk 18

571 Historisch interessant is dat in *De inventione* en *Ad Herennium*, met mogelijk eerder een Griekse tegenhanger bij Hermagoras, in dit verband voor het eerst de termen '*argumentum*' en '*argumentatio*' gebruikt worden. Het belangrijkst is '*argumentum*', voorloper van ons 'argument', dat in beide werken nauw verbonden wordt met '*locus*', 'toop'. Modern gezien kan de relatie tussen argument en toop onder andere zo uitgedrukt worden: de inhoud van een argument voor een standpunt kan gevonden worden met een toop (het standpunt vormt dus samen met het argument een enkelvoudige argumentatie of een enthymeem). Zie het ter inleiding gegeven voorbeeld: met de *ratiocinatio*-toop vindt men het motief-argument voor het standpunt dat de verdachte het misdrijf gepleegd heeft. Deze kijk op de relatie tussen toop en argument gaat zeker terug op een voorstelling van zaken die reeds in zowel *De inventione* als *Ad Herennium* aan te treffen is en mogelijk ook al bij Hermagoras gevonden kon worden. Omdat dit laatste te onzeker is, laat ik dit rusten – terzijde kan wel gezegd worden dat in de genoemde werken over de relatie tussen '*argumentum*' en '*locus*' ter-

minologisch en conceptueel nog weinig helderheid bestond; de termen worden bijvoorbeeld ook wel als synoniemen gebruikt (zie de overigens teleurstellende verkenning van Evans, 1976).

572 Deze paragraaf bevat een (meestal beknopte, soms uitgebreide) versie van Braet (2004b).

573 Niet te verwarren met de toop *ratiocinatio,* noch met de vierde '*status legalis*'.

574 In feite gaat het bij deze *tractatio*-passage om een Fremdkörper te midden van de *inventio*-richtlijnen, want de *tractatio* betreft (ook) al de ordening (*dispositio*) en de verwoording (*elocutio*) van de lokale argumentaties (zie 1.50).

575 Calboli Montefusco (1998, 20) en Fortenbaugh (1998, 29-30) zien in deze definitie een omschrijving van een hypothetisch syllogisme in plaats van een categorisch syllogisme.

576 Zie Braet (2004b, noot 8) voor een nadere analyse van deze passage (met verwijzingen naar de literatuur).

577 Zie Braet (2004b, noot 11) voor verwijzingen naar de verschillende interpretaties in de literatuur van met name voorbeeld I en IV.

578 Thiele (1893, 131-132), Kroll (1936, 3-5), Solmsen (1941, 169), Matthes (1958, 204-205), Schepers (1972b, 577), Klein (1994, 1253) (plus edities-Hubbell en -Achard *ad loc.*) (men richt zich vooral op voorbeeld I). Zie voor de recente interpretatie als post-aristotelisch hypothetisch syllogisme de verwijzingen in noot 575.

579 Terzijde merk ik op dat bij deze syllogistische duiding te weinig wordt benadrukt dat het gaat om een specifieke variant van het syllogisme, namelijk het dialectisch en retorisch syllogisme, dat wil zeggen een syllogisme waarvan de major-premisse berust op een toop (*locus*): zie de omschrijving in 1.67 en de toop uit tegendelen in voorbeeld IV.

580 En om deze reden geen onderdeel vormen van 1 en 2, zoals de aanhangers van het driedelige epicheireem beweren.

581 Vergelijk de tweedeling *inventio* en *expolitio*, vinding en polijsting, van de argumentaties in 1.78; zie voor *exornatio/expolitio* versus *inventio* ook 2.11.

582 Zie Braet (2004b, noot 18) voor een interpretatie van alle tien de voorbeelden.

583 Thiele (1893, 132-133), Kroll (1936, 5), Solmsen (1941, 160, n. 62), Adamietz (1960, 41), Schepers (1972b, 578), Klein (1994, 1252) (en de editeuren van *Ad Herennium ad loc.*). De enige uitgesproken afwijking vormt Matthes (1958, 205-206) (bijgevallen door Calboli 1969, 240), die er in wezen dezelfde syllogistische structuur in onderkent als in *De inventione*.

584 Met Klein (1994, 1252) kan men overigens twijfelen aan het zuiver argumentatieve karakter van zelfs lid 2 en 3. Volgens Klein kan het om verklarende taalhandelingen gaan, mij lijkt ook – of eerder – een interpretatie als specificeren mogelijk. Een ander punt is dat het hele voorbeeld moeilijk te interpreteren is: zonder aan te geven dat dit er in feite niet staat, leest Matthes (1958, 205, n. 1) het voorbeeld als een directe ondersteuning door de spreker (Teucer) van zijn beschuldiging dat Odysseus Ajax heeft gedood, terwijl het waarschijnlijk gaat om een reactie op Odysseus' verweer dat hij Ajax niet gedood heeft, o.a. omdat hij geen motief had (vergelijk Thiele 1893, 161).

585 Zie Braet (2004b, 39) voor een gedetailleerde kritiek op de opvatting van Matthes.

586 Zie de edities *ad loc*.

587 Hij beroept zich daarvoor op een erg vage verwijzing van Cicero (1.16) naar (gesofisticeerde) retorici die het vijfdelige epicheireem overgenomen zouden hebben van Aristoteles en Theophrastus. Tot dit type retorici kan Hermagoras zeker gerekend worden, maar mijn inhoudelijke analyse in het vervolg van de hoofdtekst maakt het onwaarschijnlijk dat Hermagoras de 'aristotelisch-theophrastische' variant van het epicheireem behandeld heeft.

588 Volgens Kroll (1936, 6-8), Matthes (1958, 206) en Adamietz (1960, 40-41 en 88-89) volgt Cicero (ook) bij het epicheireem de aangenomen gemeenschappelijke Latijnse bron trouwer dan de schrijver van *Ad Herennium*, waaraan Matthes (1958, 208) toevoegt dat we mogen aannemen dat Hermagoras de variant van Cicero heeft gekend. Ik keer, met andere argumentatie, terug tot het omgekeerde standpunt van Thiele (1893, 133 en 137). Zie ook de volgende noot.

589 Deze omvorming bij de *ratiocinatio* door Cicero van de veronderstelde gezamenlijke Latijnse bron wordt niet uitgesloten door het feit dat de schrijver van *Ad Herennium* op zijn beurt deze bron vervormd heeft in de passage over de argumentatiefouten die aansluit bij zijn behandeling van het epicheireem (Kroll 1936, 6-8, Matthes 1958, 88-96 en Adamietz 1960, 42-53). Kroll, Matthes en Adamietz interpreteren de omvorming bij de argumentatiefouten te gemakkelijk als argument voor hun stelling dat de epicheireem-variant in *Ad Herennium* secundair is, afwijkt van de gezamenlijke Latijnse bron. Een alternatieve verklaring is dat de schrijver voor het overzicht van de argumentatiefouten, zoals ook op andere plaatsen, gekozen heeft voor een volgens hem eenvoudiger ordening van de stof uit de overlevering. Zie hierover het volgende hoofdstuk.

590 Volkmann (1885, 196) denkt al epicheiremen te kunnen aanwijzen in redes van Lysias en Demosthenes, redes die stammen uit tijden lang voor de theorie bij Cicero en in *Ad Herennium* en de opkomst van het hier veronderstelde retoricacurriculum. Kroll, die in zijn hele artikel uit 1936 de nadruk legt op het schools-onpraktische karakter van het epicheireem, bespreekt eerst (11-13) kri-

tisch Spengels pogingen uit 1855 om bij Isocrates epicheiremen aan te wijzen en betoogt dan (13-15) dat de voorbeelden die Preiswerk in 1905 in redes van Cicero denkt gevonden te hebben niet kloppen met diens eigen theorie.

591 Zie Cicero's *Brutus* 263 en 271 en *De oratore* 2, 117 (vager: algemene verwijzing naar stasistopen in de schoolretorica) en Tacitus, *Dialogus de oratoribus* 19.3. De karakteriseringen zijn echter nogal vaag en niet altijd specifiek voor Hermagoras. Het meest zeggend is nog het *mille argumentorum gradus*, 'bewijsvoering in duizend stappen', bij Tacitus, die regels hiervoor echter gelijkelijk aan Hermagoras en Apollodorus van Pergamum toeschrijft. Zie over deze uitspraken over de stasistopen bij Hermagoras Thiele (1893, 84 e.v.).

592 Zie eerder Braet (1984, 28 en 60-61) (vergelijk, behalve Thiele in de vorige noot, Matthes 1958, vooral 138 e.v. – gevolgd door Kennedy 1963, 309 e.v. – , Barwick 1965a, 58-59 en Adamietz 1966, 76, bij de opmerking hierover bij Quintilianus 3.1.16).

593 Zie eerder Thiele (1893, 94 e.v., gebaseerd op zijn oudere dissertatie).

594 Met stasistopen in engere zin bedoel ik de topen met de verderop geanalyseerde aard en functie in *De inventione* 2.16-45 en *Ad Herennium* 2.3-12. De topen bij andere *staseis* wijken af. Zo zijn de topen bij *qualitas* gemeenplaatsige topen (*loci communes*): clichématige algemene uitspraken zoals 'men mag niet zelf een straf uitdelen voordat de rechter gesproken heeft' (*De inventione* 2.80 en *Ad Herennium* 2.22, argument van de aanklager bij *re-/translatio criminis*, wanneer de aangeklaagde het recht in eigen handen heeft genomen, zoals Orestes die zijn moeder doodde omdat zij zijn vader had gedood). Ook bij *coniectura* worden (*De inventione* 2.46 e.v. en *Ad Herennium* 2.9 e.v.), behalve de verderop besproken 'echte' stasistopen, zoals we al zagen nog andere typen argumenten behandeld, zoals de niet-technische argumenten (getuigenissen etc.) met hun stereotiepe subargumenten pro en contra en andersoortige gemeenplaatsige argumenten (*loci communes*), zoals de amplificerende toop dat iemand die een van zijn ouders heeft vermoord de strengste straf verdient.

595 Zie voor de ook hier bestaande, complexere, parallel met *De inventione* Adamietz (1960, 63-64).

596 Zie vorige noot.

597 Zie voor de parallel met *De inventione* Adamietz (1960, 66-69); het gaat hier niet meer om een stasistoop in engere zin, maar om wat Cicero bij de categorieën B en C bespreekt (zie het vorige hoofdstuk over de lijst met *coniectura*-topen).

598 Een nog opvallendere, want omvangrijkere parallel in beide opzichten vormen de passages *De inventione* 2.32-37 en *Ad Herennium* 2.5 over argumenten ontleend aan het verleden van de beschuldigde (analyse hiervan bij Adamietz 1960, 59-61, waar echter het verschil in formulering wordt genegeerd: zie verderop in de hoofdtekst).

599 Zie ook, bij alle inhoudelijke overeenkomsten, de verschillen in formulering in de passages *De inventione* 2.32-37 en *Ad Herennium* 2.5.

600 Adamietz (1960, 96) (eerder Herbolzheimer 1926).

601 Cicero stelt het later, in *De oratore* 1.5, zo voor dat *De inventione* berust op aantekeningen door hem als jongen gemaakt tijdens zijn retorica-onderwijs (vgl. Quintilianus 3.6.59) en de schrijver van *Ad Herennium* rept over '*noster doctor*' (1.18) (zie de schema's van Matthes, 1958, 86 en 99).

602 Naast de overweging dat het feit dat er vele vergelijkbare handboeken bestaan moeten hebben die het op zichzelf al waarschijnlijker maken dat de twee onderling toch wat verschillende *De inventione* en *Ad Herennium* op verschillende verwante boeken teruggaan, weegt zwaar dat *De inventione* en *Ad Herennium* tot twee 'handboekenfamilies' lijken te behoren: achtereenvolgens tot de meer Hermagoras-getrouwe en tot de meer dissidente hellenistische handboeken (vergelijk over de laatste traditie Achard 1989, XXXV-LIII).

603 Cicero zelf, eerder dan zijn leraar/leraren: Cicero's afwijkingen van de retorische, hermagoreïsche traditie kan in het algemeen het beste verklaard worden door geloof te hechten aan zijn uitspraak dat hijzelf ook niet-retorische bronnen gebruikt heeft (Braet 2004b, n. 42).

604 Dit verklaart ook drie verschillen met *Ad Herennium*: (1) de driedeling *ex causa*, *ex persona* en *ex facto ipso*, (2) de onderverdeling hiervan tot en met subtypen die in *Ad Herennium* ontbreken (de attributen bij *ex persona*: nrs. 3-12 in het overzicht; bijna de hele subcategorie *adiunctum negotio*: nrs. 21-24 en de subcategorie *consecutio*: nr. 26), (3) de aard van de omschrijvingen van topen, zoals die van *impulsio* en *studium*. Bij alle drie de punten is het, gezien de aard van de afwijkingen, waarschijnlijk Cicero die hier iets aan de gemeenschappelijke traditie heeft toegevoegd.

605 Vergelijk Thiele (1893, 93, 100 e.v.).

606 Zie Caplan (1954, 62, noot b).

607 In dit opzicht zijn de analyses van Matthes (1958, 142 e.v.) en Adamietz (1960, 57 e.v.) in het algemeen overtuigend.

608 De in noot 591 voor Hermagoras aangehaalde typering '*mille argumentorum gradus*' van Tacitus past in elk geval goed op de reeksen met topische adviezen bij elke stasis in *De inventione* en *Ad Herennium* en zeker ook op de steeds terugkerende raad om eerst het sterkste argument te proberen

geven en als dat niet kan het op een na sterkste, enzovoort – in feite een voortzetting van het idee op het niveau van de *staseis*, die ook gepresenteerd worden als vier steeds zwakker wordende verdedigingslinies (het mooist in de hermagoreïsche beginnersvariant van de stasisleer bij Quintilianus 3.6.83).

609 Zie de verwijzingen in noot 607.

610 Zoals bij *argumentum* (*Ad Herennium* 2.8).

611 Matthes (1958, 142 e.v.). probeert zoveel mogelijk de Griekse benamingen van Hermagoras te geven.

612 Elke afzonderlijke richtlijn kan ook minder samengesteld zijn, en bijvoorbeeld uit een enkelvoudig advies bestaan (à la lid (3.1) uit het schema), soms gevolgd door een of meer zwakker geachte alternatieven mocht het eerste en sterkste advies niet van toepassing zijn, zoals het al eerdergenoemde getrapte advies voor de verdediger bij *causa*: ontken het aangevoerde motief; als dit niet mogelijk is, bagatelliseer het (*De inventione* 2.25, *Ad Herennium* 2.4). Matthes (1958, 143, n. 5) verklaart de kortheid van de adviezen voor de verdediger uit het feit dat de hoofdbewijslast hier bij de aanklager ligt.

613 *Ad Herennium* 2.3 bevat het advies de *coniectura*-topen te gebruiken in samenhang met het relaas van de feiten in de *narratio*. In feite moeten het opstellen van de *narratio* en het kiezen van argumenten in onderlinge wisselwerking gebeuren.

614 We zagen in hoofdstuk 5 dat ook in deel 3 van *Ad Alexandrum* de topen tot op zekere hoogte al geordend zijn per type *stasis*.

Hoofdstuk 19

615 *De inventione* 1.22 en *Ad Herennium* 1.8.

616 Zie bijvoorbeeld Kennedy (1963, 290-299).

617 *De inventione* 1.6 en *Ad Herennium* 1.2.

618 Bij een *genus honestum*, een zaak die strookt met de opinies van het publiek: *De inventione* 1.21 en *Ad Herennium* 1.6.

619 Zie de noot *ad loc*. in Caplan (1954).

620 Zie eerder hierover Braet (1997b).

621 Enkele classificatiefouten zijn – te eenzijdig in *Ad Herennium* – aangewezen door Kroll (1936, 7), Matthes (1958, 90-96) en Adamietz (1960, 42-53); de laatste twee auteurs onderschatten hoezeer ook Cicero in de gemeenschappelijke traditie ingrijpt.

622 Matthes (1958, 90-96) en Adamietz (1960, 42-53).

623 Zie voor nadere toelichtingen van de parallellen de nauwkeurige vergelijkingen per fout door Matthes en Adamietz (vorige noot).

624 Zie Matthes (1958, 88) voor de terminologische parallellen en Chiron (1998) en Braet (2004a) voor een inhoudelijke toelichting.

625 Chiron (1998, 368-370) en Braet (2004a, 137-138).

626 Chiron (1998, sectie 3.1), Calboli Montefusco (1998, 15-17).

627 Kroll (1934, 334-341).

628 Vergelijk Calboli Montefusco (1998, 17-20).

629 Schellens (1985), Van Eemeren en Grootendorst (1992) en Walton (1996).

630 Schweinfurth-Walla (1986, 131-146).

631 Achard (1994 *ad loc*).

632 Vergelijk Adamietz (1960, 46).

633 Matthes (1958, 192).

634 Matthes (1958, 149-150).

Bibliografie

Achard, G. (ed. en vert.) (1989). *Rhétorique à Herennius.* Paris: Les Belles Lettres.

Achard, G. (ed. en vert.) (1994). *De l'invention/Cicéron*. Paris: Les Belles Lettres.

Adamietz, J. (1960). *Ciceros de inventione und die Rhetorik ad Herennium*. Dissertatie Marburg.

Adamietz, J. (ed.) (1966). *M.F. Quintiliani Institutionis Oratoriae Liber III*, mit einem Kommentar herausgegeben. München: W. Fink.

Barnes, J. (1981). 'Proof and the Syllogism.' In: E. Berti (ed.), *Aristotle on Science: 'The Posterior Analytics'*. Padova: Antenore, 17-59.

Barnes, J. (1995). 'Rhetoric and poetics.' In J. Barnes (ed.), *The Cambridge Companion to Aristotle*. Cambridge: Cambridge University Press, 250-285.

Barwick, K. (1922). 'Die Gliederung der rhetorischen Techne und die horazische Epistula ad Pisones.' *Hermes* 57, 1-62.

Barwick, K. (1961). 'Augustins Schrift De rhetorica und Hermagoras von Temnos.' *Philologus* 105, 97-110.

Barwick, K. (1964). 'Zur Erklärung und Geschichte der Staseislehre des Hermagoras von Temnos.' *Philologus* 108, 80-101.

Barwick, K. (1965a). 'Probleme in den Rhet. Ll. Ciceros und der Rhetorik des sogenannten Auctor ad Herennium.' *Philologus* 109, 57-74.

Barwick, K. (1965b). 'Zur Rekonstruktion der Rhetorik des Hermagoras von Temnos.' *Philologus* 109, 186-218.

Barwick, K. (1966/1967). 'Die 'Rhetorik ad Alexandrum' und Anaximenes, Alkidamas, Isokrates, Aristoteles und die Theodekteia.' *Philologus* 110, 212-245, 111, 47-55.

Beck, I. (1970). *Untersuchungen zur Theorie des Genos Symbouleutikon*. Dissertatie Hamburg.

Blass, F. (1892). *Die attische Beredsamkeit, II*. Leipzig: Teubner.

Bonner, S.F. (1949). *Roman declamation in the Late Republic and Early Empire*. Berkeley: University of California Press.

Bonner, S.F. (1977). *Education in ancient Rome; from the elder Cato to the younger Pliny*. Berkeley: University of California Press.

Braet, A. (1984). *De klassieke statusleer in modern perspectief. Een historisch-systematische bijdrage tot de argumentatieleer*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Braet, A. (1985). 'Klassieke statusleer en moderne retorische argumentatietheorie.' *Forum der Letteren* 26, 175-190.

Braet, A. (1987). 'The Classical Doctrine of Status and Rhetorical Theory of Argumentation.' *Philosophy and Rhetoric* 20, 79 -93.

Braet, A. (1988a). 'Ethos, pathos en logos in de *Rhetorica* van Aristoteles.' *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 10, 14-27.

Braet, A. (1988b). 'Das Krinomenonschema und die Einseitigkeit des Begriffs Stasis von Hermagoras von Temnos.' *Mnemosyne* XLI, 299-317.

Braet, A. (1989). 'Variationen zur Statuslehre von Hermagoras bei Cicero.' *Rhetorica* 7, 239-259.

Braet, A. (1992). 'Ethos, Pathos and Logos in Aristotle's Rhetoric; A Re-Examination.' *Argumentation* 6, 307-320.

Braet, A. (1994). 'De verborgen rationaliteit van een sofistische retorica.' In: A. Maes e.a. (red.), *Perspectieven in taalbeheersingsonderzoek.* Dordrecht: Foris, 9-16.

Braet, A. (1996). 'On the Origin of Normative Argumentation Theory: The Paradoxical Case of the *Rhetoric to Alexander*.' *Argumentation* 10, 347-359.

Braet, A. (1997a). 'Het enthymeem in Aristoteles' *Rhetorica*: van argumentatietheorie naar logica.' *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 19, 97-114.

Braet, A. (1997b). 'De behandeling van de drogredenen in de klassieke retorica.' In: H. van den Bergh e.a. (red.), *Taalgebruik ontrafeld. Bijdragen van het zevende VIOT-taalbeheersingscongres*. Dordrecht: Foris, 19-28.

Braet, A. (1999a). 'Aristotle's almost unnoticed contribution to the doctrine of stasis.' *Mnemosyne* 52, 408-433.

Braet, A. (1999b). 'The Enthymeme in Aristotle's *Rhetoric*: From Argumentation Theory to Logic.' *Informal Logic* 19, 101-117.

Braet, A. (1999c). 'Aristoteles' *Rhetorica*. Een werk dat pathos veroordeelt én behandelt.' *Taalbeheersing* 21, 206-219.

Braet, A. (2001a). 'De oudste typologie van argumentatieschema's.' *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 23, 319-338.

Braet, A. (2001b). 'Argumenteren of amplificeren: een vals dilemma. Over nut en noodzaak van anekdotische argumentatie.' Oratie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Vossiuspers UvA.

Braet, A. (2002). 'De gemeenschappelijke toop in Aristoteles' *Rhetorica*: voorloper van het argumentatieschema.' *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 24, 181-197.

Braet, A. (2004a). 'The Oldest Typology of Argumentation Schemes.' *Argumentation* 18, 127-148.

Braet, A. (2004b). 'Hermagoras and the epicheireme.' *Rhetorica* 22, 327-347.

Braet, A. (2005). 'The Common Topic in Aristotle's *Rhetoric*: Precursor of the Argumentation Scheme.' *Argumentation* 19, 65-83.

Braet, A. (2006). 'De lijst met drogredenen in Aristoteles' *Rhetorica.*' *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 28, 26-38.

Braet, A. (2007). *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Braet, A. en L. Schouw (1998). *Effectief debatteren. Argumenteren en presenteren over beleid*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.

Brinton, A. (1988). 'Pathos and the Appeal to Emotion: an Aristotelian Analysis.' *History of Philosophy Quarterly* 5, 207-219.

Brinton, A. (1994). 'Plea for Argumentum ad Misericordiam.' *Philosophia* 23, 25-44.

Brittain, Ch. (2001). *Philo of Larissa: the last of the academic sceptics*. Oxford: Oxford University Press.

Brunschwig, J. (ed. en vert.) (1967). *Aristote. Topiques*. Tome I: Livres I-IV. Paris: Les Belles Lettres.

Brunschwig, J. (1994). 'Rhétorique et dialectique. *Rhétorique* et *Topiques.*' In: D.J. Furley and A. Nehamas (eds.), *Aristotle's Rhetoric: Philosophical Essays.* Princeton: Princeton University Press, 57-96.

Brunschwig, J. (1996). 'Aristotle's Rhetoric as a "Counterpart" to Dialectic.' In: A. Oksenberg Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 34-55.

Brzoska, J. (1894). 'Anaximenes.' *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 1, 2086-2098**.**

Buchheit, V. (1960). *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*. München: Hueber.

Burnyeat, M.F. (1994). 'Enthymeme: Aristotle on the Logic of Persuasion.' In: D.J. Furley and A. Nehamas (eds.), *Aristotle's Rhetoric. Philosophical Essays*. Princeton: Princeton University Press, 3-55.

Burnyeat, M.F. (1996). 'Enthymeme: Aristotle on the Rationality of Rhetoric.' In: A. Oksenberg Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 88-115.

Butler, H.E. (ed. en vert.) (1920-1922). *The Institutio Oratoria of Quintilian.* Vier delen. London/Cambridge Mass.: Heinemann/Harvard University Press.

Calboli, G. (ed.) (1969). *Cornifici Rhetorica ad C. Herennium*. Bologna: Riccardo Pàtron.

Calboli Montefusco, L. (1998). '*Omnis autem argumentatio aut probabilis aut necessaria esse debebit* (Cic. *Inv*. 1.44).' *Rhetorica* 16, 10-24.

Caplan, H. (ed. en vert.) (1954). *[Cicero]. Ad C. Herennium De Ratione Dicendi*. London/Cambridge Mass.: Heinemann/Harvard University Press.

Chiron, P. (1998). 'A propos d'une série de *pisteis* dans la *Rhétorique à Alexandre* (Ps.-Aristote, *Rh. Al.*, chap. 7-14).' *Rhetorica* 16, 349-391.

Chiron, P. (ed. en vert.) (2002). *Pseudo-Aristote. Rhétorique à Alexandre*. Paris: Les Belles Lettres.

Chroust, A.-H. (1964). 'Aristotle' s Earliest Course of Lectures on Rhetoric.' *L'Antiquité Classique* 33, 58-72.

Chroust, A.-H. (1965). 'Gryllus.' *Revue des Études Grecques* 78, 567-591.

Clark, D. (1957). *Rhetoric in Greco-Roman education*. New York etc.: Columbia University Press.

Clarke, M.L. (1953). *Rhetoric at Rome; a historical survey*. London: Cohen & West Ltd.

Cole, Th. (1991). *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece.* Baltimore, Md. etc.: The Johns Hopkins University Press.

Conley, Th.J. (1982). '*Pathê* and *Pisteis*: Aristotle, *Rhet*. II 2-11.' *Hermes* 110, 300-315.

Conley, Th.J. (1984). 'The Enthymeme in Perspective.' *Quarterly Journal of Speech* 70, 168-187.

Cooper, J.M. (1994). 'Ethical-Political Theory in Aristotle's *Rhetoric*. In: D.J. Furley and A. Nehamas (eds.), *Aristotle's Rhetoric: Philosophical Essays.* Princeton: Princeton University Press, 193-210.

Cope, E.M. (1867). *An Introduction to Aristotle's Rhetoric*. London/Cambridge: MacMillan and Co.

Cope, E.M. (ed.) (1877). *The Rhetoric of Aristotle, with a commentary*, Rev. and ed. by J.E. Sandys, I-III. Cambridge: Cambridge University Press.

Cousin, J. (ed. en vert.) (1975-1980). *Quintilien. Institution oratoire*. Zeven delen. Paris: Les Belles Lettres.

Düring, I. (1966). *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*. Heidelberg: Winter.

Eemeren, F.H. van (ed.) (2001). *Crucial Concepts in Argumentation Theory*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Eemeren, F.H. van en R. Grootendorst (1982). *Regels voor redelijke discussies. Een bijdrage tot de theoretische analyse van argumentatie ter oplossing van geschillen*. Dordrecht/Cinnaminson: Foris.

Eemeren, F.H. van and R. Grootendorst (1984). *Speech acts in argumentative discussions. A theoretical model for the analysis of discussions directed towards solving conflicts of opinion*. Dordrecht/Cinnaminson: Foris.

Eemeren, F.H. van and R. Grootendorst (1992). *Argumentation, Communication, and Fallacies*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.

Eemeren, F.H. van en R. Grootendorst (2000). *Kritische discussie*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Eemeren, F.H. van and R. Grootendorst (2004). *A Systematic Theory of Argumentation. The pragma-dialectical approach.* Cambridge: Cambridge University Press.

Eemeren, F.H. van et al. (1996). *Fundamentals of Argumentation Theory. A Handbook of Historical Backgrounds and Contemporary Developments.* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Eemeren, F.H. van et al (1997). *Handboek Argumentatietheorie*. Groningen: Martinus Nijhoff.

Eemeren, F.H. van en A.F. Snoeck Henkemans (2006). *Argumentatie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Eggs, E. (1984). *Die Rhetorik des Aristoteles*. Frankfurt a. M./Bern/New York: P. Lang.
Evans, G. (1976). 'Argumentum and Argumentatio: The Development of a Technical Terminology up to C. 1150.' *Classical Folia* 30, 81-92.
Feteris, E.T. (1989). *Discussieregels in het recht. Een pragma-dialectische analyse van het burgerlijk proces en het strafproces*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
Forster, E.S. (vert.) (1924). *De Rhetorica ad Alexandrum*. In: W.D. Ross (ed.), *The Works of Aristotle translated into English*. Vol 11. Oxford: Clarendon Press. (Getoetst aan de editie-Fuhrmann 1966, opgenomen in: J. Barnes (ed.), *The Complete Works of Aristotle. The Revised Oxford Translation*, deel II. Princeton: Princeton University Press, 1984, 2270-2315.)
Fortenbaugh, W.W. (1975). *Aristotle on Emotion*. London: Duckworth.
Fortenbaugh, W.W. (1989). 'Cicero's Knowledge of the Rhetorical Treatises of Aristotle and Theophrasus.' In: W.W. Fortenbaugh and P. Steinmetz (eds.), *Cicero's Knowledge of the Peripatos*. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 39-60.
Fortenbaugh, W.W. (1995). 'Ethos.' In: G. Ueding (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Niemeyer, Band 2, 1517-1525.
Fortenbaugh, W.W. (1998). 'Cicero, *On Invention* 1.51-77: Hypothetical Syllogistic and the Early Peripatetics.' *Rhetorica* 16, 25-46.
Fortenbaugh, W.W. and D.C. Mirhady (eds.) (1994). *Peripatetic Rhetoric after Aristotle*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
Freeley, A.J. (1993). *Argumentation and debate*. 8e dr. Belmont, CA: Wadsworth.
Freese, J.H. (ed. en vert.) (1926). *Aristotle. The 'Art' of Rhetoric*. London/Cambridge Mass.: Heinemann/Harvard University Press.
Fuhrmann, M. (1960). *Das systematische Lehrbuch: ein Beitrag zur Geschichte der Wissenschaften in der Antike*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Fuhrmann, M. (1964a). 'Untersuchungen zur Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Alexander-Rhetorik (der Technê des Anaximenes von Lampsakos).' *Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur*. Wiesbaden: Steiner.
Fuhrmann, M. (1964b). 'Hermagorae Temnitae testimonia et fragmenta ed. Matthes.' *Gnomon* 36, 146-149.
Fuhrmann, M. (ed.) (1966; 2000). *Anaximenis Ars Rhetorica*. Leipzig: Teubner; *Anaximenes. Ars Rhetorica*. München/ Leipzig: Saur.
Fuhrmann, M. (1984). *Die antike Rhetorik. Eine Einführung*. München/ Zürich: Artemis Verlag.
Furley, D.J. and A. Nehamas (eds.) (1994). *Aristotle's Rhetoric. Philosophical Essays*. Princeton: Princeton University Press.
Gerbrandy, P. (vert.) (2001). *Quintilianus. De opleiding tot redenaar*. Groningen: Historische Uitgeverij.
Goebel, G.H. (1989). 'Probability in the earliest rhetorical theory.' *Mnemosyne* 42, 41-53.

Green-Pedersen, N.J. (1984). *The Tradition of the Topics in the Middle Ages. The Commentaries on Aristotle's and Boethius' 'Topics'*. München/ Wien: Philosophia Verlag.

Green-Pedersen, N.J. (1987). 'The Topics in Medieval Logic.' *Argumentation* 1, 407-417.

Greg, J.B. (1972). *The foundations of the theory of rhetorical argument from sign.* Dissertatie Wayne State University.

Grenfell, B.P. and A.S. Hunt (eds. en vert.) (1906). *The Hibeh papyri*, I. London: Egypt Exploration Fund, 114-138.

Grimaldi, W.M.A. (1972). *Studies in the philosophy of Aristotle's Rhetoric*. Wiesbaden: Steiner.

Grimaldi, W.M.A. (1980; 1988). *Aristotle. Rhetoric I; II: A Commentary.* New York: Fordham University Press.

Halm, C. (ed.) (1863). *Rhetores Latini Minores*. Leipzig: Teubner.

Hamblin, C.L. (1970). *Fallacies*. London: Methuen & Co.

Harpine, B. (1977). 'Stock issues in Aristotle's Rhetoric.' *Journal of the American Forensic Association* 14, 73-81.

Hastings, A.C. (1962). *A reformulation of the modes of reasoning in argumentation.* Dissertatie Evanston Ill.

Heath, M. (1994). 'The substructure of s*tasis*-theory from Hermagoras to Hermogenes.' *The Classical Quarterly* 44, 114-129.

Heath, M. (vert. en commentaar) (1995). *Hermogenes. On Issues: Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press.

Heath, M. (2002). 'Hermagoras: transmission and attribution.' *Philologus* 146, 287-298.

Heath, M. (2004). *Menander. A Rhetor in Context*. Oxford: Oxford University Press.

Hellwig, A. (1973). *Untersuchungen zur Theorie der Rhetorik bei Platon und Aristoteles*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Herbolzheimer, G. (1926). 'Ciceros rhetorici libri und die Lehrschrift des Auctor ad Herennium.' *Philologus* 81, 301-426.

Hill, F. (1981). 'The Amorality of Aristotle's Rhetoric.' *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 22, 133-147.

Hinks, D.A.G. (1936). 'Tria genera causarum.' *The Classical Quarterly* 30, 170-176.

Hohmann, H. (1996). 'Gerichtsrede.' In: G. Ueding (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Niemeyer, Band 3, 770-815.

Hohmann, H. (2001). 'Stasis.' In: T.O. Sloane (ed.), *Encyclopedia of Rhetoric.* New York: Oxford University Press, 741-745.

Hock, R.F. and E.N. O'Neill (eds.) (1986). *The Chreia in Ancient Rhetoric*. Atlanta: Scholar Press.

Horak, F. (1972). 'Die rhetorische Statuslehre und der moderne Aufbau des Verbrechensbegriffs.' In: F. Horak und W. Waldstein (Hrsg.), *Festgabe für Arnold Herdlitczka*. München/Salzburg: Fink, 121-142.

Hubbell, H.M. (ed. en vert.) (1949). *Cicero. De inventione, De optimo genere oratorum. Topica*. London: Heinemann, Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Hultzén, L.S. (1958). 'Status in deliberative analysis.' In: D.C. Bryant (ed.), *The rhetorical idiom. Essays in rhetoric, oratory, language, and drama*. New York, 97-123.

Hunt, E.L. (1925). 'Plato and Aristotle on Rhetoric and Rhetoricians.' In: R.F. Howes (ed.), *Historical Studies of Rhetoric and Rhetoricians*. Ithaca, 19-70.

Huys, M. (vert.) (2004). *Aristoteles. Retorica*. Groningen: Historische Uitgeverij.

Ipfelkofer, A. (1889). *Die Rhetorik des Anaximenes unter den Werken des Aristoteles*. Dissertatie Erlangen, Würzburg.

Jaeneke, G. (1904). *De statuum doctrina ab Hermogene tradita: ad rhetoricae historiam symbolae.* Leipzig: Noske.

Johnson, R.H. and J.A. Blair (1994). *Logical self-defense*. New York: McGraw-Hill.

Kakkuri-Knuuttila, M.-L. (1993). *Dialectic and Inquiry in Aristotle*. Helsinki: Helsinki School of Economics.

Kantelhardt, A. (1911). *De Aristotelis Rhetoricis*. Dissertatie Göttingen.

Kassel, R. (1971). *Der Text der aristotelischen Rhetoric.* Berlin: De Gruyter.

Kassel, R. (ed.) (1976). *Aristotelis Ars Rhetorica*. Berlin/New York: De Gruyter.

Kennedy, G.A. (1959a). 'The earliest rhetorical handbooks.' *American Journal of Philology* 80, 169-178.

Kennedy, G.A. (1959b). 'Focusing of arguments in Greek deliberative oratory.' *Transactions of the American Philological Association* 90, 131-139.

Kennedy, G. (1963). *The Art of Persuasion in Greece*. Princeton: Princeton University Press.

Kennedy, G. (1968). 'The Rhetoric of Advocacy in Greece and Rome.' *American Journal of Philology* 89, 419-436.

Kennedy, G. (1972). *The Art of Rhetoric in the Roman World*. Princeton: Princeton University Press.

Kennedy, G. (1980). *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times.* Chapel Hill: University of North Carolina Press (herziene editie 1999).

Kennedy, G.A. (vert.) (1991). *Aristotle. On Rhetoric. A Theory of Civic Discourse.* New York and Oxford: Oxford University Press.

Kennedy, G. (1994). *A New History of Classical Rhetoric*. Princeton: Princeton University Press.

Kienpointner, M. (1989). *Semantik und Argumentation. Typologie von Mustern der Alltagsargumentation auf der Grundlage der Gebrauchstheorie der Bedeutung*. Habil.schrift. Innsbruck.

Kienpointner, M. (1992). *Alltagslogik. Struktur und Funktion von Argumentationsmustern*. Stuttgart/Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.

Klein, J. (1994). 'Epicheirem.' In: G. Ueding (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Niemeyer, Band 2, 1251-1258.

Krabbe, E.C.W. (1997). *Wat is eigenlijk een drogreden?* Oratie, Rijksuniversiteit Groningen, 1 oktober 1996.

Kroll, W. (1934). 'Rhetorica III. Quintilian und Severianus (Das sêmeion).' *Philologus* 89, 334-341.

Kroll, W. (1936). 'Das Epicheirema.' *Sitzungsberichte der Akad. der Wissenschaften in Wien*. Philos. Hist. Kl. 216, 2: 1-17.

Kroll, W. (1940). 'Rhetorik.' *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband 7, 1039-1138.

Leeman, A.D. en A.C. Braet (1987). *Klassieke retorica*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten.

Leff, M.C. (1983). 'The Topics of Argumentative Invention in Latin Rhetorical Theory from Cicero to Boethius.' *Rhetorica* 1, 23-44.

Leighton, St. R. (1982). 'Aristotle and the Emotions.' *Phronesis* 27, 144-174.

Liu, Y. (1991). 'Aristotle and the stasis theory: A re-examination.' *Rhetoric Society Quarterly* 21, 53-59.

Lossau, M.J. (1981). *Pros krisin tina politikên. Untersuchungen zur aristotelischen Rhetorik*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Madden, E.H. (1952). 'The Enthymeme: Crossroads of Logic, Rhetoric and Metaphysics.' *The Philosophical Review* 61, 368-376.

Marrou, H. (1948). *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris: Éditions du Seuil.

Martin, J. (1974). *Antike Rhetorik. Technik und Methode*. München: Beck.

Marx, F. (ed.) (1894; 1923). *Incerti auctoris de ratio dicendi ad C. Herennium libri IV*. Leipzig: Teubner.

Marx, F. (1900). 'Aristoteles' Rhetorik.' *Berichte über die Verhandlungen der kgl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Classe* 52, 241-328.

Matthes, D. (1958). 'Hermagoras von Temnos 1904-1955.' *Lustrum* 3, 58-214.

Matthes, D. (ed.) (1962). *Hermagorae Temnitae testimonia et fragmenta*. Leipzig: Teubner.

McCabe, M.M. (1994). 'Arguments in Context: Aristotle's Defence of Rhetoric.' In: D.J. Furley and A. Nehamas (eds.), *Aristotle's Rhetoric. Philosophical Essays*. Princeton: Princeton University Press, 120-165.

Mirhady, D.C. (1994). 'Aristotle, the *Rhetorica ad Alexandrum* and the *tria genera causarum*.' In: W.W. Fortenbaugh and D.C. Mirhady (eds.), *Peripatetic Rhetoric after Aristotle*. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 54-65.

Most, G.W. (1994). 'The Uses of Endoxa: Philosophy and Rhetoric in the *Rhetoric*.' In: D.J. Furley and A. Nehamas (eds.), *Aristotle's Rhetoric. Philosophical Essays*. Princeton: Princeton University Press, 167-190.

Nadeau, R. (1958). 'Hermogenes on 'Stock Issues' in deliberative speaking.' *Speech Monographs* 25, 59-66.

Navarre, O. (1900). *Essai sur la rhétorique grecque avant Aristote.* Dissertatie Parijs.

Oksenberg Rorty, A. (ed.) (1996). *Essays on Aristotle's Rhetoric*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Pater, W.A. de (1965). *Les Topiques d'Aristote et la dialectique platonicienne*. Fribourg: Editions St. Paul.

Pater, W.A. de (1968). 'La fonction du lieu et de l'instrument dans les Topiques.' In: G.E.L. Owen (ed.), *Aristotle on Dialectic. The Topics*. Oxford: Oxford University Press, 164-188.

Pater, W. de en R. Vergauwen (1992). *Logica: formeel en informeel*. Leuven: Universitaire Pers; Assen/Maastricht: Van Gorcum.

Patillon, M. (1997a). 'Aristote, Corax, Anaximène et les autres dans la *Rhétorique à Alexandre*.' *Revue des Études Grecques* 110, 104-125.

Patillon, M. (ed. en vert.) (1997b). *Aelius Théon. Progymnasmata*. Paris: Les Belles Lettres.

Perelman, Ch. et L. Olbrechts-Tyteca (1958). *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation.* Paris: Presses Universitaires de France.

Poster, C. (1997). 'Aristotle's Rhetoric against Rhetoric: Unitarian Reading and Esoteric Hermeneutics.' *American Journal of Philology* 118, 210-240.

Price, B.J. (1975). *Paradeigma and exemplum in ancient rhetorical theory.* Dissertatie Berkeley.

Primavesi, O. (1996). *Die Aristotelische Topik. Ein Interpretationsmodell und seine Erprobung am Beispiele von Topik B*. München: Beck.

Rackham, H. (ed. en vert.) (1937). *Rhetorica ad Alexandrum*. Cambridge etc.: Harvard University Press.

Randell, J.H. (1960). *Aristotle*. New York: Columbia University Press.

Raphael, S. (1974). 'Rhetoric, Dialectic and Syllogistic Argument: Aristotle's Position in "Rhetoric" I-II.' *Phronesis* 19, 153-167.

Rist, J.M. (1989). *The mind of Aristotle: A study in philosophical growth.* Toronto: University of Toronto Press.

Roberts, W. Rhys, (vert.) (1924). 'Rhetorica.' In: W.D. Ross (ed.), *The Works of Aristotle translated into English*. Vol. 11. Oxford: Clarendon Press.

Ross, D. (1949). *Aristotle*. London: Methuen & Co.

Rubinelli, S. (2002). 'The invention of the young Cicero.' *The Classical Quarterly* 52, 612-615.

Russell, D.A. (1983). *Greek Declamation*. Cambridge etc.: Cambridge University Press.

Russell, D.A.F.M. (ed. en vert.) (2001). *Quintilian. The orator's education*, 5 delen. Cambridge, MA. etc.: Harvard University Press.

Ryan, E.E. (1984). *Aristotle's Theory of Rhetorical Argumentation*. Montreal: Bellarmin.

Schellens, P.J. (1985). *Redelijke argumenten. Een onderzoek naar normen voor kritische lezers*. Dordrecht/Cinnaminson: Foris.

Schellens, P.J. (1991), 'De argumenten *ad verecundiam* en *ad hominem*: aanvaardbare drogredenen?' *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 13, 134-144.

Schenkeveld, D.M. (1996). 'Hellenismus.' In: G. Ueding (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Niemeyer, Band 3, 1335-1344.

Schenkeveld, D.M. (2000). 'The intended public of Demetrius's *On Style*: the place of the treatise in the Hellenistic educational system.' *Rhetorica* 18, 20-48.

Schepers, H. (1972a). 'Enthymem.' In: J. Ritter (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Band 2, 528-592.

Schepers, H. (1972b). 'Epichirem.' In: J. Ritter (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Band 2, 577-579.

Scholten, J. (1990). *Retoren en demokratie. Funkties en disfunkties van de retorika in klassiek Athene*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.

Schütrumpf, E. (1994). 'Non-logical means of persuasion in Aristotle's Rhetoric and Cicero's De oratore.' In: W.W. Fortenbaugh and D.C. Mirhady (eds.), *Peripatetic Rhetoric after Aristotle*. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 95-110.

Schweinfurt-Walla, S. (1986). *Studien zu den rhetorischen Überzeugungsmitteln bei Cicero und Aristoteles*. Tübingen: G. Narr.

Sieveke, F.G. (vert.) (1980). *Aristoteles. Rhetorik*. München: W. Fink.

Slomkowski, P. (1997). *Aristotle's Topics*. Leiden: Brill.

Solmsen, F. (1929). *Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik*. Berlin: Weidmann.

Solmsen, F. (1938). 'Aristotle and Cicero on the Orator's Playing upon the Feelings.' *Classical Philology* 33, 390-404.

Solmsen, F. (1941). 'The Aristotelian Tradition in Ancient Rhetoric.' *American Journal of Philology* 62, 35-50; 169-190.

Spengel, L. (1852). 'Über die Rhetorik des Aristoteles.' *Abhdlg. d. Bayer. Akam. d. Wiss.* philosoph.philog. Classe 6, 455-513.

Spengel, L. (1867). *Aristotelis Ars Rhetorica*. Leipzig: Teubner.

Sprute, J. (1975). 'Topos und Enthymem in der aristotelischen Rhetorik.' *Hermes* 103, 68-89.

Sprute, J. (1982). *Die Enthymemtheorie der aristotelischen Rhetorik*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Sprute, J. (1991). 'Ethos als Überzeugungsmittel in der aristotelischen Rhetorik.' In: G. Ueding (Hrsg.), *Rhetorik zwischen den Wissenschaften*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 281-293.

Striker, G. (1996).'Emotions in Context. Aristotle's Treatment of the Passions in the *Rhetoric* and His Moral Psychology.' In: A. Oksenberg Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 286-306.

Stump, E. (ed.) (1978). *Boethius's De topicis differentiis*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Thiele, G. (1893). *Hermagoras. Ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik.* Strassburg: Trübner.

Thompson, W.N. (1972). 'Stasis in Aristotle's Rhetoric.' *Quarterly Journal of Speech* 58, 134-141 (ook in: K.V. Erickson (ed.), *Aristotle: The Classical Heritage of Rhetoric*. Metuchen, NJ, 1974, 267-277).

Tindale, C.W. (1999). *Acts of Arguing*. Albany: State University of New York Press.

Toulmin, S.E. (1958). *The uses of argument*. Cambridge: Cambridge University Press.

Volkmann, R. (1885). *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht*. Leipzig: Teubner.

Walton, D. (1992). *The Place of Emotion in Argument*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.

Walton, D. (1995). 'Appeal to Pity: A Case Study of the *Argumentum Ad Misericordiam*.' *Argumentation* 9, 769-784.

Walton, D.N. (1996). *Argumentation schemes for presumptive reasoning*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum.

Walton, D. (1997). *Appeal to Pity: Argumentum ad Misericordiam*. New York: SUNY.

Wartelle, A. (1982). *Lexique de la 'Rhétorique' d'Aristote*. Paris: Les Belles Lettres.

Wendland, P. (1905). *Anaximenes von Lampsakos*. Berlin: Weidmann.

Wisse, J. (1989). *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*. Amsterdam: Hakkert.

Wörner, M.H. (1981). 'Enthymeme - Eine Rückgriff auf Aristoteles in systematischer Absicht.' In: O. Ballweg und T.M. Seibert (Hrsg.), *Rhetorische Rechtstheorie*. Freiburg/München: Karl Alber, 73-98.

Wörner, M.H. (1990). *Das Ethische in der Rhetorik des Aristoteles*. Freiburg/München: Karl Alber.

Zekl, H.G. (1997). *Topik, neuntes Buch oder Über die sophistischen Widerlegungsschlüsse*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Register

A

B

C

D

E

F

G

H

I

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

U

V

W

Z